

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

KÂDÎ İYÂZ'IN *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* ADLI ESERİ VE
OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLIK GELENEĞİ

Doktora Tezi

AHMET YILMAZ

İstanbul 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

KÂDÎ İYÂZ'IN *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* ADLI ESERİ VE
OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLIK GELENEĞİ

Doktora Tezi

Danışman

YRD. DOÇ. DR. MEHMET EFENDİOĞLU

AHMET YILMAZ

İstanbul 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

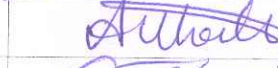
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi AHMET YILMAZ'ın KÂDÎ İYÂZ'IN KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ ADLI ESERİ VE OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLİK GELENEĞİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2015 tarih ve 2015-21/22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 29.06.2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. MEHMET EFENDİOĞLU	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZEKERİYA GÜLER	
3. Jüri Üyesi	Doç. Dr. AYNUR URALER	
4. Jüri Üyesi	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
5. Jüri Üyesi	Doç. Dr. ERDİNÇ AHATLI	

ÖZET

Mağribli âlim Kâdî İyâz (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* isimli eseri ve Osmanlı ilim geleneğinde yerleşik bir uygulama halini almış olan şifâhânlık, bu araştırmanın ana temasını oluşturmaktadır.

Kâdî İyâz, bir dönem İslam medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biri olmayı başarmış Endülüs ve Mağrib bölgesinde yetişmiş ve Mâlikî-Eş'arî çizgisinde ilmî hayatını sürdürmüş çok yönlü bir âlimdir.

İslam dünyasında *Kitâbü's-Şifâ* ve Osmanlı ilim geleneğinde *Şifâ-i Şerîf* diye meşhur olmuş olan bu eser, Hz. Peygamber'e dâir bir eser olup onunla ilgili çeşitli husûsiyetleri ele almaktadır. Kâdî İyâz'ın otoritesini elde etme sürecinin en önemli parametresi kabul edilen bu kıymetli eser, özellikle kaynağı büyük ölçüde hadisler olan siyer, megâzî, delâilü'n-nübüvve, hasâisü'n-nebî ve şemâil türü eserlerle ilintili olmasının yanında aynı zamanda 1800'den fazla rivâyet ihtiva etmesi yönüyle bir hadis eseridir.

Asırlardan beri, ilim adamları ve halk arasında hep değer görmüş, okunmuş, okutulmuş ve İslam ilim tarihinde önemli bir üne kavuşmuştur. Pakistan ve Hindistan'dan Tunus ve Fas'a, Yemen'den İstanbul'a kadar geniş bir muhitte Müslümanların ilgisine mazhar olmuş, imlâ meclislerinde istinsahı, rivâyet meclislerinde nakli, hatim meclislerinde kıraati, ilim meclislerinde de müzâkeresi yapılmıştır.

İslam dünyasında hatim geleneği içerisinde sürdürülen *Kitâbü's-Şifâ* okumalarının, Osmanlı'daki yansıması; bu uygulamanın İslam dünyasındaki en özgün örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Zira diğer İslam beldelerinden ayrı olarak, Osmanlı'daki hatimler “şifâhân” adı verilen dersiâmlar marifetiyle, bir nevi devlet geleneği mahiyetinde ve bir atama ve yer değiştirme usûlü çerçevesinde sürdürülmüştür.

Zaman içerisinde *Kitâbü's-Şifâ*'ya bir takım eleştiriler de yöneltilmiştir. Bu eleştiriler iki noktada toplanmaktadır: *Kitâbü's-Şifâ*'nın çokça uydurma rivâyet içerdiği ve bünyesinde bir kısım zorlama yorumlar barındırdığı...

Bu araştırmanın gâyesi, Kâdî İyâz'ın ve onun en önemli eseri kabul edilen *Kitâbü's-Şifâ*'nın tanıtılması ve bu eser hakkında öne sürülen eleştirilerin etüt edilmesidir. Bunun yanında özellikle Osmanlı'da bir devlet geleneği suretinde icrâ edilen *Kitâbü's-Şifâ* hatimlerinin, arşiv belgelerinin ışığında aydınlatılması hedeflenmiştir.

ABSTRACT

This research is about Moroccan scholar Qadi Iyad, his work *Kitab Ash-shifa bi Ta'rif Huquq al-Mustafa* and Shifahânizm which became an established practice in Ottoman science tradition.

Qadi Iyad grew up at the region of Al-Andalus and Maghreb, one of the most important centers of Islamic civilization in history. Following the Malikite-Ashari doctrine in his scientific activities, Qadi Iyad was a versatile scholar.

His aforementioned work, which is usually named as *Kitab Ash-shifa* in Islamic world and as *Şifâ-i Şerîf* in Ottoman science tradition, is about Hz. Peygamber and Hz. Peygamber's several traits. It is accepted to be the most important parameter of the process of Qadi Iyad's becoming authority. *Kitab Ash-shifa* is not only connected with studies on hadiths-related types siyar, maghazi, dalail-un-nubuwwah, khasais-un-nabi, shamaail; but also a hadith study itself, since it contains more than 1800 hadiths.

For centuries, *Kitab Ash-shifa* is always appreciated by scholars and people, has been read and taught, and became remarkably famous in Islamic scholar history. It received attention of Muslims within a large territory, from Pakistan and India to Tunisia and Morocco, from Yemen to Istanbul. It was inscribed in scribing meetings, recounted in tale meetings, narrated in recitation meetings and discussed in scholarly meetings.

From time to time, some critics about *Kitab Ash-shifa* arised too. These critics questionares mainly two points; whether *Kitab Ash-shifa* contains many mawdû' hadiths and whether it contains some overstrained interpretations.

Recitation of *Kitab Ash-shifa* in the form of "khatm" was quite different in Ottoman when compared to other examples in the Islam world, since khatms were held by madrasa teachers (dersiâm), specially named as "shifahâns" who were subject to a designation and shift procedure, i.e. these activities were arranged by the state as a tradition.

The objectives of this study are to introduce Qadi Iyad and *Kitab Ash-shifa*, which is assumed to be the most important work of Qadi Iyad, and also to survey the critics about it. Moreover, it is aimed to clarify *Kitab Ash-shifa* khatm activities in Ottoman with the help of archival documents.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	XI

GİRİŞ

KONU VE KAYNAKLAR

I. KONU	2
II. AMAÇ	2
III. METOT	2
IV. KAYNAKLAR	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ İYÂZ VE *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* ADLI ESERİ

I. KÂDÎ İYÂZ'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	9
A. HAYATI	9
1. Yaşadığı Dönem	9
2. Doğumu	14
3. İlmî Hayatı	15
4. Görevleri	17
5. Ailesi	19
6. Vefatı	20
B. İLMÎ KİŞİLİĞİ	21
C. ESERLERİ	33
1. Kâdî İyâz'a Nispetinde İttifak Edilmiş Olup Günümüze Ulaşanlar	35
1. <i>Buğyetü'r-râid limâ tezammenehû Hadîsü Ümmi Zer' mine'l-fevâid</i>	35
2. <i>el-Gunye Fihristü şuyûhi'l-Kâdî İyâz</i>	36
3. <i>İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ</i>	36
4. <i>İkmâlû'l-mu'lim bi-fevâidi Sahîhi Müslim</i>	37

1. 5. <i>el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idî'l-İslâm</i>	38
1. 6. <i>el-İlmâ' ilâ ma 'rifeti usûlî'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'</i>	38
1. 7. <i>el-Kavâ'id</i>	39
1. 8. <i>Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr</i>	39
1. 9. <i>eş-Şifâ bi-ta 'rîfi hukûki'l-Mustafâ</i>	40
1. 10. <i>Terâcimü Ağlebiyye müstahrece min Medâriki'l-Kâdî İyâz</i>	40
1. 11. <i>Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma 'rifeti a 'lâmi Mezhebi Mâlik</i>	40
1. 12. <i>et-Tenbîhâtü'l-müstenbata ale'l-kütübi'l-müdevvene ve'l-muhtelita</i>	41
1. 13. <i>Ecvibetühû fîmâ nezele fî eyyâmi kâzâihî min nevâzili'l-ahkâm</i>	41
2. Kâdî İyâz'a Nispet Edilmiş Olmakla Birlikte Günümüze Ulaşmayanlar	42
2. 1. <i>Ahbâru'l-Kurtubiyyîn</i>	42
2. 2. <i>el-Câmi 'fî't-târîh</i>	42
2. 3. <i>Dîvânü şî'rîh</i>	43
2. 4. <i>Ecvibetü'l-Kurtubiyyîn</i>	43
2. 5. <i>el-Ecvibetü'l-muhabbera ale'l-es'ileti'l-mütehayera</i>	43
2. 6. <i>el-Funûnu's-sitte fî ahbâri Sebte</i>	44
2. 7. <i>Garîbü's-Şihâb</i>	44
2. 8. <i>Gunyetü'l-kâtib ve buğyetü't-tâlib fî's-sadri ve't-tersîl</i>	44
2. 9. <i>Kitâbü Hutabih</i>	45
2. 10. <i>el-Makâsıdu'l-hisân fîmâ yelzemü'l-insân</i>	45
2. 11. <i>Mes'eletü'l-ehli'l-müşterat beynehümü't-tezâvür</i>	46
2. 12. <i>Metâmihu'l-efhâm fî şerhi'l-ahkâm</i>	46
2. 13. <i>el-Mu'cem fî şuyûhi İbn Sükkere</i>	46
2. 14. <i>Nazmü'l-burhân alâ sıhhati cezmi'l-Ezân</i>	46
2. 15. <i>es-Seyfû'l-meslûl alâ men sebbe ashâbe'r-Resûl</i>	47
2. 16. <i>Sirru's-serât fî âdâbi'l-kuzât</i>	47
2. 17. <i>Süâlât ve tersîl</i>	47
2. 18. <i>Târîhu'l-Murâbitîn</i>	47
3. Kâdî İyâz'a Ait Olmadığı Halde Ona İsnat Edilenler	48
3. 1. <i>Kitâbü'l-Akîde</i>	48
3. 2. <i>Kitâbün fî cemhereti ruvâti Mâlik</i>	48
3. 3. <i>Meşyeha</i>	49
3. 4. <i>Minhâcü'l-'avârif ilâ rûhi'l-me'ârif</i>	49
3. 5. <i>es-Safâ bi-tahrîri's-Şifâ</i>	51
3. 6. <i>Şerhu muşkilâti's-Sahîhayn</i>	51
II. <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ</i> 'NİN DEĞERİ VE ETRAFINDA YAPILAN TARTIŞMALAR	52

A. <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ</i> 'NİN DEĞERİ.....	52
1. İsmi ve Telif Sebebi	52
2. Muhtevası.....	54
3. İlmî Kaynakları	59
4. Etkileri	70
5. Hakkında Yapılan Çalışmalar	76
5. 1. Şerhler, Hâşiyeler ve Ta'likler.....	76
5. 2. Muhtasarlar.....	80
5. 3. Türkçe Tercümeleri	81
5. 4. Tahrîc Çalışmaları	83
5. 5. Tahkîk Çalışmaları	83
5. 6. <i>Kitâbü'ş-Şifâ</i> Hatim Eserleri.....	84
5. 7. <i>Kitâbü'ş-Şifâ</i> Ricâline Dâir Eserler	84
5. 8. <i>Kitâbü'ş-Şifâ</i> ve Kâdî İyâz'a Dâir Konulu Müstakil Çalışmalar	85
5. 9. Tebliğler, Makaleler ve Tezler.....	86
B. <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ</i> ETRAFINDA YAPILAN TARTIŞMALAR.....	88
1. Peygamber Tasavvuru	88
1. 1. <i>Kitâbü'ş-Şifâ</i> 'daki Peygamber Tasavvurunu Eleştirenler	88
1. 2. Eleştirileri Haksız Bulanlar.....	93
2. Rivâyetlerinin Değeri.....	95
2. 1. Çokça Uydurma Rivâyet İçerdiği İddiasında Bulunanlar	95
2. 2. İddiaları Reddedenler veya Kısmen Kabul Edenler.....	98
3. Eleştirilen Bazı Rivâyetlerin Tahlili.....	103
3. 1. Allah Resûlü'nün İdrarının İçilmesi	103
3. 2. Doğumunda Gerçekleşen Sıradışı Olaylar.....	113
3. 3. Peygamberlerin İlk Yaratılanı ve Elçi Olarak Son Gönderileni Oluşu	117
3. 4. Güneşin İâde Edilmesi.....	119
3. 5. Ağacın Yeşerip Canlanması ve Üzerine Eğilip Onu Gölgelemesi	124
3. 6. Midenin Bedenin Havuzu Olduğu	127
3. 7. Soy Şeceresindeki Beş Yüz Anne Bilgisi	129
3. 8. Allah Resûlü'nün Kabri Başında Bir Kadının Vefat Etmesi.....	131
III. DEĞERLENDİRME	133

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI'DA *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* HATİMLERİ VE ŞİFÂHÂNLIK GELENEĞİ

I. KUR'ÂN HATMİNDEN HADİS ESERLERİNİN HATMİNE GEÇİŞ.....	146
A. HATİM KELİMESİNİN TAHLİLİ VE KUR'ÂN-I KERÎM HATMİ.....	146
1. Hatim Kelimesinin Tahlili.....	146
2. Kur'ân-ı Kerim'i Hatmetme Geleneği.....	147
B. KUR'ÂN HATMİNİN DİĞER DÎNÎ ESERLERİN HATMİNE YANSIMASI.....	152
1. Genel Olarak İslâmî İlimlerde Kitap Hatmi	152
2. Hadis İlminde Kitap Hatmi	155
3. Hadis İlminde Hatim Meclisleri, Âdâbı ve Törenleri	160
3. 1. Hatim Meclisleri	160
3. 2. Hatim Âdâbı	166
3. 3. Hatim Törenleri	174
4. <i>Kitâbü'ş-Şifâ</i> Hatim Edebiyatı	181
II. OSMANLI'DA <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ</i> HATİMLERİ.....	183
A. <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ</i> 'NİN HATMEDİLDİĞİ VE OKUNDUĞU YERLER.....	183
1. Osmanlı Sarayı.....	183
1. 1. Enderûn	188
1. 2. Hırka-i Şerîf Dâiresi	191
2. Örgün Eğitim Kurumları	192
2. 1. Medreseler	192
2. 2. Dârülhadisler	194
3. Yaygın Eğitim Kurumları	196
3. 1. Câmiler	196
3. 1. 1. Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî	200
3. 1. 2. Ayasofya Câmii.....	202
3. 1. 3. Balıkesir Hoca Ali Câmii	206
3. 1. 4. Bâyezîd Câmii.....	206
3. 1. 5. Bezmiâlem Vâlide Sultan Câmii	207
3. 1. 6. Bolu Eski Câmii	207
3. 1. 7. Bursa Ulucâmii	208
3. 1. 8. Edirne Hadîka-i Hâssa Orta Câmii.....	210
3. 1. 9. Emeviyye Câmii.....	212
3. 1. 10. Eyüp Sultan Câmii	213
3. 1. 11. Fâtih Câmii.....	213

3. 1. 12. Haleb Câmî-i Kebîr’i.....	216
3. 1. 13. Harbiye Câmîi.....	216
3. 1. 14. Hırka-i Şerîf Câmîi.....	216
3. 1. 15. Kasımpaşa Câmî-i Kebîr’i.....	219
3. 1. 16. Kastamonu Nasrullah Kadı Câmîi.....	219
3. 1. 17. Lâleli Câmîi	220
3. 1. 18. Mesih Paşa-i Cedîd Câmîi.....	221
3. 1. 19. Nusretiye Câmîi	221
3. 1. 20. Ortaköy Câmîi.....	222
3. 1. 21. Patras Câmî-i Kebîr’i	222
3. 1. 22. Sultan Mustafa Câmîi.....	223
3. 1. 23. Sultan Selim Câmîi	223
3. 1. 24. Süleymâniye Câmîi	223
3. 1. 25. Tarsus Nûr Câmîi	224
3. 2. Türbeler	225
3. 2. 1. Ravza-i Mutahhara.....	225
3. 2. 2. Hz. Yahya Türbesi	226
3. 2. 3. Eyüp Sultan Türbesi.....	227
3. 2. 4. Hamîdiye Türbesi.....	227
3. 2. 5. Mecîdiye Türbesi	228
3. 2. 6. Mihrişâh Sultan Türbesi	228
3. 2. 7. Sultan Fâtih Türbesi	228
3. 2. 8. Sultan Mahmûd Türbesi	229
3. 2. 9. Sultan Mustafa Türbesi	229
3. 2. 10. Sultan Selim Türbesi	230
3. 3. Tekke, Zâviye ve Dergâhlar.....	230
3. 3. 1. Hala Sultan Tekkesi	232
3. 3. 2. Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi	232
3. 3. 3. Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi.....	233
3. 3. 4. Mehmed Geylânî Dergâhı	235
3. 3. 5. Yahya Efendi Dergâhı	235
4. Diğer Devlet Kurumları	235
4. 1. Şeyhülislâm Dâiresi.....	235
4. 2. Askerî Kurumlar	240
4. 2. 1. Bâb-ı Seraskerî.....	240
4. 2. 2. Mekteb-i Harbiye	244

4. 2. 3. Kara ve Deniz Orduları	244
4. 3. Kütüphaneler	249
B. OKUNMA GEREKÇELERİ	253
1. Hz. Peygamber'in Rûhuna İthaf.....	253
2. Karşılaşılan Meşakkatlerden Kurtulmak	254
3. Teberrük Düşüncesi	255
4. Ordunun Muzaffer Olması ve Şehitlerin Ruhlârına İthâf	256
5. Bizzat Vakıf Sahiplerinin Şart Koşmaları	260
6. Önemli Gün ve Geceler.....	261
7. Pâdişâhların Rûhlarına İthaf.....	262
8. Hz. Peygamber'in Örnek Hayatını Topluma Yansıtmak.....	263
9. Devletin Yaygın Din Eğitimi Tabana Yayma Gayreti	265
C. OSMANLI'DA <i>KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ'</i> NİN İSTİNSÂHI ve KORUNMASI.....	266
III. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLİK GELENEĞİ VE ŞİFÂHÂNLAR.....	279
A. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLİK GELENEĞİ.....	279
1. Şifâhânlığın Tanımı ve Şartları	279
2. Şifâhânlığın Dersîamlık İle Alakası	280
B. ARŞİV BELGELERİNDE ZİKRİ GEÇEN ŞİFÂHÂNLAR	291
1. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi	291
1. 1. 2162 Numaralı Defter	291
1. 2. 2163 Numaralı Defter	295
1. 3. 2299 Numaralı Defter	301
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.....	305
3. Diğer Kaynaklar.....	317
C. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLİK UYGULAMASININ SORUNLARI	319
1. Zaman İçerisinde Meydana Gelen İlmî ve Ahlâkî Yozlaşma.....	319
2. Zâdegânlık-Evlâdiyetlik İmtiyâzı.....	323
3. Ücret Tahsislerinde Yaşanılan Problemler	332
D. ŞİFÂHÂNLİK UYGULAMASININ SONA ERMESİ	347
E. SON ŞİFÂHÂNLAR	348
IV. DEĞERLENDİRME	353
SONUÇ	357
EKLER.....	362
BİBLİYOGRAFYA	373
1. ARŞİV KAYNAKLARI.....	373
1. 1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ.....	373

1. 2. İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ MEŞİHAT ARŞİVİ	378
1. 3. BURSA ŞER'İYYE SİCİLİ	378
1. 4. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ	378
2. GENEL KAYNAKLAR.....	379

KISALTMALAR

A. AMD.	Sadâret Amedî Kalemi Evrakı
A. ÇVB.	Bâb-ı Asafî Çavuşbaşılık Kalemi
AE.	Ali Emiri
A. MKT.	Sadâret Mektûbî Kalemi Evrakı
A. MKT. MHM.	Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı
A. MKT. NZD.	Sadâret Nezâret ve Devâir Evrâkı
A. MKT. UM.	Sadâret Umum Vilâyet Evrâkı
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
a.g.t.	Adı geçen tez
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.y.	Aynı yer
a. mlf.	Aynı müellif
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
C. AS.	Cevdet Askeriye
C. EV.	Cevdet Evkâf
C. MF.	Cevdet Maârif
C. SM.	Cevdet Saray
c.	Cilt
d.	Doğumu
Def. No.	Defter Numarası
DH. SAİDd.	Dâhiliye Defterler
DH. KMS.	Dâhiliye Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Tasnifi

DH. MKT.	Dâhiliye Mektûbî Kalemi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DUİT.	Dosya Usûlü İrade Tasnifi
EV. D.	Evkâf Defter
G. No.	Gömlek Numarası
göz. geç.	Gözden geçiren
h.	Hicrî
HAT.	Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi
Haz.	Hazırlayan
HR. MKT.	Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi
Hz.	Hazreti
İ. DUİT.	İrade Dosya Usûlü
İ. DH.	İrade Dâhiliye
İ. EV.	İrade Evkâfı
İ. İLM.	İrade İlmiye Tasnifi
İ. MVL.	İrade Meclisi Vâlâ Tasnifi
İ. ŞD.	İrade Şûrâ-yı Devlet
İ. TAL.	İradeler Taltifat
İ.	İrade
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İMMA	İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi
KURAV	Kur'an Araştırmaları Vakfı
m.	Mîlâdî
MB.	Mâbeyn-i Hümâyûn Evrâkı
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler
MV.	Meclis-i Vükelâ
MVL.	Meclis-i Vâlâ
MÜ	Marmara Üniversitesi
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Nşr.	Neşreden
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OTAM	Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

r.	Rûmî
red. ve et.	Redaksiyon ve etimoloji
s.	Sayfa
SSLM.III	Selim III
trc.	Tercüme eden
trc. no.	Terceme no
thk.	Tahkik eden
tlk.	Ta'îk eden, Dipnot ekleyen
ts.	Tarihsiz
TSMA.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TS.MA.d.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TTK	Türk Tarih Kurumu
UUİF	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vd.	ve devamı
vr. no.	Varak Numarası
ö.	Ölümü
ve dğr.	ve diğerleri
Y. A. RES.	Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvîa Evrakı
Y. PRK. ASK.	Yıldız Perakende Askerî Maruzat Evrakı
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl ve Journaller
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dâiresi Maruzatı
Y. PRK. UM.	Yıldız Perakende Umumi Maruzat Evrakı

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'e tercüman olma vazifesi ile Allah Teâlâ tarafından seçilmiş bir "kul" ve "resul" olan Hz. Muhammed'in bütün yönleriyle anlatılabilmesi, Müslüman âlimlerce öteden beri önemsenmiştir. Bugün elimizde bulunan ve Allah Resûlü'nü konu edinen eserler, hep bu doğrultudaki gayretin semeresidir.

Bu gayrete matuf olarak telif edilen eserler arasında, özellikle kaynağı büyük ölçüde hadîsler olan siyer, megâzî, delâilü'n-nübüvve, hasâisü'n-nebî ve şemâil türü eserler ön plana çıkmaktadır. Mağribli âlim Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) Hz. Peygamber'i konu edinen *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* isimli kitabı, sayılan bu ilim dallarının hemen hepsiyle ilgisi bulunan özgün ve nitelikli bir eserdir. İslam dünyasında genelde *Kitâbü's-Şifâ* olarak anılan, Osmanlı ilim geleneğinde ise *Şifâ-i Şerîf* olarak şöhrete kavuşan eser, Kâdî İyâz'ın en önemli eserlerindendir. Asırlardan beri, ilim adamları ve halk arasında hep değer görmüş, okunmuş, okutulmuş ve İslam ilim tarihinde önemli bir üne kavuşmuştur. Pakistan ve Hindistan'dan Tunus ve Fas'a, Yemen'den İstanbul'a kadar geniş bir havzada Müslümanların ilgisine mazhar olmuş, imlâ meclislerinde istinsahı, rivâyet meclislerinde nakli, hatim meclislerinde kırâati, ilim meclislerinde de müzâkeresi yapılmıştır.

Kitâbü's-Şifâ, Osmanlı ilim ve kültür hayatında ise ayrı bir uygulama usûlüyle karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı ilim geleneğinde, asırlar boyunca, câmiler başta olmak üzere birçok mekânda, şifâhân olarak isimlendirilen dersiâmlar aracılığıyla okunarak hatmedilmesi ve bunun devlet eliyle temin edilmiş olması dikkat çekmektedir. Bu uygulamanın Osmanlı toplum hayatında Hz. Peygamber'i sevdirmeye ve sünnetini yayma açısından taşıdığı önemin, işleyiş tarzının, fayda temin eden ve aksayan yönlerinin araştırılması kanaatimizce önem taşımaktadır.

Bunun yanında, İslam dünyasında yüksek itibara sahip olan *Kitâbü's-Şifâ* bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden biri çok sayıda uydurma rivâyet ihtiva ettiği,

diğeri ise, zorlama teviller içerdği ve bu tevillerin bir takım kalıcı toplumsal yansımalarının söz konusu olduğudur. *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın; İslam toplumundaki peygamber telakkîsine olumsuz tesir ettiği ve bu tesirin zaman içerisinde yerleşik hale geldiği söylenmektedir. Bu çalışma, kısmen de olsa *Kitâbü 'ş-Şifâ* ile ilgili bu iddiaların doğru olup olmadığını araştırma, eserin İslam ilim ve kültür hayatına olan katkısını ifade etme, özellikle de Osmanlı toplum hayatında ve devlet geleneğindeki izlerini, ayrıca halka Peygamber sevgisinin aşılama anlamında sağladığı faydaları ortaya çıkarma düşüncesiyle hazırlanmıştır.

Genel olarak, Kâdî İyâz'ı ve en önemli eserlerinden olan *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*'yı konu alan bu çalışma giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmuştur.

Çalışmanın hazırlanması sürecinde danışmanlığımı yürüten ve her aşamada beni yönlendiren, yakın ilgi ve alâkasını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu'na, tez takip jürisinde bulunan ve lisans eğitimimden bu güne kadar her aşamada kıymetli desteklerini yanımda hissettiğim Prof. Dr. Zekeriya Güler'e, tez takip jürisinde bulunan kıymetli hocam Doç. Dr. Aynur Uraler'e, kendisinden son derece istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Ramazan Ayvalli'ya, birçok yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Raşit Küçük'e, Prof. Dr. M. Yaşar Kandemir'e, Prof. Dr. Mustafa Karataş'a, Prof. Dr. Emin Aşıkkutlu'ya, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Muhammed Nâdir Ali'ye, Fas Krallığı Âlimler Akademisi Genel Direktörü Prof. Dr. Ahmed Abbâdi'ye, Fas Krallığı Agadir İbn Zuhr Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ahmed Fekkîr'e, Kâdî İyâz Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mustafa Riyâh'a, Fas Krallığı Âlimler Akademisi Müdürü ve *Mir'âtü't-türâs Dergisi* Genel Yayın Yönetmeni Dr. Abdüllatîf el-Cîlânî'ye ve aileme şükran borçlu olduğumu burada ifade etmek isterim.

Muvaffakiyet Allah'tandır.

Ahmet Yılmaz

GİRİŞ

KONU VE KAYNAKLAR

I. KONU

Kâdî İyâz, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* isimli eseri ve Osmanlı ilim geleneğinde yerleşik bir uygulama halini almış olan şifâhânlık, bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

II. AMAÇ

Bu araştırmanın gâyesi, Kâdî İyâz'ın ve onun en önemli eseri kabul edilen *Kitâbü's-Şifâ*'nın tanınması ve tanıtılmasıdır. Bu amaç çerçevesinde, *Kitâbü's-Şifâ*'nın çokça uydurma rivâyet ve bir takım zorlama yorumlar içerdiği iddiası üzerinde durulacaktır. Bu iki husus, bazı örnek rivâyetler üzerinden ilmî çerçevede değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Bunun yanında özellikle Osmanlı'da devlet himâyesinde sürdürülmüş ve bir yaygın eğitim uygulaması suretinde icrâ edilmiş olan *Kitâbü's-Şifâ* hatimlerinin, arşiv belgelerinin ışığında aydınlatılması hedeflenmiştir.

Başta eserdeki peygamber tasavvurunun dayandırıldığı bazı rivâyetlerin tahrîci ve tezin ikinci bölümünü şekillendiren arşiv kaynaklarının tetkiki olmak üzere tezin genelinde, ilmî kriterler gözetilmeye çalışılacaktır.

III. METOT

“Giriş” kısmında, tezin “Konusu”, “Amacı”, “Metodu” ve “Kaynakları” ele alınmaktadır. Bu başlıklar altında verilen bilgiler yardımıyla tezde genel olarak gözetilen yönteminin ortaya konulması ve böylelikle teze giriş yapılması amaçlanmaktadır.

Birinci bölümde, Kâdî İyâz ana hatlarıyla tanıtılacak ve “*Kitâbü's-Şifâ* nasıl bir eserdir?” sorusunun cevabı aranacaktır. Doğumundan vefâtına kadar geçen sürecin, hayatının ve eserlerinin tanınması hedeflenecektir. Bunu yaparken, üzerinde çalışılan

konunun bir tez konusu olduğu hususu göz önünde bulundurulacaktır. Yeri geldikçe, kanaatlerin objektif olarak belirtilmesine gayret gösterilecektir. Bu bölümde, Kâdî İyâz'ın soyağacı bilgilerinin verilmesinin yanında, aile fertlerinin elden geldiğince tanıtılması amaçlanmıştır. Kâdî İyâz'ın yaşadığı dönemin siyâsî ve sosyal atmosferine temas edilecek, eğitim-öğretim ve görev hayatına değinilecek ve ardından vefâtı, vefâtının etkileri ve diğer bâzı âlimlerin ve düşünürlerin onun ile alakalı fikirleri aktarılacaktır. Endülüs Emevîleri sonrası Endülüs ve Mağrib'de meydana gelen fikrî ve siyasî kargaşayı idrâk etmiş bir Hadis âlimi olan Kâdî İyâz'ın konu etrafında tanıtılmasına gayret gösterilecektir. Onun ilmî hayatının semeresi kabul edilen müellefâtı tanıtılacaktır. Bu mânâda özellikle *eş-Şifâ* üzerinde durulmaya gayret gösterilecek, bu eserde takip ettiğı metodu araştırılacaktır. Tezin birinci bölümünde ayrıca “bir âlim ve muhaddis olarak Kâdî İyâz kimdir?” sorusunun cevabı aranacaktır. Bu çerçevede, onun muhaddisliği ve bir muhaddis olarak diğer ilimlerle irtibatı ve çok yönlülüğü değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ardından, ulaşılan temel sonuçlar vurgulanacaktır. Varılan her bir sonuç ile alakalı olarak onu açıklayıcı mahiyette olmak üzere örneklendirme metodu takip edilmeye çalışılacaktır. Tezin bu aşamasında üzerinde durulacak hususlardan biri de, *eş-Şifâ*’da yer alan ve tenkit edilen bazı rivâyetlerin değerlendirilmesidir. Rivâyetlerin tamamının kabul ve ret açısından tek tek incelenmesi tez sınırlarını aşacağından, haklarında kimi tenkitler söz konusu olan bazı rivâyetlerin hadis ilmi kıstasları açısından değerlendirilmesi planlanmıştır. Öncesinde ise, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın uydurma rivâyetler içerdiğini iddia edenlerin ve bu eserin güvenilir bir kaynak olduğunu söyleyerek söz konusu eseri müdafaa edenlerin görüşleri aktarılacaktır. Neticede, üzerinde durulan her bir hadîsin sıhhat derecesi ile ilgili hükme varılmaya çalışılacaktır. Bu bölümde üzerinde durulacak bir diğer husus, içerdiği peygamber tasavvuru açısından *Kitâbü’ş-Şifâ*’dır. Zira içerdiği bazı teviller ve öne çıkardığı peygamber tasavvuru yönüyle öteden beri bir kısım tartışmalara konu olmuştur. Bu bölümde, *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki peygamber telakkîsine yönelik, lehte ve aleyhte görüşler serdedilecek, öne sürülen görüşlerin değerlendirilmesi, bölüm sonlarında, *Değerlendirme* başlığı altında yapılacaktır. Bu başlık altında, ilgili bölümde ele alınan bütün başlıkları ve önemli tartışma alanlarını kapsayan genel değerlendirmeler yapılacaktır.

Tezin “*Osmanlı’da Kitâbü’ş-Şifâ Hatimleri ve Şifâhânlık Geleneğı*” başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise, Osmanlı’daki *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerinin ve şifâhânlık uygulamasının bütün yönleriyle ve arşiv belgeleri ışığında ele alınması hedeflenmiştir. Bu

bölümde ilk olarak, “hatim” kelimesi lügavî ve ıstılâhî çerçevede ele alınacaktır. Kur’ân’ın hatmedilmesi geleneğinin rivâyet temellerine işaret edilecek ve Kur’ân hatimlerinin diğer dînî eserlerin hatmine yansımaları, rivâyet kültürü ile birlikte ele alınarak değerlendirilecektir. Hatim geleneğinin târihî arka planına temas edilecek ve Kur’ân hatimlerinden Hadis eserlerinin hatmine giden süreç, başlıklar halinde değerlendirilecektir. Bu çerçevede, hatim kavramına ek olarak “hatim meclisi”, “hatim kitabı” ve “hatim töreni” gibi kavramsal terkipler üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu çerçevede oluşan hatim edebiyatı zikredilecektir. Ardından Osmanlı’daki *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerine intikâl edilecek ve bu hatimlerin, hangi kurumlarda icrâ edildiği, arşiv belgeleri ışığında ve ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu meyanda arşiv belgelerinin satır aralarında yer alan mâlûmât değerlendirilmek suretiyle, *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerinin Osmanlı’da bu derece yaygınlaşmasının ve geleneğe dönüşmesinin, hangi gerekçelere dayandığı irdelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca Osmanlı’da *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın istinsâhını, basılmasını ve korunmasını ifade eden arşiv belgeleri yorumlanmaya çalışılacaktır. Bu bölümün son kısmında ise “Osmanlı’da Şifâhânlık Geleneği” ele alınacaktır. Bu kısımda alt başlıklar halinde, ilk olarak şifâhânlığın tanımı yapılacak, şartları ve dersiâmlık ile olan ilişkisi izah edilecektir. Daha sonra, Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesîkalarında, İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi belgelerinde ve diğer kaynaklarda zikri geçen şifâhânlar serdedilecektir. Yine arşiv belgeleri ışığında, söz konusu belgelerin muhtevâsı değerlendirilmek suretiyle, Osmanlı’daki şifâhânlık uygulamasının sorunları irdelenmeye çalışılacaktır. Sorunların, ulaşılabilen arşiv belgelerinin işaret ettiği kadarıyla şimdilik “*Zaman İçerisinde Meydana Gelen İlmî ve Ahlâkî Yozlaşma*”, “*Zâdegânlık-Evlâdiyetlik İmtiyâzı*” ve “*Ücret Tahsislerinde Meydana Gelen Problemler*” alt başlıkları altında ele alınması planlanmaktadır. Bölümün sonunda ise Osmanlı’daki şifâhânlık uygulamasının sona ermesine temas edilecek ve “son şifâhânlar” gündeme getirilecektir. Hâlihâzırda *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı hatim usûlüyle okutan son şifâhânlarımız bu münâsebetle yâd edileceklerdir.

“Sonuç” başlığı altında, ulaşılan sonuçlar, elden geldiğince yalın ve açık cümlelerle maddeler halinde ifade edilmeye çalışılacaktır.

“Ekler” başlığı altında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan ve *Kitâbü’ş-Şifâ* ile ilgili olan belgelerden bazıları örnek olarak vericektir. Hatt-ı Hümayun, İrâde ve İşâret-i aliyye içeren bu belgeler aynı zamanda *Kitâbü’ş-Şifâ* ile ilgili mevcut arşiv

koleksiyonunun en özgün örnekleri olarak dikkat çekmektedirler.

Allah Resûlü'nün *sallallâhu aleyhi ve sellem* adı zikredildiğinde her defasında salât ve selâm ifadesi yazılmayacak, burada zikretmekle iktifâ edilecektir.

“Arşiv Belgelerine Göre *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın Okunduğu Yerler” başlığı altında, câmiler sıralanırken, ilk olarak Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî verilecek, ardından diğer bütün câmiler baş harflerine göre sıralanacaktır. Câmiler hangi isimle meşhur ve maruf iseler, o isimle yazılacaklardır. Fazla bilinmeyen veya mütedâvel olmayan bazı câmi isimleri ise bulundukları şehir ile birlikte başlıklandırılacaktır. Türbeler sıralanırken de önce Ravza-i Mutahhara verilecek, onu bir başka Peygamber olan Hz. Yahya’nın Türbesi takip edecek, ardından Sahâbe ve Pâdişâh Türbeleri baş harfleri dikkate alınarak sıralanacaktır.

Kâdî İyâz’ın *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki kaynakları zikredilirken, atıfta bulunduğu bu âlimler daha çok hangi ilmî sahada meşhur iseler o ilmî sahaya dâhil edilecekler ve vefat tarihleri dikkate alınarak sıralamaları yapılacaktır.

Kitâbü’ş-Şifâ edebiyatı çerçevesinde zikri geçen eserler sayılırken de önce eser, sonra müellif ismi zikredilecektir. Sıralamada müelliflerinin vefat tarihleri dikkate alınacak, hâlen hayatta olan veya vefât tarihi tespit edilemeyen müelliflerin eserleri neşredildikleri tarihe göre sıralanacaktır.

IV. KAYNAKLAR

Bu çalışmada mürâcaat edilen kaynakların başında arşiv belgeleri gelmektedir. Osmanlı arşivleri, yolu Osmanlı’ya düşen her araştırmacı için çalıştıkları konuyu aydınlatmaya yarayan en önemli mürâcaat kaynağı konumundadır. Özellikle tezin iki ana bölümünden biri olan “*Osmanlı’da Kitâbü’ş-Şifâ Hatimleri ve Şifâhânlık Geleneği*” başlığının, Osmanlı ilim geleneğinde cereyan eden rivâyet/hatim meclisleri ve siyer çalışmaları açısından bakıldığında, hem önemli bir kazanım olduğu ve hem de bu çalışmaya anlam kattığı düşünülmektedir. Tez kapsamında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan 160 civarında arşiv belgesinden, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’ndeki 2162, 2163 ve 2299 numaralı üç defterden ve bazı şahısların terceme-i hallerini hâvî zarflardan faydalanılmıştır.

Arşiv belgeleri dışında, istifade edilen diğer kaynakları da mu'cem ve ansiklopediler, usûl kitapları, müstakil eserler ve makaleler olarak sıralamak mümkündür.

Hadis ilminin karakteristik yapısını belirleyen unsurların başında, Hadis rivâyeti ile meşgul olan şahıslar gelmektedir. Onlar hakkında mâlûmât sunan başvuru kaynakları ise genel olarak ricâl kitapları olarak adlandırılmıştır. Hadis erbâbından bahseden, onların biyografilerini sunan ve gerektiğinde cerh ve ta'dîl açısından durumunu beyan eden bu kitaplar için; terâcim-i ahvâl, tabakâtü'r-ruvât, tabakâtü'r-ricâl, esmâü'r-ricâl gibi terkipler kullanılmıştır. Hadis ricâlinin bir kısmı hadis, bir kısmı meâcim, bir kısmı terâcim, bir kısmı tabakât, bir kısmı târih, bir kısmı vefayât kitaplarında ele alınmıştır. Döneminin meşhurlarından olan Kâdî İyâz, erken sayılabilecek bir dönemi, VI. (XII) asrın ilk yarısını idrâk etmiş bir âlim olduğundan, gerek Kâdî İyâz için ve gerekse *Kitâbü's-Şifâ*'da zikri geçen hadis ricâli için, temel ricâl kaynaklarının birçoğundan faydalanma imkânı olmuştur.

Araştırma kapsamında karşılaşılan Arapça kökenli kelime ve kavramların anlamlandırılmasında ve tahlilinde genelde İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ından, el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît*'inden, ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*'undan ve son dönem lügatlerinden de, bir hey'et tarafından hazırlanmış olan *el-Mu'cemü'l-vasît*'ten faydalanılmıştır. Eğer üzerinde durulan kavram, Kur'ânî bir kavram ise o takdirde İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*'sına ve Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*'ına mürâcaat edilmiştir.

Genelde Osmanlı kültür ve medeniyetine ait olan bir kısım ıstılahların tahlilinde, Osmanlı tarihi üzerine ansiklopedik ve biyografik çalışmalar yapan Mehmet Zeki Pakalın'ın (ö. 1972) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nden ve İlhan Ayverdi'nin (ö. 2009) *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ünden istifade edilmiştir.

Müracaat edilen ana kaynaklardan biri de ansiklopedi maddeleridir. Hemen her başlık altında ihtiyaç duydukça *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan ilgili maddeler dikkate alınmıştır. Tezin her iki bölümünde ve bu bölümlerin alt başlıklarında yeri geldikçe genelde üniversite dergilerinde neşredilmiş olan makalelerden ve bazı sempozyum tebliğlerinden faydalanılmıştır.

Bir şahsın hayatı veya bir konu hakkında en fazla yararlanılacak kaynaklar hiç şüphesiz ki, o şahıs veya konuyla alakalı olarak kaleme alınmış müstakil kitaplardır. Kâdî İyâz ile ilgili telif edilmiş müstakil eserler mevcuttur. Bu meyanda Kâdî İyâz'ın oğlu Muhammed b. İyâz'ın (ö. 575/1180) *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*'ı, Hüseyin b. Muhammed Şevvât'ın *el-Kâdî İyâz Âlimü'l-Mağrib ve İmâmü ehli'l-Hadîs fî vaktih*'i ve Beşîr Ali Hamd et-Türâbî'nin *el-Kâdî İyâz ve cuhûdûh fî ilmeyi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten* isimli eserleri örnek verilebilir.

Osmanlı ilim ve kültür geleneğinde *Şifâ-i Şerîf* olarak anıla gelen *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* ve matbu şerhleri tabîî olarak tezde en çok mürâcaat edilen kaynakların başında gelmektedir. *Kitâbü's-Şifâ*'nın tahkikli ve tahkiksiz birçok matbu nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların birçoğundan karşılaştırma yöntemiyle istifade edilmiş olmakla birlikte, Abduh Ali Kûşek tarafından tahkîk edilmiş bulunan ve 1434/2013 sensinde Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye tarafından neşri gerçekleştirilen baskı, asıl nüsha olarak kabul edilmiş ve dipnot vermek gerektiğinde bu baskıya işaret edilmiştir. Muhakkikin çalışmasını fihristlerle süslemesi, eserde zikri geçen birçok âlimi dipnot marifetiyle tanıtması ve rivâyetler için sıra numarası vermesi bunda etkili olmuştur.

Yukarıdaki başlıklar altında örnek olarak verilen eserlerin dışında, faydalanılan diğer kaynakların tamamı, tezin en sonunda bibliyografya başlığı altında alfabetik usulle verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂDÎ İYÂZ ve *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* ADLI ESERİ

I. KÂDÎ İYÂZ'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bu başlık altında ilk olarak, ayrıntılara girilmeksizin, ana hatlarıyla Kâdî İyâz'ın (476-544/1083-1149) hayatı, genel olarak yaşadığı dönem, ilmî ve fikrî kişiliği ile eserleri üzerinde durulacaktır.

A. HAYATI

1. Yaşadığı Dönem

Kâdî İyâz, 476-544 (1083-1149) yılları arasında yaşamıştır. Dolayısıyla V. (XI) asrın sonu ile VI. (XII) asrın ilk yarısını görmüş bir İslam âlimidir. Talebeliğini ve ilk gençliğini V. (XI) asrın sonu ile VI. (XII) asrın başında idrâk ettiği; görev hayatını, hocalığını ve ilmî faaliyetlerini de bu asrın ilk yarısında sürdürdüğü söylenebilir.

Kuzey Afrika ve özellikle de Endülüs'te teşekkül eden İslâmî gelenek, siyâsetten sanata, kültürden edebiyata İslam dünyasının önemli renk ve desenlerinden birini temsil etmiştir.¹ Ancak Mağrib-Endülüs bölgesine geçmeden önce, İslam dünyasının genel atmosferi hakkında fikir vermesi açısından, Kâdî İyâz'ın yaşadığı bölgeye nispeten doğu diye tabir edebilecek Ortadoğu coğrafyasındaki genel duruma kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Bu dönemde doğuda Büyük Selçuklular'ın başarıları², Mısır'daki Fatımiler Devleti tarafından desteklenen Bâtınîler'in zararlı faaliyetleri³ ve İslam ülkelerine yöneltilen Haçlı seferleri⁴ dikkat çekmektedir. Bu yıllar aynı zamanda Türklerin, Selçuklular önderliğinde Abbasîler üzerinde otorite kurduğu ve Müslümanları himâye

¹ Samerrâî, *Târîhu'l-Arab ve hadâratihim fî'l-Endelüs*, s. 341-342; Sallâbî, *Fıkhu't-temkîn*, s. 218; Özdemir, "Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)", s. 103-104; Beksaç, "Endülüs -Sanat", *DİA*, XI, 225.

² Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 370.

³ Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347-348.

⁴ Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525-526.

ettiği bir zamana denk gelmektedir. Melikşah (ö. 485/1092) İslam ülkesinin büyük bir kısmına hükmetmiş; Seyhun'dan Marmara ve Akdeniz'e, Kafkasya'dan Yemen'e ve Basra'ya kadar olan geniş bir muhitte söz sahibi olmuştur.¹ Selçuklular kültürel faaliyetlere de önem vermişler, üniversite karakteri taşıyan, Ehl-i Sünnet yörüngeli medreseler tesis etmişlerdir.² Selçuklu medreseleri için Ehl-i Sünnet vurgusu yapılmıştır. Zira bu asırda, zikri geçen coğrafi sınırlar içerisinde, mezhepsel ve dînî tartışmalar siyâsete ve sosyal hayata yön vermiştir. Geçmiş II. (VIII) asra kadar uzanan Bâtınîler'in, özellikle VI. (XII) yüzyılda Hasan b. Ali es-Sabbâh (ö. 518/1124) öncülüğünde ve Şîî-İsmâîlî Fâtımîler'in stratejik ortaklığında güçlendiğini ve İslam dünyasında huzursuzluk ve anarşi kaynağı haline geldiğini söylemek mümkündür.³ Ehl-i Sünnet'in bu dönemde başta Bâtınîler olmak üzere, uçlarda gezinen bazı akımlarla mücadeleye giriştiği görülmektedir.⁴ Bâtınîler'e karşı bir yandan ordularıyla Selçuklu Sultanları savaşıırken,⁵ diğer yandan da, Kâdî İyâz ile hemen hemen aynı dönemi idrâk eden el-Gazzâlî (ö. 505/1111) onları kalemiyle yenmeğe çalışmıştır. *el-Kıstâsü'l-müstakîm* ve *Fedâihu'l-Bâtınîyye* gibi eserlerini Bâtınîler'e reddiye ve tenkit olarak kaleme almıştır.⁶

Kâdî İyâz'ın yaşadığı dönemin Endülüs-Mağrib bölgesini anlayabilmek için Endülüs Emevîleri sonrasında sırasıyla devreye giren üç dönemi etüt etmek önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi Mülûkü't-tavâif olarak isimlendirilen Emirlikler dönemi, ikincisi Murâbıtlar dönemi, üçüncüsü de Muvahhidler dönemidir. Bu üç dönem de, İspanya ve Mağrib'de, Endülüs Emevîleri (138-422/756-1031) sonrasında, onlardan arta kalan siyâsî ve sosyal boşluğu doldurma mücadelelerinin ürünüdür.

Hicrî 422 (1031) tarihinde yıkılan Endülüs Emevîleri'nin enkâzı üzerinde ilk önce irili ufaklı birçok şehir devleti kurulmuş ve Endülüs tarihinde “mülûkü't-tavâif” adıyla bilinecek yeni bir dönem (422-483/1031-1090) başlamıştır.⁷ Bu dönemde görülen küçük şehir devletleri için kesin bir sayı vermek zordur. Sayılarının yirmiye yakın olduğunu

¹ Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, 370.

² Sallâbî, *Devletü's-Selâcika*, s. 118.

³ İlhan, “Bâtıniyye”, *DİA*, V, 194.

⁴ Sallâbî, *a.g.e.*, s. 118, 279-283.

⁵ Özeydin, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, XVI, 348.

⁶ Özervarlı, “Gazzâlî (Kelam İlmindeki Yeri)”, *DİA*, XIII, 505.

⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, II, 14-16; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*, s. 531.

söylemek mümkündür.¹ Kurtuba'da (Córdoba) Cevherîler (421-460/1030-1068), Belensiye'de (Valencia) Âmirîler (412-478/1021-1085), İşbiliye'de (Sevilla) Abbâdîler (414-484/1023-1091), Sarakusta'da (Zaragoza) Hûdîler (410-535/1019-1141), Tuleytula'da (Toledo) Zünnûnîler (407-478/1016-1085), Batalyevs'te (Badajoz) Eftasîler (413-487/1022-1094) ve Gırnâta'da (Granada) Zîrîler (400-483/1010-1090) düvelü't-tavâif olarak isimlendirilen emirliklerdendir.² Hicrî 483 (1090) yılına kadar devam eden bu dönemin en belirgin özelliği söz konusu emirlikler arasında başlayan ve kıyasıyla devam eden mücâdelelerdir. Kendi aralarında süregelen bu mücâdeleler, Müslümanların gittikçe zayıflamasına sebep olmuş ve neticede İspanya'da Kurtuba'dan sonraki en büyük Müslüman şehri olan Tuleytula başta olmak üzere birçok şehir Hristiyan Kastilya Karallığı'nın eline geçmiştir. Bu durum Müslümanlar için ciddî kan kaybı anlamına gelmektedir. Zira Tuleytula'nın düşmesi, Endülüs'ün Hristiyanlar karşısındaki en önemli savunma merkezlerinden birinin yitirilmesi demektir ve benzeri bir durum Batalyevs, İşbiliye veya Kurtuba için de ihtimal dâhilindedir.³ Yaklaşmakta olan bu tehlikeyi hisseden bazı emîrler, bazı âlimlerin ve halktan kimselerin teşvikleriyle Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbıtlar'dan yardım istemek zorunda kalmışlardır.⁴ Bu yıllar Kâdî İyâz'ın doğumuna ve çocukluk yıllarına tekâbül etmektedir.

İspanya'da ve Kuzey-Batı Afrika'da Endülüs'ün etki alanındaki Mağrib bölgesindeki bazı şehirlerde bunlar olurken Kuzey Afrika'da ortaya çıkan bir başka gücün Murâbıtlar Devleti (448-542/1056-1147) olduğu görülmektedir. Mağrib-i aksâ olarak anılan bugünkü Fas-Merakeş bölgesinde 448 (1056) tarihinde kurulmuş olan⁵ Murâbıtlar'ın asıl sıçramayı Yusuf b. Tâşfîn (ö. 499/1106) döneminde yaptıkları görülmektedir.⁶ 477 (1084) tarihinde Kâdî İyâz'ın ailesinin yaşadığı Sebte'ye hâkim olmuşlardır ki bu tarihte Kâdî İyâz henüz doğmuştur.⁷ Endülüs Müslümanları adına Abbâdî Emîri İbn Abbâd Mu'temid-Alellah'ın (ö. 487/1094 ?) daveti üzerine Sebte'den İspanya'ya yönelen Yusuf b. Tâşfîn, büyük bir orduyla gerçekleştirdiği üç sefer neticesinde Kastilya Krallığı'nı

¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, s. 144.

² Özdemir, "Mülûkü't-tavâif", *DİA*, XXXI, 553.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *a.g.md.*, s. 553-556.

⁴ Özdemir, "Endülüs, (Siyasî Tarih, Teşkilat)", *DİA*, XI, 211-225.

⁵ Yiğit, "Murâbıtlar", *DİA*, XXXI, 152.

⁶ İnân, *Asru'l-Murâbûtîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Endelüs*, I, 36-38.

⁷ Yiğit, *a.g.md.*, s. 152.

durdurmuş, bazı emîrlerin ve özellikle de fukahânın teşvikiyle¹ bütün Endülüs'e hâkim olmuş ve burayı Murâbıtlar Devleti'ne bağlı bir vilâyet haline getirmiştir.² Neticede, Yusuf b. Tâşfîn dönemin en büyük İslâm devletlerinden birini kurmuş ve birbirleriyle mücadele eden küçük emirliklere bölünmüş Mağrib'de siyâsî birliği tesis ederek ülkesinin sınırlarını Tunus'tan Atlas Okyanusu'na, Nijer Nehri'nden İspanya'daki Ebro Nehri'ne kadar genişletmiş, Endülüs'te sona ermek üzere olan İslâm varlığının devamını sağlamıştır.³

Murâbıtlar eliyle Cebel-i târik boğazının iki yakasının aynı siyâsî otorite altında birleşmesinin önemli neticelerinden biri ilmî sahada olmuştur. Endülüste siyâsî, sosyal ve dînî çekişmelerden bunalan kimi ilim adamları Murâbıtlar'ın teşviki ve desteği ile aileleriyle birlikte Mağrib'e; Fas, Sebte, Merakeş gibi şehirlere göçmüşlerdir. Kâdî İyâz'ın ailesinin de bu sebeple Endülüs'ten Fas'a göçmüş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴ Kâdî İyâz, hayatının en verimli döneminde Murâbıtlar ile Muvahhidler arasında cereyan eden mezhebî ve siyâsî tartışma ve mücâdelelere tanıklık etmiş; Murâbıt hükümdârlarından Yusuf b. Tâşfîn (453-499/1061-1106), Ali b. Yusuf (499-536/1106-1142), Tâşfîn b. Ali (536-540/1142-1146), İbrahim b. Tâşfîn (540/1146) ve İshak b. Ali (540-541/1146-1147) dönemlerini idrâk etmiştir. 541 (1147) tarihinden itibaren vefat edeceği 544 (1149) senesine kadar ise Muvahhidler'den Abdülmü'min (524-558/1130-1163) dönemini görmüştür.

Murâbıtlar, Mâlikî kimliğe sahip olan ve bölgedeki Haricî ve Şîî eğilimlere karşı Mâlikî Mezhebi'ne dayanarak geliştirilen dînî fikirlerin itici gücüyle yol alan Sünnî bir devlettir.⁵ Onların Mâlikîlik yönleri üzerinde bir miktar durmak gerekir. Bu dönemde bölgedeki en önemli etnik unsurlardan biri Berberîler'dir. Birçok din ve inanıştan etkilenen Berberîler'den bazı aşiretlerin Şiayî ve Hariciliği benimsedikleri bilinmektedir. Murâbıtlara gelinceye kadar Mağrib'de kurulan birçok devletin Haricî veya Şîî nitelik

¹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ile Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111) arasında cereyân eden ve güç kazanmaya başlayan İspanya Hristiyanlarına karşı Mülûkü't-tavâif'in zayıf kalması karşısında Yusuf b. Tâşfîn'in desteklenmesi hususunu içeren fetvâ mektupları için bkz. Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhidîn*, s. 140-144.

² Özdemir, "Yusuf b. Tâşfîn", *DİA*, XLIV, 31.

³ Yiğit, "Murâbıtlar", *DİA*, XXXI, 153.

⁴ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 67.

⁵ Harekât, "Fas (Tarih)", *DİA*, XII, 189.

taşıdığı da bilinen bir durumdur.¹ Mesela Rüstemîler² (160-296/777-909), Midrârîler³ (155-387/772-997) ve Benî İfren Emîrliği⁴ (148-155/765-772) bu nitelikteki devletlerdi.⁵ Murâbitlar, Şîlik ve Hâricîlik noktasında uç bir çizgide bulunan aşiretlerin ve emirliklerin bulunduğu bir coğrafyada ve ifrat derecede Şîi akidesine sahip olan ve ileride Fâtımîler'in temelini oluşturacak Benû Ubeyd Emîrliği'nin enkâzı üzerinde kurulmuşlardır.⁶ Bazı kaynaklarda Benû Ubeyd hanedanının Mâlikîlere çok ezâ ve cefâ verdikleri, bazılarını sırf bu yüzden işkence ettikten sonra öldürdükleri anlatılmaktadır.⁷ Belki de bu sebeple Sünnî olan Murâbitlar, Mâlikî Mezhebi etrafında kenetlenmişler ve bu mezhebi tartışılmaz otorite olarak kabul etmişlerdir.⁸ Hatta öyle ki, Mâlikî fakihlerin devlet içerisindeki muhkem konumları dolayısıyla olsa gerek, Murâbitlar Devleti için, "*Devletü'l-fukahâ*" tanımlaması yapılmıştır.⁹ Bu durum aynı zamanda Mağrib'de itikâdî ve amelî açıdan mezheb birliğine giden yolu açmıştır. Aslında Murâbitlar'ın etki sahasında Zâhirîlik, Şâfîlik, Hanefîlik ve Evzâîlik Mezhepleri varlıklarını korusa da, resmî mezhep Mâlikîlik idi ve diğer mezheplere baskın geliyordu.¹⁰ Murâbitlar'ın bölgedeki hâkimiyeti yaklaşık altmış yıl kadar sürmüş, bir süre sonra iç karışıklıklar yeniden başlamıştır. Endülüslü emîrlerin ve bazı âlimlerin Murâbitlar'a olan desteklerini kesmeleri, halkın ağır vergiler altında ezilmesi ve Kuzey Afrika'da yeni iç huzursuzlukların baş göstermesi gibi sebeplerle Murâbitlar'ın zayıfladığı görülmektedir.¹¹ Neticede Murâbitlar 542 (1147) yılında Muvahhidler'in eliyle yıkılmıştır.¹²

Muvahhidler Devleti'nin (524-667/1130-1269) temelleri ise İbn Tûmert¹³ (ö. 524/1130) tarafından atılmış, resmî olarak ise 524 (1130) tarihinde İbn Tûmert'in talebesi Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî (ö. 558/1163) eliyle kurulmuştur. İbn Tûmert tarafından

¹ Özdemir, *Mağrib'de Muvahhidler Hareketinin Doğuşu*, s. 30-32.

² Özkuyumcu, "Rüstemîler", *DİA*, XXXV, 295-296.

³ Harekât, "Midrârîler", *DİA*, XXX, 14-16.

⁴ Hizmetli, "İfren (Benî İfren)", *DİA*, XXI, 513-514.

⁵ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 4.

⁶ Öz, "Ebû Abdullah eş-Şîi", *DİA*, X, 85-87; "Ubeydullah el-Mehdî", *DİA*, XLII, 23-25.

⁷ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 90.

⁸ Yiğit, "Murâbitlar", *DİA*, XXXI, 154.

⁹ Umerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kâdî İyâz*, s. 28.

¹⁰ Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 241.

¹¹ Mûsâ, *el-Muvahhidûn fî'l-ğarbi'l-İslâmî*, s. 33-34.

¹² Yiğit, *a.g.md.*, s. 153.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aytekin, "İbn Tûmert", *DİA*, XX, 425-427.

Murâbitlar'a karşı başlatılan dînî ve siyâsî başkaldırı teşkîlâtı bir devlete dönüşmüştür. Abdülmü'min el-Kûmî, yaklaşık dokuz ay süren Fas kuşatmasının ardından, önce Fas'ı, sonrasında ise Miknâs (Meknes) ve Selâ'yı (Salé) zaptetmiştir. 541 (1146) senesinde de Murâbitlar'ın başşehri olan Merakeş'e saldırmış, uzun süren kuşatma neticesinde şehir 542 (1147)'de ele geçirilmiştir. 542 (1148)'den itibaren de Muvahhidler bütün Fas'a hâkim olmuşlar,¹ devlet Abdülmü'min el-Kûmî ile 20 yıl gibi çok kısa bir zaman diliminde Mağrib-i aksâ (bugünkü Fas), Mağrib-i evsat (bugünkü Cezayir), İfrîkiye (bugünkü Tunus) ve Endülüs'ü içine alan bir imparatorluğa dönüşmüştür.² Muvahhidlerin kurulduğu dönem, doğuda Büyük Selçuklular'ın (431-552/1040-1157) ve Fâtımîler'in (296-566/909-1171) Haçlılar karşısında başarısız kaldıkları ve bayrağı Zengîler'in (521-630/1127-1233) ve Eyyûbîler'in (566-866/1171-1462) devraldığı döneme denk gelmektedir.³

2. Doğumu

Oğlu Muhammed b. İyâz'ın, babasının kendi el yazısı ile düştüğü kayıttan tespitine göre, hicrî 476 yılı Şâban ayının ortasında (Aralık 1083), Sebte'de doğmuştur.⁴ Sebte (Ceuta) Fas'ın kuzeyinde, Cebel-i tarık boğazının Afrika yakasında bulunan bir şehirdir. Cebel-i tarık Boğazı'nın diğer bir ismi de Sebte Boğazı'dır. Günümüzde İspanya'ya bağlı bir otonom şehir devlettir. Sebte şehrinin, Murâbitlar ve Muvahhidler dönemleri başta olmak üzere Mağrib ilim ve kültür dünyasında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.⁵

Kâdî İyâz'ın tam adı Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz b. Amrûn b. Mûsâ b. İyâz b. Muhammed b. Abdullah b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî'dir. Aynı zamanda Kâdî İyâz'ın oğlu olan Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180) babasının soy şeceresini bu şekilde vermiştir.⁶ Diğer bazı kaynaklarda da bir nesil fazlasıyla ya da eksiğiyle aynı silsilenin verildiği

¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, 346.

² Mûsâ, *el-Muvahhidûn fi'l-ğarbi'l-İslâmî*, s. 43-44.

³ Mûsâ, *a.g.e.*, s. 33.

⁴ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 3.

⁵ Bkz. Muhammed el-Hatîb, "Sebte fî asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn", *Sebte ve Devruhâ fî isrâî'l-fikri'l-İslâmî*, (*Muhâdarâtü'l-mehracânî's-sekâfiyyi's-sâlis*), s. 19-46; Tâvîl, *Târîhu Sebte*, s. 49-101.

⁶ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 2.

görülmektedir.¹

Doğduğu yere nisbetle Sebtî, muhtemelen vefat ettiği yere nisbetle Merrâküşi² diye anılmıştır.³ Uzun yıllar başta Sebte olmak üzere Mağrib'in değişik şehirlerinde kadılık görevinde bulunduğu için de el-Kâdî lakabıyla meşhur ve ma'rûf olmuştur.

3. İlmî Hayatı

Kâdî İyâz'ın çocukluğu Sebte'de geçmiştir. Bu şehirde Kur'ân hıfzını tamamlamış, ardından fıkıh ve hadis ilimlerine yönelmiştir. O günün ilmî geleneği çerçevesinde değişik hocalardan ders aldığı anlaşılmaktadır. Sebte'deki hocaları arasında Sebte kadılığı da yapmış olan Kâdî Ebû Abdullah b. Îsâ et-Temîmî (ö. 505/1111) ve İbnü'l-Fâsî olarak bilinen Ebû İshâk b. Ca'fer el-Levâtî (ö. 513/1119) gibi zâtlar bulunmaktadır.⁴ Sebte, konumu itibarıyla âlimlerin uğrak yeri olan bir şehirdir. Zira Endülüs ile Mağrib ve Mağrib ile Meşrik arasında yol ağız konumundadır. Oğlu Muhammed, babasının Sebte günlerinden bahsederken daha çocukluğundan itibaren ilmî konulara ilgili olduğunu dile getirmiş ve muttasıf olduğu güzel vasıflara işaret etmiştir.⁵

Kâdî İyâz, hayatının yaklaşık ilk otuz yılını Sebte'de geçirdikten sonra bilindiği kadarıyla ilk ve tek kapsamlı hadis yolculuğunu (rihle) gerçekleştirmiştir. 507 (1113)'de başta hadis sahasında olmak üzere ilmî birikimini ilerletmek için Endülüs'e takriben bir yıl sürecek bir yolculuk yapmıştır.⁶ Bu yolculuğunda ilk olarak 507 senesi Cemâziyelevvel

¹ Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ*, XX, 212-213; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzehheb*, II, 46; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, s. 152; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, V, 276; Kandemir, "Kâdî İyâz", *DİA*, XXIV, 116.

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 805.

³ Kandemir, *a.g.md.*, s. 116.

⁴ Kennûn, *el-Kâdî İyâz*, 30; Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 71, 72.

⁵ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rif bi'l-Kâdî İyâz*, s. 6.

⁶ Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, s. 132; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 483. Kâdî İyâz'ın hayatı boyunca gerçekleştirdiği seyahatleri üç grupta değerlendirmek mümkündür. Birincisi, ilim maksadıyla gerçekleştirdiği söz konusu Endülüs yolculuğudur. İkincisi kadılık görevleri sebebiyle yaptığı seyahatlerdir. Sonuncusu da Murâbitlar lehine siyâsî maksatlarla Selâ'ya, el-Cezirâtü'l-hadrâ'ya (Algeciras) ve sürgün sebebiyle Merakeş'e gerçekleştirdiği yolculuklardır. Bkz. Mansûr, "Rihâlâtü İyâz", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, III, 148-157. el-Cezirâtü'l-hadrâ Emirliği, o dönemde, İspanya'nın Endülüs döneminde halifelüğün parçalanması sonucu kurulmuş devletçiklerden biridir ve diğer emirlikler gibi Murâbitlar'a bağlanmışlardır. Coğrâfî olarak ise Sebte'nin tam karşı yakasıdır. Algeciras, günümüzde İspanya'nın 17 özerk bölgesinden, ülkenin güneybatı köşesinde en fazla nüfusa sahip Endülüs otonom bölgesinin 8 eyaletinden biri olan Cádiz'a bağlı 44 belediyeden biridir.

ayında (Temmuz 1113) Kurtuba'ya (Córdoba), ardından da 508 senesi Muharrem ayında (Haziran 1114) Mürsiye'ye (Murcia) uğramıştır.¹ Kurtuba'da kendisiyle görüşüp ilim tahsil ettikleri arasında İbnü'l-Attâb (ö. 520/1126), İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) büyük babası olan Ebu'l-Velîd İbn Rüşd (ö. 520/1126), İbn Hamdîn (ö. 508/1114), Ebu'l-Hüseyn b. Serrâc (ö. 508/1115), Ebü'l-Hasan b. Muğîs (ö. 532/1138), Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrahim (ö. 511/1117), Ebû Bahr el-Esedî (ö. 526/1132), Ebu'l-Kâsım b. Bakî (ö. 532/1138) ve Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ahmed el-Avvâd (ö. 509/1116) gibi âlimler bulunmaktadır.² Kâdî İyâz'ın bir sonraki durağı olan Mürsiye'ye gitme sebebi belki de dönemin önemli simalarından Ali es-Sadeî'nin (ö. 514/1120) burada bulunmasıdır. İsmi tam olarak Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed es-Sadeî olan ve Mürsiye'de kadılık da yapmış olan Ali es-Sadeî ile görüşmesi aslında pek de kolay olmamıştır. Oğlu Muhammed, babası Kâdî İyâz'ın, Ali es-Sadeî ile görüşme serencâmını kitabında anlatmaktadır. Kitapta zikredildiğine göre Ali es-Sadeî, Mürsiye kadılığı görevinden affını istemiş ancak bu isteği kabul görmemiş ve kadılık görevini yapmaya ilzâm edilmiştir. O da bu tutumunda ısrarcı olduğundan, başına bir şey gelebileceği endişesiyle bir yerlere gizlenerek, bir miktar bu şekilde yaşamıştır. Kâdî İyâz onunla görüşebilmek için sabırla beklemiştir. Sonuçta Ali es-Sadeî hakkında afv sâdır olunca, ilk işi Kâdî İyâz'a bir mektup yazarak, durumunu izah etmek ve mazeretini beyan etmek olmuştur.³ Bu durum, Kâdî İyâz'ın dönemin önemli âlimlerinden Ali es-Sadeî tarafından bilindiğini ve takdir edildiğini göstermektedir.⁴ Ali es-Sadeî'nin kadılık görevinden affını talep etmesiyle ilgili dile getirilenler ise o günün sosyal şartlarının ne kadar karmaşık ve zor olduğu hakkında da ipucu vermektedir. Sonuçta, Kâdî İyâz, semâ' usulü ile başta *Sahîhayn* olmak üzere birçok eseri Ali es-Sadeî'den tahammül etmeye imkân bulmuştur. Ayrıca bütün rivâyetlerini nakletmek için de icâzet almıştır. Ali es-Sadeî'den başka yüzlerce Endülüslü âlimden ya bizzat görüşerek ya da mükâtebe usûlü ile icâzet almıştır.⁵

Kâdî İyâz 508'de (1114) Sebte'ye dönmüştür. İlk defa Sebte kadılığına atanıncaya kadar geçen süre zarfında talebe okutmuş, eser telifine ve tashihine yönelmiştir. Başta oğlu

¹ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî es-Sadeî*, s. 306.

² Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 75; İbnü'l-Ebbâr, *a.g.e.*, s. 301.

³ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 8.

⁴ Kennûn, *el-Kâdî İyâz*, s. 31.

⁵ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 9; Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, s. 133.

Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180) olmak üzere Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Aşîrî (ö. 591/1195), İbnü'l-Kusayr Abdurrahman b. Ahmed el-Gırnâtî (ö. 575/1180), Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1180), İbn Beşküvâl (ö. 578/1182), İbn Zerkûn Muhammed b. Saîd el-Ensârî (ö. 586/1190), İbn Medâ Ahmed b. Abdurrahman (ö. 592/1196) ve İbn Melcûm Abdurrahman b. Yusuf el-Ezdî (ö. 605/1208) onun talebeleri arasında yer almıştır.¹

Kaynaklarda Kâdî İyâz'ın ilmî yönüne işaret etme sadedinde; “*Hadis ilminde zamanının imamıdır, Arap Dili ve Edebiyatı'nı, Arap kabileleri arasında cerayân eden savaşları (eyyâmü'l-Arab) ve nesep ilmini en iyi bilendir*” şeklinde ifadeler kullanılmıştır.² Onun Arap Dili ve Edebiyatı'na vukûfiyetinin göstergelerinden biri de şiirdeki başarısıdır.³ Kaynaklarda değişik vesilelerle söylediği yüzlerce beyit bulunmaktadır.⁴ İbnü'l-Ebbâr Muhammed b. Abdullah (ö. 658/1260), onun ilmî ve ahlâkî yönünü açıklarken, hakkında şöyle demiştir: “*Netice itibari ile asrının güzelliği idi. Gözün alabildiği kadar mesafenin (ufkun) övünç vesilesiydi. İlim ve irfan kaynağıydı. Endülüs'ü bir kenara bırakın, Mağrib'deki âlimler sayılsa, içlerinde en önde o kabul edilir.*”⁵

4. Görevleri

Hem ilmî sahadaki gayretlerinin ve hem de diğer konularda sergilediği duruşun, Kâdî İyâz'ın önünü açtığı görülmektedir. Zira onun ilim hayatında sergilediği gelişim Murâbıtlar'ın dikkatini çekmiş ve 515 senesi Safer ayında (Mayıs 1121) memleketi Sebte'de kadılık görevine getirilmiştir.⁶ Onun bu görevi aralıksız on altı yıl boyunca yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

Kâdî İyâz'ın kadılık görevini ve kadılık görevi dışındaki ilmî mesâîsini, amelî sahada Mâlikî mezhebini dikkate alarak sürdürdüğü ve devrinin önemli Mâlikî

¹ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 8-11; Kandemir, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 116.

² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 483; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 99.

³ İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 152, 153; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 226.

⁴ Endülüs'e yaptığı ilim yolculuğunda, Kurtuba'dan Mürsiye'ye doğru ayrılırken söylediği bir şiir örneği için bkz. Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 75-76; Sallâbî, *Devletü'l-Murâbıtîn*, s. 239.

⁵ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî es-Sadeffî*, s. 302.

⁶ İbnü'l-Ebbâr, *a.g.e.*, s. 308; Zehebî, *el-İber*, II, 467; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 244.

fakihlerinden biri olduğu bilinen bir husustur.¹ Hatta Mâlikî Mezhebi'nin bölgede yerleşmesinde Kâdî İyâz'ın önemli katkısının olduğunu söylemek mümkündür.² Kâdî İyâz, itikatta ise Eş'arî ekolündendir.³ Görev yaptığı süre içerisinde ıslahatçı kimliğiyle öne çıkmış ve Sebte'nin gelişimine katkı sağlamıştır. Yeni câmiler, mescidler ve başkaca güzel eserler inşa edilmesine vesile olmuştur.⁴ Onun bu gibi faaliyetler içerisinde olması ve gerektiğinde savaş ortamında Sebteliler'e kumandanlık etmesi o dönemki kadılığın görev tanımının ve etki alanının geniş olduğunu göstermektedir. Sebte'de gerçekleştirdiği bu atılımın, Kâdî İyâz'ın özellikle Mağrib toplumunun sosyal hafızasında bu denli iz bırakmasının gerekçelerinden biri olması da kuvvetle muhtemeldir.⁵

Tabi ki çalkantılı bir dönemi idrâk eden Kâdî İyâz'ın kadılık yaptığı tek şehir Sebte olmamıştır. Kâdî İyâz'ın Sebte'nin ardından 531 Safer ayında (Ekim 1136) Gırnâta kadılığına tayin edildiği görülmektedir.⁶ Gırnâta kadılığı Kâdî İyâz için terfi anlamına gelmektedir. Zira o günün devlet bürokrasisinde Gırnâta kadılığı Kurtuba kadılığına denk kabul edilmektedir.⁷ Gırnâta kadılığından 532 (1137) yılında azledilmiş, memleketi Sebte'ye geri dönmüş ve ikinci kez Sebte kadılığına atanacağı 539 (1145) senesine kadar ilim tedrisi ile meşgul olmuştur.⁸ Bu görevini Murâbitların sona erdiği 541 (1147) senesine kadar sürdürmüştür.⁹ Dolayısıyla aynı zamanda Murâbitlar'ın son Sebte kadısıdır.

¹ Kâdirî, “Nidâliyyetü'l-Kâdî İyâz ve difâuhû an akîdetihî ve mezhebihî”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 221, 231-233.

² Selâvî, “Devrü İyâz fî tevtîdî'l-Mezhebi'l-Mâlikî fî'l-Mağrib”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 169-172; Alevî, “Sekâfetü'l-Kâdî İyâz”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 196-198.

³ Bkz. İbn Kurkûl, *Metâli'u'l-envâr*, s. 62. Kâdî İyâz ile aynı dönemde yaşayan ve İbn Kurkûl olarak bilinen hadis, fıkıh ve edebiyat âlimi Ebû İshâk İbrahim b. Yûsuf el-Vehrânî el-Hamzî'nin (ö. 569/1174) bu kitabı, Ahmed Üveys ve Ahmed Fevzî İbrâhim gibi muhakkiklerden oluşan bir komisyon tarafından tahkik edilmiştir. Onlar, kendi mukaddimelerinde şu ifadelerle Kâdî İyâz'ın Eş'arî oluşunu vurgulamışlardır: “Kâdî İyâz o dönemin bilinen, meşhur Eş'arîlerindendir. Bu; Meşâriku'l-envâr'ı ya da Kâdî İyâz'ın eş-Şifâ bi-ta'rîfî hukûki'l-Mustafâ gibi diğer eserlerini mütalaa eden bir kişinin rahatlıkla anlayabileceği bir durumdur.”

⁴ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 11; Sallâbî, *Devletü'l-Murâbitîn*, s. 244.

⁵ Medgarî, “el-Kâdî İyâz, el-Muslihu'l-ictimâî”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 33.

⁶ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî es-Sadeffî*, s. 308; Nübâhî, *Târîhu kudâtî'l-Endelüs*, s. 132; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 245; Zirîklî, *el-A'lâm*, V, 99.

⁷ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 81.

⁸ İbnü'l-Ebbâr, *a.g.e.*, s. 308.

⁹ Sallâbî, *a.g.e.*, s. 245.

5. Ailesi

Hemen ifade etmek gerekir ki bugün elimizde olan belgeler muvâcehesinde, Kâdî İyâz'ın anne-babası ve neş'et ettiği aile atmosferi hakkında ayrıntılı bilgi vermek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, büyük dedelerinden Yahsub b. Mâlik, İmâm Mâlik'in atalarından Zû Asbah el-Hâris'in kardeşidir ve soyu Güney Arabistan'daki kadîm ve şöretli kabilelerden Himyerîler'e kadar uzanmaktadır. Kâdî İyâz, dedesi Yahsub'a nispeten Yahsubî olarak da anılmıştır. Uzun yıllar içersinde Arabistan Yarımadası'ndan başlayıp Endülüs'e uzanan, orada uzun süre ikâmet eden, sonra Mağrib'e, Sebte'ye geçen bir sülaleye mensuptur.¹ Muhammed b. İyâz, dedelerinin Kayrevan'da da ikâmet ettiklerini ama bu ikâmetlerinin Endülüs'ten önce mi sonra mı gerçekleştiğini bilmediğini söylemektedir.² Onun anlattıklarına göre, Kâdî İyâz'ın dedesinin babası olan ve bizim de yukarıda neseb silsilesinde zikrettiğimiz Amrûn; Kur'ân ehli, hayırlı ve sâlih bir zâttır. On bir defa hacca gitmiş ve birçok savaşa iştirak etmiştir. Fas şehrinden Sebte'ye göçen de odur.³ Kâdî İyâz'ın dedesi olan İyâz ve babası Mûsâ Sebte'de yaşamışlardır.

Babası veya dedelerinden özellikle ilmî sahada temâyüz etmiş, bu alanda şöhrete kavuşmuş biri bilinmemektedir. Yukarıda vurgulandığı üzere, kaynaklarda Kâdî İyâz'ın babası ve annesiyle ilgili başkaca bir bilgi bulunmamakla birlikte, Kâdî İyâz'ın ilmî gelişimine bakılacak olursa, aile ortamlarında İslâmî neşvenin ve irfan ikliminin hâkim olduğunu tahmin etmek güç değildir.⁴ Nitekim oğlu Muhammed b. İyâz'ın anlattıkları bu atmosferi doğrular niteliktedir.⁵

Kâdî İyâz'ın çocuklarının dînî ve ilmî gelişimine katkı sunmak için elinden geleni yaptığı görülmektedir. Dâniye (Denia) Kadılığı da yapmış olan oğlu Muhammed b. İyâz'ın (ö. 575/1180) aynı zamanda hocasıdır. Kâdî İyâz'ın oğlu Muhammed'den torunu İyâz b. Muhammed (ö. 630/1233) ve onun oğlu Muhammed b. İyâz (ö. 655/1257) da kadılık

¹ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî es-Sadeî*, s. 301; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, V, 276.

² Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 2. Kandemir'e göre, Kâdî İyâz'ın doğumundan sonra ailesi Kayrevan'a göçmüştür. Bkz. *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 43.

³ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 3.

⁴ Zeytûnî, "el-Kâdî Ebü'l-Fazl İyâz", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 332; Bürkibe, "Mekânetü İyâz el-İlmiyye", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 32.

⁵ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 4.

yapmışlardır.¹

6. Vefatı

Kâdî İyâz'ın hayatının son yıllarının, Murâbıt ve Muvahhid Hânedânlıkları arasında süregelen fikrî, siyâsî ve askerî çekişmeler arasında; Sebte, Gırnâta, Kurtuba şehirlerinde ve genellikle kadılık görevini icrâ etmekle geçtiği görülmektedir. Sözü edilen çekişmeler esnasında Kâdî İyâz'ın inisiyatif alan ve toplumda öne çıkan bir kişilik sergilediği anlaşılmaktadır.

Kâdî İyâz'ın 538 (1144) senesinde Murâbıt meliki İbrahim b. Tâşfîn tarafından ikinci kez Sebte Kadılığı görevine getirildiği vurgulanmıştır. Bu yıllar aynı zamanda Murâbıtlar'ın zayıfladığı ve Muvahhidlerin güçlendiği bir mücâdele dönemini ifade etmektedir. Bu süreçte o, söz yerindeyse arada kalmıştır. Bununla birlikte Kâdî İyâz'ın, Murâbıtlar-Muvahhidler çekişmesinde, Sebte'nin yıkımına mani olmak ve Sebteliler'i korumak maslahatına binâen Sebteliler ile birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır.² Kendisini bidâyette Murâbıtlar'dan yana konumlandırmış, Muvahhidler gâlip gelince de, Sebteliler ile yaptığı değerlendirmeler neticesinde onlara biat etmiştir.³ Anlaşıldığı kadarıyla, sonuç itibarıyla bir Murâbıt kadısı ve idârecisi olan Kâdî İyâz, Sebte kadılığı görevini yerine getirmekte olduğu bu hengâmede, Muvahhidler'in güçlendiğini gören Sebteliler onlara itaat edince (539/1145), Kâdî İyâz da Muvahhidler'in meliki Abdülmü'min'e bağlılığını bildirmiştir. Ancak bir süre sonra hemşehrileri Sebteliler'de yeniden Muvahhidler'e karşı isyan temâyülü olunca, Kâdî İyâz yine Sebteliler ile birlikte hareket etmiştir. Ancak bu hareketlenmenin başarıya ulaşmadığı, Abdülmü'min'in duruma yeniden hâkim olduğu ve Sebteliler'in de kendisinden af dilediği anlaşılmaktadır. Neticede Sebteliler affedilse de Kâdî İyâz'ın Merakeş'te zorunlu ikâmete tâbi tutulduğu veya Tâdla bölgesindeki Dâý beldesine sürgün mâhiyetinde kadı olarak tayin edildiği söylenmektedir.⁴ Kâdî İyâz, Merakeş'e vardığında hastalanmış ve 9 Cemâziyelâhir 544 senesinde (14 Ekim 1149)

¹ İsmâîl el-Hatîb, "Sebte, Medînetü'l-Kâdî İyâz", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 324, 325; Selâvî, "Devrü İyâz fî tevtîdî'l-Mezhebi'l-Mâlikî fî'l-Mağrib", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 168.

² İdğîrî, "Mevkîfu İyâz mine'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 212, 213.

³ Sallâbî, *Devletü'l-Murâbıtîn*, s. 245.

⁴ Umerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kâdî İyâz*, s. 68; Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, 84-85; İdrîs 'A'zûzî, "el-Kâdî İyâz Hayâtuhû ve Şahsiyyetühû'l-ilmîyye", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 183.

burada vefat etmiş¹, Bâbü'lân mıntıkasına defnedilmiştir.² Kâdî İyâz'ın ölüm sebebi hakkında çelişkili rivâyetler bulunmaktadır.³

B. İLMÎ KİŞİLİĞİ

İslâmî ilimler sahasında, bir şahıs ile ilgili görüş belirtmeden önce, o şahıs hakkında bir itibar araştırmasının yapılması, erbâbınca çok önemli görülmüştür. Bu araştırmanın da, asırlar boyunca olgunlaşan ve yerleşik hale gelen kurallar çerçevesinde, reel verilere dayanması beklenmiştir. Bu doğrultuda, ilk olarak kişinin sîretine; yani hayat serencâmına, ilmî gidişatına, talebeliğinde ve hocalığında, devrindeki diğer ilim ehli ile olan muâşeretine ve bu kimselerin onun hakkındaki şâhitliklerine bakılır. Ardından, belki de ilk bakılacak şey, kişinin ardında bıraktığı eserleri ve bu eserlerinin keyfiyetidir. Hangi eserleri telif ettiği, telif ettiği bu eserlerde hangi konuları ele aldığı, muhtelif sahalara dâir

¹ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî es-Sadeff*, s. 302; Zehebî, *el-İber*, II, 467; İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân*, III, 485.

² İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 153; İbnü'l-Ebbâr, *a.g.e.*, s. 308.

³ Bkz. Zehebî, *a.g.e.*, XX, 217; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzehheb*, II, 51; İdrîs 'A'zûzî, *a.g.m.*, s. 184. Kâdî İyâz'ın ölüm sebebi ile ilgili; zehirlenerek öldürüldüğü, bir Yahudi tarafından zehirlendiği (bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 99), hamamda düşerek öldüğü gibi birbirini tutmayan bazı iddiaların söz konusu olduğu görülmektedir. Kandemir'e göre bu rivâyetler asılsızdır. Bkz. *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 45. İddialardan birisi şudur: Kâdî İyâz, İmâm Gazzâlî'ye muhaliftir. Bu sebeple de Gazzâlî'nin ünlü eseri *İhyâu Ulûmi'd-dîn*'in yakılmasına fetva vermiştir (Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 226). Bu yüzden Gazzâlî ona beddua edince aynı gün hamamda ölmüştür. Hâlbuki Kâdî İyâz'ın oğlu Muhammed babası ile ilgili bizzat şu rivâyeti aktarmıştır: وأخبرني ابن عمي أبو عبد الله الزاهد - رحمه الله - قال لي: تذاكر يوما عمي - يريد أبي رضي الله عنه - مع شيخه أبي محمد بن منصور، كتاب الإحياء لأبي حامد، فقال أبي رحمه الله: لو أختصر هذا الكتاب، واختصر على ما فيه من خالص العلم لكان كتابا مفيدا، فقال له أبو محمد بن منصور: فاختصره إذاً، فقال له أبي: أنت أحق لذلك فقال له أبو محمد: Bkz. Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 106, 107.

Rivâyetten de anlaşılacağı üzere Kâdî İyâz'ın *Şifâ-i Şerîf* ile ilgili değerlendirmesi kategorik bir değerlendirmedir. Meseleye insanların söz konusu eserden istifâde edebilmesi yönüyle bakmakta ve içerdiği tasavvufî, kalbî ve hissî rivâyetlere işaret etmektedir. *İhyâu ulûmi'd-dîn* fikhî konuların yanında tasavvufî unsurları içermektedir. Kalb ve hissin ağır bastığı satırlar ise genelgeçer değildirler ve kitabı okuyan herkes aynı duyguları hissedemeyebilir. Herşeyden önce bir kişi bir eserin yakılması için fetva verebilecek kadar zararlı olduğunu düşünüyorsa, o eserin özetlenerek tekrar basılmasından bahsetmez. Kendisi de değişik şehirlerde kadılık görevi yapmış olan hocası Ebû Muhammed b. Mansûr'un (ö. 513/1119) Kâdî İyâz'a: "Eğer bu eseri sen de ihtisâr etmez isen şu ülkede bu eseri ihtisâr edebilecek kimse yoktur!" demesi bilakis *İhyâ'*'nın ilim çevrelerindeki itibarına işaret etmektedir. Kaldı ki İhyâ'nın yakılma muamelesine maruz kaldığı 503/1109 senesinde Kâdî İyâz henüz 27 yaşındadır. Henüz Mağrib'den çıkmamıştır ve ilk kadılık görevi de 515/1121 senesinde söz konusu olmuştur. Bkz. Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 107, dipnot no. 274, muhakkikin değerlendirmesi. Ayrıca Abdulhay el-Kettânî'nin (ö. 1962) bu doğrultudaki değerlendirmeleri için bkz. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 799. Kâdî İyâz ve İmâm Gazzâlî etrafında söz konusu olan rivâyetleri Murat Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* başlıklı doktora tezinde değerlendirmiştir. Bkz. Gökalp, *a.g.t.*, s. 35-38.

eserlerinin bulunup bulunmadığı, varsa ilmî niteliklerinin nasıl olduğu, bu vesile ile ilim dünyasına ne gibi katkılar sunduğu ve kitaplarında özgün tespitler ortaya koyup koyamadığı hakkında yapılacak tetkikler kişiyi ilgili zâtın ilmî kişiliği hakkında belli bir kanaate ulaştıracaktır. Daha sonraki devirlerde kendisini takip eden ilim adamlarının, araştırmacıların ve muhakkiklerin, hakkında çalışılan o zât ve eserleri hakkında yazdıkları kitaplar, makaleler, tezler, değerlendirmeler, yorumlar vs. ilmî çalışmalar da son derece önemlidir.

Hemen ifade etmek gerekir ki Kâdî İyâz, yukarıda temas edilen göstergeler dikkate alındığında, birçok ilim dalını bir arada mezcetmiş ansiklopedik bir âlim portresi çizmektedir. Başta Hadis, Fıkıh ve Tarih olmak üzere, hemen her alanda söyleyecek sözü olan nitelikli bir âlimdir. Onun hakkında böyle bir kanaate ulaşmaya vesile olan ilk husus, hem kendi devrinde ve hem de daha sonraki devirlerde yaşamış olan ilim adamlarının onunla ilgili senâkâr sözleridir. İleride bu çerçevede söylenmiş sözler üzerinde durulacaktır ancak burada, örnek olması sadedinde İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) şu sözünü aktarmak mümkündür: *"el-Kâdî Ebu'l-Fazl hadis ilimlerinde devrinin imamıydı. Tefsir ilminde âlim idi. Fıkıhçıydı, usûlcüydü. Nahvi, dilin inceliklerini, Arapçayı, Arapların kendi aralarında yapageldikleri savaşları (eyyâmü'l-Arap) ve soy ilmini (ilmü'l-ensâb) bilirdi. Hüküm çıkarmada basiret sahibiydi. Fıkıhta şartlara göre vaziyet alabilirdi. İmâm Mâlik'in mezhebinde hâfız idi. İyi şiir söylerdi. Edebiyattan nasibini bol bol almıştı."*¹ Oğlu Muhammed b. İyâz da onun değişik ilimlerde söz sahibi olması hakkında benzer şeyleri dillendirmiştir.²

İslamî ilimlerin bir çoğunda muvaffakiyeti olmakla birlikte, Kâdî İyâz'ın genel itibariyle hadis ilminde yoğunlaştığı görülmektedir.³ Zira daha önce vurgulandığı üzere talebeliğinde, devrinin önemli muhaddislerinden ders okumuştur. Gerek Sebte'de ve gerekse Endülüs'te, mülâkî olduğu ve ilmî münâsebet içerisinde bulunduğu âlimlerin çoğu, muhaddis kimlikleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Görüşme imkânı bulamadığı muhaddislerden de icâzet almıştır. Kendinden önce yaşamış hadis otoritelerinin eserlerine ulaştığı ve bu anlamda geniş bir kitap koleksiyonuna sahip bulunduğu anlaşılmaktadır ve

¹ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzehheb*, II, 47.

² Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 4-5.

³ Yusuf el-Kettânî, "İyâz el-Muhaddis", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 203.

buna ileride değinilecektir. Kâdî İyâz, o güne kadar, genellikle muhaddisler tarafından “rîhle” adıyla gerçekleştirilmesi teâmül haline gelmiş olan bir hadis yolculuğu yapmış ve hem yeni rivâyetler araştırmak ve hem de mevcut rivâyetlerini mukâbele etmek için Endülüs’e gitmiştir. Endülüs’te kaldığı yaklaşık bir yıl boyunca, gittiği her yerde o beldenin muhaddisleri ile görüşmüştür.¹ Kâdî İyâz’ın başta Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed es-Sadeffî² (ö. 514/1120) olmak üzere, Kurtuba ve Mürsiye gibi Endülüs şehirlerinde görüştüğü muhaddisler daha önce tadat edilmişti. Onun, bu yolculuğunu, hadis müktesebâtını arttırma adına çok iyi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte Kâdî İyâz’ın yegâne gâyesinin, elden geldiğinde çok muhaddis ile görüşmek, onlara kulak kabartarak hadis tahammül etmek ve bu hadisleri kendisinde bulunan rivâyetlerle mukâbele ederek, tetkîk ve tahkîk etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla aralarında Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî³ (ö. 498/1105), Ebû’l-Hasan el-Kâdî Şüreyh b. Muhammed er-Ru‘aynî⁴ (ö. 539/1144), İbn Şibrîn olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman⁵ (ö. 503/1109), İbnü’l-Arabî olarak bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî⁶ (ö. 543/1148), en-Nihâvendî olarak bilinen Abdülmelik b. Ebû Müslim el-Hemedânî⁷ (ö. ?), Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed es-Sileffî⁸ (ö. 576/1180), Ebû Abdullah Muhammed b. Alî et-Temîmî el-Mâzerî⁹ (ö. 536/1141), Ebû Bekr Muhammed b. Velîd el-Fihri et-Turtûşî¹⁰ (ö. 520/1126) ve İbnü’l-Attâb olarak bilinen Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed’in¹¹ (ö. 520/1126) de bulunduğu yüzden fazla muhaddis ile ilmî münasebet içinde bulunmuştur. Sonuçta Kâdî İyâz’ın hem rivâyet ilminde ve hem de dirâyet ilminde derinlik kazandığı anlaşılmaktadır.¹² Olgunluk dönemini henüz idrâk ettiği ve gençlik çağını geride bıraktığı bir dönemde elde ettiği saygınlığın ve ilmî ehliyetin onu kendisi ile istişare edilen bir konuma taşıdığı görülmektedir. Artık devrinin

¹ Muhammed b. İyâz, *et-Ta’rif bi’l-Kâdî İyâz*, s. 7; Yusuf el-Kettânî, “İyâz el-Muhaddis”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, I, 203.

² Bkz. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 129-137.

³ Bkz. Kandemir, “Gassânî, Ebû Ali”, *DİA*, XIII, 396.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 212-213.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 75.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 66-72.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 172.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 102-104.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰ Bkz. Kılıç, “Turtûşî”, *DİA*, XLI, 430, 431.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 162.

¹² Yusuf el-Kettânî, *a.g.m.*, s. 204.

ilim adamları onunla bir şekilde görüşmeye ve münâzara etmeye çalışmaktadırlar. Bütün bunlar Kâdî İyâz'ı gerek Sebte bölgesinde gerekse Endülüs ve İslam dünyasında şöhrete kavuşturmuştur.¹

Kâdî İyâz'ın Sebte ve Endülüs çizgisinde gelişim seyreden ilmî nosyonunun belki de en belirgin semerelerinden biri, eserlerinde doğrudan veya dolaylı olarak, bolca işaret ettiği, ilmî kaynaklardır. Kâdî İyâz'ın eserlerinde işaret ettiği eserler veya müellifler, Kâdî İyâz'ın çeşitli ilim sahalarıyla ilgili kitap ve risalelerden oluşan geniş bir koleksiyona sahip bulunduğu göstermektedir.

Bu koleksiyon içinde de en önemli yeri tutan kaynaklar hiç şüphesiz hadis kaynaklarıdır. Özellikle, *Sahîhu Müslim*'in ilk şerhi olan, Mâzerî'ye (ö. 536/1141) ait *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* adlı eserdeki bazı eksikliklerin tamamlanması ve bazı hataların düzeltilmesi maksadıyla telif ettiği *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâid (fî şerhi Sahîhi) Müslim'e*, Kâdî İyâz'ın hocalarından yüz kadarının biyografisinin yer aldığı *el-Gunye*'ye ve hadis usulüne dâir kaleme aldığı *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* isimli eserine bakıldığı zaman, Kâdî İyâz'ın, özellikle hadis kaynakları bakımından, çok geniş bir havzadan beslendiği anlaşılmaktadır. Bu ise başlı başına, Kâdî İyâz'ın muhaddisliğine işaret eden hususlardandır.

Başta yukarıda zikredilenler olmak üzere, eserlerinde kütüb-i hamse'den² ve kütüb-i hamse dışında ale'l-ebvâb sisteme göre tasnif edilmiş olan *Abdullah b. Vehb*'in (ö. 197/813) *el-Câmi' fî'l-hadîs*'inden, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'inden, Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *Sünen*'inden, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sından, Saîd b. Osman b. es-Seken'in (ö. 353/964) *es-Sahîhu'l-Müntekâ*'sından, el-Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inden ve Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*ının hem de on farklı rivâyetinden istifade etmiştir.³

Kâdî İyâz'ın müsned tarzındaki hadis kaynakları ise İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849),

¹ Yusuf el-Kettânî, "İyâz el-Muhaddis", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 204.

² Eserlerinde *Sünenü İbn Mâce*'den hiç bahsedilmemektedir. Zira Kâdî İyâz'ın döneminde *Sünenü İbn Mâce* Mağrib ve Endülüs bölgesinde fazla bilinmemektedir. Bkz. Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 124.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 124-125.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), el-Bezzâr (ö. 292/905), Bakî b. Mahled el-Endelüsî (ö. 276/889), eş-Şihâb el-Kuzâî (ö. 454/1062), Muhammed b. Ahmed es-Sedûsî (ö. 262/875) ve Müsedded b. Müserhed'in (ö. 228/843) *Müsned*'leridir.¹

Bunun dışında, müstahrec tarzında, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hârezmî el-Berkânî'nin (ö. 425/1034) *el-Müstahrec ale's-Sahîhayn*'i zikredilmektedir.²

Muhtasar/mülâhhas tarzı hadis kaynakları, İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *et-Tekassî li Müsnedi'l-Muvatta'*, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Kitâbü'l-mülâhhas li-Müsnedi Muvatta'i Mâlik b. Enes*'idir.³

Etrâf tarzı hadis kaynakları Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin (ö. 401/1010-11) *Etrâfü's-Sahîhayn*'i, Ahmed b. Tâhir'in (ö. 520/1126 ?) *Etrâfü'l-Muvatta'*ıdır.⁴

Şemâil alanında, hadis ile ilgili olan kaynakları, Ebû İsâ et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) eş-Şemâil'i ve Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) ait olan bir cüzdür. Bu cüzde Hz. Âişe'nin (ö. 58/678), babası Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) hakkındaki bir konuşması yer almaktadır.⁵

Bunlar dışında, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî el-Bağdâdî'ye (ö. 360/970) ait olan *el-Erba'ûn*, Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik el-Müezzîn en-Nîsâbûrî'ye (ö. 470/1078) ait olan *el-Erba'ûn*, Hâkim en-Nîsâbûrî'ye ait olan *el-Erba'ûn*, Ebû'l-Abbas Hasan b. Süfyân eş-Şeybânî'ye (ö. 303/916) ait olan *el-Erba'ûn*, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî'ye (ö. 430/1038) ait olan *el-Erba'ûn*, hocası Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed es-Sadeffî'ye (ö. 514/1120) ait olan iki cüz, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hâdîbe ed-Dahhâk el-Bağdâdî'ye (ö. 489/1096) ait bir hadis cüzü, İbn Ebî'l-Fevâris Ebû'l-Feth Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'ye (ö. 412/1022) ait olan *Avâlî's-şerîf* cüzü, Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'ye (ö. 409/1018) ait olan *er-Rubâiyyât fi'l-*

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 126.

² Şevvât, *a.g.e.*, a.y.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 127.

⁴ Şevvât, *a.g.e.*, a.y.

⁵ Şevvât, *a.g.e.*, a.y.

hadîs, Ebû't-Tâhir Muhammed b. Ahmed ez-Zühî'ye (ö. 367/977) ait olan *ez-Zühriyyât*, Tâbiûndan Hişâm b. Urve el-Kureşî'nin (ö. 146/763) *Sahîfe*'si, es-Sefâkusî'ye (ö. ?) ait olan *el-Avâlî* ve Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'ye ait olan *Kitâbü'l-İlzâmât* çeşitli konularda yazılmış olan hadis kaynakları arasındadır.¹

Kâdî İyâz'ın, hadis ilminin alt dalları denilebilecek usûlü'l-hadîs, ilel, el-mü'telif ve'l-muhtelif, ricâl, cerh ve ta'dîl gibi sahalarda yazılmış birçok kaynaktan istifade ettiği görülmektedir. Bu çerçevede, hadis usûlüne dâir yazılmış ilk eser olan Hasan b. Abdurrahman er-Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* isimli eserine, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *el-Medhal ilâ's-Sahîh*, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* ve *Ma'rifetü ulûmi'l-Hadîs* isimli eserlerine, İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*'ine, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimi's-Sünen*'inin mukaddimesine, Ebû'l-Abbâs el-Velîd b. Bekr el-Endelüsî'ye (ö. 392/1002) ait *el-Vicâze fî sıhhati'l-kavl bi'l-icâze*'ye ve Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî'ye (ö. 474/1081) olan *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*'e mürâaat etmiştir.²

Kâdî İyâz'ın ilel sahasında da birçok kaynaktan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu kaynaklar arasında, Dârekutnî'nin *et-Tettebbu' ve'l-istidrâkât ale'l-Buhârî ve Müslim*'i, Ebû Mes'ûd İbrahim b. Muhammed ed-Dîmaşkî'nin (ö. 401/1010-11) *Cevâbü Ebî Mes'ûd ed-Dîmeşkî li-Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî an mâ beyyene fîhi ğalata Ebi'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî* isimli cüzü, Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî'nin (ö. 241/855) *Kitâbü'l-İlel*'i, İlelü'l-Hadîs konusunda meşhur olan Ebû'l-Hasan Alî b. Abdullah es-Sa'dî İbnü'l-Medîni'nin (ö. 234/848-49) *Kitâbü'l-İlel*'i, Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-kebîr*'i, Ebû Ali el-Ceyyânî olarak bilinen Endülüslü hadis hâfızı Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî'nin (ö. 498/1105) *el-İlelü'l-vâkıa fî esânîdi kitâbi Müslim*'i yer almaktadır.³

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889), senedinin bir yerinde râvî sayısı teke düşen ferd rivâyetler ile ilgili telif ettiği *Kitâbü't-Teferrüd*'ü ile isnâdında, sahâbî olan râvisi veya diğer râvilerinden biri zikredilmeyen mürsel hadisler için tasnif ettiği *Kitâbü'l-Merâsîl*'i de

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 128.

² Şevvât, *a.g.e.*, s. 129.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 129-130.

Kâdî İyâz'ın kaynakları arasındadır.¹

Kâdî İyâz, yazılışı aynı, okunuşu farklı olan râvî adlarını konu edinen ve bu konuda yazılan eserleri de ifade eden mü'telif ve muhtelif sahasındaki birçok hadis kaynağından istifade etmiştir. Bunlar arasında, Ebû Nasr Alî b. Hibetullâh el-İclî'nin (ö. 475/1082'den sonra) *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*'ı, Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*'ı, Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'nin *İştibâhü'n-niseb ve el-Müştebih fî'n-nisbe* adlarıyla da anılan *Müştebihü'n-nisbe* isimli eseri ile *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i, İbnü'l-Faradî olarak bilinen Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Ezdî'nin (ö. 403/1013) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i, Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Mü'tenif fî tekmileti'l-mü'telif ve'l-muhtelif*'i bulunmaktadır.²

Kâdî İyâz sahâbîler konusunda da bazı kaynakları zikretmiştir. Bunların başında, İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ı gelmektedir. Onun zikrettiği bir diğer kaynak ise Ebû Bekr Muhammed b. Halef el-Eryûlî'nin *et-Tenbîh fî esmâi's-Sahâbe*'si ve *ez-Zeyl alâ Kitâbi'l-İstî'âb*'tır.³

Kâdî İyâz, *Sahîhâyn*'da zikri geçen ricâl ile ilgili olarak da bazı eserleri kaynak olarak işaret etmiştir. Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî'nin (ö. 365/976) *Esâmî şuyûhi'l-Buhârî ellezîne ahrace anhum fî's-Sahîh*'i, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef et-Tüccîbî el-Bâcî'nin *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-Sahîh*'i, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Tesmiyetü men ahrecephum el-Buhârî ve Müslim*'i, Ahmed b. Tâhir b. Şibrîn'in (ö. 520/1126 ?) *Ricâlü Sahîhi Müslim*'i ve Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buhârî el-Kelâbâzî'nin (ö. 398/1008) *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne harrece lehum Ebû Abdullah el-Buhârî fî Sahîhih*'i bu çerçevede zikredilebilir.⁴

Kâdî İyâz'ın hadis ricâline dâir başka birçok kaynağı işaret ettiği görülmektedir.

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 130.

² Şevvât, *a.g.e.*, s. 130-131.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 131.

⁴ Şevvât, *a.g.e.*, s. 131-132.

Bu minvalde, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî'nin (ö. 234/849) *Târîhu İbn Ebû Hayseme*'si, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) *Târîhu'r-ricâl*'i, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Mesleme b. Kâsım el-Kurtubî'nin (ö. 353/964) *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed el-Mısırî'nin (ö. 347/958) *Târîhu Mısır*'ı, Hâkîm en-Nîsâbûrî'nin *Târîhu Nîsâbûr*'u, Ebû İmrân Mûsâ b. İsâ el-Gafecûmî el-Fâsî'nin (ö. 430/1039) *Ta'likât fî terâcimi'r-ruvât ve ahvâlihîm*'i, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî'nin (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i ve İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-Müntekâ fî ahbâri'l-eimmeti'l-fukahâ*'sını örnek olarak vermek mümkündür.¹

Sika râvilerle ilgili olarak İbn Hibbân el-Büstî'nin (ö. 354/965) *Kitâbü's-Sikât*'ı ile Hâkîm en-Nîsâbûrî'nin *Kitâbü'l-Müzekkîn li-ruvâti'l-ahbâr*'ını kaynak olarak işaret etmiştir.²

Zayıf râvilerle ilgili, Nesâî'nin *es-Duafâ ve'l-metrûkîn*'ini, Dârekutnî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Duafâ*'larını kaynak göstermiştir.³

Tabakât türü eserlerin de Kâdî İyâz'ın mürâcaat kaynakları arasında yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Endülüslü kırâat âlimi Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Tabakâtü'l-kurrâ*'sı, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî'nin (ö. 444/1052'den sonra) *Riyâzü'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi Kayrevân ve İfrîkiyye ve zühhâdihîm ve nüssâkihîm*'i, İbnü'l-Faradî Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî el-Ezdî'nin *Tabakâtü ulemâi'l-Endelüs*'ü, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî el-Basrî'nin (ö. 240/854-55) *Kitâbü't-Tabakât*'ı, Müslim'in *et-Tabakât*'ı, Nesâî'nin *et-Tabakât*'ı, Muhammed b. Sa'd el-Basrî'nin (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı Kâdî İyâz'ın zikrettiği tabakât kaynaklarıdır.⁴

Kâdî İyâz, hadis râvilerinin isim ve künyelerini konu alan esmâ ve künâ sahasında

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 132-133.

² Şevvât, *a.g.e.*, s. 133.

³ Şevvât, *a.g.e.*, a.y.

⁴ Şevvât, *a.g.e.*, s. 133-134.

da birçok kaynağı zikretmiştir. İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-İstignâ fî esmâi'l-meşhûrîn min hameleti'l-ilm bi'l-künâ (Kitâbü'l-İstignâ fî ma'rifeti'l-künâ)*'sı, Ebû Muhammed Abdullah b. Alî en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 307/919-20) *el-Künâ*'sı, Buhârî'nin *el-Künâ*'sı, Nesâî'nin *el-Künâ*'sı, Müslim'in *el-Künâ ve'l-esmâ*'sı bunlardandır.¹

Arap literatüründe kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalı olarak bilinen ensâb sahasında mürâcaat kaynakları, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî'nin (ö. 245/860) *Muhtelifü'l-kabâil ve mü'telifühâ*'sı ve Ebû Abdullah ez-Zübeyr b. Bekkâr el-Kureşî'nin (ö. 256/870) *Cemheretü nesebi Kureyş ve ahabâruhâ (Kitâbü'n-Neseb)*'sıdır.²

Kâdî İyâz sık sık temel hadis kaynaklarının şerhlerine işaret etmektedir. el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-Sünen Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*'u ve *A'lâmü'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si, Ebü'l-Hasan Alî b. Halef el-Bekrî el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si, Ebu'l-Kâsım el-Mühelleb b. Ahmed'in (ö. 436/1045) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si, Muhammed b. Ali el-Murâbit'in (ö. 485/1092) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî et-Temîmî el-Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*'i ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî el-Esedî'nin (ö. 402/1011) *en-Nâsihatü fî şerhi'l-Buhârî*'si bunlardandır.³

Amelde Mâlikî olan ve bir Mâlikî kadısı olarak görev yapan Kâdî İyâz, eserlerinde *el-Muvatta*'ın şerhlerini çokça kaynak olarak vermiştir. İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-İstizkâr li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ulemâi'l-aktâr fî mâ tezammenehû el-Muvatta' min meâni'r-ra'y ve'l-âsâr ve et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* isimli eserleri, Muhammed b. Ahmed'in (ö. 416/1025) *Şerhu'l-Mulahhas limâ fî'l-Muvatta' mine'l-hadîsi'l-müsned li'l-Kâbisî*'si, Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Ümevî el-Endelüsî el-Asîlî'nin (ö. 392/1002) *Şerhu'l-Muvatta*'ı, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Şerhu'l-Muvatta*'ı, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *el-Müntekâ fî şerhi'l-Muvatta*'ı ve Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr Yûnus b. Abdullah el-Kurtubî'nin (ö. 429/1038) *el-Muva'ab fî*

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 134.

² Şevvât, *a.g.e.*, s. 134-135.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 136-137.

şerhi (tefsîri) 'l-Muvatta' isimli eseri bunlardandır.¹

Onun, yukarıda zikredilen şerhler dışında, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Tehzîbü'l-âsâr*'ı, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 318/930) *et-Tahbîr ammâ fî hadîsi Câbir fî hacceti 'l-vidâ' mine 's-Sünen ve 'l-Fevâid*'i, Ebu'l-Kâsım b. İbrahim el-Verrâk el-Bâbî'nin (ö. ?) *Şerhu Şihâbi 'l-Ahbâr*'ı, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Kitâb fî şerhi ehâdîsi hacci'n-Nebî*'si ve Ebû Bekr Muhammed b. Ebû İshâk'ın (ö. ?) *el-İhbâr an fevâidi 'l-ahbâr*'ı gibi bazı şerhleri kaynak olarak gösterdiği görülmektedir.²

Güvenilir bir hadisin yine güvenilir olan başka bir hadis veya birçok hadise zıt görünmesinin sebeplerini araştıran Müşkilü'l-hadîs veya Muhtelifü'l-hadîs sahasında Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âsâr*'ından ve İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh* isimli eserinden faydalanmıştır.³

Hadis metinlerinde geçen nâdir kelimeleri konu alan ilim dalı olan Garîbü'l-hadîs konusunda da birçok kaynağı işaret etmiştir. Ebû'l-Kâsım Sâbit b. Hazm es-Sarakustî el-Endelüsî (ö. 313/925) ve onun Endülüs'ün önemli âlimlerinden olan oğlu Kâsım b. Sâbit'in (ö. 302/914-15) eserlerinden *ed-Delâil fî şerhi mâ ağfelehû Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe min garîbi 'l-hadîs*, İbnü's-Sâbûnî olarak bilinen Hişam b. Abdurrahman el-Kurtubî'ye (ö. 423/1032) ait olan *Şerhu garîbi Sahîhi 'l-Buhârî*, İbrahim b. İshâk el-Harbî'ye (ö. 285/898) ait olan *Garîbü 'l-hadîs*, Hâtâtî'ye ait olan *Garîbü 'l-hadîs*, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'ye (ö. 276/889) ait olan *Garîbü 'l-hadîs*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî'ye (ö. 224/838) ait olan *el-Garîbü 'l-musannef* ve *Garîbü 'l-hadîs*, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî'ye (ö. 209/824?) ait olan *Garîbü 'l-hadîs*, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî'ye (ö. 401/1011) ait olan *Kitâbü 'l-garîbeyn fî 'l-Kur'ân ve 'l-Hadîs* ve Ebû Muhammed Abdülmecîd b. Abdullah el-Yâbü'rî el-Kureşî el-Fihri'ye (ö. 529/1134) ait olan *Kitâb fî nusrati Ebî Ubeyd* bu kabil eserlerdendir.⁴

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 137-138.

² Şevvât, *a.g.e.*, s. 138.

³ Şevvât, *a.g.e.*, s. 138.

⁴ Şevvât, *a.g.e.*, s. 138-139.

Birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimelerin nokta veya harekelerinin değiştirilerek yazılması anlamında bir terim olan tashîf ve musahhaf rivâyetler konularında yazılmış olan İbn Kuteybe'nin *Islâhu'l-ğalat*, Hattâbî'nin *Islâhu ğalati'l-muhaddisîn*, Dârekutnî'nin *Tashîfü'l-muhaddisîn* ve Ebû Ahmed Hasan b. Abdullah el-Askerî'nin (ö. 382/992) *Tashîfâtü'l-muhaddisîn* isimli eserleri Kâdî İyâz'ın kaynakları arasındadır.¹

Netice itibari ile bu kadar geniş bir yelpazeye yayılan hadis kaynakları, Kâdî İyâz'ın muhaddisliğine delâlet eden hususlardan ve onun hadis ilminde otoritesini elde ediş sürecinin de aşamalarındandır.

Muhammed b. İyâz, babası Kâdî İyâz'ın hadis ilmindeki yerini şöyle tanımlamaktadır: “*Hadiste, hadisin inceliklerini kavramada, garibini, müşkilini ve muhtelifini, sahihini ve sahih olmayanını bilme hususlarında, hadislerin sıhhatini zedeleyici mahiyetteki gizli sebepleri tespit etmede, hadis metinlerine ve hadis ricâline vukûfiyyette, velhâsıl hadisin bütün ilimlerinde devrinin imamlarından biriydi.*”²

İbn Beşkuvâl olarak bilinen talebesi Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 578/1183) onun hadis ilmindeki bu gayretini şöyle özetlemiştir: “*Kâdî İyâz, âlimlerle buluşmaya ve onlardan ilim tahsil etmeye son derece önem vermiş, bu şekilde birçok hadis ezberlemiştir.*”³

es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise onun hakkında şu yorumda bulunmuştur: “*Devrindeki ehl-i hadîsin imamıydı ve içlerinde hadis ilimlerini en iyi bilenleriydi.*”⁴

İbn Tağrîberdî olarak bilinen Memlûkler dönemi tarihçisi Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470) onun için: “*Kâdî İyâz; imâm, hâfiz, muhaddis, fakih ve mütebahhir biriydi*” demiştir.⁵

Kâdî İyâz'ın hadisçilik yönünü vurgulayanlardan biri de İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1259)'dır. O şöyle demektedir: “*Hadis ilmiyle alâkadar olma, hadis rivâyetlerini kayıt*

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 139.

² Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 4.

³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 429.

⁴ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 470.

⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, V, 276.

altına alma ve ilme hizmet noktasında onu yetişebilen ve ufkuna yaklaşabilen çıkmamıştır.”¹

Kâdî İyâz’ı araştıran ve hakkında *Âlimü’l-Mağrib ve İmâmü ehli’l-Hadîs fî vaktih* adıyla bir kitap da neşreden Hüseyin b. Muhammed Şevvât, Kâdî İyâz’ın hadis ilmindeki konumunu şöyle tahlil etmektedir: “*Kâdî İyâz’ın kitaplarına ve özellikle de İkmâlü’l-mu’lim, el-İlmâ’, Buğyetü’r-râid ve Meşâriku’l-envâr’a baktığımızda âlimlerin onun hakkında dile getirdiklerini doğrular tarzda bu sahada üretken ve ilmî bir kişilik ile karşı karşıya kalıyoruz. Bu eserler hadis ilimleri açısından, hem dirâyet ve hem de rivâyet yönüyle, hassas bir yetenek ve temeyyüz etmiş bir idrâk içermektedir ki Kâdî İyâz’dan önce böylesini bir araya getirip yazabilen çıkmamıştır. Gerçekten, bu sahanın iki otoritesi sayılan el-Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü’s-Salah arasında odak noktası ve bağlantı halkası konumundadır. Rivâyetü’l-hadîs ilminde, onu; hadislerin lafızlarını, râvîlerin lafızlarındaki ihtilâflı noktaları, hadislerin çıkış yerlerini, farklı tarîklerin siyâkını ve lafızların harekelerini son derece önemseyerek tespit ederken buluruz. Harekelerin tespit edilmesi ister senette olsun (isimlerin, neseplerin ve künyelerin tespit edilmesi gibi), ister metinde olsun (bünyesindeki idrâc, ızdırâb gibi durumlara dikkat edilmesi gibi) farketmez. Dirâyetü’l-hadîste de aynı şekildedir. Hadislerin tahrîcinde ve her bir hadis ile ilgili hüküm verme konusunda hassastır. Hadislerin merfû’, mevkuf ve mürsel oluşlarına dikkat eder. Râvîler hakkında serdedeceği kanaatleri ve onların terceme-i halleri konusunda da son derece dikkatlidir. Takyîdü’l-mühmel (ayırt edici kimliği belirtilmeyen râvîleri belli kayıtlarla sınırlandırma), temyîzü’l-müşkil (yapısında bulunan kapalılıktan dolayı kendisiyle kastedilen mânânın başka deliller yardımıyla veya derinlemesine düşünme yoluyla anlaşılabilirdiği lafızları ayırt etme), tebyînü’l-mübhem (isnadında veya metninde adı açıkça zikredilmeyen bir râvinin bulunduğu hadislerin açıklanması), künye sahibi râvîlerin isimlerinin tasrih etme, isim olarak zikredilen râvîlerin künyelerinin belirtme ve rivâyetlerin senetlerinde yer alan ve sıhhatlerini zedeleyici mahiyetteki gizli kusurları (illetleri) belirlemede hassasiyet sergilemektedir.”²*

Yusuf el-Kettânî’ye göre Kâdî İyâz’ın hayatında üç önemli husus dikkat

¹ İbnü’l-Ebbâr, *el-Mu’cem fî ashâbi’l-Kâdî es-Sadeff*, s. 302.

² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 197-198.

çekmektedir. Bunlar kadılık görevi, okuma-okutma faaliyetleri ve kitap telifidir.¹ Telif ettiği kitaplar ve bu kitapların nitelikleri, bir sonraki başlık altında değerlendirilecektir. Yukarıda da işaret edildiği minvalde, Kâdî İyâz tarafından telif edilen eserlere bakıldığında, bu eserlerin muhtelif ilmî sahalara dâir olduğu görülmektedir. Kelam ilminden Hadis ilmine, Tefsir ilminden Fıkıh ilmine ve Arap dilinden Şiir sahasına kadar değişik bir yelpazede eserlerinin bulunması, onun sadece bir alanda değil, muhtelif alanlarda temâyüz etmiş nitelikli âlim olduğunu göstermektedir. Müslim'in *Sahîh*'ini *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâid (fî şerhi Sahîh)i Müslim* adıyla şerh etmiştir. *Sahîh-i Müslim*'in ilk şerhi olan *el-Mu'lim* adlı eserindeki bazı eksikliklerin tamamlanması ve bazı hataların düzeltilmesi amacıyla ona zeyil mahiyetinde bu eseri telif etmiştir. Aynı zamanda usûl-i hadis alanında *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* isimli bir eser telif etmiştir ki bu eser İbnü's-salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) kaynakları arasında yer almaktadır.² Özellikle siyer-şemâil-delâil tarzı rivâyetleri içeren hadis eseri *Kitâbü's-Şifâ*'nın, İslam dünyasında zaman içerisinde kazandığı saygınlığa bakılacak olursa Kâdî İyâz, insanlığa yeni şeyler verme ve fayda sunma kaygısı taşıyan, dirâyetli bir İslam âlimidir. Her ne kadar eserleri bir sonraki başlık altında tatad edilecek ve kısa tanıtımları yapılacak olsa da, diğer eserlerinin yanında, sadece bu üç eser bile, onun hadisçiler nezdinde *"imâmu ehli'l-hadîs"* şeklinde anılıyor olmasının gerekçesini izah etmektedir. Hadis usulüne dâir konulara eğilmesi, hadis ricâline ve rivâyetlerdeki illetlere vâkıf olması ve bu manada müstakil telifinin olması, onun hem rivâyet hem de dirâyet açısından yöntem sahibi bir muhaddis olduğunu göstermektedir.³

C. ESERLERİ

Kâdî İyâz'ın gerek hadis ilminin muhtelif dallarıyla ilgili gerekse diğer ilmî sahalarla ilgili birçok eser telif etmiş velûd bir müellif olduğunu söylemek mümkündür. Bu araştırmada da yeri geldikçe vurgulandığı üzere, değişik devirlerde yaşamış ilim adamları ve araştırmacılar, Kâdî İyâz'ın ardında bıraktığı en önemli ilmî miras olan ve değişik sahalarda telif edilmiş bulunan eserlerinin kıymetini takdir etmektedirler.⁴ Bu hususta ilim

¹ Yusuf el-Kettânî, "İyâz el-Muhaddis", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 205; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 10.

² Kandemir, "Kâdî İyâz", *DİA*, XXIV, 116.

³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 196; Yusuf el-Kettânî, *a.g.m.*, s. 206.

⁴ Bkz. Bürkibe, "Mekânâtü İyâz el-İlmiyye", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, s. 55.

ehli arasında genel bir ittifak söz konusudur.

Ancak aynı uzlaşmanın eserlerinin sayısı ve konularına göre tasnifi noktasında söz konusu olmadığı görülmektedir. Kaynaklar incelendiğinde sayı olarak farklı rakamların verildiği görülmektedir. Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî (ö. 902/1497), *el-İntihâz fî hatmi'ş-Şifâ li-Iyâz* isimli hatim kitabında Kâdî Iyâz'ın başlıca sekiz eserini saymaktadır ve isim vermemekle birlikte başka eserlerinin olduğunu ifade etmektedir.¹ İbn Nâsirüddîn Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah ed-Dimeşkî (ö. 842/1438) de *Meclisün fî hatmi Kitâbi'ş-Şifâ* isimli hatim eserinde, başka telifâtının olduğuna işaret etmekle birlikte Kâdî Iyâz'ın on dört kitabını saymıştır.² Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdisi'ş-Şifâ* isimli eserini tahkîk eden Semîr el-Kâdî, Kâdî Iyâz'ın eserlerinin sayısını, tamamlamaya muvaffak olamadıkları ile birlikte yirmi olarak vermektedir.³ Oğlu Ebû Abdullah Muhammed, babasına ait on dokuz eser saymakta, ancak bu on dokuz eserden on tanesinin bizzat kendisi tarafından ikmal edildiğini ve hayattayken kendisine okunarak kontrolden geçirildiğini, dokuz tanesinin ise vefatından sonra geride bıraktığı müsveddeler üzerinden tasnif edildiğini vurgulamaktadır.⁴ Kâdî Iyâz'ın *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik* isimli eserini tahkîk eden Muhammed Tâvî et-Tancî, eserin mukaddimesinde, Kâdî Iyâz'ın otuz iki eserini zikretmektedir.⁵ Murat Gökalp ise çeşitli kaynaklarca Kâdî Iyâz'a nispet edilen irili-ufaklı eser sayısının 40 civarında olduğunu söylemektedir.⁶

Kâdî Iyâz'ın eserlerini ilgili oldukları ilim dallarını dikkate alarak taksim edenler de olmuştur. *el-İlmâ'* isimli eserini tahkîk eden Seyyid Ahmed Sakr, Kâdî Iyâz'ın eserlerini, üç ana başlık altında; “*Fıkıh*”, “*Tarih*” ve “*Hadis*” ilimlerine göre taksim etmiştir.⁷ el-Beşîr Ali Hamd et-Türâbî'nin taksimatı da Seyyid Ahmed Sakr ile aynı doğrultudadır.⁸ Ne var ki, Türâbî, bu branşlardan birine dâhil olmayan eserleri, “*Diğer*

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 35, 36.

² İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi'ş-Şifâ*, s. 37-40.

³ Süyûtî, *Menâhilü's-safâ*, I, 11, 12.

⁴ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî Iyâz*, s. 116-118.

⁵ Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, s. ڪ-ڪ.

⁶ Gökalp, *Kadî Iyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 41.

⁷ Kâdî Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 10.

⁸ Türâbî, *el-Kâdî Iyâz*, s. 153-166.

Eserler” (مؤلفات أخرى) şeklinde isimlendirdiği dördüncü bir başlık altında değerlendirmiştir.¹

Abdülkerîm et-Tevâtî, belki de Kâdî İyâz’ın bütün eserlerini bir branşa dâhil edebilme çabasının bir sonucu olarak yukarıdaki taksimata *Akîde*, *Mustalahü’l-hadîs* ve *Edebiyat* başlıklarını ekleyerek branş sayısını altıya çıkarmıştır.² En ayrıntılı taksimatı ise el-Hüseyn b. Muhammed Şevvât’ın yaptığı görülmektedir. Şevvât, Kâdî İyâz’ın eserlerini altı ana başlık altında, şu şekilde zikretmiştir: *Musannefâtuhû fi’l-hadîs* ve *ulûmuhû*, *Musannefâtuhû fi’l-fıkh*, *Musannefâtuhû fi’l-ahkâm* ve *s-siyâseti’ş-şer’iyye*, *Musannefâtuhû fi’t-târîh*, *Musannefâtuhû fi’l-luga* ve *l-edeb*, *Musannefâtuhû fi’l-akîde*.³

Kâdî İyâz’ın eserlerini tatad eden araştırmacılar, araştırmalarını genelde Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180), İbn Ferhûn diye meşhur olan Mâlikî fakihi ve biyografi yazarı Ebû’l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrahim b. Alî el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397), Hacı Halîfe olarak da bilinen Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ve Babanzâde lakabıyla meşhur Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1839-1920) gibi müelliflere dayandırmışlardır.

Kâdî İyâz’ın eserleri araştırılırken iki husus dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi bazı eserlerin -ittifakla Kâdî İyâz’a nispet edilmekle birlikte- henüz gün yüzüne çıkmamış olmalarıdır. Diğerisi ise bazı eserlerin ona aidiyeti söz konusu olmadığı veya ihtilafı olduğu halde onun eserleri arasında sayılmalarıdır. Onun eserlerinin sayısı ve bu eserlerin hangileri olduğu noktasındaki karışıklığın sebebi bu görünmektedir.

Bu sebeple burada ilk olarak Kâdî İyâz’a nispetinde tereddüt bulunmayan ve günümüze ulaşmış olan eserler alfabetik olarak ele alınacaktır.

1. Kâdî İyâz’a Nispetinde İttifak Edilmiş Olup Günümüze Ulaşanlar

1. 1. *Buğyetü’r-râid limâ tezammenehû Hadîsü Ümmi Zer‘ mine’l-fevâid*

Kâdî İyâz’ın bu eseri⁴, Ümmü Zer‘ hadisinde⁵ geçen nâdir kelimeleri izah eden

¹ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 166.

² Tevâtî, “Safahâtun min târihi Ebî’l-Fazl İyâz”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, I, 332.

³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 210-232.

⁴ Bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzehheb*, II, 49; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 248; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, I, 805.

⁵ Ümmü Zer‘ hadîsi, Câhiliye devrinde yaşayan on bir kadın ve onların kocalarıyla olan ilişkilerine dair bir hadîstir. İslâmiyet’ten önce yaşamış on bir kadının kusur ve meziyetleriyle beraber kocalarını birbirlerine

çalışmalar içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Zira diğer şerhlerde hadisteki edebî unsurlar üzerinde fazla durulmamıştır. Kâdî İyâz, bir taraftan hadisteki kelimeleri gramer yönünden incelerken, diğer taraftan çoğu dil âliminin görüşlerini aktarmıştır. Hadiste geçen cümlelerin mânalarını irdelerken, farklı dönemlerdeki Arap şairlerinin beyitlerini şâhid olarak göstermiş, hadisin metninde yer alan edebî sanatları tek tek açıklamıştır. Kâdî İyâz bu eserinde hadisi, sened açısından da değerlendirmiş, bu çerçevede çeşitli senedlerini ele almıştır. Hadisin muhtelif kaynaklardaki metinlerini rivayet farklarıyla birlikte tesbit etmiş ve yirmi kadar da fikhî hüküm çıkarmıştır.¹ Eserin muhtelif baskıları bulunmaktadır.²

1. 2. *el-Gunye Fihristü şuyûhi'l-Kâdî İyâz*

Kâdî İyâz'ın hocalarından 100 kadarının³ biyografisinin yer aldığı biyografi tarzı bir eserdir.⁴ Kâdî İyâz'ın hocalarının tamamını ihtivâ etmese de⁵ Kâdî İyâz'ı ve o günün ilim dünyasını tanımak için önemli bir başvuru kaynağıdır. Kâdî İyâz'ın sadece bu eserinde zikri geçen, farklı ilim sahalarına ait bulunan ve icâze vs. tahammül yöntemlerinden biriyle elde ettiği kitap sayısı 221 adettir.⁶ *el-Gunye*'nin de muhtelif baskıları bulunmaktadır.⁷

1. 3. *İhtisâru Kitâbi Şerefi'l-Mustafâ*

Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed en-Nîsâbûrî'ye (ö. 406/1015) ait olan

tanıtmasını hikâye eden ve klasik fasih Arapça ile söylenen bu hadis, Resûlullah'ın Hz. Âişe'ye veya Hz. Âişe'nin Resûl-i Ekrem'e anlatması dolayısıyla en güvenilir hadis kitaplarında yer almış, ayrıca Arap edebiyatının edep türündeki eserlerine girmiştir. *Kâdî İyâz ve Bugyetü'r-râid fî mâ fî hadîsi Ümmi Zer' mine'l-fevâid* adını taşıyan doktora tezinde bu hadis üzerine yoğunlaşmış bulunan Yaşar Kandemir'in değerlendirmesi için bkz. Kandemir, "Ümmü Zer' Hadîsi", *DİA*, XLII, 333-335.

¹ Kandemir, *a.g.md.*, s. 334.

² Selahaddin b. Ahmed el-İdlîbî tarafından tahkik edilen *Bugyetü'r-râid*, Rabat/Mağrib'de Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye tarafından 1395/1975 senesinde neşredilmiştir. Sa'd Abdülgaffâr Ali tarafından tahkik edilen nüsha da 2003 senesinde Beyrut'ta ve 2008 senesinde Kâhire'de basılmıştır.

³ "100 kadarının" şeklinde bir kayıt düşülmüştür, zira mevcut matbu nüshada 98 tane hocasının biyografisi yer almaktadır.

⁴ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rif bi'l-Kâdî İyâz*, s. 117; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1213; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

⁵ Nitekim Kâdî İyâz, eserin sonunda şöyle demektedir: "*Burada yüz adet terceme bulunmaktadır. Karşılaştığımız, müzakerede bulunduğumuz veya münâzara meclislerine katıldığımız fukahâ ve râvîlerden, kendilerinden rivâyette bulunmadıklarımızı veya herhangi bir kitabını tahammül etmediklerimizi bu kitaba dâhil etmedik...*" Bkz. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 227.

⁶ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 226.

⁷ Mâhir Zühayr Cerrâr tarafından tahkik edilen nüsha Dârü'l-Garbi'l-İslâmî tarafından Beyrut'ta 1402/1982 tarihinde neşredilmiştir. Muhammed b. Abdülkerîm tarafından tahkik edilerek 1398/1978 yılında Tunus'ta neşredilen bir baskısı da bulunmaktadır.

Şerefü'l-Mustafâ isimli eserin muhtasarıdır.¹ Şevvât da bu bilgiye dayanarak, eseri Kâdî İyâz'ın telifâtı arasında saymış ve asıl eserin Kâdî İyâz sayesinde meşhur olduğunu vurgulamıştır.² Kandemir, bu eserin *Kitâbü's-Şifâ* için bir tür hazırlık niteliği taşıdığına temas etmiştir.³

1. 4. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Sahîhi Müslim*

Sahîh-i Müslim'in ilk şerhi olan ve Mâzerî'ye ait olan *el-Mu'lim* adlı eserine zeyil mahiyetinde telif ettiği eseridir.⁴ Kâdî İyâz'ın bu eseriyle kendisinden sonra gelenleri etkilediği görülmektedir. Nitekim Tunuslu muhaddis, müfessir ve Mâlikî kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Hilfe el-Veştâtî el-Übbî (ö. 828/1425) Kâdî İyâz'ın eserini ikmâl etmek suretiyle, *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* adını verdiği eserini yazmıştır.⁵ Muhammed b. Yusuf es-Senûsî (ö. 895/1490) de onun bu eserde gördüğü eksikleri *Mükemmilü ikmâli'l-ikmâl* adlı eseriyle tamamlamıştır.⁶

Kâdî İyâz'ın *İkmâlü'l-mu'lim*'e yazdığı mukaddimenin de daha sonra müstakil olarak neşredildiği görülmektedir. Hüseyin b. Muhammed Şevvât tarafından neşre hazırlanan bu mukaddime *Mukaddimetü İkmâli'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim* adıyla basılmıştır.⁷ Kâdî İyâz'ın mukaddime kısmında Müslim'in usûl-i hadîsle ilgili işaret ettiği bir takım hususları genişçe ele aldığı anlaşılmaktadır.⁸

¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-'ilm ve envâ'i'l-ma'ârif* adını taşıyan ve hocalarından okuduğu veya icâzet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği çeşitli ilimlere dair kitapları konularına göre düzenlediği katalog tarzındaki günümüze ulaşan yegâne eserinde, hem Ebû Sa'd en-Nîsâbü'rî'nin eserinden hem de Kâdî İyâz'ın ihtisârından bahsetmiştir. Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 432.

² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 216-217.

³ Kandemir, "Kâdî İyâz", *DİA*, XXIV, 117.

⁴ Bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb*, II, 48; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 557; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 805. Eser, Yahya İsmail tarafından tahkik edilmiş ve Dârü'l-vefâ tarafından 1998/1419 tarihinde Mansûre'de neşredilmiştir.

⁵ Muhammed Sâlim Hâşim tarafından neşredilen eser, on cilt halinde, Beyrut'ta, 1415/1994 tarihinde basılmıştır.

⁶ Bu çalışma da Muhammed Sâlim Hâşim tarafından *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim*'in hâmişinde yayımlanmıştır. Bkz. Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yusuf", *DİA*, XXXVI, 535.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *Mukaddimetü ikmâli'l-mu'lim*, thk. Hüseyin b. Muhammed Şevvât, Dârü İbn Affân, Huber/Suudi Arabistan 1414/1994.

⁸ Kâdî İyâz, *Mukaddimetü ikmâli'l-mu'lim*, s. 74.

1. 5. *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idî'l-İslâm*

Muhammed b. İyâz bu eserin, Kâdî İyâz tarafından sağlığında bitirilen ve kendisine kırâat olunan küçük hacimli bir cüzden ibaret olduğunu belirtmektedir.¹ Eseri, sıbyan mektebinde ders veren müderrislerden birinin talebi üzerine, çocuklara hitaben yazmıştır.² Bu yüzden olsa gerek dili kolay, üslubu akıcıdır. İslâmın temel esaslarını izah etmiştir. Kitabın başında, mukaddimenin ardından müellif şöyle diyerek söze başlar: “-Allah bizleri ve seni başarıya ulaştırsın- Şunu bil ki İslâm beş şeyin üzerine bina edilmiştir. Nitekim Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: [İslâm dini beş esas üzerine kurulmuştur³ ...]”⁴ Ardından anlaşılabilir bir tarzla bu esasları güzelce şerh etmiştir. Kitabın sonunda ise bu esasları inkâr etmek suretiyle veya tembellik, aşağılama ve küçümseme sebebiyle terkedenlerin hükmünü beyan etmiştir.⁵ Eseri, Kâtib Çelebi Bağdatlı İsmail Paşa *el-İ'lâm fî hudûdi'l-ahkâm*⁶ İbn Ferhûn ise *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idî'l-İslâm*⁷ şeklinde kaydetmişlerdir. Matbu olup neşredilmiş birkaç nüshası bulunmaktadır.⁸

1. 6. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*

Kâdî İyâz'ın usûl-i hadîse dâir telifidir.⁹ Daha sonra İbnü's-Salâh'ın kaynakları arasında yer alacak olan¹⁰ bu eserini, on dokuz bâba ayırmış ve bu bâblarda konuları senedsiz değerlendirmelerle işlemiştir.¹¹ Senedli olarak verdiği bilgiler ise ekseriyetle delil olmak olarak sunduğu rivâyetlerdir. Bu bâblarda, hadîsin semâ' kaydıyla tahammülü ve rivâyeti, diğer tahammül yöntemleri, edâ lafızları, manayla rivâyetin hükmü gibi hadis

¹ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 116.

² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 227; Kandemir, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 117.

³ Bkz. Buhârî, “İmân”, 1-2; Müslim, “İmân”, 19-22. Ayrıca bkz. Tirmizî, “İmân”, 3; Nesâî, “İmân”, 13.

⁴ Şevvât, *a.g.e.*, s. 227.

⁵ Şevvât, *a.g.e.*, s. 228.

⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 127; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzehheb*, II, 49.

⁸ Muhammed b. Tâvî et-Tancî tarafından tahkik edilen nüshanın basımını Vizâratü'l-evkâf ve's-sûûni'l-İslâmiyye üstlenmiş ve Rabat'ta 1384/1964 yılında basılmıştır. M. Sâdık el-Minşâvî ile Mahmûd Abdurrahman Abdûlmün'im neşri ise Kahire'de 1995 yılında yayımlanmıştır.

⁹ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 116; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 49; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 158; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 805.

¹⁰ Kandemir, *a.g.md.*, 116.

¹¹ *el-İlmâ'*, üç yazma nüshasından yararlanılarak es-Seyyid Ahmed Sakr'ın tahkiki ile ilk olarak Kahire'de, Dârü't-türâs tarafından 1389/1970 yılında basılmıştır. Detaylı fihristler de ihtiva eden bu baskı oldukça kullanışlıdır.

usûlüne dâir, kendisinden önce temas edilmemiş bazı usûl konularını işlemiştir.¹

1. 7. *el-Kavâ'id*

Kitabın ismi ve içeriği *el-İ'lâm bi hudûdi ve kavâ'idü'l-İslâm*'a çok benzemektedir. Tûrâbî, onun muhtasarı olduğu iddiasındadır. İddiasını şu şekilde dillendirmektedir: “Araştırmam esnâsında Bağdâdî'nin² Hediyyetü'l-ârifîn'de *el-Kavâ'id*'den bahsettiğini³ gördüm. Araştırmaya devam ettim ve aynı isimle kaydedilmiş bir mikrofilm nüshayı Escorial⁴'da bulunan yazma eserler kütüphanesinde buldum. *el-Kavâ'id*, yirmi sayfadan oluşan bir kitapçık idi. *el-Kâdî İyâz*, mukaddimesinde “Ey hayırlı olana rağbet gösteren! İslam'ın beş şey üzerine binâ edilmiş olduğunu bil! (...)” deyip ilgili hadisi verdikten sonra İslam'ın esaslarını kısa kısa anlatıyordu. Kelime-i şehâdet'in iki rûknünü şerh ettikten sonra geri kalan esasları da şerh ediyor, her rûkünde fikhî hükümlere temas ediyordu. Bende, *el-Kavâ'id*'in, *el-İ'lâm bi-hudûdi ve kavâ'idü'l-İslâm*'ın muhtasarı olduğu noktasında şüphe kalmadı. Bu benim iki nüshayı da incelemiş olmam neticesinde ulaştığım bir kanaattir.”⁵

1. 8. *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*

Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Mâlik'in *el-Muvatta*'nda geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek maksadıyla telif edilmiş ve alfabetik olarak tasnif edilmiş bir eserdir. *Meşâriku'l-envâr*, Kâdî İyâz'ın hadis ilmindeki otoritesinin bir göstergesi kabul edilmektedir.⁶ Birçok baskısı yapılmış olan⁷ *Meşârik*'de, Kâdî İyâz, bu üç eserde bulunduğu halde okunuşunda güçlük çekilen yer ve şahıs isimleriyle, lakaplar, künyeler ve nisbeler hakkında yeri geldiğinde açıklamalarda

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 215.

² Bağdatlı İsmail Paşa kastedilmektedir.

³ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

⁴ El Escorial, Madrid Özerk Bölgesi içinde, Sierra de Guadarrama dağının eteklerinde manastır, saray, kütüphane ve diğer bölümlerden oluşan, İspanya Kralı II. Felipe'nin ikametgâhı olarak kullanılmış dini-kültürel yapıdır. 1984 yılından itibaren UNESCO Dünya Mirasları listesinde. Bkz. <http://whc.unesco.org/en/list/318> (5.12.2014).

⁵ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 161.

⁶ Kandemir, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 116.

⁷ Fas 1328; Kahire 1332 ve Tunus 1333 baskıları iki cilt halinde neşredilmiştir. Yine Ahmed Yeken el-Bel'amşî tarafından Rabat'ta 1403/1982 senesinde iki cilt olarak neşredilmiştir. Sâlih Ahmed eş-Şâmî tarafından tahkik edilmiş olan üç ciltlik nüshası ise Dimaşk'ta, Darü'l-Kalem tarafından 1433/2012 tarihinde basılmıştır.

bulunmuştur. Eserin sonunda da, anılan üç kitaptaki hadislerin hem senedlerinde hem metinlerinde meydana gelen tashîflere, tahriflere ve i‘rab kusurlarına işaret etmiştir.¹

1. 9. eş-Şifâ bi-ta‘rîfî hukûki’l-Mustafâ

Bu tezin ana omurgasını oluşturan eserin muhtevâsı, kaynakları, etkileri ve üzerine yapılan çalışmalar, ileride, müstakil başlık altında ve daha geniş olarak ele alınacaktır.

1. 10. Terâcimü Ağlebiyye müstahrece min Medâriki’l-Kâdî İyâz

Muhammed et-Tâlibî ulaşabildiği el yazması nüshaları² dikkate alarak bu eseri tahkîk etmiştir. Neşri de gerçekleştirilen³ eserde, *Tertîbü’l-medârik*’de zikri geçen 173 şahıs hakkında biyografik bilgi verilmektedir.

1. 11. Tertîbü’l-medârik ve takrîbu’l-mesâlik li-ma‘rifeti a‘lâmi Mezhebi Mâlik

Mâlikî mezhebine mensup 1600 kadar âlimin biyografisine dair telif ettiği bir eserdir.⁴ Çalışmasının başında İmâm Mâlik’i ve Mâlikî Mezhebini geniş bir şekilde tanıtmıştır. Sonra İmâm Mâlik’in talebelerini, ardından da hocalarını tanıtmıştır. Her tabakayı tanıtırken belli bir usûl takip etmiş; sırasıyla Medîneliler’i, Iraklılar’ı, umûmî olarak şark ulemâsını, Mısırlılar’ı, Ifrîkiyeliler’i ve son olarak da Endülüs ve Mağribli Mâlikî âlimleri sıralamıştır. Onun muhtelif baskıları bulunan⁵ bu eseri, Mâlikî ulemâsına yönelik en hacimli kaynaklardan biri kabul edilmektedir.⁶

¹ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 221-222.

² et-Tâlibî, on bir farklı el yazması nüshadan istifade etmiş ve eserin ilk iki sayfasında bu nüshaların tamamıyla ilgili bilgi vermiştir.

³ Kâdî İyâz, *Terâcimü Ağlebiyye müstahrece min medâriki’l-Kâdî İyâz*, (thk. Muhammed et-Tâlibî), Tunus Üniversitesi Yayınları, Tunus 1968.

⁴ Muhammed b. İyâz, *et-Ta‘rîf bi’l-Kâdî İyâz*, s. 116; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû’l-müzehheb*, II, 49; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zûnûn*, I, 312; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, I, 805; Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 157.

⁵ Birinci cüzü Muhammed b. Tâvî et-Tancî tarafından, Vizâratü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye’nin desteğiyle, Rabat’ta 1383/1965’te; tamamı ise bir fihrist cildiyle birlikte Ahmed Bekîr Mahmûd tarafından, Dârü’l-mektebeti’l-hayât aracılığıyla 1387-1388/1967-1968 tarihlerinde Beyrut’ta neşredilmiştir. Abdülkâdir es-Sahrâvî ile Saîd Ahmed A‘râb tarafından yayımlanan nüsha ise yine Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye’nin desteğiyle Rabat’ta 1982 yılında neşredilmiştir.

⁶ Şevvât, *a.g.e.*, s. 224, 225.

1. 12. *et-Tenbihâtü'l-müstenbata ale'l-kütübi'l-müdevvene ve'l-muhtelita*

Eser, Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kubrâ* isimli kitabına dayanmaktadır.¹ *et-Tenbihâtü'l-müstenbata*'da, *el-Müdevvene*'deki bazı lafızlar ele alınmakta, okunuşları tespit edilmekte, müşkil tarafları açıklanmaktadır. Bunun yanında bünyesinde hadis, rivâyet ve ricâl bilgisi barındıran cümlelere ayrı bir önem verilmiş ve bu metinler tahkik edilmiştir.² Muhammed b. İyâz'ın on cüzden oluştuğunu belirttiği³ ve birçok kaynakta zikri geçen⁴ eserin, el yazması nüshaları olmakla birlikte⁵ bilinebildiği kadarıyla henüz neşredilmemiştir.

1. 13. *Ecvibetühû fîmâ nezele fî eyyâmi kâzâihî min nevâzili'l-ahkâm*

Bu eser *Ecvibetü'l-Kurtubiyyîn*'in genişletilmiş hali gibidir. Muhammed b. İyâz, *Ecvibetü'l-Kurtubiyyîn*'i Kâdî İyâz'ın müsveddeleri arasında bulamadığını, ne var ki bazı not kartlarını incelerken, Kurtubalılar'a verdiği cevaplara denk geldiğini, bunun üzerine, bu cevapları, kadılık yaptığı dönemde, İmam Mâlik'ten sonra ortaya çıkmış fikhî meseleler konusunda babasının verdiği cevaplarla birleştirerek yeni bir tasnif oluşturduğunu ifade etmiştir.⁶ Kaynaklarda *el-Ecvibe fîmâ ('ammâ) nezele fî eyyâmi kazâih min nevâzili'l-ahkâm* olarak geçen⁷ ve Kâdî İyâz'ın kadılık yaptığı yıllarda muhtelif fikhî konularda sorulan bazı sorulara verdiği cevapları da ihtiva eden eser onun tasnif ettiği bu eser olmalıdır.⁸ Nevâzil, mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış yeni fikhî meseleler için kullanılan bir terimdir.⁹ Dolayısıyla bu eser, Kâdî İyâz'ın ve kendisi gibi âlim bir zât olan oğlu Muhammed'in kendi dönemlerinde karşılaştıkları yeni fikhî problemlere ürettikleri çözümleri göstermesi bakımından, önemli bir kaynaktır. Nevâzil türü kitapların sağladığı

¹ *el-Müdevvenetü'l-kubrâ*, Mâlikî fikhının ana kaynaklarından kabul edilen, Sahnûn diye meşhur olan Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî'nin, Mâlik b. Enes ve başlıca talebelerinin fikhî görüşlerini bir araya getirmek amacıyla tedvin ettiği ve farklı Mâlikî çevrelerince mezhep içi fikhî faaliyetlerin temel kaynağı kabul edilerek "ümmeât" veya "devâvîn" adıyla anılan kitaplar arasında ilk sırada yer alan eserdir. Bkz. Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-kubrâ", *DİA*, XXXI, 470.

² Kandemir, "Kâdî İyâz", *DİA*, XXIV, 117; Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 228.

³ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rif bi'l-Kâdî İyâz*, s. 116.

⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb*, II, 49; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 493; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

⁵ *el-Hizânetü'l-Heseniyye*, Rabat, No: 534, 9818; *Hizânetü'l-Karaviyyîn*, Fas, No: 333/10, 334, 336 ve 1191/80; *el-Hizânetü'l-âmmeh*, Rabat, No: 335.

⁶ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 118.

⁷ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 50.

⁸ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 163.

⁹ Kaya, "Nevâzil", *DİA*, XXXIII, 34.

faýdalardan biri de yazıldıkları dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel hayatından kesitler sunmalarıdır.¹ Eserin Mağribî hattıyla yazılmış 1081/1670-1 tarihli el yazması nüshası da mevcuttur.² Oğlu Muhammed'in, babasına yöneltilen soruların cevaplarıyla birlikte, kendi cevaplarını da derlediği bu eser *Mezâhibü'l-hükkâm fî nevâdiri'l-ahkâm* adıyla neşredilmiştir.³

2. Kâdî İyâz'a Nispet Edilmiş Olmakla Birlikte Günümüze Ulaşmayanlar

2. 1. *Ahbâru'l-Kurtubiyyîn*

Ebdülüs'e başkentlik yapmış olan Kurtuba'nın âlimlerini konu edindiği ifade edilen ve Kâdî İyâz'a izafe edilen⁴ bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵

2. 2. *el-Câmi' fî't-târîh*

Tarih ilmiyle Hadîs ilminin “rivâyet” ortak paydasında buluşuyor olmasından mıdır bilinmez, Kâdî İyâz'ın bu ilim dalıyla da ilgili olduğu görülmektedir. Onun bu sahada telif ettiği ifade edilen eserlerden birisi *el-Câmi' fî't-târîh* isimli kitaptır. Ancak bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁶

Kâdî İyâz'a nispet edilen⁷ bu eserle ilgili olarak Tûrâbî şöyle demektedir: “*Bu eser birçok kaynakta zikredilmektedir. Keşfü'z-zünûn, Hediyyetü'l-ârifîn ve Ezhârü'r-Riyâz bunlardandır. el-Makkarî (ö. 1041/1632) şöyle der⁸: “Bu eser diğer bütün eserlerini aşmaktadır. İslam'ın buralara ulaşmasından itibaren, Endülüs ve Mağrib'deki kralların ve devlet idarecilerinin haberlerini içermektedir. Aynı şekilde Sebte, Sebte'deki kânûnî işleyiş, Sebte fukahâsı ve Sebte'ye dâir birçok şeyi bu eserine almıştır. Aynı şekilde Hüseyiniyye*

¹ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 164.

² Kraliyet Sarayı Kütüphanesi, Rabat, no: 4642.

³ Nşr. Muhammed b. Şerîfe, Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1410/1990.

⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzehheb*, II, 50; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 28; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

⁵ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 224.

⁶ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 165.

⁷ Kâtib Çelebi ve Bağdatlı İsmail Paşa bu eseri *Câmiu't-târîh* diye kaydetmişlerdir. Bkz. *Keşfü'z-zünûn*, I, 538; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 805.

⁸ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, V, 6.

Devleti 'yle ilgili bilgiler de bulunmaktadır."¹

2. 3. Dîvânü şî'rîh

Kâdî İyâz'ın şairlik yönünün bulunduğu ve değişik vesilelerle birçok şiir söylediği bilinen bir husustur.² Birçok vesileyle şiir söylese de onun şiirlerinde ağır basan duygu Hz. Peygamber'e duyduğu muhabbet ve onu ziyaret etme arzusudur. Allah Resûlü'nü methetmek maksadıyla birçok şiir inşat etmiştir. Bunun yanında ayrı düştüğü memleketine ve özlediği dostlarına dair şiirleri de vardır.³ Onun iyi bir şair olduğunu vurgulayan⁴ Muhammed b. İyâz eserinde, babasının kendi el yazısıyla yazdığı şiirlerden örnekler vermiştir.⁵ Başta oğlu olmak üzere pekçok müellif eserlerinde Kâdî İyâz'ın şiirlerinden örnekler verseler de, Kâdî İyâz'ın şiirlerinin müstakil bir divan olarak günümüze ulaşmadığı görülmektedir.

2. 4. Ecvibetü'l-Kurtubiyyîn

Oğlu Muhammed b. İyâz, Kâdî İyâz'ın kendi el yazısıyla yazdığı bu isimlendirmeyi bizzat gördüğünü ifade etmektedir.⁶ Onun işaret ettiği nüsha günümüze ulaşmamıştır.⁷ Tûrâbî gerek Kâtib Çelebi'nin ve gerekse Bağdatlı İsmail Paşa'nın bu eserden bahsetmediğini söylemektedir.⁸

2. 5. el-Ecvibetü'l-muhabbera ale'l-es'ileti'l-mütehayera

Bu da Kâdî İyâz'ın geride bıraktığı müsveddeler dikkate alınarak tamamlanmış eserlerdendir.⁹ Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen eser¹⁰, muhtemelen kadılık yaptığı

¹ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 166.

² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb*, II, 50.

³ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 184.

⁴ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 4.

⁵ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 96-105.

⁶ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 118.

⁷ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 227.

⁸ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 164.

⁹ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 118; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 50. Bazı kaynaklarda kitabın ismi küçük farklılıklarla zikredilmiştir. Yukarıda oğlu Muhammed'in zikrettiği şekilde verilmiştir. Şevvât eseri, *el-Ecvibetu'l-Muhabbera ani'l-mesâili'l-mutehayyera* şeklinde vermektedir. Bkz. Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 227. Kâtib Çelebi ise *el-Ecvibetu'l-Muhabbera ani'l-es'ileti'l-muhayyera* şeklinde kaydetmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 11.

¹⁰ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 164.

dönemde kendisine sorulan bazı hayretâmiz meselelere verdiği cevapları içermektedir.¹ Eserin, aynı zamanda Kâdî İyâz'ın en önemli ilmî kaynaklarından olan İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) *el-Ecvibetü'l-müstev'ibe fî'l-mesâili'l-müstağrıbe fî Kitâbi'l-Buhârî* isimli eserini çağrıştırması dikkat çekicidir.

2. 6. *el-Funûnu's-sitte fî ahhâri Sebte*

Eser, bazı kaynaklarda *el-Uyûnu's-sitte fî ahhâri Sebte* şeklinde zikredilmiştir.² Oğlu Muhammed b. İyâz ise *el-Funûnu's-sitte fî ahhâri Sebte* şeklinde kaydetmiştir.³ Eserde, Sebteli âlimlerin tanıtıldığı ve Sebte hakkında tafsilatlı bilgilerin bulunduğu ifade edilmektedir.⁴ Tûrâbî, Kâdî İyâz'ın bu eseri çok sevdiği Sebte'ye karşı hissettiği sevginin ve vefa duygusunun bir sonucu olarak telif ettiğini söylemektedir.⁵ Bu eser de günümüze ulaşmamıştır.⁶

2. 7. *Garîbü's-Şihâb*

Eser, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kudâî'ye (ö. 454/1062) ait *Şihâbü'l-Ahhâr fî'l-hikemi ve'l-emsâl ve'l-âdâb* isimli kitapta yer alan garîb ve nâdir kelimeleri şerh etmek maksadıyla telif edilmiş olmakla birlikte⁷ günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁸

2. 8. *Gunyetü'l-kâtib ve buğyetü't-tâlib fî's-sadri ve't-tersîl*

Bu eser de Kâdî İyâz'a nispet edilen⁹ ancak günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen kitaplardandır.¹⁰ Mektup yazma ve hitap sanatı usûlüne dair telif edilmiş bir eser olması kuvvetle muhtemeldir.¹¹ Bu eserin *Sûâlât ve Tersîl* ile aynı olduğunu ifade eden

¹ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 118.

² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzehheb*, II, 49; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1186; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 805.

³ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 117.

⁴ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 233.

⁵ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 165.

⁶ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 165.

⁷ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1067; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 71.

⁸ Şevvât, *a.g.e.*, s. 224.

⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 805.

¹⁰ Şevvât, *a.g.e.*, s.232.

¹¹ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 166.

bir görüş vardır.¹ Muhammed b. İyâz'ın, *Süâlât ve Tersîl*'den bahsetmezken *Gunyetü'l-Kâtib*'ten bahsetmiş ve söze başlama ve mektup yazma konularında kaleme alındığını ifade etmiş olması bu düşüncüyü akla getirmektedir.² Aynı şekilde, Bağdatlı İsmail Paşa da *Süâlât ve Tersîl*'den bahsetmezken *Gunyetü'l-Kâtib*'ten bahsetmiştir.³

2. 9. Kitâbü Hutabih

Kâdî İyâz'a isnâd edilen⁴ bu eserin de günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir. Kâdî İyâz'ın seçilmiş elli hutbesinin iki kapak arasında bir araya getirilmesiyle oluşmuştur.⁵ Oğlu Muhammed b. İyâz, Kâdî İyâz'ın fasâhat sahibi bir hatib olduğunu, konuştuğunda güzel konuştuğunu ve hatta hutbelerini bizzat kendisinin hazırladığını, konuşurken de hutbesinin dışına pek çıkmadığını dile getirilmekte, hutbelerinin de son derece fasih, şaşıklı ama tatlı dilli olduğunu ve kaynaklarına kolayca ulaşılabilirdiğini vurgulamaktadır.⁶

2. 10. el-Makâsıdu'l-hisân fîmâ yelzemü'l-insân

Oğlu Muhammed'e göre, bu da babasının tamamlamaya muvaffak olamadığı eserlerdendir.⁷ Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.⁸ Ancak Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*'de, Cibrîl hadîsini ve bu hadîsin üç kısmı olan iman, İslam ve ihsanı geniş bir şekilde açıklarken, bu eserine atıfta bulunmuş ve şöyle söylemiştir: “*Bu hadîse ve hadîsin üç kısmına dâir el-Makâsıdu'l-hisân fîmâ yelzemü'l-insân ismini verdiğimiz bir kitap telif*

¹ Gökalp bu görüştedir. Bkz. Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 55.

² Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 117.

³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 805.

⁴ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 117; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb*, II, 50. Eseri, *Kitâbü Dîvânî Hutabih* olarak isimlendiren ve bu eserden İbn Ferhûn'un bahsettiğini vurgulayan Tûrâbî, yanlışlıkla düşmek suretiyle Muhammed b. İyâz'ın *et-Ta'rîf*'te bu kitaptan bahsetmediğini söylemiştir. Bkz. *a.g.e.*, s. 117. Kaldı ki İbn Ferhûn'un isimlendirmesi de onun bahsettiği gibi olmayıp *Kitâbü Hutabih* şeklindedir. Gökalp'in “*Bununla beraber eserin ismi, Kadı İyâz'a ait bu hutbelerin bir başkası tarafından cem edildiği yönünde bir izlenim oluşturmaktadır*” şeklindeki görüşü (bkz. *a.g.t.*, s. 55) isabetli görünmemektedir. Zira oğlu Muhammed, eserin bizzat babasının hayatında telif edildiğini ve hayattayken de kendisine kirâat olduğunu özellikle vurgulamaktadır. İhtimal, Kâdî İyâz eserinin adını en yalın haliyle “*el-Hutab*” kuymuştu. Ancak -başta oğlu olmak üzere- eseri nakledenler, ilim ehli arasında yaygın olduğu üzere başına “*Kitâbü*” kelimesini izâfe etmişler ve “*hû*” zamiri ile de hutbeleri Kâdî İyâz'a isnâd etmişlerdir.

⁵ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 232.

⁶ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 5.

⁷ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 117.

⁸ Şevvât, *a.g.e.*, s. 229; Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 162.

ettik.”¹

2. 11. *Mes’eletü’l-ehli’l-müşterat beynehümü’t-tezâvür*

Oğlu Muhammed, tek cüzlük bu kitapçığı babasının tamamlamaya muvaffak olamadıkları arasında zikretmektedir.² Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.³

2. 12. *Metâmihi’l-efhâm fî şerhi’l-ahkâm*

Bazı kaynaklarda zikri geçen⁴ ve Kâdî İyâz’a izâfe edilen bu eserin de günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.⁵ Tûrâbî bu eserin Kâdî İyâz’a nispet edilmesinin bir hata sonucu olabileceğini dile getirmiştir.⁶

2. 13. *el-Mu‘cem fî şuyûhi İbn Sükkere*

Muhammed b. İyâz, bu eseri babasının bitirmeye muvaffak olduğu eserler arasında saymaktadır.⁷ Başka kaynaklarda da zikredilmektedir.⁸ Tûrâbî, Kâdî İyâz’ın, hocası Ali es-Sadeffî’nin hocaları hakkında bilgiler verdiği bu eseri, birçok yerde araştırdığını ancak ulaşamadığını, günümüze ulaşıp ulaşmadığını bilinmediğini söylemektedir.⁹

2. 14. *Nazmü’l-burhân alâ sıhhati cezmi’l-Ezân*

Muhammed b. İyâz tarafından bir cüzden ibaret olduğuna işaret edilerek babasına isnâd edilen¹⁰ ve başka kaynaklarda da zikri geçen¹¹ bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.¹²

¹ Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-mu‘lim*, I, 205.

² Muhammed b. İyâz, *et-Ta‘rif bi’l-Kâdî İyâz*, s. 117.

³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 229.

⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1718; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, I, 805.

⁵ Şevvât, *a.g.e.*, s. 230.

⁶ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 165.

⁷ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 117.

⁸ Kâtib Çelebi, tashîfe düşmek suretiyle bu eseri *el-Mu‘cem fî şerhi İbn Sükkere* şeklinde kaydetmiştir. Bkz. *a.g.e.*, II, 1736. Ayrıca bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü’l-müzehheb*, II, 49.

⁹ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁰ Muhammed b. İyâz, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 49; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1991; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 805.

¹² Şevvât, *a.g.e.*, s. 229; Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 162.

2. 15. *es-Seyfû'l-meslûl alâ men sebbe ashâbe'r-Resûl*

Kâdî İyâz'ın bu eseri de kimi kaynaklarda zikredilmekle birlikte¹ günümüze ulaşmamıştır. Adına bakılacak olursa muhtemelen Sahâbeye hakettikleri saygı ve hürmeti göstermemeleri sebebiyle hataya düşen kimselerin durumlarını konu almaktadır.²

Bu eserin, *Şifâ*'nın dördüncü bölümünün mufasssal bir hali, onun için bir ön hazırlık çalışması ya da aynısı olabileceği üzerinde durulmaktadır.³

2. 16. *Sirru's-serât fî âdâbi'l-kuzât*

Günümüze ulaşmamış olan bir başka eseridir.⁴ İsmine bakılacak olursa kadılığın şartlarına ve tarafların dinlenilmesi, şahitler, ispat yöntemleri gibi yargılama yöntemlerine müteallik hussularla ilgili kaleme alınmış görünmektedir.⁵ Muhammed b. İyâz, kendisinin bu çalışmayı babasının kendi hattıyla yazılmış haliyle görmüşlüğü olduğunu, ancak daha sonra bu kitaba hiç rast gelmediğini, hakkında da bir şey duymadığını ifade etmiştir.⁶ Tûrâbî, oğlunun bu ifadesine dayanarak eserin, Kâdî İyâz'ın vefatının akabinde kaybolmuş olabileceğini dile getirmektedir.⁷

2. 17. *Süûlât ve tersîl*

Kâdî İyâz'a nispet edilmekle birlikte⁸ günümüze ulaşmayan eserlerdendir.⁹

2. 18. *Târîhu'l-Murâbûtin*

Makkarî, Kâdî İyâz'ın *Târîhu'l-Murâbûtin* diye isimlendirdiği bir kitap telif ettiğini ve bu kitabını 540 senesinde bitirdiğini söylemektedir.¹⁰ Tûrâbî günümüze müstakil olarak ulaşmamış olan bu eserin *el-Câmi' fî 't-târîh* içinde münderiç olması ihtimaline işaret

¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1018; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 231.

³ Köten, "Kadî İyâz, Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ'sının Özellikleri", *UUİF Dergisi*, VII, sayı: 7, s. 273.

⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzehheb*, II, 50.

⁵ Şevvât, *a.g.e.*, s. 230.

⁶ Muhammed b. İyâz, *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, s. 118.

⁷ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 165.

⁸ Ali Ebu'l-Atîk, "el-Cânibü'l-edebî fî hayâtî İyâz", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 246.

⁹ Şevvât, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁰ Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, V, 5.

etmektedir.¹

3. Kâdî İyâz'a Ait Olmadığı Halde Ona İsnat Edilenler

3. 1. *Kitâbü'l-Akîde*

ez-Zehebî ve Bağdatlı İsmail Paşa tarafından Kâdî İyâz'a izâfe edilen² bu eser ve mahiyeti hakkında, kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şevvât, usûl-i kelâma dâir bazı bahisler içerdiğini söyleyebilmiştir.³ Tûrâbî ise araştırmasında bu eserin izini sürdüğünü ancak doyurucu bir malumata ulaşamadığını, Kâdî İyâz'a nispet edilmesinin bir yanılgı sonucu olabileceğini ifade etmiştir.⁴ Bir görüşe göre ise bu eser yukarıda tanıtımı yapılan *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'id-i'l-İslâm*'dan başkası değildir.⁵

3. 2. *Kitâbün fî cemhereti ruvâtî Mâlik*

Kâdî İyâz *Tertîbü'l-medârik*'te şöyle demektedir: “Ben, bu sayfaların, İmâm Mâlik'ten rivâyette bulunan, onun dersine iştirak eden ve ona soru soran kerkesi içermesini amaçlamadım. Bunu, Mâlik'in bin üç yüz ravisinin tamamını içeren başka bir kitaba bıraktık”⁶ Kâdî İyâz, burada, bazı kaynaklarda Kâdî İyâz'a nispet edilen⁷ “*Kitâben âhara fî cemhereti ruvâtî Mâlik*” ifadesini kullanmaktadır. “جمهرة” kelimesi, rubâî-mücerret sîgadaki “جمهر” filinden masdar olup “bir araya toplamak” demektir.⁸ Kâdî İyâz'ın İmâm Mâlik'in râvîlerini bir araya toplama isteği ve bu hususta telif ettiği yukarıda temas edilen

¹ Tûrâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 166.

² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 68; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

³ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 231. Şevvât, eserin şerhli bir nüshasının Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunduğunu ve alanında uzman kimseler tarafından tahkik edilmesine ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, no: 250 (özel), 470 (genel).

⁴ Tûrâbî, *a.g.e.*, s. 167.

⁵ Kandemir, bu hususta, şu bilgiyi aktarmaktadır: “Eserin *el-Akîde* adıyla da anıldığını söyleyen Brockelmann, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım el-Kabbâb el-Cüzâmî ve Ebü'l-Fazl el-Ukbânî tarafından yapılan şerhlerinin nüshalarını zikretmiştir (*GAL Suppl.*, I, 632).” Bkz. Kandemir, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 117. Murat Gökalp da tezinde, bu görüşte olduğunu beyan etmiştir. Bkz. Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 53. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*'da, *Kitâbü'l-akîde*'den bahsettiği yerde *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'id-i'l-İslâm*'ı zikretmemektedir. Bağdatlı İsmail Paşa ise her ikisini ayrı kitaplar olarak saymıştır. Bu durumda Brockelmann'ın dediği gibi eğer bu iki kitap aynıysa, yanılgının kaynağı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*'in müellifi görünmektedir.

⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, s. 13.

⁷ Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 55.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 149.

eserleri ehline bilinen bir husustur. Kâdî İyâz'ın burada bu konudaki arzusunu ifade etmiş ve müstakbel kitabını tesmiye etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bilindiği kadarıyla yazma eser kütüphanelerinde bu isimle bir eser bulunmadığı gibi biyografi ve literatür kaynaklarında da zikredilmemektedir.

3. 3. *Meşyeha*

Gökalp, Kâdî İyâz'ın eserlerini sayarken “Meşyeha” diye bir başlık açmış ve “*Kettânî, Kadı İyâz’a ait el-Gunye ve hocası İbn Sukkere es-Sadeî’ye tahsis ettiği el-Mu‘cem’i dışında bir Meşyeha daha zikretmektedir ki, bu bir zühûl eseri olsa gerektir*” demiştir.¹ Ancak burada ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira Kettânî, “meşyaha” kelimesini bir eser ismi olarak değil kavramsal bazda bir hadis terimi olarak kullanmıştır. Hadis ilminde âlimlerin, hocaları ile onlardan okudukları kitapların adını alfabetik olarak kaydettikleri eserlerin ortak adlarından biri de meşyahadır. Meşyaha yerine fehrese, sebet ve mu‘cem gibi kavramlar da kullanılmaktadır.² Nitekim Kettânî ilgili yerde şöyle demektedir: “*el-Kâdî İyâz el-Yahsubî, Meşyeha’sında hocalarından yüz tanesinin tercemesini ve onlardan rivâyet ettiği eserleri zikretmiştir. Tercemeleri verilen bu yüz kişi el-Gunye’de bulunmaktadır. Diğer meşyahasını da hocası Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed es-Sadeî için hocasının yüzyirmi hocası hakkında tahrîc etmiştir.*”³ Kettânî’nin Kâdî İyâz’ın meşyaha niteliği taşıyan ve yukarıda zikredilen iki eseri *el-Gunye Fihristü şuyûhi’l-Kâdî İyâz* ve *el-Mu‘cem fî şuyûhi İbn Sökkere*’ye işaret ettiği âşikârdır. Yani Kâdî İyâz’ın Meşyeha isimli bir eseri zaten olmadığı gibi Kettânî de böyle bir şey söylememiş görünmektedir.

3. 4. *Minhâcü’l-‘avârif ilâ rûhi’l-me‘ârif*

Brockelmann, -tespit edilebildiği kadarıyla- müteşâbih hadîslerin yorumuyla ilgili en kapsamlı eser olma özelliğini taşıyan bu eseri Kâdî İyâz’a nispet etmektedir.⁴ Türkçe kaynaklara bakıldığında ise Ayhan Tekineş’in, İbn Fûrek’in (ö. 406/1015) haberî sıfatlara ilişkin meşhur hadîslerin yorumuna dair telif ettiği *Müşkilü’l-hadîs ve beyânüh* isimli

¹ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 55.

² Kandemir, “Fehrese”, *DİA*, XII, 297.

³ Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, s. 141.

⁴ Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 632.

eserinin şerhlerini tanıtırken, *Minhâcü'l-'avârif ilâ rûhi'l-ma'ârif fi şerhi Müşkili'l-hadîs* isimli bir eseri Kâdî İyâz'a isnat ettiği görülmüştür.¹ Tekineş, bu hususta el yazması bir kaynak da öne sürmektedir.² Eserin, Mısır Yazma Eserler Kütüphanesi kayıtlarına “Kâdî İyâz” şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Aynı kaydı dikkate alan Libyalı muâsır din adamı ve tarihçi Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî de (d. 1963) de, *Fıkhu't-temkîn 'inde Devleti'l-Murâbitîn* isimli eserinde Kâdî İyâz'ın eserleri arasında bu kitabı saymaktadır.³

Bununla birlikte son dönemde yapılan araştırmalar söz konusu eserin aslında İbn Bezîze'ye (ö. 673/1274) ait olduğunu ortaya koymuştur.⁴

Söz konusu eserin Kâdî İyâz'a değil İbn Bezîze'ye ait olduğunu üç gerekçeye dayanarak kesin bir dille ifade etmek mümkündür. Birincisi Brockelmann'a gelinceye kadarki biyografi ve literatür kaynaklarından hiçbirinde böyle nispet bulunmamaktadır. Şevvât ve Tûrâbî gibi son dönemde *Kitâbü's-Şifâ* ve müellifi üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar da bu kitabı Kâdî İyâz'ın eserleri arasında zikretmemişlerdir. İkincisi İbn Bezîze'nin hayatını ele alan birçok kaynakta İbn Bezîze'nin ilk önce *Minhâcü'l-'avârif ilâ rûhi'l-meârif fi şerh-i müşkili'l-hadîs* isminde bir eser yazdığı sonra bu eserini *İzâhü's-sebîl ila Menâhi't-te'vîl telhîsi müşkili'l-Kâdî Ebî Bekr b. Fûrek* şeklinde ihtisar ettiği ifade edilmektedir.⁵ Üçüncüsü ise, *Minhâcü'l-'avârif* ve onun muhtasarı olan *İzâhü's-sebîl* arasında gerçekleştiren şekil ve muhtava kıyaslaması sonucunda varılan neticelerdir. Bodur, her iki eserin el yazması nüshalarını kıyaslaması neticesinde şu neticeye varmıştır: “İki eserin muhtevasının benzer olması, te'vîl edilen hadislerin sıralamasının aynı olması, hadis yorumunda istifade edilen âlimlerin pek çoğunun benzerlik arzetmesi ve kullanılan dilin büyük oranda benzerlik arzetmesi öncelikle bu iki eserin aynı müellife ait olduğunu göstermektedir. İbn Bezîze'nin *İzâhü's-sebîl* adlı eserinde, daha önceden müteşâbih

¹ Tekineş, “Müşkilü'l-hadîs”, *DİA*, XXXII, 163-164.

² Tekineş, bu eserin, Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, no: 2557'de bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Tekineş, *a.g.md.*, s. 165. Ayrıca bkz. Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, no: 1/153; 230.

³ Sallâbî, *Fıkhu't-temkîn*, s. 197.

⁴ Osman Bodur, Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda hazırlamakta olduğu ve *Hadiste Müteşâbihat* adını taşıyan doktora tezinde *Minhâcü'l-'avârif ilâ rûhi'l-me'ârif*'i ele almış ve İbn Bezîze'ye ait olduğunu ortaya koymuştur. Tez henüz teslim edilmemiş olduğundan sayfa numarası verilememiştir.

⁵ Bkz. Mahlûf, *Şeceretü'nûri'z-zekiyye*, I, 272-273; Öz, “İbn Bezîze”, *DİA*, XIX, 378.

hadislerin yorumuna dair Minhâcü'l-'avârif adıyla bir kitap yazdığını ifade etmesi, o eserine atıfta bulunması, atıf yapılan yerler mukayese edildiğinde uslûbun ve izahların benzer olduğunun görülmesi kuvvetle muhtemel bu eserlerin her ikisinde ona ait olduğu görüşünün isabetli olduğunu göstermektedir."¹

3. 5. *es-Safâ bi-tahrîri's-Şifâ*

Bağdatlı İsmail Paşa tarafından zikredilmiş ve Kâdî İyâz'a nispet edilmiştir.² Ancak bu eseri Bağdatlı İsmail Paşa'dan başka ona nispet eden yoktur. *es-Safâ bi-tahrîri's-Şifâ*'nın müellifi aslında Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hayzarî (ö. 894/1488)'dir. Nitekim Bağdatlı İsmail Paşa, el-Hayzarî'yi tanıttığı yerde bu hatasından dönmüştür.³ Kaldı ki Kâtib Çelebi de bu eseri *eş-Şifâ*'nın şerhleri arasında saymakta ve el-Hayzarî'ye nispet etmektedir.⁴

3. 6. *Şerhu muşkilâti's-Sahîhayn*

Brockelmann (ö. 1375/1956) tarafından zikredilmekte ve Kâdî İyâz'a nispet edilmektedir.⁵ Murat Gökalp, tezinde Brockelmann'ın verdiği bu bilgiyi tetkik etmek suretiyle durumun böyle olmadığını ortaya koymuştur. Brockelmann'ın eserin Köprülü Kütüphanesi 334 numarada yer aldığı bilgisini araştıran Gökalp, bu numarada Ebû Muhammed Abdülazîz el-Usârî'ye (ö. ?) ait *Muşkilu's-Sahîhâyn el-Mustahrec min Metâli'i'l-Envâr li'bni Kurkûl ve Meşâriku'l-Envâr li'l-Kâdî İyâz* isimli eserin⁶ kayıtlı olduğunu tespit etmiştir.⁷

¹ Bkz. Bodur, *Hadiste Müteşabihat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı (Henüz tamamlanmamış doktora tezi).

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 805.

³ Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 216.

⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1055.

⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 167-168.

⁶ Ömer b. Halil tarafından istinsah edildiği anlaşılan eserin istinsah tarihi 758/1356 olarak görünmektedir.

⁷ Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 48-49.

II. KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ'NIN DEĞERİ VE ETRAFINDA YAPILAN TARTIŞMALAR

A. KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ'NIN DEĞERİ

1. İsmi ve Telif Sebebi

Kâdî İyâz'ın, mukaddime kısmında, “*eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*” diye isimlendirdiğini bizzat ifade ettiği¹ bu eserini ne zaman telif ettiği tam olarak bilinmemektedir. Kâdî İyâz bu konu ile ilgili net bir bilgi vermemiştir. Bununla birlikte, çeşitli veriler göz önüne alındığında, eserin, 535/1140-1 veya 537/1142-3 seneleri civarında tasnif edildiğini söylemek mümkün görünmektedir.²

İslâmî ilimler geleneğinde, ulemânın genel âdetlerinden biri de tasnif/telif edilen eserlerin, başlarına “kitâb” kelimesinin izâfe edilerek muhtasaran ifade edilmesidir. Hatta öyle ki çoğu zaman sonradan ilave edilen bu kelime, zaman içerisinde kitabın esas isminin bir parçası haline dönüşür. *eş-Şifâ* için de aynı durum söz konusu olmuş ve Kâdî İyâz'ın bu eseri zaman içerisinde *Kitâbü'ş-Şifâ* diye zikredilir olmuştur.

Kitâbü'ş-Şifâ gibi Kâdî İyâz'ın otoritesini elde etme sürecinin belki de en önemli

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü'ş-Şifâ*, s. 49. Kâtib Çelebi, eserin ismini, *eş-Şifâ fi ta'rîfi (bi-ta'rîfi) hukûki'l-Mustafâ* şeklinde vermek suretiyle, ilim ehli arasındaki “fî ta'rîfi” şeklindeki kullanıma işaret etmek istemiş görünmektedir. Bkz. *Keşfü'z-zünûn*, II, 1052.

² Yaşar Kandemir eserin telif tarihinin 535/1140-1 olduğu kanaatini taşımaktadır. Bkz. *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 29. Kâdî İyâz, Allah Resûlü'nün mucizelerini ele aldığı birinci kısmın dördüncü bâbında şöyle demektedir: “وَالْقُرْآنُ الْعَزِيزُ الْبَاهِرُ آيَاتُهُ الظَّاهِرَةُ مُعْجَزَاتُهُ عَلَى مَا كَانَ عَلَيْهِ الْيَوْمَ مَدَّةَ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ وَخَمْسِ وَثَلَاثِينَ سَنَةً لِأَوَّلِ” تُرْوَاهُ إِلَى وَفَيْتَنَا هَذَا حُجَّتُهُ قَاهِرَةٌ وَمُعَارَضَتُهُ مُتَّبِعَةٌ.” “Göz alıcı âyetleri ve apaçık mucizeleri ilk nâzil olmasından şu günümüze kadar, 535 yıl boyunca, aynı hâliyle, apaçık gözler önünde duran Azîz Kur’ân’ın delili muzafferdir, ona karşı direnç göstermek imkânsızdır.” Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü'ş-Şifâ*, s. 339. Gökalp da tezinde bu hususu irdelemiş ve bazı verilerden hareketle, eserin muhtemelen 535/1140-1 veya 537/1142-43 tarihinde telif edildiği sonucuna varmıştır. Bkz. Gökalp, *a.g.t.*, s. 61.

mihenk taşı olan bir eserin, hangi gerekçe veya gerekçelerle telif edildiği önem arz etmektedir. Zira hâlihazırda, bir eser hakkında genel kabul gören olguların ve dile getirilen bir takım kanaatlerin objektifliği, biraz da o eserin yazılış gerekçeleriyle birlikte değerlendirilmesiyle doğru orantılıdır. Kâdî İyâz, öncelikle Hz. Peygamber’i merkeze alan ve peygamberlik müessesesini konu edinen eser telif etmenin ne derece zor olduğunu vurgulamıştır.¹ Ona göre, böylesine zor bir işe girişmesinin bir takım gerekçeleri bulunmaktadır. Kâdî İyâz’ın gerekçelerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Birincisi, Allah’ın kulları üzerindeki hakkından sonra hakların en üstünü Peygamber hakkıdır ve bu hakkın ne demek olduğunun Müslümanlara açıklanması son derece önem arz etmektedir.² İkincisi, Hz. Peygamber’in ne kadar kıymetli olduğunun insanlara anlatılması, gerek anlatanın ve gerekse muhâtapların imanlarında ziyadeleşmeye vesile olacaktır.³ Kâdî İyâz bu düşüncesini bir ayet-i kerîme ile delillendirmiştir.⁴ Üçüncüsü, Allah Teâlâ, Ehl-i Kitap’tan, Allah Resûlü hakkında bildiklerini asla saklamayacaklarına dâir söz almıştır.⁵ Dördüncüsü, ilmi başkalarından esirgemeyi bizzat Hz. Peygamber yasaklamıştır.⁶ Kâdî İyâz bu yaklaşımını, bir hadis ile açıklamıştır: “*Kime bir ilimden sorulur, o da onu gizlerse, Kıyamet gününde Allah onun ağzına ateşten bir gem vurur.*”⁷

Anlaşılan o ki Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*’yı, -özellikle Hz. Peygamber’in mucizeleri bağlamında- belli bir ön kabul ile telif etmiştir. Burada, “özellikle Hz. Peygamber’in mucizeleri bağlamında” vurgusu yapılmıştır, çünkü Kâdî İyâz, belli ki mucizeler etrafında süregelen bir takım tartışmalardan haberdardır, mucizeler konusunda net bir bakış açısına sahiptir, bu doğrultuda mucize kavramı ile eserini telif etme gâyesi arasında bağ kurmuştur ve belki de süregelen bu tartışmalar noktasındaki farkındalığı sebebiyle eserin mukaddimesinde değil de, mucizeleri ele aldığı kısımda yukarıdaki düşüncesini ifade

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 47.

² Kâdî İyâz, a.g.e., s. 48.

³ Kâdî İyâz, a.g.e., a.y.

⁴ «لَيَسْتَيْقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا» “...Kendilerine kitap verilenler iyiden iyiye öğrensin, iman edenlerin imanını arttırsın...” el-Müddessir, (74), 31.

⁵ Kâdî İyâz, a.g.e., a.y. Kâdî İyâz burada Âl-i İmrân Süresi’nin 187. âyetini işaret etmektedir.

⁶ Kâdî İyâz, a.g.e., a.y.

⁷ Ufak عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ أَجَمَهُ اللَّهُ بِلَحَامٍ مِنْ نَارِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» lafız değişiklikleri ve farklı tarikleri ile birçok kaynakta yer alan ve isnâdı sahih olan bir rivâyettir. Kâdî İyâz’ın senediyle birlikte verdiği, Ebû Hüreyre (ö. 58/678) tarafından Allah Resûlü’nden rivâyet olunan hadis, hocası Fakîh Ebu’l-Velîd Hişâm b. Ahmed (ö. 509/1115) vâsıtasıyla kendisine ulaşmıştır. Bkz. Ebû Dâvûd, “İlim”, 9; Tirmizî, “İlim”, 3; İbn Mâce, “İftitâh”, 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 64.

etmiştir. Allah Resûlü'nü inkâr eden, onun mucizelerine dil uzatan kimseleri bilinçli olarak hesaba katmamıştır. O, mucizelerin mevcûdiyeti ve ispatı noktasında bu gibi kimseleri iknâ etmek için aklî ve naklî deliller öne sürmeye gerek duymamaktadır. Allah Resûlü'nün peygamberliğini kabul ve tasdik edenleri muhatap kabul etmiştir. Amacı onların peygamberlerine olan muhabbetlerini arttırmak, sünnetine daha fazla sarılmalarını temin etmek ve îmânlarının ziyadeleşmesine katkı sunmaktır. Allah Resûlü'nün mucizelerini ele aldığı, birinci kısmın dördüncü bâbının hemen başındaki şu satırlar bunu göstermektedir: *“Bu kitabımızı, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in Peygamberliğini inkâr eden ve mucizelerine dil uzatan kimseler için yazmadık. Onun için de burada, mucizelerin varlığı ve gerçekliği konusunda onları ikna etmek için aklî ve naklî deliller getirmeye, mucize gösterecek kimsede bulunması gereken özellikleri, mucize göstermenin gereklerini ve tarifini zikretmeye, dinlerin birbirini neshetmesi gerçeğini kabul etmeyenlerin iddiasını çürütmeye ihtiyaç duymadık. Biz bu eseri, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in davetine lebbeyk diyen, onun nübüvvetini kabul ve tasdik eden ümmetinin ona olan muhabbetlerini arttırmak, sünnetine daha fazla sarılmalarını sağlamak ve îmânlarını kuvvetlendirmek için telif ettik.”*¹

Kitâbü'ş-Şifâ'nın ismi ve telif gerekçesi çerçevesinde, biraz da bu kısma giriş mahiyetinde dile getirilen bu hususlardan sonra, eserin muhteva değerlendirmesine geçmek uygun olacaktır.

2. Muhtevası

İşin özünde Hz. Peygamber'i konu edinen *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın, geleneksel İslâmî ilimler tasnifi çerçevesinde, muhtevâsı bakımından değerlendirildiğinde, belli bir ilme hasredilmesi zor görünmektedir. Zira geniş çerçevede, hadis telifâtının dışında, siyer ve

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü'ş-Şifâ*, s. 307.

megâzî¹, delâilü'n-nübüvve², hasâisü'n-nebî³ ve şemâil⁴ türündeki eserlerin her biri, konuları açısından bakıldıklarında doğrudan veya dolaylı olarak Resûl-i Ekrem'i ele almaktadırlar. Genel olarak bakıldığında onu bir siyer kitabı olarak kabul etmek mümkündür. Nitekim ileride temas edileceği üzere Kâmil Miras'ın (ö. 1957) *Kitâbü'ş-Şifâ*'yı Siyer-i Nebevî'ye dâir bir eser olarak tanımladığı görülmektedir.⁵ Siyer ve megâzî sahasında telif edilen eserler; doğrudan doğruya siyer-megâzîye dair eserler, tabakât ve tarih kitapları ve Resûlullah'ın hayat ve şahsiyetine dair özel konuları kapsayan çalışmalar şeklinde üç grupta değerlendirilmişlerdir.⁶ Bu değerlendirmeyi yapanlar, Resûlullah'ın hayat ve şahsiyetine dair özel konuları kapsayan eserler arasında *Kitâbü'ş-Şifâ*'yı da saymışlardır.⁷ Bununla birlikte Abdüsselam Şekkûr, *Kitâbü'ş-Şifâ*'yı klasik siyer kitaplarından ayırmış ve şu tespitte bulunmuştur: "*Kitâbü'ş-Şifâ, Siyer'in gerçek anlamı göz önüne alındığında bir siyer kitabı olarak değerlendirilemez. Onu daha çok Şemâil kitapları içerisinde kabul etmek mümkündür. Onu, içerdiği yöntem noktasında klasik siyer kitapları ile karşılaştıran hataya düşebilir.*"⁸ Evet, *Kitâbü'ş-Şifâ*, Hz. Peygamber'in beşerî yönünü konu edinmesi, onun yaşayışını ve şahsî hayatını dile getiren bahisler içermesi ve onun fizikî ve ahlâkî özelliklerini örneklerle açıklaması itibarıyla aynı zamanda şemâil türü bir eserdir. Zira şemâil türü eserler Hz. Peygamber'in fizyonomisi, bedenî yapısı, karakteri,

¹ "Sîret ve siyer; Hz. Peygamber'in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanılmıştır. "Savaş yeri, savaş ve savaş hikâyeleri" anlamındaki mağzât kelimesinin çoğulu olan megâzî ise Resûl-i Ekrem'in gazve ve seriyyelerinin tarihine ve bu konuda yazılan kitaplara isim olmuş, siyer kelimesinin eş anlamlısı halinde hem kendi başına hem siyerle birlikte kullanılmıştır." Bkz. Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 319.

² "Peygamberlik müessesesini, özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak amacıyla yazılan eserlerin ortak adıdır. (...) Terim olarak bir peygamberin bizzat gösterdiği veya peygamberliğine alâmet olmak üzere kendisi dışında meydana gelen tabiatüstü olayları konu edinen, peygamberin getirdiği ilkeleri ilmî tahlillere tâbi tutarak bunların ilâhî kaynaklı olduğunu, dolayısıyla o peygamberin de hak peygamber olduğunu ispatlamayı amaçlayan eserleri ifade eder." Bkz. Yavuz, "Delâilü'n-nübüvve", *DİA*, XI, 115; Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, s. 78-79.

³ "Allah'ın sadece Hz. Muhammed'e lutfettiği özellikleri ifade eden tabir ve bunları ele alan eserlerin ortak adıdır." Bkz. Ahatlı, "Hasâisü'n-Nebî", *DİA*, XVI, 279; Ahatlı, a.g.e., s. 84-85. Kâdî İyâz'ın hasâis ile ilgili birçok hususu farklı fasıllarda ele aldığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ifade eden ayetleri bu fasıllarda zikretmiş, aynı zamanda onun melekler ve cinlerle haber göndermesi, Allah'ın melekler vasıtasıyla ona yardım etmesi ve cinlerin ona itaatı gibi konuları ele almıştır.

⁴ "Hz. Peygamber'in beşerî yönünü konu edinen, onun yaşayışını ve şahsî hayatını anlatan ilim dalına şemâil adı verilmiştir. Şemâil türü eserler Hz. Peygamber'in fizikî ve ahlâkî özelliklerini konu edilmektedirler." Bkz. Fayda, a.g.md., s. 323; Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497; Ahatlı, a.g.e., s. 86-87.

⁵ Erdoğan, *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*, s. 5.

⁶ Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 322.

⁷ Fayda, a.g.md., s. 323.

⁸ Şekkûr, *el-Kâdî İyâz el-Edîbü'l-Mağribî*, s. 132.

yaşayış ve giyiniş tarzları gibi hususi hayatını tasvir etmeyi konu edinir.¹ Ancak Kandemir'in de ifade ettiği üzere muhtevâsı klasik şemâil eserleri ile kıyaslandığında, bu eserlerden de farklılık arz etmektedir.² İslam tarihinde, “*delâilü'n-nübüvve*”, “*a'lâmü'n-nübüvve*”, “*beşâirü'n-nübüvve*”, “*isbâtü'n-nübüvve*”, “*tesbîtü delâilü'n-nübüvve*” gibi adlarla anılan birçok eser karşımıza çıkmaktadır. Delâil türü bu eserlerde nübüvvet ve özellikle Hz. Muhammed'in nübüvveti, inkârcı ve mülhitlere karşı, çeşitli rivayetlerle nakledilen hârikulâde olaylara dayanılarak ispat edilmek istenmiştir.³ Buna göre delâilü'n-nübüvve, herhangi bir şartla kayıtlamaksızın Hz. Peygamber'in doğruluğunu kanıtlayan ve nübüvvetini ispat eden her çeşit delil şeklinde tanımlanmıştır.⁴ Her ne kadar Kâdî İyâz, Hz. Peygamber'i inkâr edenleri muhatap almadığını, eserinde mü'minlerin ona olan muhabbetlerini arttırmayı amaçladığını ifade etse de fiivaki, Hz. Peygamber'in mucizelerini genişçe ele alması ve ispat üslûbu kullanması hasebiyle *Kitâbü's-Şifâ* aynı zamanda delâil türü bir eserdir. *Kitâbü's-Şifâ*'yı hadis ilmi bünyesinde ele alıp değerlendirmek de rahatlıkla mümkündür. Zira dinin ikinci temel kaynağı Hz. Peygamber ve onun Sünnet'i olduğu gibi siyer ve megâzî, delâilü'n-nübüvve, hasâisü'n-nebî ve şemâil sahalarının en önemli kaynağı da hadis ilmidir.⁵ *Kitâbü's-Şifâ*'nın 1800 civarında rivâyet içerdiği düşünüldüğünde bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Bütün bu ilim dallarıyla olan münasebeti ve her birinden bir takım unsurları içermesi göz önüne alındığında, *Kitâbü's-Şifâ*'yı Hz. Peygamber'i konu edinen çeşitli ilim dallarıyla irtibatı olan çok yönlü bir hadîs eseri olarak tanımlamak doğru olacaktır. Kâdî İyâz'ın içinde yaşadığı asrın, *Kitâbü's-Şifâ*'nın bu muhtevâsına doğrudan tesir etmiş olabileceğini göz önünde tutmak gerekir. Daha önce de değinildiği üzere müellifinin yaşadığı asır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te boy atıp gelişen devletler ve mezhepler arasında, fikrî, siyâsî vs. açılardan, alevlenmelerin yaşandığı, çalkantılı bir dönemi temsil etmektedir. Bu sebeple de Kâdî İyâz, eserinde sanki iki noktaya özellikle yoğunlaşmış gibidir: Birincisi, Hz. Peygamber'e yönelik imânî duyguları ziyadeleştirmek ve onun kadr u kıymetini yüceltmektir ki *Kitâbü's-Şifâ*'nın telif gerekçesini de ifade eden bu hususa bir önceki başlıkta temas edilmişti. İkincisi ise kendi devrinde özellikle akîde sahasında ortaya çıkmış, kendisine muhâlif olan farklı mezhep ve

¹ Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, s. 86.

² Kandemir, “Şemâil”, *DİA*, XXXVIII, 499.

³ Fayda, “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, XXXVII, 323.

⁴ Ahatlı, *a.g.e.*, s. 78.

⁵ Kandemir, *a.g.md.*, s. 497.

anlayışlarla mücâdele etmek, bir takım tartışma alanlarında onlara karşı deliller öne sürmektir. Onun, özellikle nübüvvet makamına yönelik tartışma alanlarında kendisine has bir takım bakış açıları geliştirdiği görülmektedir. Mesela, zâhiren şeâir ile dalga geçmeyen, onları ayıplamayan, onlara eksiklik veya kusur izâfe etmeyen, küfür ve hakaret etmeyen, aşağılamayan ancak şâirinin kendisini veya bir başkasını övmek gibi bir takım maksatlarla söylediği şiirleri ve şiirsel ifadeleri, zâhirî mana dışında tevil etmesi buna örnek olarak gösterilebilir.¹ Bu açıdan bakıldığında, *Kitâbü’ş-Şifâ*, telif edildiği dönemin özellikle nübüvvet etrâfındaki kelâmî ve mezhepsel tartışmalara ışık tutması ve Kâdî İyâz’ın bu noktadaki duruşunu yansıtmaya açısından önem arz etmektedir. İtikâdî sahada takındığı bu üslup aslında Kâdî İyâz’ın son derece bilgili ve farklı lafızların ve tabirlerin delâlet ettikleri manalara vâkıf olmasını gerekli kılar. Aynı zamanda kitabında temas edip cevaplandığı problemleri üreten görüş, düşünce ve anlayışların beslendikleri kaynakları yakından tanınması gereklidir. Kâdî İyâz’ın felsefe, mantık, hadis ve dil alanlarında kendilerinden beslendiği ilmî kaynaklarına –ki *el-Gunye*’de kendilerini tanıtırken buna sık sık işaret etmektedir- bakıldığında, onun bu hususlardaki vukûfiyeti rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın yazıldığı asrı yansıtan bir nevi fotoğraf veya ayna mesâbesinde olduğunu söylemek mümkündür. O günün şartları muvâcehesinde, eserde, temas edilen nübüvvet eksenli tartışma konuları çeşitlendikçe dolayısıyla muhtevâsı da zenginleşmiş ve farklı ilim dallarıyla olan ilinti kanalları çoğalmıştır.

Tertîbî açısından bakıldığında eserin; bir mukaddime ve dört ana bölümden meydana geldiği görülmektedir. Mukaddimeye, Allah’a hamd ve senâ, Rasûlü’ne salât ve selâm ile başlanmıştır. Ardından eserin telif sebebi dile getirilmiş, eserde yer verilen dört kısmın konuları sayılmış ve bu kısımların kaçar fasıldan oluştuğuna işaret edilmiştir. Eser genel olarak bakıldığında, genelden özele kısım, bâb ve fasıl sistematigi işlemektedir. Kâdî İyâz dört ana bölümün her birini “kısım” olarak isimlendirmiştir. Kısımlar “bâb”lardan ve bâblar da “fasıl”lardan oluşmuştur.² Eserin birinci kısmında, Hz. Peygamber’e gerekli

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 794-800.

² Bugün elimizde bulunan *Kitâbü’ş-Şifâ* nüshalarının “bâb” ve “fasıl” taksimatlarında farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Bu durum muhtemelen el yazması nüshalar ile matbu nüshalar arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Söz konusu problemin çözülmesi için, el yazması bütün nüshaların birbirleriyle karşılaştırılması gerekmektedir. Zira *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın sayılamayacak kadar çok el yazması

saygı ve ihtirâmın gösterilebilmesi amacıyla, onun maddî ve mânevî güzellikleri, Allah'ın katındaki üstün yeri ve mucizeleri ele alınmıştır.¹ İkinci kısmında, Allah Resûlü'ne inanmanın, itaat etmenin, onu bütün kalbiyle sevmenin ve bu minvalde ona salât ve selâm getirmenin gereği ortaya konulmuştur.² Kitabın asıl konusunun ise üçüncü kısımda ele alındığı, ilk iki kısmın buna giriş niteliği taşıdığı görülmektedir. Kâdî İyâz mukaddime kısmında bunu bizzat dile getirmiştir.³ Bu kısımda da, Hz. Peygamber'de bulunabilecek ve kesinlikle bulunmayacak hususlar, Allah Teâlâ'nın onu günahlardan ve kötülüklerden koruduğu gerçeğini ve insan olması itibariyle yaptığı şeyleri anlatmaktadır.⁴ Dördüncü kısımda ise Resûlullah'a dil uzatanlara uygulanacak cezâ ve hükümler ele alınmaktadır.⁵

Usûl olarak, her konuya âyetlerle giriş yapılmakta ve yeri geldiğinde, müfessirlerin bu âyetlerle ilgili açıklamaları serdedilmektedir. Daha sonra, ilgi hadîsler verilmektedir. Kâdî İyâz, eserinde Kur'ân âyetlerine sıkça mürâcaat etmiştir. Abduh Ali Kûşek'in hazırlamış olduğu fihrist incelendiğinde 114 sûrenin 82 tanesinin en az bir âyetini delil olarak serdetmiştir. Bu 82 sûrede yer alan toplam 727 âyetten istidlâlde bulunduğu görülmektedir.⁶ Yani okuyucu eser boyunca 727 defa Kur'ân ifadesiyle karşılaşmaktadır. İstidlâlde bulunurken de bazen ilgili âyetin tamamını değil sadece ilgili kısmını vermiştir.⁷ Müellif muhtemelen böyle yapmakla, yani âyetlerin sadece ilgili kısmını vermekle, çok yer

nüshası vardır. Örnek vermek gerekirse, Abdûh Alî Kûşek, eserin başındaki kendi mukaddimesinde, *Kitâbü's-Şifâ*'nın yüzlerce el yazması nüshasının bulunduğunu; Suriye'de bulunan Mektebetü'l-Esed'de 47, Mısır'da bulunan Mektebetü'l-Ezher'de 49 ve Dârü'l-kütüb'te 42 el yazmasının yer aldığını dile getirmiştir. Hatta sadece Mağrib'de Rabat'taki Kraliyet Sarayı ve Halk Kütüphaneleri'nde en az 100'er el yazması nüshanın mevcut olduğunu vurgulamıştır. Abduh Ali Kûşek, kendisinin bütün el yazması nüshaları tek tek karşılaştırmadığını; yöntem olarak, Ali Muhammed Bicâvî tarafından tahkik edilen ve Beyrut'taki Dârü'l-kitâbî'l-Arabî tarafından neşredilen ve kendisinin en makbul matbu nüsha olarak gördüğü baskıyı, Adnân Mevlûd Mağribî tarafından kendisine takdim edilen bir el yazması nüsha ile mukâbele ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 24-25.

¹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 53-470.

² Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 471-602.

³ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 51.

⁴ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 603-759.

⁵ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 760-885.

⁶ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 886-901.

⁷ Örnek vermek gerekirse A'râf Sûresi'nin 143. âyeti şu şekildedir: «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَنَّكَ إِلَّا أَنْظُرَ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيَنَّكَ فَلَمَّا حَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ ذَاكِرًا لِلْأَوَّلِ الْمُؤْمِنِينَ» Kâdî İyâz bu âyetin sadece «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ» kısmını s. 249'da; «وَلَمَّا حَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ ذَاكِرًا لِلْأَوَّلِ الْمُؤْمِنِينَ» kısmını s. 251'de; «وَلَمَّا حَجَلَّى رَبُّهُ» kısmını yine s. 251'de başka bir satırda ve «وَلَمَّا حَجَلَّى رَبُّهُ» kısmını s. 250, 251 ve 705'de müstakil olarak kullanmıştır.

kaplamasının öne geçmeyi arzulamaktadır.

Benzer bir durum hadîsleri sevk etme usulünde de göze çarpmaktadır. İlk hadis senediyle, diğerleri senedsiz olarak verilmektedir.¹ Böylelikle Kâdî İyâz, senetlerin aslında kendisinde mevcut olduğunu da ihsas etmektedir. Abduh Alî Kûşek, tahkîk ettiği nüshada, karşılaştığı bütün “hadis” ve “eser”leri² sırayla numaralandırmıştır. Bu numaralandırma dikkate alınacak olursa mukaddime kısmı dâhil, eserde nâdir tekrarlarıyla birlikte 1830 adet rivâyet olduğunu söylemek mümkündür. Bu rivâyetler, hadis metninin kendisine izafe edildiği zat, bir başka ifade ile senedin müntehası, yani varıp dayandığı zât açısından farklılık arz edebilmektedir. Allah Teâlâ’ya izafe edilmiş olan kudî rivâyetlerin sayısı 4’tür. 1830 rivâyet içerisinde -muhakkikin “eser” olarak tanımladığı- merfû olmayan rivâyetlerin sayısı 66’dır.³

3. İlmî Kaynakları

Kitâbü’ş-Şifâ’nın ihtivâ ettiği bilgiler bakımından incelendiğinde kişide uyandırdığı ilk intiba, ne kadar çok yönlü bir eser olduğudur. Bunu müellifinin hadis, tefsir, fıkıh, dil ve edebiyat sahalarında ne kadar söz sahibi, nitelikli ve çok yönlü bir âlim olduğunun bir göstergesi olarak kabul etmek mümkündür. Kâdî İyâz, ele aldığı konuları pekçok açıdan irdemiş, gerek kendisinden önce yaşamış İslam âlimlerinden ve gerekse muâsırı olan âlimlerden görüşler aktarmış, onlara atıfta bulunmuştur.

Metin içinde doğrudan veya dolaylı olarak görüş, düşünce veya bilgilerine mürâaat ettiği yani kendilerine atıfta bulunduğu âlimler veya onların eserleri göz önüne alındığında, Kâdî İyâz’ın iki yüzden fazla ilmî kaynaktan çeşitli nakillerde bulunduğu görülmüştür. Usûl olarak, çoğu kere bilgi kaynaklarının doğrudan isimlerini veya meşhur

¹ Kandemir, “eş-Şifâ”, *DİA*, XXXIX, 134.

² Abduh Alî Kûşek’in eser kelimesini hadis kelimesiyle birlikte kullanmasından ve atıf harfî olan “, ” ile bu iki kelimeyi ayırmasından; onunla merfû olmayan rivâyetleri kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 30. Eser kelimesi kavramsal temelde Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerini ifade ettiği gibi sahâbî ve tabîlere ait her tür haberi ifade eder. Bazı hadis âlimleri eseri, merfû ve mevkuf rivâyetler için kullanmışlardır. Horasan bölgesindeki âlimlerin bu kelime ile bilhassa sahâbeye ait rivâyetleri kastettikleri belirtilmiştir. Bazı fıkıh âlimleri ve özellikle bir kısım Şâfiîler eseri sadece mevkuf rivâyetlere, haberi de merfû rivâyetlere tahsis ederler. Bkz. Gazefî, “Eser”, *DİA*, XI, 372.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 902-936.

oldukları künyelerini vermekle yetinmiştir. Nadiren de bu müelliflerin eserlerine işaret etmiştir.

Burada ilk olarak, sadece isimlerini vermekle iktifa ettiği ve sayıları iki yüzü geçen bilgi kaynağı üzerinde durulacaktır. Bu müelliflerin ilmî niteliklerine bakıldığında, değişik ilim sahalarında söz sahibi kimseler oldukları görülmektedir. Kâdî İyâz, eserinde istidlâlde bulunduğu âyet-i kerîmelerin anlaşılması ve yorumlanması hususunda birçok âlimin görüşüne yer vermiştir. Ebû İshâk Kâ'b b. Mâtî' el-Himyerî el-Yemânî¹ (ö. 32/652-53), Ebü'l-Abbas Abdullah b. el-Abbas² (ö. 68/687-88), Ebü'l-Âliye Rufe' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî³ (ö. 90/709), Saîd b. Cübeyr el-Esedî⁴ (ö. 94/712-13), Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî⁵ (ö. 103/721), Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî⁶ (ö. 105/723), Vehb b. Münebbih es-San'ânî⁷ (ö. 114/732), Atâ b. Ebû Rebâh el-Kureşî⁸ (ö. 114/732), Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî⁹ (ö. 117/735), Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman el-A'ver es-Süddî el-Kûfî¹⁰ (ö. 127/745), Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc el-Kureşî¹¹ (ö. 150/767), İbn Cerîr et-Taberî el-Bağdâdî¹² (ö. 310/923), Ebû Bekr Muhammed b. Hasan en-Nakkâş el-Mevsîlî el-Bağdâdî¹³ (ö. 351/962) ve Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed es-Semerikandî¹⁴ (ö. 373/983) onun tefsir yönleri ağır basan bilgi kaynaklarındandır.

Kâdî İyâz'ın kendilerine mürâcaat ettiği müellifler arasında muhaddis nitelikli âlimler önemli yer tutmaktadır. Eserin baştan sona taranması meticesinde İbn Şihâb ez-

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 59, 74, 236, 270, 539, 556.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 58, 73, 75, 131, 135, 240, 250, 256, 512, 544, 556, 612, 617, 627, 649, 817.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 63, 64, 545, 874.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 59, 248, 612, 653.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 65, 199, 513.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 68.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 112.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 816.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 61, 69, 85, 273, 609, 687, 782.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 85.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 110.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 126, 143, 145, 180, 199, 238, 353, 513, 546, 766, 768, 857.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 74, 248, 254, 256.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 55, 60, 64, 67, 70; 75, 87, 223, 247, 345, 439, 440, 639, 687, 751.

Zührî¹ (ö. 124/742), Ma‘mer b. Râşid el-Basrî es-San‘ânî² (ö. 153/770), Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî³ (ö. 198/814), Abdurrahman b. Mehdî el-Basrî el-Anberî⁴ (ö. 198/813-14), Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî el-Himyerî⁵ (ö. 211/826-27), Alî b. Abdullah İbnü'l-Medîni⁶ (ö. 234/848-49), Abd b. Humeyd el-Kissî⁷ (el-Keşşî) (ö. 249/863-64), Ebû Dâvûd es-Sicistânî el-Ezdî⁸ (ö. 275/889), Ebû Îsâ et-Tirmizî⁹ (ö. 279/892), en-Nesâî¹⁰ (ö. 303/915), et-Taberânî¹¹ (ö. 360/971), el-Hattâbî¹² (ö. 388/998) ve İbn Abdülber en-Nemerî¹³ (ö. 463/1071) olmak üzere elliden fazla muhaddisten nakilde bulunulduğu görülmüştür.

Kâdî İyâz'ın eserinde Hz. Peygamber ile ilişkili kelâmî konulara da yeri geldikçe girdiği ve o günün güncel tartışmalarında görüş beyan ettiği bilinen bir hususudur. Bu çerçevede, Eş‘arî kelimcilerden Ebü'l-Hasan el-Eş‘arî'nin¹⁴ (ö. 324/935-36), el-Bâkılânî'nin¹⁵ (ö. 403/1013), Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir el-İsfahânî el-İsferâyînî'nin¹⁶ (ö. 471/1078), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin¹⁷ (ö. 478/1085) ve el-Gazzâlî'nin¹⁸ (ö. 505/1111) görüşlerini aktarmıştır. İlgili tartışma konularında Mu‘tezile'nin yaklaşımını sunma sadedinde Ebû Ma'n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî¹⁹ (ö. 213/828), Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl el-Allâf el-Abdî el-Basrî²⁰ (ö. 235/849-50), Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 485, 818.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 142, 615, 616.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 113, 837.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 526.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 248, 578, 595, 775.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 417.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 242, 433, 435.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 162, 170, 173, 181, 280, 387, 414, 509, 574, 873.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 88, 126, 178, 188, 193, 258, 308, 351, 370, 433, 500, 517, 535, 551, 571, 573, 660, 750, 876.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 394, 555, 566.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 128.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 62, 63, 435, 509, 548, 767, 869.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 48, 62, 248.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 249, 327, 389, 840, 857.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 251, 316, 389, 667, 673, 845, 846, 856, 860, 878.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 371, 676, 679.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 305, 469, 674, 840.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 846.

¹⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 845.

²⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 844.

Câhız¹ (ö. 255/869) ve Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdi'nin² (ö. 450/1058) görüşlerine yer vermiştir.

Kâdî İyâz eserinde çoğu Mâlikî fukahâsı olan seksenden fazla fıkîh âliminin görüşlerine atıfta bulunmuştur. Müracaat ettiği Mâlikî fakihler arasında başta Mâlik b. Enes³ (ö. 179/795) olmak üzere Rabî'a b. Ferrûh (Rabî'a b. Ebû Abdurrahman)⁴ (ö. 136/753-4), Ebû Hâşim Mugîre b. Abdurrahman el-Mahzûmî⁵ (ö. 186/802), Abdurrahman b. el-Kâsım el-'Utekî⁶ (ö. 191/806-7), Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Fihri el-Mısırî⁷ (ö. 197/812), Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Meâfirî el-Endelûsî⁸ (ö. 198/813), Ebû Amr Eşheb b. Abdülazîz el-Kaysî el-Âmirî el-Ca'dî⁹ (ö. 204/820), Ebû Muhammed Abdullah b. Nâfi' es-Sâîğ el-Mahzûmî¹⁰ (ö. 206/822), Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülazîz el-Kureşî et-Teymî el-Medenî¹¹ (ö. 212/827), Ebû Muhammed İsa b. Dînâr el-Gâfikî el-Kurtubî¹² (ö. 212/828), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem b. A'yen el-Mâlikî¹³ (ö. 214/829), Ebû Hişâm Muhammed b. Mesleme el-Medenî el-Mahzûmî¹⁴ (ö. 216/831), Ebû Abdullah Asbağ b. el-Ferec b. Saîd el-Ümevî¹⁵ (ö. 225/840), Ebû Muhammed Yahya b. Yahya el-Leysî el-Masmûdî el-Kurtubî¹⁶ (ö. 234/849), Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Endelûsî¹⁷ (ö. 238/853), Sahnûn olarak bilinen Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî¹⁸ (ö. 240/854), Ebû Amr el-Hâris b. Miskîn el-Ümevî el-

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 845.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 60, 64, 587.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 112, 148, 251, 286, 352, 484, 489, 521, 524, 539, 547, 558, 559, 578, 581, 584, 586, 587, 589, 590, 593, 594, 660, 766, 767, 777, 778, 802, 807, 816, 817, 819, 820, 823, 825, 826, 829, 834, 835, 839, 840, 862, 871, 874, 878, 880, 881.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 830.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 831, 832, 862.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 226, 591, 767, 788, 789, 818, 819, 823, 824, 825, 829, 831, 832, 835, 836, 862, 866, 867, 871, 874.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 226, 768, 819, 823.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 546.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 555, 789, 831.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 594, 678, 831, 837.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 823, 831, 832, 835, 863, 871.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 678.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 768, 823, 866, 871.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 783, 830, 831, 832, 862.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 554, 768, 789, 791, 812, 818, 823, 827, 829, 830, 862, 871, 875.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 578.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 554, 832, 836, 862, 867.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 130, 554, 766, 769, 791, 798, 823, 825, 831, 835, 857, 866, 871, 878.

Mısırlı¹ (ö. 250/864), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Utbî el-Kurtubî² (ö. 255/869), İbn Sahnûn olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn et-Tenûhî el-Kayrevânî³ (ö. 256/870), İbn Nezîr Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim el-Kurtubî el-Mâlikî⁴ (ö. 259/873), İbnü'l-Mevvâz olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-İskenderânî⁵ (ö. 269/883), Ebû İshâk İsmail b. İshâk el-Kâdî el-Ezdî el-Cehdamî⁶ (ö. 282/896), Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Ezdî el-Bağdâdî⁷ (ö. 320/932), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Zeyd el-Kayrevânî en-Nefzî⁸ (ö. 386/996), Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî et-Tağlibî el-Bağdâdî⁹ (ö. 422/1031), Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî¹⁰ (ö. 403/1012), Ebû İmrân Mûsâ b. İshâ el-Gafecûmî (el-Fâsî)¹¹ (ö. 430/1039) ve İbnü's-Savvâf Ebû Ya'îla Ahmed b. Muhammed el-Basrî el-Abdî¹² (ö. 490/1097) gibi âlimler bulunmaktadır.

Kâdî İyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ*'da, Mâlikî fukahâsından sonra en fazla görüşlerine başvurduğu âlimler Şâfiî müelliflerdir. Başta Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî¹³ (ö. 204/820) olmak üzere, Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Müzenî el-Mısırlı¹⁴ (ö. 264/878), İbn Hayrân Ebû Alî Hüseyin b. Sâlih el-Şâfiî el-Bağdâdî¹⁵ (320/932), İbn Süreyc Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ömer eş-Şâfiî el-Bağdâdî¹⁶ (ö. 306/918), Hasan b. Ahmed eş-Şâfiî el-İstahrî¹⁷ (ö. 328/940), Ebû'l-feth Süleym b. Eyyûb er-Râzî¹⁸ (ö. 447/1055) ve İbnü's-Sabbâğ Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed el-Bağdâdî¹⁹ (ö. 477/1084) gibi Şâfiî âlimlere atıfta

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 791.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 587, 591.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 388, 767, 787, 789, 812, 823, 824, 825, 827, 836, 862, 874.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 867.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 548, 782, 818, 835.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 586, 587, 593, 594, 839.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 865.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 548, 617, 787, 792, 801, 812, 817, 829, 833, 862, 866, 878.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 546, 548, 668, 777, 784, 813.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 65, 68, 85, 160, 601, 768, 787, 791, 798, 799, 820, 827, 828, 866, 871, 875.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 578, 584, 814.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 548.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 108, 487, 546, 547, 548, 601, 812, 816, 817, 818, 819, 830, 837.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 107, 818, 832.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 670.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 670.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 670.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 247, 255.

¹⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 108.

bulunmuştur.

Kâdî İyâz eserinde, Kûfe merkezli re'y ekolüne mensup başta Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit¹ (ö. 150/767) olmak üzere, Alkame b. Kays en-Nehaî² (ö. 62/682) ve Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs en-Nehaî el-Ezdî³ (ö. 194/810) gibi âlimlerin görüşlerini aktarmıştır.

Ayrıca, çoğunluğu itibariyle mutlak müçtehit sayılan ve hatta görüşleri etrafında müstakil mezheb bile teşekkül etmiş bulunan Hasan el-Basrî⁴ (ö. 110/728), İbn Ebû Leylâ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî el-Kûfî⁵ (ö. 148/765), Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeyni'l-'âbidîn⁶ (ö. 148/765), Ebû Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî⁷ (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî⁸ (ö. 161/778), Ebû'l-Hâris el-Leys b. Sa'd el-Fehmî⁹ (ö. 175/791), Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh er-Ruâsî¹⁰ (ö. 197/812), Ebû Sevr Ebû Abdullah İbrahim b. Hâlid el-Kelbî el-Bağdâdî¹¹ (ö. 240/854), Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî¹² (ö. 270/884) ve Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. el-Münzir en-Nîsâbûrî¹³ (ö. 318/930) gibi âlimlerin görüşlerini aktarmıştır.

Kâdî İyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ*'da, tasavvuf yönü ağır basan âlimlerden de istifade ettiği ve onların görüşlerine yer verdiği görülmektedir. Bu meyanda Ebû'l-Cevzâ' Evs b. Abdullah (Hâlid) er-Rabâî¹⁴ (ö. 83/702), Ebû Abdullah Avn b. Abdullah el-Hüzelî el-Kûfî¹⁵ (ö. 110/728-29), Vüheyb b. el-Verd el-Kureşî el-Mahzûmî¹⁶ (ö. 153/770), Zünnûn el-Mısrî¹⁷ (ö. 245/859-60), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî¹⁸ (ö. 283/896), Ebû'l-Kâsım Cüneyd

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 766, 778, 788, 812, 817, 866, 871.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 555.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 838.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 60, 63, 64, 69, 248, 563, 687, 838.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 830.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 57, 58, 61, 76, 79, 92, 225; 252, 256, 288, 627.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 532, 778, 816.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 129, 196, 505, 547, 581, 601, 766, 778, 816.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 527, 766, 837.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 837.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 830.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 845.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 547, 766, 812, 837.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 564.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 306.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 59, 60, 69, 75, 77, 132, 479, 488, 504, 513, 539.

b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârî¹ (ö. 297/909), Ebû Osmân Saîd b. İsmail el-Hîrî² (ö. 298/910), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Edemî³ (ö. 309/922), Ebû Abdullah Muhammed b. Alî el-Hakîm et-Tirmizî⁴ (ö. 320/932), Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî⁵ (ö. 412/1021), Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî⁶ (ö. 437/1045) ve Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî⁷ (ö. 465/1072) gibi âlimlerin görüşlerine yer vermiştir.

Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Sifâ*'da, Arap dili ve grameri, Kırâat, Edebiyat, Neseb ve Şiir sahalarında da yeri geldikçe, bu ilimlerde söz sahibi olmuş âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Bunlar arasında Ebü'l-Hasan Alî b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî⁸ (ö. 189/805), Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ⁹ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî¹⁰ (ö. 209/824?), Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî¹¹ (ö. 216/831), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî¹² (ö. 224/838), Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî¹³ (ö. 286/900), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya eş-Şeybânî es-Sa'leb¹⁴ (ö. 291/904), Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc el-Bağdâdî¹⁵ (ö. 311/923), Ebû Abdullah İbrahim b. Muhammed el-Atekî el-Ezdî el-Vâsıtî Niftaveyh¹⁶ (ö. 323/935), İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım¹⁷ (ö. 328/940), Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî¹⁸ (ö. 370/980), İbn Hâleveyh Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî¹⁹ (ö. 370/980), Ebü'l-Hasan Alî b. İsâ er-

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Sifâ*, s. 628.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 488.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 61, 76, 92, 143, 249, 553, 619.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 69, 479.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 60, 73, 79, 288, 687, 687.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 64, 69, 73, 84, 91, 223, 513, 616.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 305, 480, 511, 627, 687, 688.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 72.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 611.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 322.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 803.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 180, 512, 544.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 74, 334, 480, 509, 625.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 70, 75, 81, 83, 257, 288, 309.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 209, 649.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 628.

¹⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 180.

Rummânî el-Bağdâdî¹ (ö. 384/994) ve Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî² (ö. 401/1011) gibi müellifler bulunmaktadır.

Kendisi de aynı zamanda devrinin önemli bir tarihçisi konumunda bulunan Kâdî İyâz, Siyer ve Megâzî sahasında yeri geldikçe Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe el-Mitrafî el-Medenî³ (ö. 141/758 ve sonrası), Ebü'n-Nadr İbnü'l-Kelbî Muhammed b. Sâib el-Kelbî el-Kûfî⁴ (ö. 146/763), Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-Kureşî el-Medenî⁵ (ö. 151/768), Yunus b. Bükeyr⁶ el-Kûfî eş-Şeybânî (ö. 199/814-5), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî⁷ (ö. 207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî⁸ (ö. 230/845) ve Ebû Bekr Atîk b. Alî⁹ (ö. 464/1071-72) gibi kimi âlimlerin görüş ve düşüncelerine atıflarda bulunmuştur.

Onun, nâdiren de olsa kimi müelliflerin eserlerine işaret ettiği vurgulanmıştı. Mesela Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/870), *Sâhîh*'ini¹⁰ ve *et-Târihu'l-kebîr*'ini¹¹, Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Sahîh*'ini¹², Ebû Bekr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*'ini¹³, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Müşkilü'l-hadîs*'ini¹⁴, İbn Kinâne Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Kurtubî'nin (ö. 383/993) *el-Mebsûta*'sını¹⁵, İbn Fûrek olarak bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 406/1015) *Müşkilü'l-hadîs ve Garîbuh*'unu¹⁶, Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Kitâbü't-Tefrika*'sını¹⁷, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ını¹⁸, Abdullah b. Vehb'in

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü'ş-Şifâ*, s. 80, 627.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 629.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 651.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 57, 650, 652.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 77, 177, 237, 248, 348, 368, 388, 436, 439, 440, 497, 613, 614.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 348.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 386, 454.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 107, 454, 762.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 179, 336, 349, 350, 364, 406, 434, 541, 612, 654.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 106.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 354.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 408.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 347.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 826.

¹⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 808.

¹⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 846.

¹⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 112, 352, 835.

(ö. 197/812) *el-Câmi‘ fi’l-hadîs*’ini¹, Ebû Hişâm Muhammed b. Mesleme el-Medenî el-Mahzûmî’nin (ö. 216/831) *el-Mebsût*’unu², Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Utbî el-Kurtubî’nin (ö. 255/869) *el-‘Utbîyye*’sini³, İbn Nezâr Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim el-Kurtubî el-Mâlikî’nin (ö. 259/873) *Kitâbü’s-semâniyye*’sini⁴, Süleyman b. Sâlim el-Kattân’ın (ö. 281/894) *Süâlât*’ını⁵, Ebû İshâk İsmail b. İshâk el-Kâdî el-Ezdî el-Cehdamî’nin (ö. 282/896) *el-Mebsût*’unu⁶, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Zeyd el-Kayrevânî en-Nefzî’nin (ö. 386/996) *en-Nevâdir*’ini⁷, İbnü’s-Sabbâğ Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed el-Bağdâdî’nin (ö. 477/1084) *eş-Şâmil*’ini⁸, Ebû Bekr Muhammed b. Sâbık es-Sakâlî el-Mâlikî’nin (ö. 493/1100) *el-Bedî‘ fi furû‘i’l-Mâlikiyye ve tahrîcu mâ lem yeka‘ lehum minhâ alâ mezhebihim min tefârî‘i’s-Şâfiyye*’sini⁹, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe el-Mitrafî el-Medenî’nin (ö. 141/758 ve sonrası) *el-Megâzî*’sini¹⁰ ve Muhammed b. İshâk’ın (ö. 151/768) *el-Megâzî*’sini¹¹ bizzat zikretmiştir. Bazen de kendisinden bilgi aktardığı müellifin ismini zikretmiş ancak kitabının ismini açıkça vermemiş, sadece müellifine izafe etmiştir. Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Endelüsî’nin (ö. 238/853) *Kitab*’ı¹², İbn Sahnûn olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn et-Tenûhî el-Kayrevânî’nin (ö. 256/870) *Kitâb*’ı¹³, İbnü’l-Mevvâz olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-İskenderânî’nin (ö. 269/883) *Kitâb*’ı¹⁴ ve Ebû’l-Hasan Ali b. el-Kâsım el-Basrî et-Tâbisî’nin (ö. 411/1020-21 ve sonrası) *Kitâb*’ı¹⁵ gibi.

Kâdî İyâz eserinde seksenden fazla hadis rivâyetini ise senediyle birlikte zikretmiştir. Bu rivâyetler incelendiğinde aynı kaynak zenginliğinin, Kâdî İyâz’ın

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’s-Şifâ*, s. 226.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 783.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 591, 829.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 867.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 824.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 586, 593.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 824.

⁸ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 108.

⁹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 651.

¹¹ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 348.

¹² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 862.

¹³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 767.

¹⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 818.

¹⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 818.

kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları açısından da söz konusu olduğu görölmektedir. Senediyle birlikte zikretmiş olduğu bu rivâyetleri toplamda yirmi hocasından aktarmıştır. Kendilerinden sened yoluyla hadis naklinde bulunduğu hocalarını vefat tarihlerini dikkate alarak Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed el-Gassânî el-Ceyyânî¹ (ö. 498/1105), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Vâiz el-Ensârî² (ö. 500 h. civarı), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Adl³ (ö. 501/1108), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman en-Nahvî el-Mukrî⁴ (ö. 505/1111), Ebû Abdullah Muhammed b. Îsâ et-Temîmî⁵ (ö. 505/1111), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Havlânî, İbnü'l-Hisâr⁶ (ö. 508/1115), Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, İbn Hamdîn et-Tağlebî⁷ (ö. 508/1114), Ebu'l-Hüseyin Sirâc b. Abdülmelik el-Ümevî el-Vezîr el-Hâfız⁸ (ö. 508/1114), Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ahmed, İbnü'l-Avvâd⁹ (ö. 509/1116), Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrahim el-Hatîb, İbnü'n-Nehhâs¹⁰ (ö. 511/1117), İbnü'l-Fâsî Ebû İshâk İbrahim b. Ca'fer¹¹ (ö. 513/1119), Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed es-Sadeffî¹² (ö. 514/1120), Ebû İmrân Mûsâ b. Abdurrahman b. Ebû Telîd eş-Şâtûbî¹³ (ö. 517/1123), Ebû'l-Hasan el-İskenderânî Ali b. Müşerref el-Enmâtî¹⁴ (ö. 519/1125-26), Ebû Bahr Süfyân b. el-Âsî el-Esedî el-Fakîhu'r-râviye¹⁵ (ö. 520/1126), Ebû Bekr Muhammed b. Velîd el-Fihri et-Turtûşî¹⁶ (ö. 520/1126), İbn Attâb Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed¹⁷ (ö. 520/1126), Ebû Âmir Muhammed b. Ahmed b. İsmail et-Tuleytulî¹⁸ (ö. 523/1129), İbn Ebû Ca'fer Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 62, 157, 184, 269, 492.

² Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 566.

³ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 114, 213, 527.

⁴ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 83, 520.

⁵ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 184, 280, 372, 560, 574, 794.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 363, 405, 773.

⁷ Bkz. Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 148.

⁸ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 245, 376.

⁹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 48, 173, 280, 386, 508, 592, 873.

¹⁰ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 263, 557.

¹¹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 348, 480, 559, 660, 667.

¹² Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 48, 88, 125, 128, 154, 178, 200, 201, 227, 257, 308, 344, 355, 406, 433, 467, 496, 499, 516, 523, 535, 551, 571, 582, 600, 601, 635, 750, 876.

¹³ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 285, 484, 882.

¹⁴ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 162, 393.

¹⁵ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 106, 184, 227, 452.

¹⁶ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 414, 405.

¹⁷ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 65, 160, 188, 398, 477, 489, 493, 769, 771.

¹⁸ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 170.

Huṣenî¹ (ö. 526/1131-32) ve Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Hâkim² (ö. 532/1138) şeklinde sıralamak mümkündür.

Kâdî İyâz, bu hocalarından senediyle naklettiği rivâyetlerde değişik tahammül ve edâ sigaları kullanmıştır. Kullandığı tahammül ve edâ sigaları arasında; *Haddesenâ fülânün*³, *Haddesenâ fülânün bi-kırâatî 'aleyhi/fülânün ve fülânün bi-kırâatî 'aleyhimâ/fülânün kırâeten minnî 'alayhi*⁴, *Haddesenâ fülânün bi-semâ'î 'aleyhi/semâ'an 'aleyhi/ fülânün ve fülânün bi-semâ'î 'aleyhimâ*⁵, *Haddesenâ fülânün fîmâ ecâzenîhi ve kara'tühû 'ale's-sikati 'anhu (ve kara'tü 'alâ ğayrihî)*⁶, *Haddesenâ fülânün fîmâ ketebe lî (min kitâbihî)*⁷, *Haddesenâ fülânün icâzetin*⁸ (*fülânün ve fülânün ve gayru vâhidin fîmâ ecâzûnîhi*), *Kâle fülânün ve kara'tü 'alâ fülânin kâle ecâze lenâ fülânün*⁹, *Kara'tü 'alâ fülânin kultü lehû haddeseke fülânün*¹⁰, *Ahbaranâ fülânün 'an fülânin icâzetin (fîmâ ecâzenîhi an fülânin)*¹¹, *Ahbaranâ fülânün bi-kırâatî aleyhi*¹², *Ahberanâ fülânün*¹³, *Ahberanâ fülânün bi-kırâatî 'aleyhi ve fülânün kâle haddesenâ*¹⁴, *Ahberanâ fülânün fîmâ ecâzenîhi ve kara'tühû 'alâ ğayrihî (ve hüve mimmâ kara'tühû 'alâ ğayri vâhidin)*¹⁵, *Ahberanâ fülânün fîmâ ketebe bihî ileyte bi-hattihî*¹⁶, *Ahberanâ fülânün iznen bi-lafzihî*¹⁷, *Ahberanâ fülânün min kitâbihî*¹⁸ ve *Ahberanâ fülânün min kitâbihî ve ketebtü min aslihî*¹⁹ gibi lafızları zikretmek mümkündür.

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 166, 472, 489.

² Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 520.

³ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 65, 106, 125, 148, 154, 184, 257, 285, 308, 372, 376, 406, 467, 480, 499, 523, 535, 557, 571, 574, 582, 660, 750, 773, 873, 876.

⁴ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 48, 54, 88, 128, 160, 170, 173, 178, 188, 200, 280, 348, 386, 398, 472, 477, 489, 493, 508, 551, 559, 592.

⁵ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 227, 452, 484, 516, 560.

⁶ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 62, 162.

⁷ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 157.

⁸ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 414, 520.

⁹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 527.

¹¹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 83, 363.

¹² Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 114.

¹³ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 263, 355, 405, 635.

¹⁴ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 433.

¹⁵ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 393, 492.

¹⁶ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 269.

¹⁷ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁸ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 114, 344, 566.

¹⁹ Kâdî İyâz, *a.g.e.*, s. 527.

4. Etkileri

Kitâbü’ş-Şifâ’nın ferdî ve ictimâî etkileri çerçevesinde belki de ilk olarak üzerinde durulması gereken husus, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın, gerek Kâdî İyâz’ dan sonra, değişik asırlarda yaşamış âlimlerce ve gerekse de günümüz ilim adamları ve araştırmacılarınca hep önemsenen geldiği gerçeğidir. Önemseme duygusu ile etkilenme olgusu arasında sıkı bir münasebet olduğu ortadadır. Bu meyanda en somut üç göstergeden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi değişik dönemlerde yaşamış ilim ve fikir insanlarının, *Kitâbü’ş-Şifâ* ve müellifi ile ilgili söylem ve yorumlarıdır. İkincisi, sonraki âlimlerin kendi eserlerinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’dan yaptıkları nakiller ve atıflar ve bunun yanında üzerine yaptıkları şerh, hâşiye, muhtasar, tez, makale, tahkik, tahrîc vs. çalışmalarıdır. Üçüncüsü ve belki de en somut olanı da *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın rivâyet ve hatim geleneği çerçevesinde ilim halkalarında okunmasının ilmî bir gelenek haline dönüşmesidir.

İlk başlarda Kâdî İyâz’ın ilmî kişiliği etrafında yapılan değerlendirmeler Kâdî İyâz’ın talebelerine ve onun ilmî ve ahlâkî yönlerini tanıyan ve birçoğu hocası veya talebesi olan muâsırı âlimlere aittir.¹ Talebelerinin ve iletişimde bulunduğu muâsır âlimlerin onun hakkında dile getirdikleri ve zamanla rivâyet kültürü içerisinde yoğrulan ve mütedâvel hâle gelen değerlendirmeler, Kâdî İyâz’ın elde ettiği etki alanının belki de ilk harcını oluşturmaktadır. Ancak bu dönemde Kâdî İyâz, daha çok *eş-Şifâ*’sı ile değil; ilmî, ahlâkî ve ictimâî yönleri ile ön plandadır. Aslında başlık açısından bakıldığında, onun hakkında dile getirilen söylem ve yorumların müsbet veya menfî çizgide olması da önemli değildir. Zira negatif yorumların temelinde de yine önem keyfiyeti yatmaktadır ve sonuçta onlarda bile *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın etkilerini gözlemlemek mümkündür. Nitekim genel olarak *Kitâbü’ş-Şifâ*’ya ve müellifine yöneltilen belli başlı eleştiriler, tekrara düşmemek için burada değil, “*Kitâbü’ş-Şifâ Etrafında Gerçekleşen Tartışmalar*” ana başlığı altında ayrıca değerlendirilecektir. Bu arada, İslam ulemâsının, seleflerini anarken genelde hayırlarıyla yâd etmeyi ve bu hususta biraz da mübâlağalı cümleler kurmak suretiyle, övgülerinde cömert davranmayı ön planda tuttuklarını ifade etmek gerekir. Yani bu değerlendirmelerin bir takım sübjektif unsurları bünyelerinde barındırması ihtimal dâhilindedir. Vele ki böyle

¹ Şevvât, kitabında onlardan bazılarının sözlerine temas etmiştir. Bkz. Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 274-279.

bile olsa, sonuçta belli bir gerçekliğe dayandığı yadsınamaz.

Çok geçmeden, ilim dünyasında rivâyet kültürü vesilesiyle dilden dile aktarılan *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın, Kâdî İyâz’ın otoritesini kazanma sürecinin en önemli faktörü hâline dönüştüğü görülmektedir. Hicrî 700’lerden itibaren, artık Kâdî İyâz, başta *Kitâbü’ş-Şifâ* ekseninde olmak üzere övgü dolu bir takım değerlendirmelere konu olmaya başlamıştır. Memlûkler dönemi devlet adamı, tarih ve coğrafya âlimi, edebiyatçı İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) İslâm ülkeleri coğrafyasına dair eseri *Mesâlikü’l-’ebsâr fî memâlikü’l-’emsâr*’da Kâdî İyâz’a yer vermiş ve kitaplarının da tanıtımını yapmıştır. *Kitâbü’ş-Şifâ* ile ilgili şu kısa tespiti önem arz etmektedir: “...*Onun eş-Şifâ bi-ta’rîfî hukûkî’l-Mustafâ isimli bir kitabı vardır ki onun gibisi daha önce gelmemiştir.*”¹ Medîne kadılığı da yapmış olan Mâlikî fakihi ve biyografi yazarı İbn Ferhûn (ö. 799/1397), Kâdî İyâz’ın eserlerini tatad ederken *Kitâbü’ş-Şifâ*’ya ve müellifinin bazı hususiyetlerine özellikle temas etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*Kâdî İyâz, bu kitabında emsâlsiz güzellikle yeni bir tarz/yöntem ortaya koymuştur. Kâdî İyâz misillü kimseler de bu yeteneği noktasında onun hakkını teslim etmişlerdir. Sahasında yegâne olduğu konusunda kimse itirazda bulunmamıştır. Hatta bu alanda kendilerini geride bırakma meziyetini inkâr etmedikleri gibi, Kitâbü’ş-Şifâ’ya vâkıf olma, ondan istifade etme ve insanları onunla buluşturma noktasında sıraya girmişlerdir. Öyle ki nüshaları dünyanın dört bir yanına yayılmıştır.*”²

Kitâbü’ş-Şifâ ile ilgili övgüler daha sonraki dönemlerde de artarak devam etmiştir. Tanınmış Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kırâat âlimi ve *eş-Şifâ* şârihi Ali el-Kârî’nin (ö. 1014/1605) şu tespiti dikkat çekicidir: “*Kitâbü’ş-Şifâ o dupduru zâtın şemâilî konusunda tasnif edilmiş, hem konuyu kapsamlıca ele alan ve hem de konunun dışında bir şey bırakmayan, kendi alanındaki en kapsamlı kitaptır.*”³ Makkarî olarak bilinen Ebû’l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî’nin (ö. 1041/1632) Kâdî İyâz’ın telif etmiş olduğu eserlerden bahsettiği bir yerde dile getirdiği şu cümleler önemlidir: “*Onun telif ettiği eserlerden biri de eş-Şifâ’dır ki bu eseriyle zirveyi yakalamıştır. Onu envâi çeşit güzelliklerle bezemiş ve bunda büyük bir başarı göstermiştir.*

¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-’ebsâr*, V, 715.

² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû’l-müzehheb*, II, 49.

³ Bkz. Ali el-Kârî, *Şerhu’ş-Şifâ*, I, 2; Hafâcî, *Nesîmü’r-riyâz*, I, 5.

*Bu sebeple onun ünü batıda ve doğuda yayılmıştır. Genelde ve özelde, Arap olsun olmasın insanların dilinden düşmemiştir. O ve onun gibi eserler sebebiyle müellifi (Kâdî İyâz) de Rahmân'ın indinde kurbiyete nâil olmuştur. Bu kitabın faziletleri saymakla bitmez.”*¹ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı tanıtmada sadedinde, “*Son derece yararlı, çokça faydalı ve İslam’da benzeri telif edilmemiş olan bir kitaptır, Allah müellifinin sa’yini meşkûr eylesin ve onu rahmetiyle ve keremiyle karşılasın*” demiştir.² Şihâbuddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659) *Kitâbü’ş-Şifâ* üzerine gerçekleştirdiği şerhinde şöyle bir saptama yapmıştır: “*Kitâbü’ş-Şifâ bi-ta’rîfi hukûkî’l-Mustafâ kadr u kıymeti bilinesi bir kitaptır. Aynı zamanda musannifinin saygınlığının da en büyük göstergesidir.*”³ Hicretin ilk yılından başlayarak 1000/1592 yılına kadar meydana gelen olayları, özellikle de ulemâ ve devlet adamlarının biyografilerini içeren bir vefeyât kitabı olan *Şezerâtü’z-zeheb*’i ile bilinen Abdülhay b. Ahmed İbnü’l-İmâd (ö. 1089/1679), Kâdî İyâz’ın eserlerini sayarken, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın kendi sahasında tek olduğunu işaret etme sadedinde, “*Onu henüz geçebilen olmamıştır*” şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁴ *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi* ile tanınan son dönem Türk âlimi Kâmil Miras (ö. 1957), *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın Türkçe tercümelerinden *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)* isimli esere bir takrîz yazısı kaleme almış ve *Kitâbü’ş-Şifâ* ile ilgili duygularını şu şekilde dile getirmiştir: “*Peygamberimizin yüksek hayatı ümmeti için ve bütün beşeriyet için imtisâl numûnesi, fazilet örneğidir. Bu faziletkâr ve melekûtî hayatın her safhasını Siyer-i Nebevî ilmi sinesinde toplamıştır. Gönüllerde din duygusunu ve aşk derecesinde Allah, Peygamber sevgisini ancak Siyer ilmi uyandırır ve beşeriyeti melekûtî fazilet şahikalarına yükseltir. Siyer ilminin en güzel tasnif olunmuş bir kitabı da hiç şüphesiz Kâdî İyâz’ın eş-Şifâ bi ta’rîf-i hukûkî’l-Mustafâ’sıdır.*”⁵ Aynı çalışmaya takdim yazısı yazan İstanbul eski Müftülerinden A. Fikri Yavuz (ö. 1992) ise şöyle der: “*Peygamberin şahsiyetini tanımadan, ahlâkını öğrenmeden, mucizeleri karşısında eğilmeden, emir ve yasaklarını bilmeden onun yolunda bulunmak mümkün mü? Değişik akıllarımızın idraki ölçüsünde Peygamberimizi tanımak mecburiyetindeyiz ve daima bu sorumluluk içindeyiz. Bizi bu sorumluluktan kurtarmak ve dolayısıyla sevab kazanmak ve mukaddes emanete hizmet etmek için öteden beri İslâm âlimleri Peygamber Efendimiz hakkında sayısız*

¹ Hafâcî, *Nesîmü’r-riyâz*, I, 4; Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 10-11 (Abduh Ali Kûşek’in mukaddimesi).

² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1053.

³ Hafâcî, a.g.e., I, 11.

⁴ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, VI, 226.

⁵ Erdoğan, *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*, s. 5.

denecek kadar eserler yazmışlar, akıllarının yettiği, istidatlarının imkân verdiği ölçüde tam bir ihlâsla onun kemâlâtını anlatıp tanıtmaya çalışmışlar ve onu örnek edinmeye teşvik etmişler... Şimdi tercemesi sunulan Kadî İyâz Hazretleri'nin “eş-Şifâ bi-Ta'rîfî Hukûkî'l-Mustafâ” adlı kitabı bu kabil eserlerden biridir. Asırlar boyu câmi ve medreselerde okutulmuş, bir vird halinde hatmine devam olunmuştur. Derli toplu bir ifade ile kaleme alınmış olup Resûlullah'ın (a.s) her yönü bakımından tanıtılması için azamî titizlik gösterilerek en sağlam deliller şahit tutulmuştur.”¹ Sûfî kimliği ile ön plana çıkan Fihrisü'l-fehâris müellifi ve hadis âlimi Muhammed Abdülhay el-Kettânî (ö. 1962), eserinde edebî bir tarzda şu değerlendirmeyi yapmıştır: “İbn Sa'd et-Tilimsânî'nin en-Necmü's-sâkıb fî mâ li-evliyâillâhi mine'l-mefâhir ve'l-menâkıb dipnotlu eski bir el yazısı tuğra görmüştüm. Şöyle diyordu: Güneş insanların üzerine doğudan doğar ve batıdan batar. Biz Meşrik ehlinin Mağrib-i aksâ'dan yani en batıdan doğan bir güneşi var: İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ'sı...”²

Kitâbü's-Şifâ'nın etki sahasını belirleyen ikinci gösterge, Kâdî İyâz'dan sonra gelen değişik devirlerdeki âlimlerin, sahasına giren konularda Kitâbü's-Şifâ'dan nakilde bulunmaları veya onun üzerine şerh, hâşiye, muhtasar, tez, makâle vs. çalışmalar yapmalarıdır. Bu süreci de rahatlıkla h. 650'lere kadar götürmek mümkündür. Erken dönemden örnek vermek gerekirse; Mısır havzasında yetişmiş, o dönemin Mısır'ının ikinci önemli şehri olan Kûs şehrinde kadılık yapmış edebiyatçı, yazar, şair ve kelimci Ebü'l-bekâ Sâlih b. Hüseyin'in (ö. 668/1270) *Tahcîlü men harrefe't-Tevrâte ve'l-İncîl* isimli Hristiyan teolojisine karşı telif edilmiş bir kitabı vardır. Kitabı tahkik eden Mahmûd Abdurrahman Kadeh, kendi mukaddimesinde ilginç bir duruma işaret etmiştir: “Eseri tahkîk ederken, müellifin tam anlamıyla Kitâbü's-Şifâ'ya dayandığını gördüm. Öyle ki Kitâbü's-Şifâ'nın 1. kısmının 30 fasıldan oluşan ve فيما أظهره الله على يديه من الآيات والمعجزات وشرفه به başlığını taşıyan 4. bâbını olduğu gibi aldığını ve kendi kitabının 2. kısmının 10. bâbı olarak neşrettiğini farkettim. Bunu yaparken sadece bazı hadîsleri hazfetmiş ve ihtisâren vermişti.”³ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, kitapların ilim meclislerinde rivâyet edilmesinin yerleşik gelenek olduğu bir dönemde Kitâbü's-Şifâ, bu

¹ Erdoğan, *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*, s. 8-9.

² Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 800.

³ Ebü'l-bekâ, *et-Tahcîl*, I, 65.

geleneğin de itici gücüyle müellifinin vefatının üzerinden henüz bir asır bile geçmeden Mısır'a ulaşmış ve başka eserlere dayanak teşkil etmeye başlamıştır.

Kitâbü 'ş-Şifâ'nın ilim dünyası üzerindeki etkilerinin önemli göstergelerinden biri de onun etrafında teşekkül eden literatürdür. Şerhlerden, hâşiyelerden, hatim kitaplarından, muhtasarlardan, tezlerden, makâlelerden, biyografi tarzı müstakil çalışmalardan, tahkik ve tahrîc çalışmalarından oluşan bu külliyyât, Kâdî İyâz'ın bu alandaki otoritesinin de göstergelerindendir. *Kitâbü 'ş-Şifâ* edebiyatı bir sonraki başlıkta müstakil olarak ele alınacağı için burada sadece bu yönüne işaret etmekle yetinilmiştir.

Buradan hareketle, fiilî sahada cereyân eden üçüncü gösterge, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın çeşitli tahammül ve edâ yöntemleriyle hatim meclislerinde rivâyet edilmesidir. *Kitâbü 'ş-Şifâ*, asırlardan beridir süregelen ilmî bir gelenek çerçevesinde ve rivâyet kültüründen beslenen bir tarzda; Fas, Tunus ve Cezayir'den Hindistan'a, Haremeyn'den Balkanlar'a ve İstanbul'dan Afrika içlerindeki Mali'ye kadar Müslümanların yaşadığı hemen her yerde okuna gelmiştir. Herşey bir tarafa, sadece bu geleneğin varlığı bile *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın ve müellifinin otoritesine işaret etmeye kâfidir. İbn Hadîde olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö. 783/1381) *el-Misbâhu 'l-mudî fî küttâbi 'n-nebiyyi 'l-ümmî ilâ mülki 'l-arz min Arabî ve Acemî* isimli eserinde kendi kitap senedlerinden bahsetmiştir. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Tirmizî'nin *el-Câmi 'i* ve İbn Hişâm'ın *es-Siret*'inden sonra verdiği beşinci kitap senedi *Kitâbü 'ş-Şifâ* senedidir.¹ Daha sonra da vurgulanacağı üzere *Kitâbü 'ş-*

¹ Müellif bu senedi “*Senedü 'ş-şifâ bi-ta'rîfi hukûki 'l-Mustafâ li 'l-Kâdî İyâz rahimehullâh*” şeklinde isimlendirmiş ve ardından Kâdî İyâz'a varıncaya kadar senedi kâmilten zikretmiştir. Sened şu şekildedir: وَأَخْبَرَنِي بِجَمِيعِ كِتَابِ الشِّفَا بِتَعْرِيفِ حُقُوقِ الْمُصْطَفَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْإِمَامِ الْأَوْحَدِ الْعَلَامَةِ الْقَاضِي أَبِي الْفَضْلِ عِيَّاضِ بْنِ مُوسَى بْنِ عِيَّاضِ الْيَحْصِي السَّبْتِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى الشَّيْخَانِ الْإِمَامَ الْعَالِمَ بِجَاوِرِ حَرَمِ اللَّهِ تَعَالَى سِرَاجِ الدِّينِ أَبُو حَفْصٍ عَمْرٍو بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ الدِّمَنُورِيِّ الشَّافِعِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ بِقِرَاءَتِي عَلَيْهِ تَحَاةِ الْكَعْبَةِ الْعَظْمَى بِالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فِي شَهْرِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَارْبَعِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ وَالْمُسْنَدِ الْأَصِيلِ نَحْمَ الدِّينِ يُوسُفَ ابْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي الْفَتْحِ الْقُرَشِيِّ الْمُؤَدَّنِ بِجَامِعِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ بِالْفُسْطَاطِ عَرَفَ بِالْدَلَاصِيِّ قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ فِي شَهْرِ سَنَةِ خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ قَالَ الدِّمَنُورِيُّ أَخْبَرَنِي الْأَشْيَاخُ السَّبْعَةُ أَقْضَى الْقَضَاةَ بِهَاءِ الدِّينِ أَحْمَدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْإِمَامِ الْقُدْوَةِ صَفِيِّ الدِّينِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْمُنْظُورِ الْأَزْدِيِّ الْأَنْصَارِيِّ الْمَالِكِيِّ وَوَحَدْتُ كَمَالَ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَسْعَدَ بْنِ كَرِيمِ الثَّقَفِيِّ وَالْإِمَامَ الْمُقَرَّرِ شَرَفَ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الزَّيْرِي بْنِ عَلِيٍّ بْنِ سَيِّدِ الْكَلِّ الْمَهْلِيِّ الْأَسْوَانِيِّ وَوَحَدْتُ شَهَابَ الدِّينِ أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَاتِمَ بْنِ جَيْشِ الزَّيْرِيِّ وَالْعَدْلَ شَمْسَ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْجَزَائِرِيِّ الرَّصْدِيِّ وَالْعَلَامَةَ بَرْهَانَ الدِّينِ إِتْرَاهِيمَ بْنِ تَاجِ الدِّينِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ إِتْرَاهِيمَ بْنِ سَبَاعِ الْفَزَارِيِّ الدِّمَشْقِيِّ عَرَفَ بِابْنِ الْفَرَكَاحِ

Şifâ'ya olan ilgisiyle bilinen Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497) de birden fazla *Kitâbü 'ş-Şifâ* rivâyet senedine sahip olanlardır. *el-İntihâz fî hatmi 'ş-şifâ li-İyâz*'da bunlardan bahsetmiştir.¹ Bu senedlere göre hocaları arasında İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah er-Reşîdî (ö. 854/1451), Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Harîrî (ö. 864/1461), Ebû'l-Fazl Zeynüddîn el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) kızı Cüveyriyye bint Ebû'l-Fazl (ö. 863/1460) bulunmaktadır. Bu senedlerde semâ', kırâat ve icâzet kayıtları ön plana çıkmaktadır. Mesela Sehâvî'nin İbn Hacer'den *Kitâbü 'ş-Şifâ*'yı büyük bir kısmı semâ' kaydıyla olmak üzere tahsîl ettiği anlaşılmaktadır. İslam dünyasında ve özellikle Mağrib'de sayılamayacak kadar çok *Kitâbü 'ş-Şifâ* senedinin varlığı bilinen bir husustur. Sadece örnek olarak verilen bu yukarıdaki senedlerden bile anlaşıldığına göre, *Kitâbü 'ş-Şifâ* müellifinin vefatından takriben iki asır sonra *Buhârî*, *Müslim* ve *Tirmizî*'nin hemen ardından rivâyet senedlerine konu olabilecek, rivâyet meclislerinde nakledilecek ve âlimlerin senedli rivâyetinin peşinde koştukları bir mevkiye ulaşmış bulunmaktadır. Bu aşamanın, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın ve dolayısıyla da Kâdî İyâz'ın bütün İslam dünyasında şöhrete kavuşmasının ve bir otorite olarak anılmasının en önemli ve en belirgin safhasını temsil ettiği düşünülmektedir. Bu safha, çalışmanın iki ana bölümünün "*Osmanlı'da Kitâbü 'ş-Şifâ Hatimleri ve Şifâhânlık Geleneği*" başlığını taşıyan ikincisinde, baştan sona hem târihî temelde ve hem de sosyal boyutlarıyla ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Aslında o bölüm

والمعمر أبو التَّوْنِ يُؤْنِسُ بْنُ إِبرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ الْقَوَى الْعَسْقَلَانِي رَحِمَهُمُ اللَّهُ قِرَاءَةً عَلَى السَّابِعِ وَسَمَاعًا عَلَى الْبَاقِيْنَ بِالْقَاهِرَةِ وَمِصْرَ
وَدِمَشْقَ فِي تَوَارِيخٍ مُخْتَلَفَةٍ بِسَمَاعِ الْأَرْزَعَةِ الْأَوَّلِ مِنْ ابْنِ تَامِتِ بِإِجَازَتِهِ مِنَ الْحَافِظِ أَبِي الْحُسَيْنِ بِحْيِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ الْأَنْصَارِيِّ
عَرَفَ بِابْنِ الصَّائِغِ بِإِجَازَتِهِ مِنَ الْمُؤَلِّفِ وَبِسَمَاعِ الثَّقَفِيِّ وَالرَّصَدِيِّ أَيْضًا مِنَ الْإِمَامَيْنِ الْمُحَدِّثِينَ عِلْمَ الدِّينِ مُحَمَّدَ بْنَ الْحُسَيْنِ بْنِ
عَتِيقَ بْنِ رَشِيقِ الْمَالِكِيِّ وَنِظَامَ الدِّينِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدَ بْنَ الْحُسَيْنِ الْخَلِيلِيِّ الدَّارِيِّ وَبِسَمَاعِ الزَّيْبَرِيِّ أَيْضًا مِنَ الْأَعَزِّ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ
مُحَمَّدَ ابْنَ طَرِخَانَ وَمِنْ ابْنِ رَشِيقِ الْمَالِكِيِّ خَلَا مِنْ أَوْرَاقٍ سِيرَةً فَاتَتْهُ عَلَى ابْنِ رَشِيقٍ فَبِإِجَازَتِهِ مِنْهُمَا وَبِسَمَاعِ الرَّصَدِيِّ مِنْ أَبِي عَبْدِ
اللَّهِ مُحَمَّدَ بْنَ بَرِطَلَةَ الْأَزْدِيِّ وَبِسَمَاعِ الْغَزَارِيِّ مِنْ أَبِي مُحَمَّدٍ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْحُسَيْنِ الْخَلِيلِيِّ وَبِإِجَازَةِ الْعَسْقَلَانِيِّ مِنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدَ
بْنَ مُحَمَّدٍ الْقَيْسِيِّ بِسَمَاعِ ابْنِ رَشِيقِ الْخَلِيلِيِّ وَابْنِ طَرِخَانَ وَالدَّارِيِّ مِنْ ابْنِ جُبَيْرِ الْكِنَانِيِّ بِإِجَازَتِهِ مِنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدَ التَّمِيمِيِّ
بِإِجَازَتِهِ مِنْ ابْنِ تَامِتِ وَبِإِجَازَةِ ابْنِ بَرِطَلَةَ مِنْ أَبِي الْحُسَيْنِ عَلِيِّ الشَّقُورِيِّ وَبِسَمَاعِ ابْنِ مَخَارِبَ مِنَ الْخَطِيبِ أَبِي جَعْفَرٍ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ
الْعَزِيزِ الْقَيْسِيِّ قَالَ التَّمِيمِيُّ وَالْقَيْسِيُّ أَنَا الْقَاضِي عِيَّاضُ سَمَاعًا عَلَيْهِ وَقَالَ الشَّقُورِيُّ إِجَازَةً وَقَالَ شَيْخُنَا الدَّلَاصِيُّ أَخْبَرَنِي بِهِ ابْنُ
تَامِتِ قِرَاءَةً عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ بِفَسْطَاطِ مِصْرَ فِي الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ ذِي حِجَّةٍ عَامِ خَمْسٍ وَسَبْعِينَ وَسِتِّمِائَةَ قَالَ أَنْبَأَنَا ابْنُ الصَّائِغِ قَالَ
أَنْبَأَنَا الْقَاضِي أَبُو الْفَضْلِ عِيَّاضُ رَحِمَهُ اللَّهُ.

Bkz. İbn Hadîde, *el-Misbâhu'l-mudî*, II, 337. Sened, *Kitâbü 'ş-şifâ*'nın hangi tahammül ve edâ lafızlarıyla rivâyet edildiğiyle ilgili önemli veriler içermektedir. Yukarıda bu lafızların altı çizilerek belirtilmiştir. Ayrıca sened, bünyesinde *Kitâbü 'ş-Şifâ*'yı rivâyet etme hakkı bulunan isimleri barındırmasının yanında çok kıymetli yer ve zaman bilgileri de sunmaktadır.

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 43-48.

bir yönüyle bu konunun şerhi mesâbesindedir ve *Kitâbü's-Şifâ*'nın yaygınlık alanını resmetmektedir.

5. Hakkında Yapılan Çalışmalar

Bir önceki başlıkta da gündeme getirildiği üzere, *Kitâbü's-Şifâ* ve müellifi Kâdî İyâz ile ilgili değişik zamanlarda gerçekleştirilmiş birçok ilmî çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların, gerçekleştirildiği coğrafi sınırlar taban alındığında; Fas, Tunus ve Cezâyir gibi Kuzey Afrika ülkelerinden Pâkistan ve Hindistan'a, İstanbul'dan Haremeyn'e kadar uzandığı görülmektedir. *Kitâbü's-Şifâ* üzerine gerçekleştirilen bu kadar çok sayıdaki çalışmanın kişide uyandırdığı ilk intibâ; onun, bu konuda başta *Buhârî* ve *Müslim* olmak üzere temel ilmî kaynaklarla yarıştığıdır. Aynı çeşitliliğin, bu çalışmaların gâyeleri ve buna bağlı olarak içerikleri bakımından da söz konusu olduğu açıktır. *Kitâbü's-Şifâ* etrafında gerçekleşen ilmî çalışmalar, içerikleri göz önüne alınarak taksim edildiğinde şöyle bir taksîmât ortaya çıkmaktadır:

5. 1. Şerhler, Hâşiyeler ve Ta'likler

Kitâbü's-Şifâ'nın birçok şerh, hâşiye ve ta'liki bulunmaktadır. Başlıcaları şunlardır:

1. *Şerhu's-Şifâ*¹: Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed et-Tücbî (ö. 637/1239)
2. *el-Vefâ fi şerhi bi-beyâni fevâidi's-Şifâ*²: Abdullah b. Ahmed et-Ticânî (ö. 711/1311)
3. *el-İktifâ fi şerhi elfâzi's-Şifâ*³: Tâceddin Abdülbâki b. Abdülmecîd el-Yemenî (ö. 743/1343)
4. *Şerhu's-Şifâ li-İyâz es-Sebtî*⁴: Muhammed b. Ebû Ğâlib b. es-Sekkâk el-Miknâsî (ö. 818/1415)

¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-ârifin*, I, 708.

² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1054; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 35.

³ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Brockelmann, *GAL*, I, 455; *GAL Supplementband*, I, 631; Kandemir, *a.g.e.*, I, 35.

⁴ Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 182.

5. *el-Muktefâ (el-İktifâ) fî (şerhi / zabtı) elfâzi 'ş-Şifâ li'l-Kâdi İyâz*¹: Sıbt İbnü'l-'Acemî İbrahim b. Muhammed et-Trablûsî (ö. 841/1438)
6. *Ta'lika 'ale 'ş-Şifâ*²: Şihâbuddîn Ahmed b. Huseyn b. Raslân er-Remlî eş-Şâfiî (ö. 844/1440)
7. *Fethu's-safâ li-şerhi mekânı elfâzi 'ş-Şifâ*³: Nûreddin Ali b. Muhammed b. Akbars (ö. 862/1458)
8. *Gunyetü (Buğyetü) ehli's-safâ fî şerhi 'ş-Şifâ*⁴: Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Mahlûf er-Râşidî et-Tilimsânî Ebrekân (ö. 868/1464)
9. *Şerhu elfâzi 'ş-Şifâ*⁵: İbn Cemâ'a, İsmail b. İbrahim b. Abdullah el-Kettânî (ö. 871/1466)
10. *Müzilü'l-hafâ 'an ('alâ) elfâzi 'ş-Şifâ*⁶: Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şümunnî (ö. 872/1468)
11. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁷: İbn Merzûk el-Hatîb Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî (ö. 781/1379)
12. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁸: Ahmed b. İbrahim, Ebû Zerr el-Halebî (ö. 884/1479)
13. *es-Safâ bi-tahrîri 'ş-Şifâ*⁹: Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Haydır el-Haydırî (ö. 894/1488)
14. *İzâhu'l-lebs ve'l-hafâ an elfâzi 'ş-Şifâ*¹⁰: Abdullah b. Ahmed ez-Zemmûrî (ö. 911/1505-6 ?)

¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1054; Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631; Kandemir, *Şifâ-i Şerif Şerhi*, I, 35.

² Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 156.

³ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631. Kandemir, *a.g.e.*, I, 35, 36.

⁴ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1053; Kandemir, *a.g.e.*, I, 36.

⁵ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 121.

⁶ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Brockelmann, *GAL*, I, 455; *GAL Supplementband*, I, 631. Kandemir, *a.g.e.*, I, 36; Uğur, *a.g.e.*, s. 156.

⁷ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1055; Kandemir, *a.g.e.*, I, 35; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 521; Köse, "İbn Merzûk el-Hatîb", *DİA*, XX, 187.

⁸ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054.

⁹ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1055.

¹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 68; Kandemir, *a.g.e.*, I, 36; Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 79.

15. *el-Menhelü 'l-asfâ fî şerhi mâ temessü 'l-hâcetü ileyhi min elfâzi 'ş-Şifâ*¹: Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hasenî et-Tilimsânî (ö. 921/1515)
16. *el-Istifâ li-beyâni me 'âni 'ş-Şifâ*²: Şemseddin Muhammed b. Muhammed ed-Delecî el-Osmânî (ö. 947/1540)
17. *Şerhu 'ş-Şifâ*³: Îsâ b. Muhammed el-Îcî (ö. 955/1548)
18. *Mevâridü's-safâ ve mevâidu 'ş-Şifâ*⁴: Radiyyuddîn Muhammed b. İbrahim, İbnü'l-Hanbelî el-Halebî (ö. 971/1563)
19. *Şerhu 'ş-Şifâ fî hukûki 'l-Mustafâ (Ref'u 'l-hafâ an zâtî 'ş-Şifâ)*⁵: Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)
20. *Fethu 'l-ğaffâr bimâ ekremallâhu bihi Nebiyyehü 'l-Muhtâr*⁶: Ömer b. Abdülvehhâb el-Urzî el-Halebî (ö. 1024/1615)
21. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁷: Abdurraûf el-Munâvî (ö. 1031/1621)
22. *Menhecü 'l-vefâ*⁸: Ahmed b. Halil es-Sübkî (ö. 1037/1627)
23. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁹: Zeynuddîn b. Ahmed eş-Eş'âkî el-Halebî (ö. 1042/1632)
24. *Şerhu 'ş-Şifâ*¹⁰: Yusuf b. Ebi'l-Feth b. Mansûr ed-Dimaşkî (ö. 1057/1647)
25. *Şerhu 'ş-Şifâ*¹¹: Ebû Ömer b. Muhammed ed-Delâî (ö. 1069/1658)
26. *Nesîmü'r-riyâz fî şerhi Şifâi 'l-Kâdî İyâz*¹²: Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (ö. 1069/1659)

¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1053; Brockelmann, *GAL*, I, 455; *GAL Supplementband*, I, 631; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 36.

² Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1053; Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631; Kandemir, *a.g.e.*, I, 37.

³ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 155.

⁴ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Uğur, *a.g.e.*, s. 155.

⁵ Kandemir, *a.g.e.*, I, 37.

⁶ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 792; Kandemir, *a.g.e.*, I, 37; Uğur, *a.g.e.*, s. 155.

⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 456.

⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 456; *GAL Supplementband*, I, 631.

⁹ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054.

¹⁰ Uğur, *a.g.e.*, s. 156; Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 123.

¹¹ Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 183.

¹² Brockelmann, *GAL*, I, 456; *GAL Supplementband*, I, 631; Kettânî, *a.g.e.*, I, 377; Kandemir, *a.g.e.*, I, 37.

27. *Hâşiyetü 'ş-Şifâ*¹: İbrahim b. Muhammed b. İbrahim eş-Şîrâzî (ö. 1070/1659)
28. *Şerhu 'ş-Şifâ*²: Muhammed eş-Şarkî b. Ebû Bekr ed-Delâî (ö. 1079/1668)
29. *Ta 'lika 'ale 'ş-Şifâ*³: İshak Hocası (ö. 1120/1708)
30. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁴: Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman ed-Delâî (ö. 1141/1728)
31. *el-Fethu 'l-feyyâz fî şerhi 'ş-Şifâ li 'l-Kâdî İyâz*⁵: Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fâsî el-Hureyşî (ö. 1143/1730)
32. *Lafzu nidâi 'l-hiyâz fî şerhi 'ş-Şifâ li 'l-Kâdî İyâz*⁶: Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî el-Fâsî (ö. 1163/1749)
33. *Ta 'lika 'ale 'ş-Şifâ*⁷: eş-Şarâbâtî, Abdulkerîm b. Ahmed b. Avlân (ö. 1178/1764)
34. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁸: Ebu'l-Yemen İsmail Nureddin Üsküdârî (ö. 1182/1768)
35. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁹: Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Cezûlî el-Hadîkî (ö. 1189/1775)
36. *Şerhu 'ş-Şifâ*¹⁰: Ebu'l-Berekât Zeynuddîn Mustafa b. Muhammed er-Rahmetî (ö. 1205/1791)
37. *Kenzü 'l-vefâ fî şerhi 'ş-Şifâ*¹¹: Necip Abdullah Efendi (ö. 1219/1834)
38. *Atâü 'l-feyyâz şerhu 'ş-Şifâ li 'l-Kâdî İyâz*¹²: Vezirköprülü Yusuf Bahri Efendi (ö. 1244/1828)

¹ Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 126.

² Telîdî, *Türâsü 'l-Megâribe*, s. 182.

³ Özgören, "İshak Hocası", *DİA*, XXII, 534; Gökalp, *a.g.t.*, s. 126.

⁴ Telîdî, *a.g.e.*, s. 183.

⁵ Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631; Kettânî, *Fihrisü 'l-fehâris*, I, 343; Telîdî, *a.g.e.*, s. 216; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 38.

⁶ Kettânî, *a.g.e.*, I, 224; Telîdî, *a.g.e.*, s. 182.

⁷ Kettânî, *a.g.e.*, II, 1076; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 156.

⁸ Gökalp, *a.g.t.*, s. 124.

⁹ Kettânî, *a.g.e.*, I, 352; Telîdî, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁰ Kettânî, *a.g.e.*, I, 424.

¹¹ Gökalp, *a.g.t.*, s. 124.

¹² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 468; Uğur, *a.g.e.*, s. 156.

39. *Şerhu Şifâ-i Şerîf*⁴: Mantıkî Mustafa Efendi (ö. 1244/1828)
40. *el-Mededü 'l-feyyâz bi-nûri 'ş-Şifâ li 'l-Kâdî İyâz*²: Hasan İdvî el-Hamzâvî (ö. 1303/1886)
41. *Şerhu 'ş-Şifâ*³: İbrahim Tâdelî (ö. 1311/1893)
42. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁴: Ebû İshak İbrahim b. Muhammed et-Tâdilî (ö. 1311/1894)
43. *el-Menhelü 'l-asfâ bi 't-ta 'lik 'ale 'ş-Şifâ*⁵: Muhammed et-Tihâmî b. el-Medenî el-Fâsî (ö. 1331/1912)
44. *Hâşiyetü 'ş-Şifâ*⁶: el-Kaşâşî (ö. ?)
45. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁷: Îsâ Kutbüddîn es-Safevî (?)
46. *Şerhu 'ş-Şifâ*⁸: en-Nu'mânî (ö. ?)
47. *Şifâ-i Şerîf Şerhi*: M. Yaşar Kandemir

5. 2. Muhtasarlar

1. *Tevsîku 'ura 'l-îmân fî tafzîli Habîbi 'r-Rahmân*⁹: Hibetullah b. Abdurrahîm el-Cühenî el-Hamevî İbnü'l-Bârizî (ö. 738/1338)
2. *Muhtasaru 'ş-Şifâ*¹⁰: Muhammed b. Ahmed b. Abdülkavî el-Mısrî eş-Şâfîî el-Esnevî (ö. 763/1361)
3. *Lübâbü 'ş-Şifâ*¹¹: Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Mâlekî (ö. 771/1363)
4. *Muhtasaru 'ş-Şifâ*¹²: Müezzinzâde Muhammed Efendi (ö. 1029/1619)

¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 408; Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 125.

² Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 38.

³ Telîdî, *Türâsü 'l-Megâribe*, s. 183.

⁴ Kandemir, *a.g.e.*, I, 38.

⁵ Telîdî, *a.g.e.*, s. 182.

⁶ Kettânî, *Fihrisü 'l-fehâris*, II, 971.

⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-zünûn*, II, 1054.

⁸ Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 631.

⁹ Kandemir, *a.g.e.*, I, 38.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1054; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 157.

¹¹ Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 632; Kandemir, *a.g.e.*, I, 38.

¹² Bursalı, *a.g.e.*, I, 153.

5. *Menâhicü's-safâ fî iltikâtu dürreri's-Şifâ*¹: Ebû İmrân Mûsâ b. Abdelâvî es-Selâvî (ö. 1140/1727)

6. *Lafzu nidâi'l-hiyâz min ezhâri nesîmi'r-riyâz fî şerhi's-Şifâ li'l-Kâdî İyâz*²: Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî el-Fâsî (ö. 1163/1749)

7. *Muhtasaru's-Şifâ*³: Ebü'l-Berekât Zeynuddîn Mustafa b. Muhammed er-Rahmetî (ö. 1205/1791)

8. *Hüsnü'l-vefâ bi't-tenbîh 'alâ ba'zi hukûki'l-Mustafâ el-me'hûz min Kitâbi's-Şifâ*⁴: Abdullah b. Ali Süveydân (ö. 1234/1819)

9. *'Aynu'r-Rahmeti ve'n-nûr*⁵: Kayserili Sâbit Muhammed Efendi (ö. 1311/1893)

10. *Şifâu'l-mu'minîn*⁶: Mehmed Emîn b. Hasan Ofî (ö. 1319/1901)

11. *İthâfü ehl's-sıdk*⁷: Ahmed b. Hüseyin es-Selâvî (ö. ?)

12. *el-Vefâ*⁸: Celâluddîn Ahmed b. Muhammed el-Hocendî, İbnu'l-Ahdar (ö. ?)

13. *Muhtasaru's-Şifâ*⁹: Müellifi Meçhul

14. *İthâfü ehli'l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi's-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*¹⁰: Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî

5. 3. Türkçe Tercümeleri

1. *el-İstişfâ fî tercemeti's-Şifâ*¹¹: Şeyhülişlâm İshak Efendi, Ebû İshak İsmail Efendizâde (ö. 1147/1734)

¹ Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 277.

² Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, s. I, 38.

³ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 424.

⁴ Türâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 325-326; Kandemir, *a.g.e.*, s. 39.

⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 431.

⁶ Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 128.

⁷ Kandemir, *a.g.e.*, I, 35.

⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1055; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 157.

⁹ Uğur, *a.g.e.*, s. 157. (Zâhiriye, Hadis 122).

¹⁰ Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta basımı gerçekleştirilen bu eserde, müellif; *Kitâbü's-Şifâ*'da senediyle verilen 60 kadar rivâyetin senedlerini hafzetmiştir. Ayrıca gereksiz gördüğü, aslı olmadığını düşündüğü, uydurma ve bâtıl kabul ettiği rivâyetleri, görüş ve nakilleri almamıştır. Bu yönüyle *Kitâbü's-Şifâ*'nın muhtasar bir hâli gibidir.

¹¹ Bursalı, *a.g.e.*, I, 359.

2. *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*¹: Esmâ'î Efendi (ö. 1147/1734)
 3. *Tercemetü 'ş-Şifâ fî şemâili sâhibi 'l-istifâ (Şifâ-i Şerîf Tercümesi)*²: Müderris Hâfız Seyyid Muhammed Lübbî (ö. 1166/1752)
 4. *Şifâ-i Şerîf Tercümesi (Hulâsatü 'l-vefâ fî şerhi 'ş-Şifâ)*³: Hanîf İbrahim Efendi, Hanîfzâde⁴ (ö. 1189/1775)
 5. *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*⁵: Talip Hocaâde Hâfız İshak (ö. 1213/1798'den sonra)
 6. *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*⁶: Mustafa Münîb Hacı Biberzâde (?)
 7. *Tercüme-i Şifâ-i Şerîf*⁷: Bursalı Abdullah Darîr (ö. ?)
 8. *Tercüme-i Şifâ-i Şerîf*⁸: Hüseyin et-Trabzûnî (ö. ?)
 9. *Tercüme-i Şifâ-i Şerîf*⁹: Tâlib Hocaâde İshak Necip el-Karsî (ö. ?)
 10. *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*¹⁰: Hasan Basri Çantay (ö. 1964)
 11. *Açıklamalı Şifâ-i Şerîf Tercemesi*¹¹: Ali Rıza Doksanyedi (?)
 12. *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*¹²: Naim Erdoğan ve Hüseyin S. Erdoğan
 13. *Şifâ-i Şerîf Tercüme ve Şerhi*¹³: Suat Cebeci
- Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın Türkçe dışındaki bazı dillere de çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu

¹ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 129.

² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 383; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 41.

³ Tercüme-şerh mahiyetinde bir eserdir. Bkz. Akpınar, "Hanîf İbrâhim Efendi", *DİA*, XVI, 40; Gökalp, *a.g.t.*, s. 130; Kandemir, *a.g.e.*, I, 41.

⁴ 27 Rebûlâhir 1311 (7 Kasım 1893) tarihli bir arşiv vesîkası, Hanîfî Efendi'ye ait olan *Türkçe Şifâ-i Şerîf Şerhi* isimli eserin, Meşihat makamı tarafından Kütüphâne-i Hümâyûn'a hediye edildiği bilgisini vermektedir. Belgede zikredilen Hanîfî Efendi'nin Hanîfzâde olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. BOA, Y. PRK. BŞK., 33/37.

⁵ Bursalı, *a.g.e.*, I, 332.

⁶ Gökalp, *a.g.t.*, s. 130.

⁷ Muhtasar tercüme niteliğinde bir eserdir. Kandemir, *a.g.e.*, I, 41.

⁸ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 157.

⁹ Uğur, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁰ Uğur, *a.g.e.*, s. 157. Mücteba Uğur, her ne kadar bu çalışmayı *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın tercümeleri arasında saysa da ders takrirlerini hâvî notlarından ibaret olduğunu ifade etmektedir. Emin Işık da Hasan Basri Çantay'ın basılmamış eserleri arasında böyle bir eser zikretmiştir. Bkz. Işık, "Çantay, Hasan Basri", *DİA*, VIII, 219.

¹¹ Uğur, *a.g.e.*, s. 157; Kandemir, *a.g.e.*, I, 42.

¹² Uğur, *a.g.e.*, s. 157; Kandemir, *a.g.e.*, I, 42.

¹³ Uğur, *a.g.e.*, s. 157; Kandemir, *a.g.e.*, I, 42.

bağlamda Aisha Abdarraḥman Bewley'in *Muhammad: Messenger of Allah -Ash-Shifa of Qadi Iyad*¹ adıyla neşrettiği çalışmasını da ifade etmek gerekir.

5. 4. Tahrîc Çalışmaları

1. *Tahrîcü ehâdîsi 'ş-Şifâ*²: Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474)

2. *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdîsi 'ş-Şifâ*³: Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505)

3. *Tekmîlü Menâhili's-safâ fî tahrîci ehâdîsi 'ş-Şifâ li's-Süyûtî*⁴: Ebu'l-Alâ İdrîs b. Muhammed b. Hamdûn el-Fâsî (ö. 1183-4/1769-70)

4. *Tahrîcü Ehâdîsi 'ş-Şifâ li-İyâz*⁵: Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Ğumârî (ö. 1380/1963)

5. *Tahrîcü Ehâdîsi 'ş-Şifâ*⁶: Abdulazîz ez-Zebîdî (ö. ?)

6. *Tahrîcü Ehâdîsi 'ş-Şifâ*⁷: Nâsırüddîn Muhammed b. Tuğrul es-Sayrafi (ö. ?)

5. 5. Tahkîk Çalışmaları

Son dönemde, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın özellikle yazma nüshalarına yönelik tahkîk çalışmaları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmalar vesilesiyle, dünyanın birçok yerindeki yazma nüshalarına ulaşma ve bu nüshaları birbiriyle mukâbele etme imkânı doğmuştur. Bu çalışmaların bir başka faydası da giriş bölümlerinde Kâdî İyâz'ın değişik yönleriyle tanıtılması, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın farklı ilim dallarına bakan yönlerinin ve o ilim sahalarındaki yerinin ve öneminin açıklanmasıdır. Aynı zamanda farklı el yazması nüshaların Kâdî İyâz'a nisbeti, yazma nüshalarının bulunduğu yerler ve bu nüshaların durumları, hangi nüshanın esas alındığı, basılmış nüshası varsa onunla ilgili mâlûmât ve takip edilen usûl hakkındaki bilgileri de bu çalışmalar vesilesiyle elde etmek mümkün

¹ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 131; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 42.

² Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 972; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 157.

³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1054; Brockelmann, *GAL*, I, 456; *GAL Supplementband*, I, 632; Kettânî, *a.g.e.*, II, 1016; Uğur, *a.g.e.*, s. 157.

⁴ Kettânî, *a.g.e.*, II, 818.

⁵ Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 100.

⁶ Brockelmann, *GAL Supplementband*, I, 632.

⁷ Brockelmann, *a.g.e.*, a.y.

olabilmektedir. Bu çalışmalarda çoğu zaman el yazması nüshalar ile matbu nüshalar da mukâbele edilebilmektedir ki bu da, matbu nüshaların itibar taraması anlamına gelmektedir. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın baskı yılları dikkate alınarak zikredilebilecek tahkikli baskıları şunlardır:

1. Muhammed Emîn Karaali öncülüğünde hazırlanmış ve Dımaşk’ta 1392/1972-1973 tarihinde iki cilt halinde basılmış olan Muhammed Emin Karaali Nüshası.

2. Dâru ihyai’l-kütübi’l-Arabiyye tarafından 1997 yılında Kahire’de basımı gerçekleştirilen Ali Muhammed el-Bicâvî Nüshası.

3. Dârü’l-Erkâm tarafından Beyrut’ta 2006 yılında basımı gerçekleştirilmiş olan Hüseyin Abdülhamîd Nîl Nüshası.

4. İlk baskısı Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye tarafından Beyrut’ta 1434/2013’ta gerçekleştirilmiş olan Abduh Alî Kuşek Nüshası.

5. Dâru İbn Recep tarafından Mansûre/Mısır’da Mustafa el-Adevî’nin gözetiminde 2013 senesinde baskısı gerçekleştirilen Ebû Abdurrahman Muhammed el-Allâvî Nüshası

6. el-Mektebetü’t-Tevfîkiyye tarafından Kahire’de, baskı yılı belirtilmeksizin tahkiki gerçekleştirilen Ahmed Ferîd el-Mezîdî Nüshası

5. 6. *Kitâbü’ş-Şifâ Hatim Eserleri*

Kitâbü’ş-Şifâ hatim eserleri, bu çalışmada, II. Bölüm’de, “*Kitâbü’ş-Şifâ Hatimleri ve Kitâbü’ş-Şifâ Hatim Edebiyatı*” başlığı altında müstakil olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla tekrara düşmemek için burada zikredilmemiştir.

5. 7. *Kitâbü’ş-Şifâ Ricâline Dâir Eserler*

1. *Takfîsu me’ştemele aleyhi’ş-Şifâ mine’r-Ricâl*¹: Şemsüddîn Ebû’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö. 902/1496)

2. *es-Sımtu’l-leâl fî beyâni me’ştemele aleyhi Kitâbü’ş-Şifâ mine’r-ricâl*²:

¹ Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, II, 990.

² Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 129.

Muhammed Kuveysim b. Ali et-Tûnisî (ö. 1114/1702)

5. 8. *Kitâbü's-Şifâ ve Kâdî İyâz'a Dâir Konulu Müstakil Çalışmalar*

1. *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*¹: Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180)

2. *el-Hidâye ve 'l-i'lâm fîmâ yeteratteb 'alâ kabîhi 'l-kavl mine 'l-ahkâm*²: İbrahim b. Muhammed b. Ebû Bekr es-Sa'dî (778/1375)

3. *Ezhârü'r-riyâz fî ahhâri İyâz*³: Ebü'l-Abbâs Şehabeddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkari (ö. 1041/1631)

4. *Miftâhu's-Şifâ*⁴: Ebû Zeyd Abdurrahman b. Abdulkâdir el-Fâsî (1096/1684)

5. *el-Kâdî İyâz beyne 'l-ilm ve 'l-edeb*⁵: Abdullah Kennûn

6. *el-Kâdî İyâz el-Edîb*⁶: Abdüsselâm Şekkûr

7. *el-Kâdî İyâz el-lügavî min hilâli hadîsi Ummi Zer*⁷: Tihâmî Râcî el-Hâşimî

8. *el-Kâdî İyâz müfessiran*⁸: Hasan el-Verâkilî

9. *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi 'l-Kâdî İyâz*⁹: Ahmed Cemâl el-Umerî

10. *Menheciyyetü fikhî'l-hadîs 'inde 'l-Kâdî İyâz fî İkmâli 'l-Mu'lim bi-Fevâidi Muslim*¹⁰: Hüseyin b. Muhammed Şevvât

11. *el-Kâdî İyâz fî ilmeyi 'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten*¹¹: Beşîr Ali Hamd et-Türâbî

12. *el-Kâdî İyâz âlimü'l-Mağrib ve imâmü ehli'l-hadîs fî vaktih*¹²: Hüseyin b. Muhammed Şevvât

¹ Muhammed b. Şerîfe tarafından tahkik edilen eser Muhammediyye/Mağrib'de 1982'de basılmıştır.

² Brockelmann, GAL, I, 456. *Kitâbü's-Şifâ* özelinde fikhî değerlendirmeler içermektedir.

³ Tahkikli nüshası, İhyaü't-türâsî'l-İslâmî tarafından Rabat'ta 1978/1398'de basılmıştır.

⁴ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 735; Telîdî, *Türâsü'l-Megâribe*, s. 271.

⁵ Dârü'r-rifâ'î tarafından Riyad'da 1983 yılında basılmıştır. 64 sayfadan oluşan küçük hacimli bir eserdir.

⁶ Dârü'l-fikr el-Mağribî tarafından 1983 yılında basılmıştır.

⁷ Dârülbeyzâ/Fas'da 1985 yılında neşredilmiştir.

⁸ 1984-5 yılında Rabat/Fas'ta yayımlanmıştır.

⁹ Dârü'l-maârif tarafından 1. Baskısı 1988 yılında gerçekleştirilen çalışma aslında bir doktora çalışmasına dayanmaktadır. Basılmış olması sebebiyle burada zikredilmiştir.

¹⁰ İlk baskısı Dârü İbn Affân tarafından Suudi Arabistan'da 1993 yılında gerçekleştirilmiştir.

¹¹ Dârü İbn Hazm tarafından Beyrut'ta 1418/1997'de ilk baskısı yapılmıştır.

¹² 1. Baskısı Dârü'l-kalem tarafından Dimeşk'ta 1999/1419'da gerçekleştirilmiştir.

13. Üç Muhammed: iki tasavvur bir gerçek¹: Mustafa İslâmoğlu

5. 9. Tebliğler, Makaleler ve Tezler

1. Abbas Erhîle, “*el-Kâdî İyâz ve nazarâtühû fî menheci tahkîki'l-mahtût*”, *Âlemü'l-kütüb*, XVI/1, Riyad 1995.

2. Abdullah Kennûn, “*el-Kâdî İyâz Edîben*”, *el-Menâhil*, XIX/47-56., Rabat 1980.

3. Abdülazîz er-Rifâî, “*el-Kâdî İyâz el-Edîb li-Abdisselâm Şekkûr*”, *Âlemü'l-kütüb*, XII/4, Riyad 1991.

4. Ahmed Abdurrahman Gassân, *el-Kâdî İyâz el-Yahsubî ve menhecuhû fî'l-akîde*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, 1994, (Doktora Tezi).

5. Akif Köten, “Kadı İyaz, Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ'sının Özellikleri”, *UÜİFD*, VII, Sayı: 7, 1998, s. 269-278.

6. Ali Rıza Rûhî Mirâbâdî, “*Kâdî İyâz ve Kitâbu's-Şifâ bi-ta'rîfî hukûki'l-Mustafâ*”, *Târîhu İslâm*, 1965 Yaz Dönemi, Sene: 5, Sayı: 18

7. Cilâlî b. Yeşû, “*Şi'ru't-tevessul 'inde'l-Kâdî İyâz dirâse luğaviyye*”, *Mecelletü havliyyetü't-türâs*, sayı: 1, 2004.

8. E. H. Kassis, “*Iyad's Doctrinal Views and Their impact on The Maghreb*”, *Maghreb Review* 13, 1988, s. 49-56.

9. E. H. Kassis, “*Qadi Iyad's Rebellion Against The Almohads in Sabtah (A.H. 542-543/A.D. 1147-1148)*”, *Journal of The American Oriental Society*, 103, 1983, s. 505-514.

10. Halima Ferhat, “*Famille et Societe a Sabta D'apres L'ouvrage du Cadi Iyyâd Madhahibal-Hukkâm*”, (Kadı İyâz'ın Mezâhibu'l-Hukkâm Adlı Eserine Göre Sebte'de Aile ve Toplum), *Hesperis Tamuda*, XXX/2, Rabat 1992.

12. Hülya Çakıl, *Kadı İyaz'a Göre Peygamber'in Dindeki Konumu*, Marmara

¹ Denge Yayınları tarafından 2000'de ve Düşün Yayıncılık tarafından İstanbul'da 2014'te basımı gerçekleştirilen eserde yazar; *Aşırı Yüceltmeci Peygamber Tasavvuru* ana başlığı altında, eleştirel bir yaklaşım açısıyla Kâdî İyâz'ın *Kitâbu's-Şifâ*'sını ve es-Süyûtî'nin *el-Hasâisü'l-kübâ*'sını değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

13. M. Jose Hermosilla Llisterri, “*En Torno Al Qadî İyâd I: Datos Biograficos*” (Kadî İyâz Hakkında: Hayatıyla Alâkalı Bilgiler), *Miscalanea de Estudios Arabes y Hebraicos*, XXVII-XXVIII/149-164., 1978-79.

14. es-Sînâ el-Mehdî, “Menheciyyetü ‘ulemâi’l-Mağrib fi’s-sireti’n-Nebeviyye”¹, *Da’vetü’l-Hak*, Rabat 1994.

15. M. Talbi, “*İyâd b. Mûsâ*”, *The Encyclopaedia of Islam-New Edition*, Leiden-E. J. Brill 1978, IV/289-290.

16. M. Yaşar Kandemir, “eş-Şifâ”, *DİA*, XXXIX, 134-138.

17. M. Yaşar Kandemir, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 116-118.

18. Mohammed Ben Cheneb, “*İyâd*”, *İA*, İstanbul 1950, V/II/1235-6.

19. Muhammed b. Tâvîl Tancî, “*Takdîm*”, *Tertîbü’l-medârik ve takrîbü’l-mesâlik li-ma’rifeti a’lâmi Mezhebi Mâlik*, Rabât, t.y.

20. Muhammed Kettânî, “*el-Kâdî İyâz, eş-Şahsiyyetu ve’d-devrû’s-sekâfi*”, *Mecelletü’d-Dâreti*, sene: 16, sayı: 4.

21. Murat Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, (Basılmamış Doktora Tezi).

22. Tâhir b. Âşûr, “*el-Kavlu’l-fasl li-Ebi’l-Fazl fi’ ismeti’l-Enbiyâ min ba’di’n-Nübüvve ve min kabl*”, *Mecelletü Da’veti’l-Hak*, s. 72-73, 8. Sene.

23. Ufuk Akdeniz, “Kadî İyâz ve Şifâ’î’s-Şerif’i Hakkında Bir Deneme”, *Köprü Dergisi*, No: 75, Yaz 2001.

24. *Mecelletü’l-Îmân* (Kâdî İyâz Özel Sayısı), sayı: 72-73, sene: 8.

25. *Mecelletü’l-menâhil*, (Kâdî İyâz Özel Sayısı), 1980, sayı: 19, s. 3-523.

26. *Nedvetü’l-Îmâm Mâlik İmâmu Dâri’l-Hicre: Devratu’l-Kâdî İyâz*², (I-III),

¹ Kâdî İyâz’ın *Kitâbü’s-Şifâ*’da “ismet” konusunu işleyiş metodu ele alınmaktadır.

² Merakeş’te 1981’de Devratu’l-Kâdî İyâz adlı ilmî toplantıda *Kitâbü’s-Şifâ* ile alâkalı tebliğler de sunulmuştur. Bu toplantıda sunulan tebliğler, “*Devretü’l-Kâdî İyâz*” adıyla basılmıştır. Üç cilt halinde bu eserin birinci cildi, Kâdî İyâz’ın hayatı ve asrına; ikinci cildi, muhaddis ve fakîh kimliğine; üçüncü

Rabat 1981/1983/1984.

27. “İslâm’ın Temel Klasiklerinden Biri: *Şifâ-ı Şerif*”, (Kitap Tanıtımı, yazar belirtilmemiş), *Din Öğretimi Dergisi*, 1992, sayı: 37, s. 100-102.

B. KİTÂBÜ’Ş-ŞİFÂ ETRAFINDA YAPILAN TARTIŞMALAR

Kitâbü’ş-Şifâ’nın öteden beri bir takım tartışmaların odağında yer aldığı görülmektedir. Bu tartışmaların özellikle yansıttığı peygamber tasavvuru ve bu tasavvuru inşa ederken kullanılan rivâyetlerin isnat değeri etrafında cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

Bu anabashlık altında ilk olarak, eserin yansıttığı peygamber portresine yönelik tartışmalar ve ardından da muhtevastındaki rivâyetlerin isnat değeri etrafında gerçekleşen münakaşalar ele alınacaktır. Bu iki konu ele alınırken, ulaşılabilirdiği kadarıyla, lehte veya aleyhte görüş beyan edenlerin, bu düşünceleri yalın olarak yansıtılmaya çalışılacaktır. Hemen ifade etmek gerekir ki, zaten Kâdî İyâz’ın *Kitâbü’ş-Şifâ*’da tesis ettiğı peygamber telakkisini problemli görenlerle, uydurma rivâyetlere çokça yer verdiğini iddia edenler genelde aynı kişilerdir. Buna göre, eserde ikâme edilen peygamber tasavvurunu eleştirenlerin önemli kanıtlarından biri, tasavvurun uydurma rivayetlerden beslendiğı tezidir. Son olarak “Uydurma Olduğı İddia Edilen Bazı Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” söz konusu edilecektir. Başlığa “bazı rivâyetlerin değerlendirilmesi” kaydı düşülmüştür zira iki bine yakın rivâyeti hâvî olan *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın bütün rivâyetlerini tahrîk ve tahrîc etmek bambaşka bir çalışma konusudur. Halihazırda basımı gerçekleştirilmiş olan tahkikli *Kitâbü’ş-Şifâ* nüshaların hiçbirinde hadislerin tahrîcinin tapılmadığı görülmektedir. Bu başlık vesilesi ile hiç olmazsa etrafında birçok tartışmanın cereyan ettiğı sekiz rivâyetin senet ve metin yönüyle değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

1. Peygamber Tasavvuru

1. 1. *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki Peygamber Tasavvurunu Eleştirenler

Şemseddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Kitâbü’ş-Şifâ* ve Kâdî İyâz’ın bu eserdeki

cildi ise değişik yönleriyle şahsiyetine tahsis edilmiştir. Bu tebliğlerden birçoğuna yeri geldikçe atıfta bulunulmuştur.

Peygamber telakkisi hakkında, belki de ilk eleştiri yöneltenlerdendir. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli eserinde, Kâdî İyâz'a yer vermiştir. Onun hakkında; “allâme”, “el-hâfizu'l-evhad” ve “şeyhu'l-islâm” gibi iltifât-kâr tanımlamalar yapmıştır. Bu doğrultuda, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282), Kâdî İyâz'ı metheden sözlerine de yer vermiştir.¹ ez-Zehebî, Kâdî İyâz hakkında, tamamı müsbet olan bir takım rivâyetleri, genel usulüne uygun bir tarzda sıraladıktan sonra, en nihayetinde, Kâdî İyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ*'da yansıttığı peygamber tasavvuru hakkındaki görüşünü beyan etmiş ve şöyle demiştir: “... *Kitâbü's-Şifâ*'da, bir takım zorlama yorumlar da yer almaktadır. Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun, Peygamberimiz; Kur'an'ın kendisini (yeterince) övmesi sebebiyle, (bir de) hadîsler ile övülmeye muhtaç değildir. Mütevâtir haberlerle övülmesi sebebiyle, âhâd olanlara muhtaç değildir. Âhâd olanlar içerisinde isnadı sağlam olanlarla övülmesi sebebiyle de vâhiyâta (zayıf veya ileri derecede zayıf rivâyetlere) olanlara muhtaç değildir. Öyleyse neden (eserlerimizi) uydurma rivâyetlerle bu kadar dolduruyoruz ey millet? Ki bu sebeple kin ve haset sahiplerin sözleri bize kadar dokunuyor... Ancak bilmeyenler (farkında olmadan böyle yapanlar), mazurdurlar. Ey Kardeşim! Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve* kitabını oku². O, sînelerdeki (olumsuzluklar) için şifadır. Hidâyet ve nurdur.”³

ez-Zehebî'nin bu ifadelerinden, onun *Kitâbü's-Şifâ*'ya yönelik kategorik çerçevede dile getirdiği eleştirilerinin temelini, eserde yansıtılan peygamber telakkisine yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır. Ona göre, eserde, Hz. Peygamber ile ilgili zorlama bir takım yorumlara gidilmektedir ve bu yorumları desteklemek için de bu zayıf ve ileri derecede zayıf rivâyetlere yer verilmektedir. ez-Zehebî, bu düşüncesini tümdengelim metodu kullanmak suretiyle, tedrici bir örneklendirme ile açıklamıştır. Derece derece, Hz. Peygamber'i metheden âyet-i kerîmeler, tevâtür derecesinde hadis-i şerîfler ve hatta sağlam isnada sahip âhâd rivâyetler varken, zayıf rivâyetlere ihtiyaç olmadığını ifade etmiştir. ez-Zehebî sözün geldiği yerde, mevzû sözler konusunda, hitâbı genelleştirmiş ve belki de İslam âlimlerini kastederek “Neden mevzû sözlere bu derece iltifat ederek, bu yüzden, İslam'ın aleyhine fırsat kollayan kindarların ellerine fırsat veriyoruz?” dercesine itirazını

¹ Zehebî, *A'lâmi'n-nübelâ*, XX, 212.

² *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'yı tahkik eden Şuâyb el-Arnaûd, şöyle demiştir: “*Delâilü'n-Nübüvve*'de de *Kitâbü's-Şifâ*'da olduğu gibi “vâhiyât” mevcuttur. Ne var ki Beyhakî, bu rivâyetleri senediyle verdiği için mazurdur.” Bkz. Zehebî, a.g.e., XX, 216, trc. no. 136, dipnot: 1.

³ Bkz. Zehebî, a.g.e., XX, 216.

dile getirmiştir.

Son dönemde, yansıttığı peygamber tasavvuru özelinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı ele alanlardan biri de Mustafa İslamoğlu’dur. İslamoğlu, her ne kadar bir yerde: “*Bu bölümde yapmaya çalıştığımız şey, ne kitap kritiğidir ne de monografik¹ bir tanıtım. Biz burada, bir tasavvurun nasıl oluştuğunu anlamaya çalışıyoruz. Bunu anlamanın yolu, onu oluşturan unsurları incelemekten geçiyor. Bu unsurların başında bu alanda oluşturulmuş edebiyat geldiği için, bu edebiyatın en ünlü iki örneğini burada ele almış olduk. Bu eserlerin tüm nakilleri ve sayfaları böyle mi? Elbette değil. Çok güzel, çok yararlı birçok rivayet ve birçok sayfa bulmak da mümkündür*”²; bir başka yerde ise: “*Bizim maksadımız, bu eserlin yüzyıllar içerisinde elde ettiği şöhreti ve yaygınlığı hedef almak hiç değildir*”³ dese de, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın muhtevasına yönelik daha önce görülmeyen derecede ve yüksek dozda eleştiriler yöneltmektedir.⁴ İslamoğlu *Üç Muhammed: İki Tasavvur Bir Gerçek* isimli çalışmasında, adından anlaşılacağı üzere, üç ana konu üzerinde durmaktadır. Bunlardan birincisi “*Aşırı Yüceltmeci Peygamber Tasavvuru*”, ikincisi “*İndirgemeci Peygamber Tasavvuru*” ve üçüncüsü de “*Kur’ân’ın Peygamberi*” dir. Genel itibariyle, ikisi de aslında birbirinin zıddı olan ve “tasavvur” diye tanımladığı ve aslında bir anlama probleminin neticesi olan telakkîyi, Kur’ân’ın tanıttığı peygambere arz etme çabasıdır. Gerçek peygamber bilincinin, kurgusal peygamber bilincine dönüşmesiyle, doğal olarak muazzam bir edebiyat oluştuğunu savunan İslamoğlu, aşırı yüceltmeci tasavvurdan beslenen ve onu besleyip büyüten bu edebiyata örnek olarak Kâdî İyâz’ın *eş-Şifâ* ve es-Süyûtî’nin *el-Hasâis’l-Kübrâ* isimli eserlerini vermektedir.⁵ Ona göre bu eserler güncel aşırı yüceltmeciliğin altyapısını oluşturmaktadırlar. Zira bu eserlerin içeriği ile Müslüman kitlelerin peygamber tasavvuru karşılaştırıldığında, bu eserlerin aktüel değeri ve

¹ Ünlü bir kimsenin hayatını, kişiliğini, eserlerini, başarılarını ayrıntılarıyla ele alan veya bilimsel bir alanda özel bir konu ya da sorun üzerine yazılan inceleme yazısına monografi (tek yazı) denir. Monografi ya da monograf Türkçe’ye Fransızca *monographie* sözcüğünden geçmiş olup, bilimsel alanlarda özel bir konu, sorun ya da kişi üzerine yazılmış, kendi başına bir bütün oluşturan kitaplara verilen isimdir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2120.

² İslamoğlu, *Üç Muhammed*, s. 160.

³ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 118

⁴ “*Şifâ ve Hasâis’in Çizdiği Peygamber Portresi*” anabashiğini takip eden 10 altbaşlık altında, *Şifâ* ve *Hasâis*’ten aktarılan ve genelde metin tenkidi yapılmak suretiyle, öne sürülen aşırı yüceltmeci peygamber tasavvuru tezini güçlendirmek bağlamında gündeme getirilen örnek rivayetler için bkz. İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 119-159.

⁵ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

peygamber tasavvurunun oluşmasındaki inkâr edilemez rolü daha bir anlaşılmış olmaktadır.¹ Yazara göre Hz. Peygamber'in ne kadar olağanüstü ve üstün bir varlık olduğunun ispat edilebilmesi için bu minvalde oluşan eserlerde, akıldan çok hisse, hayattan çok hayale hitap eden mistik, mitik ve kurguya açık bir dil kullanılmaktadır. Çizilen portre mümkün olduğunca aşkın gösterilmek zorundadır. İllâ ki flû olmak zorundadır çünkü net ve ayan beyan gözlemlenebilir bir gerçek efsaneleştirilemez. Hz. Peygamber'i hayatın ötesine taşımak için üretilmeyecek yanları öne çıkarılır, en insani ve normal davranışlarına bir parça gizem ve olağanüstülük kazandırılır.² İslamoğlu'na göre, *Kitâbü's-Şifâ ve el-Hasâisü'l-kübrâ*, Hz. Peygamber'in ne kadar büyük, ne kadar yüce, ne kadar olağanüstü ve üstün bir varlık olduğunu ispat etme yolunda, bu amacı gerçekleştirme adına aynı kulvardaki diğer birçok esere göre bir adım öne çıkmışlardır. Ancak yazarın ve eserin kazanması, eserin konusunun da kazandığı anlamına gelmemelidir. *Şifâ* ve *Hasâis* amaçlarını gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu sefer, Kur'ân'ın örnek olarak tanıttığı Hz. Peygamber'i fiziken kaybetmenin yanında ve ötesinde, bir amaç ve bir örnek olarak kaybetmiş bulunmaktayız. O, dünyamızı terk etmiş ve göklere çıkmıştır. Artık o insanlar için bir efsane, ulaşılması yıldızlara ulaşmak kadar zor bir “gök cismi”, altından geçmesi imkânsız bir ebemkuşağıdır.³

Kâdî İyâz'ın eserinde tesis edilen peygamber telakkîsini, son dönemde, ayrıntılı şekilde irdeleyen araştırmacılardan biri Murat Gökalp'tir. Gökalp, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalında hazırladığı *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* başlığını taşıyan doktora tezinde tam da bu konuyu işlemiştir. O da *Kitâbü's-Şifâ*'da dile getirilen peygamber anlayışına bir takım eleştiriler yöneltmiştir. Tezinde, muhtelif başlıklar altında, Kâdî İyâz'ın peygamber tasavvuruna yönelik yeri geldikçe dile getirdiği eleştiriler sonuç kısmına da yanımıştır. Ona göre, Hz. Peygamber'in bir beşer olduğunu eserinde bizzat ifade etmiş olan Kâdî İyâz, genel olarak değerlendirildiğinde âdetâ bunu unutmuş gibidir. Zira eserde, Hz. Peygamber'in beşer olarak ortaya koyduğu her şey mûcizevî bir yöne kaymakta, böylelikle, onun “beşer oluşu” göz ardı edilmekte ve “güzel örnekliliği” anlamsız kılınmaktadır. Buradan hareketle, onu

¹ İslamoğlu, *Üç Muhammed*, s. 15.

² İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 161.

³ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 161-162.

“her an mucize ile hemhal bir beşer elçi” olarak takdim etmek Kur’ân’a ve sahîh sîretinin işaret ettiklerine aykırıdır. Gökalp’a göre Kâdî İyâz’ın ve eseri *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın her ne kadar kültürel mirasımız açısından önemli bir yere sahip olsalar da, oluşturduğu tasavvurun İslâmîliğini savunmak pek de mümkün değildir. Dolayısıyla ona göre, asırlarca kalplere şifa olduğu dillendirilerek hüsn-i kabul görmüş bir eserin, hakikatte İslâm toplumundaki hâkim zihniyetin ne boyutlara vardığını göstermesi bakımından insanı hayrette bırakan bir yönü de vardır. Örnekliğinden koparılmış bir peygamber tasavvurunun kalplere şifa olmasından bahsetmek de mümkün olmaz.¹

Kâdî İyâz’ın eserindeki peygamber telekkîsini ele alan araştırmacılardan biri de Hülya Çakıl’dır. *Kadî İyâz’a Göre Peygamber’in Dindeki Konumu* başlığını taşıyan ve Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam alanında hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinde her bölüm ardından yaptığı ara değerlendirmelerinde ve sonuç kısmında, *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki peygamber tasavvuruna yönelik bir takım eleştiriler gündeme getirmiştir. Araştırmacının bu bağlamda dile getirdiği eleştirilerin bazılarını zikretmek yerinde olacaktır. Çakıl, Kâdî İyâz’ın, Hz. Peygamber’in aklî, hissî ve haberî mu‘cizelerini dile getirme üslubuna dâir bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre, Kâdî İyâz’ın amacı, her bakımdan Hz. Peygamber’in yüceliğini ortaya koymaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için işlediği bütün konularda mûcizevî bir dil kullanmıştır. Mucizelerinin anlatıldığı bölümde ise, müsamaha sınırını iyice genişletmiştir.² Çakıl’a göre Kâdî İyâz, hissî mucizelerin çokluğunu olayların sıhhatine delil saymıştır. Konuyu dile getirirken rivâyetlerin nakil zincirini, metnin iç örgüsünü, salim bir aklın ve müsbet bilimin hiçbir yaklaşımını dikkate almamıştır.³ Çakıl, Kâdî İyâz’ın “*Allah Teâlâ’nın Resûl-i Ekrem’e Beden ve Huy Güzellikleri, Din ve Dünya Üstünlükleri Vermesi*” anabaşlığı altında değerlendirdiği hususları “*Fizikî ve Ruhî Özellikleri*” başlığı altında tezine yansıtmış ve müellifin bu konulara yaklaşım tarzını tenkit etmiştir. Araştırmacıya göre Kâdî İyâz, Hz. Peygamber’in fizikî ve ruhî özelliklerini mübâlağalı ifadelerle dile getirmiş, bunun yanında akıl almaz bazı iddialar ve değerlendirmeler öne sürmüştür.⁴ Bu iddiasına Hz. Peygamber’in kanının

¹ Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 213.

² Çakıl, *Kadî İyâz’a Göre Peygamber’in Dindeki Konumu*, s. 40.

³ Çakıl, *a.g.t.*, s. 41.

⁴ Çakıl, *a.g.t.*, s. 58.

ve idrarının temiz oluşuyla ilgili Kâdî İyâz'ın yaklaşımını örnek göstermiştir. Çakıl'a göre beşer olması ilâhî kelimada sık sık vurgulanan Peygamber'in, tevhid dini olan İslam'da böyle bir şeye müsaade etmesi kabul edilebilir değildir. Haklarında yapılabilecek ilmî kritiğin ötesinde, önyargısız hiçbir aklın kabul edemeyeceği bu haberleri, dinin tebliğcisi olan zat için kullanmak ancak onun pâk ruhunu incitecektir.¹ Çakıl, benzer bir değerlendirmeyi Hz. Peygamber'in bedenî gücüyle ilgili olarak da yapmaktadır. Ona göre, Kâdî İyâz bu gücün sınırını, pehlivanları yenme, her türlü fiziki şartın dışında bile görebilme ve olağanüstü bir cinsel güç sahibi olmaya kadar götürmüştür. Halbuki bu iddiaları salim bir idrake yaklaştırmak zordur.² Çakıl'ın Kâdî İyâz'ın *Kitâbü 'ş-Şifâ*'sı hakkında benimsediği, yüceltmeci üslup eleştirisini, tezin sonuç kısmına da yansıttığı görülmektedir. Ona göre, Hz. Peygamber'e ait çeşitli husûsiyetleri etraflıca ele alan Kâdî İyâz, başta belirlediği hedef, niyet, üslup ve kriterleri dikkate alındığında bir bakıma "mûcize insan" tanımlamasına gitmiştir.³

1. 2. Eleştirileri Haksız Bulanlar

Yansıttığı peygamber tasavvuruna yönelik dile getirilen yukarıdaki eleştirilere karşılık, bu eleştirileri aşırı ve acımasız bulan ilim adamları da yok değildir. es-Sehâvî, ez-Zehabî tarafından öne sürülen, Kâdî İyâz'ın *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da bir takım zorlama yorumlarda bulunduğu eleştirisine tek cümle ile şu şekilde cevap vermiştir: "*Zehebî'nin, te'vîlât konusunda söylediklerine gelecek olursak, Kâdî İyâz eserinde sözleri hikâye etmektedir. Sözler arasında tercihte bulunmakta ve seçim yapmaktadır.*"⁴

Kâdî İyâz'ın ilmî yönünü vurgulayanlardan biri de Saîd Nursî'dir (ö. 1960). Nursî, *Mektubat* isimli eserinin, *Mu'cizât-ı Ahmediye* olarak bilinen on dokuzuncu mektubunda *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın aksettirdiği peygamber tasavvuru ile ilgili görüşünü yansıtan ifadeler kullanmıştır. Nursî'nin on dokuzuncu mektuptaki önemli kaynaklarından birinin Kâdî İyâz olduğu görülmektedir. Nursî, dört yerde Kâdî İyâz için "*allâme-i mağrib*" tanımlamasında bulunmuştur. Bir yerde: "*Allâme-i Mağrib Hazreti Kadî İyâz, Şifâ-yı*

¹ Çakıl, *Kadî İyâz'a Göre Peygamber'in Dindeki Konumu*, s. 58-59.

² Çakıl, *a.g.t.*, s. 59.

³ Çakıl, *a.g.t.*, s. 109.

⁴ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 20.

Şerîf’inde ulvî bir senedle ve Buharî sahibi gibi mühim imamlardan nakl-i sahih ile haber veriyorlar ki”¹ derken, başka bir yerde: “*Allâme-i Mağrib Kadî İyâz, Şifâ-yı Şerîf*’te ulvî bir senedle, doğru ve sağlam bir an’ane ile Hazreti Abdullah İbni Ömer’den haber veriyor ki”² demektedir, başka bir yerde ise: “*Allâme-i Mağrib Kadî İyâz, Şifâ-yı Şerîf*’inde, ulvî bir an’ane ile ve müteaddit tarîklerle...”³ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ama Nursî’nin Kâdî İyâz ve eserindeki peygamber tasavvuru hakkındaki bakış açısını yansıtan asıl sözü şu şekildedir: “*Resûl-i Ekrem’in (aleyhissalâtü vesselâm) Kur’ân’dan sonra en büyük mu’cizesi kendi zâtıdır. Yani, O’nda içtima etmiş ahlâk-ı âliyedir ki, her bir haslette en yüksek tabakada olduğuna, dost ve düşman ittifak ediyorlar. Hatta şecaat kahramanı Hazreti Ali, mükerreren diyordu: “Harbin dehşetlendiği vakit, biz Resûl-i Ekrem’in (aleyhissalâtü vesselâm) arkasına iltica edip tahassun ediyorduk.”*⁴ ve hâkeza... Bütün ahlâk-ı hamîdede en yüksek ve yetiştirmeyecek bir dereceye mâlik idi. Şu mucize-i ekberi *Allâme-i Mağrib Kadî İyâz’ın Şifâ-i Şerîf*’ine havale ediyoruz. Elhak, o zat, o mucize-i ahlâk-ı hamîdeyi pek güzel beyan edip ispat etmiştir.”⁵

Hüseyin b. Muhammed Şevvât da ez-Zehebî’nin te’vîlât bağlamında dile getirdiği eleştirilerini yorumlayanlardandır. Şevvât, ez-Zehebî’nin yukarıdaki eleştirilerini zikrettikten sonra kendi düşüncelerini ifade etmiştir. Ona göre, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın bazı zorlama yorumlar içerdiği doğrudur ancak bu yorumlar son derece azdır. Kaldı ki Şevvât’a göre Kâdî İyâz, eğer bir yorumda bulunacaksa, bu yorumunu o konudaki sağlam, güvenilir ve tercih edilmeye layık rivâyetleri serdettikten sonra yapmaktadır.⁶

ez-Zehebî’nin söylediklerinden hareketle son dönemde *Kitâbü’ş-Şifâ* ekseninde dile getirilen ve yukarıda işaret edilen bir takım iddialar, ciddî tartışmalara kapı aralamış görünmektedir.⁷

¹ Saîd Nursî, *Mektubat*, s. 186.

² Saîd Nursî, *a.g.e.*, s. 176.

³ Saîd Nursî, *a.g.e.*, s. 194.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 186; İbni Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 354; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, III, 371.

⁵ Saîd Nursî, *a.g.e.*, s. 256.

⁶ Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 221.

⁷ Mesela Ebubekir Sifil, *Anlama Probleminden Müşteki Bir Yazara Hatırlatmalar* başlığını taşıyan bir yazı silsilesi ile İslamoğlu’na reddiye yazmıştır. Söz konusu yazılara internet ortamında şahsi web sayfasından ve Vahdet Gazetesi’nin intyernet adresinden ulaşmak mümkündür. Ahmet Mahmut Ünlü de

2. Rivâyetlerinin Değeri

2. 1. Çokça Uydurma Rivâyet İçerdiği İddiasında Bulunanlar

ez-Zehebî'nin, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'ya yönelttiği eleştirilerin ikincisi ise eserde uydurma hadîslere yer verildiğidir. O önce, Kâdî İyâz ile ilgili bir önceki ana başlık altında bir kısmı verilen övgüleri sıralamıştır. Buradan, onun aslında Kâdî İyâz'ın hadis sahasındaki otoritesinin farkında olduğunu ve onun hakkında hüsn-i zan beslediğini çıkarmak mümkündür. Ancak anlaşılan o ki, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'daki usûlünü de tenkit etmektedir. Hassas bir yaklaşımla, hadis ilmini bir sanat dalına benzetmekte ve *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da yer verdiği rivâyetler sebebiyle Kâdî İyâz'ı bir nevi zevksizlikle suçlamaktadır: “Yazdığı eserler (telifâtı) kıymet sahibidirler. Bunlardan en görkemli ve saygın olanı *Kitâbü 'ş-Şifâ*'dır. (Kâdî İyâz) keşke, onu uydurma sözlerle doldurmasaydı. (Böyle yapmakla) hadis sanatında, sermayesi olmayan¹, zevksiz bir imamın yapacağını yapmıştır.² Allah iyi niyetine mukâbil onu mükâfatlandırırsın. “Şifâ” ile onu faydalandırırsın. Böyle de olmuştur zaten.”³ ez-Zehebî'nin *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın bolca uydurma rivâyet içerdiğine yönelik bütün değerlendirmeleri bu kadardır. Bilinebildiği kadarıyla ez-Zehebî, eleştirilerini mücmel bir tarzda, bu satırlarla dile getirmiş olmakla birlikte, bu rivâyetlerin hangileri olduğuna yönelik başkaca bir değerlendirme yapmamıştır. ez-Zehebî gibi kudretli bir cerh ve ta'dil

Mustafa İslamoğlu'nun *Üç Muhammed*'inde dile getirdiği düşüncelerini cami kürsülerinde ve televizyon ekranlarında eleştirmektedir. Hatta bu kitaptaki görüşleri reddetmek sadedinde fiilî bir cevap olarak *Kitâbü 'ş-Şifâ* dersleri başlattığı bilinmektedir.

¹ ifadesi; “sermayesi olmayan” şeklinde tercüme edilmiştir. Zehebî bu ifadesi ile ironi yapıyor gibidir. Zira hadis ilminde cerh ve ta'dil açısından önemli bir kavram olan nakd/tenkit kelimeleri de aynı köke dayanmaktadır.

² Zehebî'nin yukarıda Türkçesi verilen sözleri şu şekildedir: [توالبغه نفيسة، وأجلها وأشرفها كتاب "الشفا" لولا ما قد حشاه بالاحاديث المفتعلة، عمل إمام لا نقد له في فن الحديث ولا ذوق، والله يشبه على حسن قصده، وينفع ب "شفائه"، وقد فعل، وكذا فيه من التأويلات البعيدة ألوان، ونبينا صلوات الله عليه وسلامه غني بمدحة التنزيل عن الاحاديث، وبما تواتر من الاخبار عن الآحاد، وبالأحاد النظيفة الاسانيد عن الواهيات، فلماذا يا قوم تشيع بالموضوعات، فيتطرق إلينا مقال ذوي الغل والحسد، ولكن من لا يعلم معذور، فعليك يا أخي بكتاب "دلائل النبوة" للبيهقي، فإنه شفاء لما في الصدور وهدى ونور.] Gökalp, tezinde, Zehebî'nin [توالبغه نفيسة، وأجلها وأشرفها كتاب "الشفا" لولا ما قد حشاه بالاحاديث المفتعلة، عمل إمام لا نقد له في فن الحديث ولا ذوق] ifadesini; yanlışla düşmek suretiyle, “Onun te'lifâtı nefistir. Şifâ Kitabı da, şayet ona uydurma hadîsleri karıştırmasaydı, hadis dalında tenkide uğramayan bir imam olarak, teliflerinin en güzeli olurdu” şeklinde Türkçe'ye çevirmiştir. Bkz. Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 98.

³ Zehebî, *A 'lâmü'n-nübelâ*, XX, 212, trc. no. 136.

imamının dillendirdiği bu satırlar, *Kitâbü’ş-Şifâ*’ya yönelik ilk ve esaslı eleştirilerdir aynı zamanda. Söz konusu eleştirinin, şimdilerde olduğu gibi o günlerde dikkate alındığı ve âlimleri *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın hadîslerini araştırmaya, tahrîc etmeye sevkettiği veya bu süreci hızlandırdığı düşünülebilir. Nitekim ez-Zehebî’yi takip eden asırda, Ebu’l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), *Tahrîcû ehâdisi’ş-Şifâ* isimli bir eser telif etmiştir. Ancak bu eserin günümüze ulaşmadığı söylenmektedir. Günümüze ulaşan tek eser ise Celâleddîn es-Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *Menâhilü’s-safâ fî tahrîcî ehâdisi’ş-şifâ*’sı ve değişik dönemlerde ona tekmile mâhiyetinde yazılan eserlerdir.

Son dönemde Fas’ta temâyüz etmiş âlimlerden Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî, kaleme aldığı *İthâfû ehli’l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi’ş-Şifâ* isimli eserin başında bir değerlendirme yazısı yazmış ve ez-Zehebî’nin yukarıdaki sözünü aktardıktan sonra şöyle demiştir: “Zehebi söylediklerinde haklıdır. Doğruyu söylemek fazilettir. Hocamızın hocası Muhammed b. Ca’fer’in (el-Kettânî), er-Risâletü’l-müstetrafe’de söylediği “Zehebî bu sözlerinde insaf yolunu gözetmemiş, peşin hükümlü davranmıştır” sözü doğru değildir.”¹ et-Telîdî’ye göre, bu durum eş-Şifâ’nın ve müellifinin kadr u kıymetinden bir şey eksiltmez. ez-Zehebî’nin işaret ettiği rivâyetleri eserine alırken *Kâdî İyâz*’ın bir gerekçesi de söz konusu olmuş olabilir. Mesela, problem belki de hadîsleri kendilerinden aldığı bazı kaynaklarından kaynaklanıyordur. Müellif bazen kaynağına güvendiği için tekâsül göstermiş ve iyice araştırmadığı için hataya düşmüş olabilir. Ya da pek çok âlimin faziletli işlerde zayıf hadîslerle amel etmeye ruhsat veren görüşe tabi oldukları bilinmektedir. Bu noktada kimileri aşırıya kaçarak mevzû sözleri rivâyet etmiş olabilirler.² et-Telîdî, ardından mevzû, münker ve aslı olmadığını iddia ettiği ve eserinden hazfetmiş bulunduğu 150 kadar rivâyetin etrâfını zikretmiştir.³ Bunu yaparken de sadece o rivâyetlerin asıl nüshadaki kısım ve bâblarına işaret etmekle yetinmiştir.

İslamoğlu’nun da konuya ez-Zehebî’nin görüşünü destekler mahiyette yorum getirdiği görülmektedir. ez-Zehebî’nin eş-Şifâ’yı eleştirme sadedinde “*Hassasiyetinin azlığını gösteren uydurma hadîslerle ve yüce peygamberlik makamının muhtaç olmadığı bol keseden yorumlarla dolu olduğunu*” söylediğini iddia eden İslamoğlu’na göre ez-

¹ Telîdî, *İthâfû ehli’l-vefâ*, s. 22.

² Telîdî, a.g.e., a.y.

³ Telîdî, a.g.e., s. 22-28.

Zehebî bu yargıda bulunurken, el-Kettânî'nin dediği gibi “*insafsız*” falan değildir. İslamoğlu ardından, eskilerden bir çoğunun mucizeler konusunda telif ettikleri eserlerinde doğrusunu eğrisinden, meşhurunu garibinden, rivâyet edileni uydurma olanından ayırdetmeksizin ellerine geçen birçok haberi kaydetmiş olduklarını, Beyhakî'nin bir “itirafı” olarak takdim etmektedir.¹

Türkiye’de hazırlanan bazı tezlerde *Kitâbü’ş-Şifâ*’da yer alan rivâyetlerin sıhhat değeri açısından bazı değerlendirmelerin yapıldığı görülmüştür. Murat Gökalp, tezinde, ez-Zehebî’nin söz konusu eleştirilerinden hareketle bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Önce, ez-Zehebî’nin bu eleştirisini hayli insafsızca bulan Muhammed b. Ca’fer el-Kettânî ve Beşîr Ali Hamd et-Türâbî’nin konuya yaklaşımlarını yansıtmıştır. Her iki âlimin de *eş-Şifâ*’da uydurma ve bâtil rivayetler olduğunu kabul etmekle birlikte, bunların sayısının çok az olduğunu, dolayısıyla eserin kıymetine bir hâlel gelmeyeceğini ifade ettiklerini vurgulamıştır. Onların bunu söylerkenki en önemli dayanaklarının da es-Süyûtî’nin *Menâhîlu’s-Safâ*’sı olduğunu söylemiştir. Ardından *Menâhîlu’s-Safâ*’yı taramış ve yaptığı taramada 11 rivayetin, es-Suyûtî tarafından mevzû, münker yahut hurafe-İsrâiliyyât şeklinde nitelendirildiğini tespit etmiştir.² es-Süyûtî’nin eserinde yapılan değerlendirmelere itibar edildiğinde *eş-Şifâ*’nın neredeyse tamamen sahih, hasen ve çok söz götürmeyen zayıf rivayetlere istinat ettiği izlenimi doğabileceğini belirten araştırmacı, durumun hiç de bu minvalde olmadığını iddia etmiş ve sonuç itibarıyla et-Telîdî’nin yukarıda ifade edilen eserindeki yöntemine itibar ettiğini ortaya koymuştur. Gökalp, Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî’nin *İthâfû ehli’l vefâ bi-tehzîbi Kitâbi’ş-Şifâ* isimli eserinde, *eş-Şifâ*’da yer alan 150 veya daha fazla sayıdaki bâtil rivayetleri almamış olmasını önemli bulmuş ve et-Telîdî’nin bu hususta ilmen hakkı teslim ettiği kanaatini beyan etmiştir.³

Hülya Çakıl da zikri geçen yüksek lisans tezinde, *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki rivâyetlerin kaynakları hakkında bir takım tenkitlerde bulunmuştur. Ona göre, rivayetlerde senet ve metin tenkidine gidilmediği gibi başka bir kaynağa da başvurulmamış ve zaman zaman

¹ İslamoğlu, *Üç Muhammed*, s. 114-115.

² Gökalp bu 11 rivâyete işaret etmiştir. Bkz. Süyûtî, *Menâhîlu’s-safâ fî tahrîci ehâdisi’ş-Şifâ*, s. 85 (no: 322); 130 (no: 606); 133 (no: 625); 135 (no: 635, 637); 151 (no: 742); 166 (no: 838); 167 (no: 845); 218 (no: 1176); 228 (no: 1244), 230 (no: 1251).

³ Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 98-99.

selim aklın kabul edemeyeceği haberlere yer verilmiştir. Çakıl, Kâdî İyâz'ın özellikle mucizeler bahsinde, “rivayetlerin çokluğunu” ve “bugüne kadar onlara yönelik muhalif bir sesin çıkmamasını” yeterli sıhhat delili saymasını eleştiri konusu yapmıştır. Bunların yanı sıra hadîslerde *Kütüb-i Tis'a* dışında zaman zaman ikinci derece diyebileceğimiz kaynakların esas alındığını dile getirmiştir. Hadis rivâyetlerinde, seçici bir yaklaşımla hareket edildiğini, amaç Peygamber'e övgü ve onu yüceltme olduğu için, konular hakkında varolan bütün haberler dikkate alınmaksızın ancak amaca hizmet edeceklerin tercih edildiğini iddia etmiştir.¹

2. 2. İddiaları Reddedenler veya Kısmen Kabul Edenler

ez-Zehebî'nin *Kitâbü's-Şifâ* ve müellifi ile ilgili eleştirilerini aşırı bulan âlimler de vardır. Şemseddin es-Sehâvî de (ö. 902/1497) onlardandır. es-Sehâvî, *Kitâbü's-Şifâ* üzerine yazmış olduğu iki hatim kitabından biri olan *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li İyâz*'da ez-Zehebî'nin tenkitlerini değerlendirmiş ve bazı itirazlarda bulunmuştur. es-Sehâvî'ye göre, ez-Zehebî kimi zaman tenkitlerinde kantarın topuzunu kaçırabilmektedir. Mesela Ebu'l-Kâsım et-Taberânî gibi kudretli bir hadis hâfızını ve münekkidini hüküm beyan etmeyen ancak ciddî tenkide maruz kalmış bazı rivâyetleri hem de senedleriyle birlikte rivâyet ettiği halde *el-Mîzân*'ına almış ve eleştirmiştir. es-Sehâvî, ez-Zehebî'nin Kâdî İyâz ile ilgili düşüncelerini ifade ederken daha özentili ve yumuşak bir dil kullanabilecekken böyle davranmadığını dile getirmiş, alanında otorite ve güvenilir bir muhaddis kabul edilen Kâdî İyâz'ın bu dozda bir eleştiriye hak etmediğini kaydetmiştir. Rivâyet ettiği bazı hadîsler sebebiyle Kâdî İyâz'ı yermeye ez-Zehebî'ye muvâfakat gösteren kimi âlimlerin bile, Kâdî İyâz'ın hadîsleri derleyip toplama hususunda gösterdiği gayreti savunmak suretiyle ona olan güvenlerini izhar ettiklerini vurgulayan es-Sehâvî'ye göre onlar *Kitâbü's-Şifâ*'nın hakkını vermek ve bu benzersiz ve yüksek değerdeki kitabın, kusurlu ve zayıf gösterilmesine engel olmak maksadıyla bunu yapmışlardır.²

ez-Zehebî'nin özellikle hadis, tarih ve terâcim konularında emsalsiz bir âlim olduğu ilim ehline bilinen bir husustur. Elliye aşkın eser üzerine yaptığı ihtisar vb.

¹ Çakıl, *Kadî İyâz'a Göre Peygamber'in Dindeki Konumu*, s. 109-110.

² Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 19.

çalışmaların her biri ciddi emek, dikkat ve ilmî birikim ürünüdür.¹ ez-Zehebî'nin en çok eser verdiği alanlardan biri hadistir. İbn Hacer'e göre ez-Zehebî hadis konusunda derinleşmiş, bu alanda kaynak niteliğinde pek çok kitap ortaya koymuştur.² Aynı zamanda önemli bir eleştirmen olan ez-Zehebî naklettiği metinlerdeki kusur ve illetlere, rivayet zincirinde kapalı olan yerlere, râvilerde bulunabilecek cerh noktalarına mutlaka temas etmiştir.³ ez-Zehebî'nin ricâl tenkidi sahasındaki kudretinin ve başarısının belki de en açık delili *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* olup bu eserin gerek çağdaşları gerekse daha sonra gelenler tarafından son derece önemli bir başvuru kaynağı olarak kabul gördüğü de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ancak bütün bunlarla birlikte, es-Sehâvî'nin bu konudaki değerlendirmelerini de yabana atmamak gerekir. ez-Zehebî'den, "*Ricâl tenkidi konusunda her şeyi derinliğine inceleyenlerdendi*" diye söz eden⁴ ve çağdaşlarından İbnü'l-Murâbit diye meşhur Ebû Amr Muhammed b. Osman el-Gırnâtî (ö. 752/1351) belki de biraz yakışsız bir üslûpla, "*Zehebî'nin müteahhir şahsiyetlere ait bazı biyografilerde onların olumsuz yanlarını zikrettiğini, Târîhu'l-İslâm'ın dörtte birinin gıybetten ibaret bulunduğunu*" ileri sürdüğünde, ez-Zehebî'yi müdâfaa eden⁵ bir hadis âlimi ve tarihçi olan Şemseddîn es-Sehâvî de özellikle konu Kâdî İyâz ve *Kitâbü's-Şifâ* olduğunda dikkate alınması gereken bir otoritedir. O, *Kitâbü's-Şifâ* ile son derece ilgili bir âlimdir. Bu eseri hayatının sonuna kadar değişik hatim meclislerinde okutmuştur. Hatta *Kitâbü's-Şifâ* ile ilgili iki tane hatim kitabı telif etmiştir. İleride haklarında geniş malumat verilecek olan bu eserlerden birincisi *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li İyâz*, ikincisi ise *er-Riyâd fî hatmi's-Şifâ li İyâz*'dir. Ayrıca halk arasında yaygınlaşmış olan sahih, zayıf ve mevzû rivâyetlere dâir *el-Makâsîdü'l-hesene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehra ale'l-elsine* gibi önemli bir eserin müellifidir.

es-Sehâvî'nin de aslında *Kitâbü's-Şifâ*'ya ve müellifine yönelik bir takım eleştirilerinin söz konusu olduğunu ifade etmek gerekir. Bunu, yukarıdaki değerlendirmelerinin devamında serdettiği cümlelerinden çıkarmak mümkündür. Kaynaklarda Burhâneddîn el-Halebî, İbrahim el-Muhaddis ve Burhânü'l-muhaddis diye de

¹ Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 182.

² Altıkulaç, *a.g.md.*, a.y.

³ Altıkulaç, *a.g.md.*, a.y.

⁴ Altıkulaç, *a.g.md.*, s. 183.

⁵ Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, (nşr. Franz Rosenthal), s. 97-98.

isimlendirilmiş olan Ebu'l-Vefâ Sıbt İbnü'l-Acemî Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed et-Trablüsî el-Halebî (ö. 841/1438) üzerinden bir örnek vermiştir. *el-Muktefâ (el-İktifâ) fî (şerhi/zabti/halli) elfâzi's-Şifâ li'l-Kâdî İyâz* isimli eserin müellifi olan ve es-Sehâvî tarafından el-Burhân diye zikredilen bu zât şöyle demiştir: “Onun (eserinde zikrettiği) bazı hadîslerle ilgili olumsuz yorumlarda bulundum. Aynı zamanda genel anlamda, onun bu rivâyetleri zikrettiği yerler noktasında da bir takım tenkitlerim oldu. Bununla birlikte bu hadîsler kütüb-i sitte’de veya kütüb-i sitte’nin birkaçında yer alabilir.” Burhâneddîn el-Halebî’nin bu cümlelerinden onun *Kitâbü's-Şifâ*’ya yönelttiği eleştirilerin iki boyutunun olduğu anlaşılmaktadır. Birinci eleştirisi, eserdeki bazı rivâyetlerin isnat değerine yöneliktir. İkinci eleştirisi ise, naklettiği bu rivâyetleri nereden naklettiğini, nereden aldığını belirtmemesi noktasındadır. es-Sehâvî daha sonra, Burhâneddîn el-Halebî’den naklen, Zeynüddîn el-İrâkî’nin (ö. 806/1404) *Kitâbü's-Şifâ* ile ilgili tutumunu zikretmiştir. el-İrâkî, önce *eş-Şifâ*’daki rivâyetleri sahiplerine isnâd etmek ve bu rivâyetler üzerine düşüncelerini ifade etmek istemiş ancak sonra bu fikrinden vazgeçmiştir. Bu fikrinden rücû etmesininin gerekçesini de, şu sözüyle açıklamıştır: “*Kitâbü's-Şifâ* hüsn-i kabûle mazhar olmuş bir eserdir, böyle bir eseri, eleştirilere maruz bırakmayı istemiyorum.” Zeynüddîn el-İrâkî ayrıca şöyle demiştir: “*Kadî İyâz* gibi saygın biri, meşhur bir yalancından naklettiği birçok hadîsi senetleriyle birlikte sevkediyorsa ve fakat naklettiği rivâyetleri ancak kendisiyle bilebiliyorsak ve bu rivâyetleri nereden aldığını söylemiyerek, kaynağını bulmayı, bizim açıklamamıza bırakıyorsa bu neden garipsenir ki?”¹ es-Sehâvî, sorduğu bu sorunun cevabını da şu şekilde vermektedir: “*Kâdî İyâz*’ın yerine cevap olarak aklıma gelen şudur: O eserinde dinleyiciye lezzet veren ve bütün duyularıyla kulak kesilmesini sağlayan harika bir üsluba, üstün bir talebe ve sevaba medâr cevaplara yönelmiştir. Onun amacı kendisinden öncekilerin gitmediği bir yolda yürümektir. Şu sahih midir bu değil midir bununla uğraşmamıştır. Hele hele öncekilerin müsâmahe ile yaklaştıkları fezâil konusunda, mukarrar ve mazbut olduğu üzere kimi rivâyetlerde bazı şartlar oluşmasa bile, *Kâdî İyâz* bu şartlara bağlı kalmamıştır. Kaldı ki o, kitabının başında birçok hadîste ve bu hadîsler arasında garîb olanlarda sıhhat ve şöhret kaydını gözettiğini ifade etmiştir. Meşhur imamlar tarafından zikredilmiş olan garîb hadîsleri sorgulamamıştır. Fazla yer

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 19.

kaplamaması için ihtisar düşüncesiyle, çoğu hadîsin senedini hazfettiğini de kitabının başında vurgulamıştır. Ancak zaruret gördüğü durumlarda, serdettiği rivâyetler hakkında yorumda bulunmuştur.”¹

Hatim edebiyatı bağlamında yaptığı araştırmalar ve özellikle es-Sehâvî ve İbn Nâsirüddîn ed-Dimeşkî'nin (ö. 842/1439) hatim eserleri üzerine yaptığı tahkîk çalışmalarıyla bilinen Abdüllatîf el-Cîlânî'nin de belirttiği üzere² aslında es-Sehâvî'nin dile getirdiği hususlarda da açıklanmaya ve yorumlanmaya ihtiyaç duyan noktalar söz konusu olabilir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken nokta *Kitâbü's-Şifâ*'ya izâfe edilen tenkitlerin, onun kıymetinden ve saygınlığından bir şey eksiltmeyeceğidir. Zira bu hususlar, hangi iş olursa olsun, insan unsurunun olduğu yerde, kişiye âriz olabilecek hususlardandır.

Son yüzyılda Mağrib'de yetişmiş önemli âlimlerden Muhammed b. Cafer el-Kettânî (ö. 1346/1927) ez-Zehebî'nin yukarıdaki iddialarına karşı çıkmıştır. Türkiye'de *er-Risâletü'l-müstetrafe fî beyâni meşhûri kütübi's-Sünneti'l-musannefe* isimli eseriyle tanınan el-Kettânî, bu eserinde *Kitâbü's-Şifâ* ve müellifi hakkında da bilgiler vermiştir. Kettânî'nin *Kitâbü's-Şifâ*'da zayıf rivâyetlerin varlığını kabul ettiği ancak uydurma rivâyetler içerdiği hususunda daha dikkatli bir dil kullandığı görülmektedir: “*Kitâbü's-Şifâ, zayıf bazı rivâyetler içermektedir. Kimileri ise bu rivâyetlerin uydurma olduğunu söylemişlerdir.*”³ Görüldüğü gibi, el-Kettânî eserde zayıf rivâyetler olduğunu bizzat ifade ederken, uydurma iddialarını ise başkalarının dilinden temrîz üslubuyla vermek suretiyle yaklaşımını belli etmektedir. Ardından ez-Zehebî'nin iddialarını aktaran el-Kettânî, kendi kanaatini şu şekilde ifade etmektedir: “*Zehebî (bu iddiasında) peşin hükümlü davranmıştır. Kitâbü's-Şifâ; birçok kişinin de ifade ettiği üzere, şüphesiz, birçok faydası olan, daha önce bir benzeri telif edilmemiş olan önemli bir eserdir. Müzmin hastalıklardan şifaya kavuşmak, sıkıntılardan kurtulmak ve zorlukları aşmak maksadıyla okunduğu tecrübe edilmiştir. Allah müellifinin sa'yini meşkûr eylesin, bu güzel amelinin karşılığını en güzel şekilde versin...*”⁴ O, bu ifadeleriyle, ez-Zehebî'nin *Kitâbü's-Şifâ* hakkında ileri sürdüğü

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 20.

² İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi's-Şifâ*, s. 21.

³ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 106.

⁴ Kettânî, *a.g.e.*, a.y.

düşüncelerinin isabetli olmadığını, pek çok âlimin de onun tenkitlerine katılmadığını beyan etmiş olmaktadır.

Son dönem araştırmacılarından Beşîr Ali Hamd et-Türâbî'nin görüşü de benzer niteliktedir. *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da uydurma ve münker rivâyetlerin varlığını inkâr etmeyen et-Türâbî, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın uydurma rivâyetlerle dolu olduğu sözünü ise haddi aşmak ve saldırmaktan ibaret kabul etmiştir. et-Türâbî, kanaatine delil olarak es-Süyûtî'nin *el-Menhelü 'l-asfâ fî tahrîci ehâdîsi 'ş-Şifâ*'sını (*Menâhilü 's-safâ*) öne sürmüştür.¹

Kâdî İyâz ile ilgili çalışması olan araştırmacılarından Hüseyin b. Muhammed Şevvât, ez-Zehebî'nin iddiaları üzerine yorum yapanlardandır. Ona göre ez-Zehebî'nin bu söylediklerinde mübâlağa vardır ve bu iddialar kitabın kıymetini ve müellifinin kadrini eksiltmez. Bilakis insanoğlu tarafından yapılan işlerde bir kısım eksikliklerin olabileceğinin delilidir ve ayıplamaya kapı aralamamalıdır. Şevvât da düşüncelerini *el-Menâhil*'e dayandırmıştır. Suyûtî'ye göre, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'daki rivâyetlerden sadece üç tanesinin uydurma olduğunu, beş hadîsle ilgili hüküm verilmediğini, dokuz hadîsin kaynaklarda bulunmadığını, üç hadîsin münker olduğunu, iki hadîsin ileri derecede zayıf olduğunu, otuz iki hadîsin irsâl sebebiyle zayıf olduğunu, geri kalan hadîslerin ise makbul olduklarını, makbûl olanlardan bir kısmının sahih bir kısmının da hasen olduğunu ifade etmiştir.²

Görüldüğü üzere, ez-Zehebî'nin açtığı bu yolda, farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Kimisi bu iddiaları toptan reddetmekte, kimisi kısmen kabullenmekte ve kimisi de onun bu görüşüne muvâfakat etmektedir. Bu çerçevede, genel bir fikir vermesi açısından, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da yer alan ve haklarında bir takım iddiaların söz konusu olduğu bazı rivâyetlerin değerlendirilmesi düşünülmüştür.

¹ Türâbî, *el-Kâdî İyâz*, s. 331.

² Şevvât, *el-Kâdî İyâz*, s. 220-221.

3. Eleştirilen Bazı Rivâyetlerin Tahlili

3. 1. Allah Resûlü'nün İdrarının İçilmesi

«وَقَدْ رَوَى نَحْوُ مَنْ هَذَا عَنْهُ فِي امْرَأَةٍ شَرِبَتْ بَوْلَهُ، فَقَالَ لَهَا: «لَنْ تَشْتَكِي وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا.»

(Peygamberimizin) idrarını içen kadına dâir anlatılan olay da böyledir. (Resûl-i Ekrem) o kadına “Artık bir daha karının ağrımaz” buyurmuştur.¹

Mustafa İslamoğlu bu rivâyetin uydurma olduğunu iddia etmektedir.² İfadelerinden anlaşıldığı kadarıyla İslamoğlu, üzerinde durduğumuz rivâyetin ilk kısmını zayıf, ikinci kısmını ise uydurma kabul etmektedir. Yani Hz. Peygamber’in bevlinin içilmesi hâdisesinin varlığına şüpheli yaklaşmakla birlikte senedi açısından zayıf kabul etmektedir. Bu görüşünü Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî İbnü'l-Mulakkın (ö. 804/1401)'in bu konudaki değerlendirmesine ve Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecmeu'z-zevâid*'de sevkettiği bir rivâyet üzerine bina etmektedir. Bu rivâyete ve İbn Mülakkın'ın değerlendirmelerine yeri geldiğinde değinilecektir. Rivâyetin ikinci kısmını yani لَنْ تَشْتَكِي وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا ifadesini ise kesin bir dille reddetmekte ve uydurma olduğunu iddia etmektedir.

Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in Resûlullah'ın hacamat kanını içmesi neticesinde bunu öğrenen Hz. Peygamber'in وَمَنْ أَمَرَكَ أَنْ تَشْرَبَ الدَّمَ؟ şeklindeki tepkisini ihtiva eden *Mecmeu'z-zevâid* târikinin doğru olduğunu farzetmekte ve buradan hareketle metin tenkidi

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 109.

² “... Kan içmekten daha ağırı, Resulullah'ın bevlini içen bir kadına “Karın ağrısından bundan böyle ebediyyen şikâyet etmeyeceksin” dediğinin nakledilmesidir. Bu sözün hiçbir aslı yoktur. Böyle bir sözü Resûlullah'a nispet etmek de kanaatimizce Resulullah'ın hatırasına tazim değil, kasıtsız da olsa tahkirdir. Evet, bir haber vardır, fakat “Karın ağrısından bundan böyle ebediyyen şikâyet etmeyeceksin” ibaresi içerisinde yer almamaktadır. Kaldı ki, söz konusu haberin senedinin zaafı bir yana, metin açısından dramatik bir görüntüyle karşı karşıya olduğumuz kesindir. Yukarıdakini² doğru kabul etmemiz durumunda Resûlullah'ın azarını hatırlarsak, bundan daha necis olan bevlın içilmesi durumunda Resulullah'ın muhtemel tepkisini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Bu haberin daha makul bir gerekçeyle dayandırıldığı bir rivayette, Resulullah'ın özellikle yaşlılığında bevlettiği kabı, gece yarısı ciğeri yanmış bir halde su zannederek içen Bereke (Ümmü Eymen)'den bahsedilir. Farz-ı muhâl, gerçekleşmesi durumunda dahi bu bir kazadır ve böyle bir kazadan Hz. Peygamber'e yücelik payı çıkartmaya kalkmak, yalnızca peygamber tasavvurunun girdiği krizin vehâmetine delâlet eder, başka hiçbir şeye değil.” İslamoğlu, *Üç Muhammed*, s. 125-126.

yapmaktadır. Ona göre, bevl kandan daha necistir. Öyleyse, kanının içilmesine bu tepkiyi veren Allah Resûlü'nün, bevlinin içilmesine daha fazla tepki vermesi beklenir. Hâlbuki bu rivâyette beklenenin tam tersi bir tepkiden bahsedilmektedir.

Abdullah et-Telîdi'nin de *İthâfû ehli'l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi's-Şifâ* isimli eserinde, üzerinde durulan «لَنْ تَشْكِي وَجَع بَطْنِكَ أَبَدًا» ifadesine yer vermediğini belirtmek gerekir. Onun; Kâdî İyâz tarafından *Kitâbü's-şifâ*'da zikredilen bâtil haberlerin tamamını eserinde hazfettiğini baştan söylemiş olması¹ onun bu rivâyet ile ilgili ciddi şüphelerinin olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, söz konusu rivâyetin, eserinin başında etrâfını verdiği uydurma, bâtil, aslı olmayan vs. rivâyetler listesinde de bulunmadığı görülmektedir.

Nuri Topaloğlu da olay üzerine Peygamber'in azı dişleri görününceye kadar güldüğünü ve “*Bundan sonra asla karın ağrısı duymayacaksın*” dediğini naklettikten sonra, bu tür bir sözün uydurma olduğunu izhar etmiş ancak gerekçelerini beyan etmemiştir.²

İslamoğlu'nun; Kâdî İyâz'ın zikrettiği yukarıdaki rivâyet bağlamında dile getirdiği hususlar, konunun kategorik bazda, belli bir sıra takip edilerek ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu sebeple ilk olarak; Hz. Peygamber'in yattığı sedirin altına, geceleri, küçük abdestini bozmak için bir kap koymasına temas edilecektir. İkinci olarak; Hz. Peygamber'in bu kaba bozduğu küçük abdestinin içilmesi hadisesi ve içenin kimliği söz konusu edilecektir. Üçüncü ve son olarak da Hz. Peygamber'in; kadının idrarını içtiğini duyduğunda nasıl tepki verdiği, ona ne dediği ve bu ifadesinin nasıl yorumlanması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Hz. Peygamber'in yatağının altına, küçük abdestini bozmak için bir kap koyduğuna dâir rivâyet iki kanaldan gelmekte ve birçok kaynakta zikredilmektedir. Birinci kanal Ümeyme kanalı, ikinci kanal ise Ümmü Eymen kanalıdır. Ümeyme kanalı muhtasar ve mufassal olarak zikredilmiştir. Muhtasar olan formatta, sadece Hz. Peygamber'in yatağının altına, geceleri ihtiyaç halinde küçük abdest bozmak üzere bir kap koyması söz konusu edilmektedir. Mufassal formatta ise, buna ilave olarak idrarının içilmesi hâdisesi

¹ Bkz. Telîdî, *İthâfû ehli'l-vefâ*, s. 22.

² Topaloğlu, “Hz. Peygamber'in Zâtı ve Eşyası ile Teberrük Meselesi”, s. 71-95.

anlatılmaktadır. Hadisin değerlendirmesine, Ümeyye tarîkinin muhtasar formatından başlamak mümkündür:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى، حَدَّثَنَا حَجَّاجٌ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، عَنْ حُكَيْمَةَ بِنْتِ أُمِّمَةَ بِنْتِ رُقَيْعَةَ، عَنْ أُمِّهَا، أَنَّهَا قَالَتْ: «كَانَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدَحٌ مِنْ عِيدَانٍ تَحْتَ سَرِيرِهِ، يُبُولُ فِيهِ بِاللَّيْلِ»¹

Sahâbiye olan Ümeyme bint Rukayka et-Temîmiyye; Hz. Peygamber'in eşi Hafîce binti Huveylid'in kız kardeşi ve dolayısıyla Hz. Fâtıma'nın teyzesidir.² Ümeyme'nin; Hz. Peygamber ile olan hısımlık bağı dolayısıyla onun hanesine rahatça girip çıkmasının ve söz konusu rivâyette zikredilen konudan kolayca haberdar olabileceğinin göz önünde bulundurulması gerekir.

Tartışmalar genelde Ümeyme'nin kızı Hukeyme bint Ümeyme etrafında cereyân etmektedir. Zehebî, İbn Cüreyc'in Ümeyme'den rivâyette tek başına kaldığını söylemiştir.³ İbn Hibbân onu sika saymış⁴; İbn Hacer ise, iki yerde Hukeyme'nin durumunun bilinemediğini yani meçhul olduğunu ifade emiş⁵ başka bir yerde ise İbn Hibbân'ın onu es-Sikât'ında zikrettiğini vurgulamıştır.⁶ Zehebî de onu meçhul kabul etmiştir.⁷

Şuayb el-Arnaûd, Hukeyme'nin sadece İbn Hibbân tarafından sika sayıldığını, Zehebî ve İbn Hacer'e göre ise meçhul olduğunu söylemiş, Hukeyme sebebiyle de hadisi zayıf kabul etmiştir.⁸ Bu sonuca varan el-Arnaûd; İbn Hacer'in *et-Takrîb* ve *Lisânü'l-mîzân*'daki ifadesini öne çıkarmış ve *Tehzîbü't-tehzîb*'te yaptığı İbn Hibbân vurgusunu dikkate almamış görünmektedir.

Hukeyme hadis tenkidi açısından kimilerince meçhul kabul edilmiş bir râvîdir.

¹ Bkz. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 13; Nesâî, "Tahâret", 29. İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 274, h. no: 1426; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 272; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, I, 388; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, I, 114.

² Bkz. İbn Abdülber, *el-İstiâb*, IV, 1791; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, VII, 25; İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikât*, III, 25; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 130; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 503; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, IX, 223; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 31.

³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 606. Ayrıca bkz. Mizzî, *a.g.e.*, XXXV, 156.

⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikât*, IV, 195. İbn Hibbân'ın hakkında cerh bilinmeyen kimseleri sika saydığına dair bkz. Sönmez, *İbnu Hibbân ve Cerh-Tâdil Metodu*, s. 29-34.

⁵ İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 745; *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 524.

⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 411.

⁷ Zehebî, *a.g.e.*, I, 587.

⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 13 (thk. Şuayb el-Arnaûd ve öte.).

Dolayısıyla Hukeyme'nin adalet vasfı ile ilgili olumsuz bir değerlendirme söz konusu değildir. Sadece İbn Cüreyc kendisinden rivâyette tek başına kaldığı için mestûr bir râvî durumundadır. Ancak Hukeyme'nin durumunu güçlendiren bazı durumlar söz konusudur. En başta Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tahâvî gibi âlimlerin onun rivâyetine eserlerinde yer vermeleri onun hâlini takviye etme anlamı taşımaktadır. Bunun yanında İbn Hibbân onu sika kabul etmiştir. Ayrıca kendisinden rivâyette bulunan İbn Cüreyc de, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin kendisinden rivâyette bulundukları sika bir râvîdir.¹ Üstelik Nâsırüddîn el-Elbânî (ö. 1999) gibi hadis tenkidinde müteşeddît olarak bilinen bir muhaddis onun bu rivâyeti için hasen-sahîh hükmüne varmıştır.² Nitekim bu rivâyete, aynı sened zinciri ile eserinde yer veren Hâkim; rivâyetin isnâdının sahîh olduğunu söylemiş ve Zehebî de ona muvâfakat etmiştir.³

İslamoğlu'nun işaret ettiği İbnü'l-Mulakkın da bu rivâyetin sahîh olmasının şartının Hukeyme'nin sika olmasına bağlı bulunduğunu, İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât*'ında anmasının da bunu temin ettiğini söylemektedir.⁴ Yani İbnü'l-Mulakkın'a göre Ümeyme tarîki sahihtir.

Sonuç itibariyle Hz. Peygamber'in geceleri istirahat ettiği sedirinin altına, ihtiyaç duyduğunda küçük abdestini bozmak üzere bir kap bıraktığının hadis ile sabit olduğunu söylemek mümkündür.

Ümeyme tarîki, bazı kaynaklarda biraz daha ayrıntılı bir şekilde, Bereke kıssasını da içerir veziyette zikredilmektedir. Ümeyme'den sadece Hukeyme bint Ümeyme→İbn Cüreyc→Haccâc tarîkiyle gelen bu rivâyet şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زَيْدٍ الْخُدَّاءُ الرَّقِّيُّ، ثنا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي حَكِيمَةُ بِنْتُ أُمِّمَةَ بِنْتِ رُقَيْقَةَ، عَنْ أُمِّهَا، أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَبُولُ فِي قَدَحٍ عِيدَانٍ، ثُمَّ يَرْفَعُ تَحْتَ سَرِيرِهِ، فَبَالَ فِيهِ ثُمَّ جَاءَ فَأَرَادَهُ إِذَا الْقَدَحُ

¹ Bkz. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 422, 423; İbn Hibbân, *Kitâbü 's-sikât*, VII, 93; Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, XVIII, 338-353; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 666; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 325-338; İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, VI, 402-406.

² Bkz. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 13 (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd).

³ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 272.

⁴ İbnü'l-Mulakkın, *el-Bedrü 'l-münîr*, I, 486.

Kâdî İyâz'ın bu rivâyeti serdetmesinin ardından şu yorumu yaptığı görülmektedir: “(Allah Resûlü'nün) idrarını içen kadın hakkındaki hadîs sahihtir. Nitekim Dârekutnî sahih olan bu hadisi el-Câmiu's-sahiîh'lerine almadıkları için Buhârî ve Müslim'i tenkit etmiştir.”¹

Kâdî İyâz'ın senedini zikretmeksizin sadece Ümmü Eymen'i zikrederek verdiği bu rivayet de ufak lafız değişiklikleriyle birçok kaynakta yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse:

حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ إِسْحَاقَ التُّسَيْرِيُّ، ثنا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، ثنا شَبَابَةُ بْنُ سَوَّارٍ، حَدَّثَنِي أَبُو مَالِكٍ النَّخَعِيُّ، عَنْ الْأَسْوَدِ بْنِ قَيْسٍ، عَنْ نُبَيْحِ الْعَنْزِيِّ، عَنْ أُمِّ أَيْمَنَ، قَالَتْ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ اللَّيْلِ إِلَى فَحَاةٍ فِي جَانِبِ الْبَيْتِ فَبَالَ فِيهَا فَمُغْتٌ مِنَ اللَّيْلِ، وَأَنَا عَطَشَانَةٌ فَشَرِبْتُ مَا فِيهَا، وَأَنَا لَا أَشْعُرُ فَلَمَّا أَصْبَحَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَا أُمُّ أَيْمَنَ، قَوْمِي فَأَهْرِيقِي مَا فِي تِلْكَ الْفَحَاةِ» قُلْتُ: قَدْ وَاللَّهِ شَرِبْتُ مَا فِيهَا، قَالَتْ: فَضَحِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ نَوَاجِذُهُ، ثُمَّ قَالَ: «أَمَّا إِنَّكَ لَا تَتَجَعِّلِينَ بَطْنُكَ أَبَدًا»²

İşte bu rivâyetin bir hususiyeti de, İslamoğlu'nun; “Hz. Peygamber'in bevlinin bir kadın tarafından içilmesi olayının zayıf bir haber olduğu” tezine, bu rivâyeti dayanak göstermesidir.³ Doğrudur, hadis münekkitlerinin Ebû Mâlik en-Nehaî hakkındaki kanaatleri Heysemî'yi doğrular niteliktedir, Ebû Mâlik en-Nehaî zayıf bir râvîdir.⁴ Ayrıca senedinde an'ane vardır ve Nubeyh el-Anezî, Ümmü Eymen'e ulaşamamıştır⁵. Ancak, Ümmü Eymen varyantı, bevl hâdisesinin tek bilgi kaynağı değildir... Zaten Bereke hâdisesinin varlığını işaret eden ve hesen/sahiîh derecesinde olan Ümeyme kanalına az önce

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-şifâ*, s. 110. (Dârekutnî'nin söz konusu tenkidinin kaynağına ulaşıl原因amamıştır.)

² Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXV, 89; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 270.

³ İslamoğlu, muhtemelen Heysemî; hadisi sevkettikten sonra senedinde bulunan Ebû Mâlik en-Nehaî sebebiyle zayıf olduğunu vurguladığı için *Mecmau'z-zevâid*'e işaret etmiştir. Aslında 807/1405 yılında vefat etmiş olan Heysemî, 360/971 tarihinde vefat etmiş olan Taberânî'den çok daha sonradır. Rivâyetin kaynağı Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'idir. Dolayısıyla teknik olarak Taberânî'nin kaynak olarak işaret edilmesi daha uygun olurdu. Üstelik Taberânî'de senediyle birlikte yer almaktadır.

⁴ Onun hakkında Yahyâ b. Maîn “leyse bi-şey”; Ezdî ve Nesâî “metrûkü'l-hadîs; Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Dârekutnî ve Ebû Dâvûd “daîfü'l-hadîs”; Buhârî “leyse bi'l-kavî” demişlerdir. Nesâî bir başka yerde onun için “güvenilmezdir, hadisi yazılmaz” demiştir. İbn Hacer'e göre metruk; Zehebî'ye göre zayıf bir râvîdir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 219; *et-Takrîb*, s. 670; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 456; *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 653.

⁵ İbnü'l-Mulakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, I, 483; İbn Hacer, *et-Telhîs*, I, 171.

işaret edilmişti! Yani bu rivâyet, aslında Ümeyme tarîkinin şâhidi durumundadır.

Kaldı ki Ümmü Eymen→Nubeyh el-Anezî→el-Esved b. Kays→Ebû Mâlik en-Nehaî tarîki her ne kadar zayıf da olsa, birçok kaynakta yer almaktadır.¹

Hz. Peygamber'in idrarını içen Bereke'nin kim olduğu konusunda bir takım tartışmaların olduğu görülmektedir. Kimi onun Allah Resûlü'nün Habeşistan asıllı dadısı Ümmü Eymen Bereke bint Sa'lebe b. Amr el-Habeşîye (ö. 24/645 ?) olduğunu söylemişlerdir.² Kimisi de Ebû Süfyân'ın azatlısı olan Bereke olduğunu iddia etmişlerdir. Ebû Süfyân'ın azatlısı olan Bereke bint Yesâr el-Ezdî (ö. ?), Yemen asıllı olup kocası Kays b. Abdullah ile ikinci Habeşistan hicretine iştirak etmiştir.³ Bazıları ise onun başka bir Bereke olduğunu söylemişlerdir.⁴ Kâdî İyâz da bu tartışmaya dâhil olmuş ve şöyle demiştir: “Söz konusu kadının adı Bereke’dir; ancak hangi Bereke olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Bereke’nin Allah Resûlü’nün hizmetkârlarından Ümmü Eymen olduğu söylenmiştir.”⁵ Kâdî İyâz bu ifade ile Hz. Peygamber'in dadısı olan Ümmü Eymen Bereke bint Sa'lebe'yi kast ediyor görünmektedir.

Ümeyme'nin ve Ümmü Eymen'in Bereke kıssasını ihtiva eden rivâyetlerini birlikte ele alan hadis münekkitleri bir takım değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

İbn Hacer (ö. 852/1449), «إِذَا لَا تَلِجُ النَّارَ بَطْنُكَ»: «أَنَّ أُمَّ أَيْمَنَ شَرِيتَ بَوْلَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «إِذَا لَا تَلِجُ النَّارَ بَطْنُكَ»

¹ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 70; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, II, 67; *Delâilü'n-nübüvve*, I, 444. Ümmü Eymen tarîkinin mütâbî'i olan bir başka zayıf rivâyet için bkz. İbn Hacer, *el-Metâlib*, XV, 581. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İbn Ebû Ömer, Ahmed b. Menî', Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme, İshak b. Râhûye (eserinin ancak yarısını görebilmiştir) ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin *el-Müsne'd*'lerinde bulunduğu halde *Kütüb-i Sitte* ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'inde yer almayan 4702 hadisın konularına göre düzenlendiği bir eserdir. Çalışmaya esas alınan eserlerin bir kısmının günümüze kadar gelmemiş olması sebebiyle değeri daha da artmıştır. Bkz. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 521. İbn Hacer'in üzerinde durulan rivâyete eserinde yer vermiş olması zikredilen kaynaklardan en az birinde de yer aldığını göstermektedir. Bu rivâyetin yer aldığı diğer kaynaklar için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 326; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, IV, 303.

² İbn Abdülber, *el-İstiâb*, IV, 1793; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, VII, 35; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 329; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 358; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, X, 74. Ümmü Eymen Bereke bint Sa'lebe için bkz. Erul, “Ümmü Eymen”, *DİA*, XLII, 317.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 104; VIII, 246; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 47, 48.

⁴ Bkz. Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 177.

⁵ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-şifâ*, s. 110.

وَمَا يُنْكِرُ عَلَيْهَا rivâyetini ele alırken söz konusu ihtilafa değinmiş ve söz konusu olayın iki defa, iki ayrı vakitte ve iki ayrı kişi için söz konusu olduğunu; rivâyetlerin siyakından bunun rahatlıkla anlaşılabilceğini, Ümmü Eymen Bereke ile Ümmü Yusuf Bereke'nin farklı iki şahıs olduğunu söylemiştir. İbn Hacer Ümmü Habîbe ile birlikte Habeşistan'dan geldiği ifade olunan Bereke'yi; Bereke el-Habeşiyye şeklinde tesmiye etmiş ve Bereke Ümmü Eymen'den tefrik etmiştir. Her ikisinin isminin Bereke ve küyelerinin de Ümmü Eymen olmasını ise uzak ihtimal kabul etmiştir.¹

Menâhilü's-safâ'da Kâdî İyâz tarafından nakledilen لَنْ تَشْتَكِيَ وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا ifadesini ve Ümmü Eymen rivâyetini peşisıra ele alan Suyûtî, لَنْ تَشْتَكِيَ وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا ifadesine muhatap olan kişinin Bereke olduğunu ifade etmesinin akabinde, Ümmü Eymen rivâyetini ele almış ve şöyle demiştir: “Bu iki hadisin iki ayrı olayla mı ilgili olduğu yoksa aynı olayla mı ilgili olduğu konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.” Sonuçta yukarıda zikredilen bazı rivâyetleri ele alan Suyûtî (ö. 911/1505), en doğru olan görüşün, söz konusu olayın iki defa meydana gelmesi olduğunu kaydetmiştir.² Yani buna göre, bir Ümmü Eymen Bereke vardır bir de Ümmü Yusuf Bereke... Birisi Ebû Süfyan'ın diğeri de Hz. Peygamber'in azatlı kölesidir. İkisi de Habeşistan asıllıdır ve ikisi de Hz. Peygamber'in evinde görev yapmaktadırlar. Ümmü Yusuf Bereke, hurma kütüğünden imal edilmiş ahşab bir kaptan; Ümmü Eymen Bereke de topraktan yapılmış bir çömlekten Hz. Peygamber'in idrarını içmiştir.³

Kâdî İyâz'ın senedini vermeksizin zikrettiği ve İslamoğlu tarafından kesinlikle uydurma olduğu iddia edilen لَنْ تَشْتَكِيَ وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا ifadesini Suyûtî *Menâhilü's-safâ*'da zikretmiş, Hz. Peygamber'in idrarını içen kadının Bereke olduğunu söylemekle iktifa etmiş, rivâyetin isnat değeri ile ilgili başkaca bir yorumda bulunmamıştır.⁴

Söz konusu ifâde; Ümmü Eymen→Nubeyh el-Anezî→el-Esved b. Kays→Ebû

¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 358. Ayrıca bkz. Erul, “Ümmü Eymen”, *DİA*, XLII, 317.

² Suyûtî, *Menâhilü's-safâ*, s. 43, 44.

³ İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, I, 488.

⁴ Suyûtî, *Menâhilü's-safâ*, s. 43.

Mâlik en-Nehaî tarîki olarak *el-Müstedrek*'te «أَمَّا إِنَّكَ لَا يَفْجَعُ بَطْنُكَ بَعْدَهُ أَبَدًا»; *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*'de «أَمَّا إِنَّكَ لَا تَتَجَعِّعُ بَطْنُكَ أَبَدًا»; *Hilyetü'l-evliyâ*'da «أَمَّا إِنَّهُ لَا يَفْجَعُ بَطْنُكَ» şeklinde gelmiştir.¹ Zehebî; *el-Müstedrek*'teki rivâyette muhtemelen Ebû Mâlik en-Nehaî sebebiyle sükût etmiştir. Kendisine Ümmü Eymen tarîki sorulan Dârekutnî, Ebû Mâlik'i zayıf bulmuş, senetteki sıkıntılı durumun ondan kaynaklandığını belirtmiştir.

Ayrıca, zayıf olan bu rivâyetin de yine zayıf olan bir mütâbi'i söz konusudur. İbn Hacer tarafından zikredilen rivâyet Ümmü Eymen→el-Velîd b. Abdurrahman→Ya'lâ b. 'Atâ→el-Hasen (el-Hüseyn) b. Harb (Hureys)→Silm b. Kuteybe kanalıyla gelmiştir.² Yani iki zayıf rivâyet birbirini takviye etmekte ve rivâyeti hasen li-ğayrihî derecesine yükselmektedir.

Kaldı ki Ümmü Eymen tarîki dışında وَجَعَ بَطْنُكَ أَبَدًا hadisinin çok güçlü bir şâhidi bulunmaktadır. Ümeyme'den sadece Hukeyme bint Ümeyme-İbn Cüreyc-Haccâc

¹ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 70; Dârekutnî, *el-İlel*, XV, 415; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, II, 67; *Delâilü'n-nübüvve*, I, 444.

² İbn Hacer, *el-Metâlib*, XV, 581. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İbn Ebû Ömer, Ahmed b. Menî', Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme, İshak b. Râhûye (eserinin ancak yarısını görebilmiştir) ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *el-Müsne'd*'lerinde bulunduğu halde *Kütüb-i Sitte* ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'inde yer almayan 4702 hadisin konularına göre düzenlendiği bir eserdir. Çalışmaya esas alınan eserlerin bir kısmının günümüze kadar gelmemiş olması sebebiyle değeri daha da artmıştır. Bkz. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 521. İbn Hacer'in üzerinde durulan rivâyete eserinde yer vermiş olması zikredilen kaynaklardan en az birinde de yer aldığını göstermektedir. Bu rivâyetin yer aldığı diğer kaynaklar için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 326; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, IV, 303. Senedinde bulunan el-Velîd b. Abdurrahman el-Cüraşî el-Hımsî ez-Zeccâc'dan; Buhârî (kulların diğer fiilleri gibi *Kur'an*'ı telaffuz edişlerinin de mahlûk olduğunu ortaya koymak amacıyla yazdığı *Halku ef'âli'l-ibâd*'da) ve *Kütüb-i hamse* müellifleri rivâyette bulunmuşlardır. Ebû Hâtim, Zehebî ve İbn Hacer'e göre sika bir râvîdir. Ya'lâ b. 'Atâ el-Âmirî el-Kureşî'den (ö. 120/738), Buhârî (*el-Kirâatü halfe'l-imâm* isimli cüzde) ve *Kütüb-i Hamse* müellifleri rivâyette bulunmuştur. Yahya b. Maîn, Zehebî, İbn Hacer gibi münekkittlerine göre sika bir râvîdir. İbn Hacer'in el-Hasen b. Harb olarak verdiği şahıs, *el-Bidâye*'de el-Hüseyn b. Harb, *Târîhu Dimeşk*'da el-Hüseyn b. Hureys olarak kaydedilmiştir. Bu ismin zaptında, hadis tekniği açısından tahrîf olarak isimlendirilen durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Kaynaklarda, Ya'lâ b. 'Atâ el-Âmirî'nin râvîleri arasında bu isimlerde herhangi birisi bulunamamaktadır. Bu zât eğer Ebû 'Ammâr el-Hüseyn b. Hureys el-Mervezî ise her ne kadar bu zat Buhârî'nin hocalarından ve sika da olsa vefat tarihi 244/858'dir ve Ya'lâ b. 'Atâ el-Âmirî el-Kureşî'ye yetişmesi mümkün değildir. el-Hasen b. Harb veya el-Hüseyn b. Harb ile ilgili doyurucu bir bilgiye ulaşılamamıştır. Her hâlükârda rivâyette bazı râvîler arasında an'ane bulunmaktadır. Ayrıca senette inkitâ olduğu düşünülmektedir.

kanalıyla gelen ve daha önce değerlendirmesi yapılan hadisin son kısmında, Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: «لَقَدْ اخْتَضَرْتُ مِنَ النَّارِ بِحِطَّارٍ» “*Cehennem ateşine karşı bir perdeyle korundun!*”¹ Dolayısıyla «لَنْ تَشْتَكِيَ وَجَعَ بَطْنِكَ أَبَدًا» ifadesinin aslının olduğunu, isnâdı açısından Ümmü Eymen tarîkinin en azından *zayıf* derecesinde olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak özellikle vurgulanması gereken birkaç husus bulunmaktadır. Her şeyden önce Hz. Peygamber’in idrarının içilmesi olayı –yanlışlık eseri olsa da- gerçektir.² Bevl içmenin haram olduğu³ ve idrardan kaçınmamanın kabir azabına neden olacağı bizzat Allah Resûlü tarafından beyan edilmiştir.⁴ Hz. Peygamber’in asla bu yönde bir emri, ruhsatı söz konusu olmamıştır. Eğer böyle olsaydı, sahâbesinin ona olan bağlılıkları göz önüne alındığında bu türden pek çok olaya şahit olunması beklenirdi. Olay sonrasında Hz. Peygamber’in en arkadaki dişleri görünecek kadar gülmesini ve yukarıda işaret edildiği şekliyle sözlü tepki vermesini; onun bevlinin içilmesini onayladığı, doğru bulduğu ve tasvip ettiği şeklinde yorumlamak son derece hatalı olur. Ortada olmuş bitmiş son derece istisnai bir durum vardır. İhtimal, Allah Resûlü, karşılaştığı bir realite karşısında, beşerî bir tepki vererek gayrı ihtiyârî gülmüş ve sonrasında, âdeti zımnında kendi mahiyetinin kemâlini ihsas eden bir latife yapmıştır. Böyle yapmak suretiyle o an karşısında mahcubiyet içinde duran, son derece saygı duyduğu bir hanımefendinin mahcubiyetini telâfi etmek ister gibidir. Sonuçta onu incitmemek, teskin etmek ve ona moral aşılama maksadıyla nezâket kokan bir cümle sarfetmiştir. Her hâlükârda Hz. Peygamber’in bu cümlesi ile hakîkî mânâyı kastetmediği açıktır.⁵ Kâdî İyâz’ın bu rivâyeti ele alma tarzı, siyâk ve sibâk ile birlikte ele alınarak değerlendirilmelidir. Onun bu rivâyeti hakîkî anlamıyla ele aldığını düşünmek

¹ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, XXIV, 189; 205; İbnü’l-Mukri, *Mu‘cem*, s. 70, h. no: 129 (أَوْ جَنَّةٍ ilavesiyle); Heysemî, *Mecmau‘z-zevâid*, III, 7; VIII, 270, 271; İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, VI, 121 (لَقَدْ اخْتَضَرْتُ مِنَ النَّارِ بِحِطَّارٍ أَوْ قَالَ: جَنَّةٍ أَوْ هَذَا مَعْنَاهُ); İbn Asâkîr, *Târihu Dimeşk*, LXIX, 51; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, VII, 25; Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, XXXV, 157.

² Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Abdülber (ö. 463/1071), Takiyyuddîn İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245), İbnü’l-Mulakkîn (ö. 804/1401), Heysemî (ö. 807/1405), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler bunu kabul etmişlerdir. Bkz. İbnü’l-Mulakkîn, *el-Bedrü’l-münîr*, I, 481-488.

³ Buhârî, “Eşribe”, 15.

⁴ Buhârî “Cenâiz”, 87; İbni Mace, “Tahâret”, 26.

⁵ Böyle bir sözün hakîkî anlamında ele alınamayacağı ve Mâlikî fakihî olan Kâdî İyâz’ın, Ebû Hanîfe’nin ve bazı Şâfiî fukahâsının bu konudaki değerlendirmeleri için bkz. Ünal, “Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber’i Anlamak”, s. 44.

haksızlık olur. Onun ahvâl ve evsafını mahza beşer olması nazarıyla ele alan kimselerin bu hususu tam olarak idrâk edebilmeleri zor görünmektedir.

3. 2. Doğumunda Gerçekleşen Sıradışı Olaylar

«وَمَا جَزَىٰ مِنَ الْعَجَائِبِ لَيْلَةَ مَوْلِدِهِ مِنْ اِتِّحَاجِ اِيْوَانِ كِسْرَى، وسقوط شرفاته، وغيض بحيرة طَبْرِئَةَ وَخُحُودِ نَارِ فَارِسَ، وَكَانَ

هَآ أَلْفُ عَامٍ أَمْ تَحْمَدُ»

“Kisrâ’nın saraylarının sarsılması, çardaklarının yıkılması, Taberiyye gölünün suyunun azalması ve Mecûsîlerin bin yıldır durmadan yanan ateşlerinin sönmesi Resûlullah Efendimiz’in doğduğu gece meydana gelen şaşkınlık verici olaylardır.”¹

Muâsır âlimlerden Abdulfettâh Ebû Gudde (ö. 1997), yukarıdaki rivâyet hakkında olumsuz değerlendirmede bulunanlardır. O, ez-Zehebî’den bu rivâyetin *münker* ve *garîb* olduğu görüşünü aktarmış, üç gerekçe öne sürerek bu naklin sahîh olmadığını, *münkatı’* ve *münker* olduğunu ileri sürmüştür. Gerekçelerini sıraladıktan sonra, münekkitlerin, “*münker*” kelimesini “*mevzû*” anlamında kullanmalarının çokça görülen bir durum olduğunu belirtmiş ve bunu örneklerle açıklamıştır. O, bu ifadeleriyle, rivâyetin *mevzû* olabileceğini ifade etmiş ancak bu noktada itinalı ve ihtiyatlı bir dil kullanmayı da ihmâl etmemiştir.²

Onun öne sürdüğü gerekçelerden birincisi, bu rivâyetin yer aldığı -biraz sonra zikredilecek olan- kaynaklarda, hem sahîh hem de gayri sahîh rivayetlere yer verilmiş olmasıdır. Müellifleri böyle yapmakla, bu rivayetlerin kayıt altına alınmasını, onlardan haberdar olunmasını amaçlamışlardır. İkincisi, rivâyeti tahrîc eden Taberî, -eserinin mukaddimesinde de vurguladığı üzere- rivâyetleri mahza güvenilir bulduğu için değil, kendisinden sonrasına aktarımı amacıyla da zikretmiştir. Üçüncüsü de es-Süyûtî’nin, Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin (ö. 430/1038) *Delâilü’n-nübüvve*’sinden aktardığı üç rivâyetin ardından yaptığı değerlendirmelerdir. es-Süyûtî’ye göre, kıssacıların ve kasidecilerin anlatageldikleri ve kendisinin yalan, uydurma ve münker şeyler diye tanımladığı bu

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 460.

² Ali el-Kârî, *el-Masnû’*, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), s. 18, dipnot no: 1.

sözlerde şiddetli nekâret bulunmaktadır. O, bu rivâyetlere yer vermekten dolayı kalben rahat olmadığını ancak bu hususta Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye tâbi olduğunu söylemiştir.¹

Allah Resûlü'nün doğduğu gece, tuhaf ve olağandışı bir takım hâdiselerin meydana geldiği, bazı tabakât kitaplarında², Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini ele alan daha çok delâil türü eserlerde³ ve genellikle de târih içerikli eserlerde⁴ zikredilmiştir.

Camilerde özellikle mevlit kandillerinde çokça gündeme getirilen, şifâhî kültürde önemli yer tutan ve bu açıdan bakıldığında halk arasında “meşhur” mertebesine ulaşmış olan bu rivayetin hadis ilmi açısından değerlendirilmesi Müslümanların Hz. Peygamber bilgisinin ne derece güvenilir bilgiya dayandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁵

Kâdî İyâz'ın sened vermeksizin manayla rivâyet ettiği anlaşılan rivâyetin iki tarîki bulunmaktadır. Hânî el-Mahzûmî ve Beşîr b. Teym tarîkleri... Hânî el-Mahzûmî tarîki, Hânî el-Mahzûmî→ Mahzûm b. Hânî el-Mahzûmî→ Ebû Eyyûb Ya'lâ b. İmrân el-Becelî→ Ali b. Harb el-Mevsîlî şeklindedir. Ancak Hânî el-Mahzûmî, oğlu Mahzûm ve hatta Ebû Eyyûb Ya'lâ b. İmrân el-Becelî hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Hânî el-Mahzûmî'nin sahâbe oluşuyla ilgili de bir tereddüt söz konusudur.⁶ Kaynaklarda

¹ Ali el-Kâfî, *el-Masnû'*, s. 18-20. Gökalp de söz konusu rivâyet ile ilgili bir değerlendirmede bulunmuş ve şöyle demiştir: “Günümüzde yaygın olarak bilinmekte olan bu hâdiselerin sahîh kaynaklarda yer almayışı ve mu'cize örgüsüyle bezenmiş olması, bunların ancak geçmişten günümüze işleyen tarihî muhayyilenin bir neticesi olduğu kanaatini doğurmaktadır.” Bu sözler, doğrudan uydurma iddiası içermemekle birlikte, onu ima eder görünmektedir. Gökalp, bu doğrultuda iki gerekçe öne sürmektedir: Rivâyetin sahîh kaynaklarda yer almayışı ve mu'cize örgüsüyle bezenmiş olması. Sonuçta, söz konusu rivâyetin, geçmişten günümüze süregelen târihî bir muhayyilenin ürünü olduğu kanaatini izhar etmiştir. Bkz. *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 160.

² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, V, 357; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, I, 42; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 411; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XXVII, 132.

³ Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 138; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 126, 127; Kastallânî, *el-Mevâhib*, I, 80; Zürcânî, *Şerhu'z-Zürkânî ale'l-Mevâhib*, I, 227, 228; Sâlihî, *Sübü'lü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, I, 354.

⁴ Harâitî, *el-Hevâtif*, s. 57; Taberî, *et-Târih*, II, 166; İbn Asâkir, *Târihu Dımeşk*, LXXII, 221.

⁵ Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, s. 120.

⁶ Fâlûcî, *el-Mu'cemü's-sağîr li-ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*, II, 541, 665. İbn Hacer, Ebû Mahzûm'dan (Hânî) bahsetmiş ve yüzelli yıl yaşadığı bilgisini de vermiştir. Fakat İbn Hacer'in de onun hakkında kesin bir kanaatinin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü's-Seken'in *Ma'ifetü's-sahâbe*'sinden naklen, Ebû Mahzûm'un câhiliyye dönemine yettiği bilgisini temrîz sığasıyla (يقال أنه) vermektedir. Ancak yine İbnü'l-Esîr'in Ebû Mahzûm'a nispet edilen bu rivâyetin onun sahâbî olduğuna delâlet etmeyeceği görüşünü belirtir. En son İbn Hacer kanaatini şöyle belirtir: “Eğer Ebû Mahzûm'un “Mahzûmî” nispeti doğruysa, Kureyşliler'den, Mekke'nin fethini müteakip Hz. Peygamber'den sonrasına kadar yaşayıp da Vedâ haccında bulunmayan hiç kimse yoktur.” Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 411.

sadûk olarak zikredilen Ali b. Harb el-Mevsîlî'nin hocaları arasında Ebû Eyyûb Ya'lâ b. İmrân el-Becelî her ne kadar zikredilmiş olsa da¹ sonuç itibariyle Hânî, oğlu Mahzûm ve Ebû Eyyûb'un meçhul râvîler olduklarını söylemek mümkündür. ez-Zehebî'nin Ali b. Harb'i (ö. 256/870), "*sadûk olmakla birlikte ahabîrîdir (tarihçidir) ve şâirdir*" şeklinde tanımlaması da dikkati câlibtir.² İbn Kesîr, Satîh³ kıssasından bahsederken el-Harâitî'nin rivâyetini zikretmiş ve ardından şöyle demiştir: "*Bu ifadeler Satîh'in bilgili bir kimse olduğunu göstermektedir. Sanki bu hâdiselerin gerçekleşmiş olduğunu tasdik eder gibi bir hâli vardır. Ne var ki Satîh, İslamiyetten önce ölmüştür.*"⁴ ez-Zehebî, aynı sened ile kıssayı aktardıktan sonra هذا حديث منكر غريب demiştir.⁵ es-Süyûtî, *el-Hasâisü'l-kübrâ*'da aynı tarîke yer vermiş, İbn Asâkir tarafından da rivâyet edildiğine işaret etmiş ve sonunda İbn Asâkir'den naklen şöyle demiştir: "*Bu rivâyet garîbtir. Zira bu hadîsi bir tek Mahzûm'un babasından rivâyet ettiğini biliyoruz. Ebû Eyyûb el-Becelî de, Mahzûm'dan rivâyette tek kalmıştır.*"⁶

İbn Asâkir'in bir başka yerde Abdülmesîh b. Amr ismindeki bir şahsın biyografisinde, benzer bir rivâyeti, Beşîr b. Teym el-Mekkî⁷→ Ma'rûf b. Harbûz⁸

Zehebî de Hânî el-Mahzûmî'yi muhadramlar arasında saymıştır. Bkz. Zehebî, *Tecrîdü esmâi's-sahâbe*, II, 116. Ahatlı'nın bu konudaki değerlendirmesi için bkz. Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, s. 123.

¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 361, 362.

² Zehebî, *el-Kâşif*, II, 37.

³ Câhiz, çoğu İslâm öncesinde veya İslâm'ın zuhuru esnasında yaşamış, ensâba dair kitap yazan on dört âlimin adını zikreder. Bunlardan biri de Satîh el-Kâhin'dir. İsmi er-Rebî' b. Rebî'a'dır. Hicretten elli iki yıl önce, Hz. Peygamber'in doğduğu sene ölmüştür. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LXXII, 210-222; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIV, 59; İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb*, I, 365; Fayda, "Ensâb", *DîA*, XI, 245.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 268, 269.

⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 489-491.

⁶ Süyûtî, *el-Hasâis*, I, 87.

⁷ İbn Ebû Şeybe (ö. 297/910), Beşîr'i "*vuhdân*" olarak kayda geçirmiş ve sahâbî olduğunu vurgulamıştır. Ebû Nuaym ve İbn Kâni' de ona tabi olmuşlardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, I, 228; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 481; Ebû Nuaym, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, I, 409; İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, I, 95. Ancak hadis münekkitlerine göre, Beşîr sahâbî olmayıp, tâbiûndan rivâyette bulunan Mekkeli bir râvîdir. Nitekim İbn Hacer, İbn Ebû Şeybe'nin, Beşîr'i sahâbî olarak gösteren rivâyetini ele almış ve onun el-Eclâh→ Babası → İkrime→ Beşîr b. Teym şeklinde verdiği senedin maktûb olduğunu ve aslında, el-Eclâh→ Beşîr b. Teym→ İkrime şeklinde olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. *el-İsâbe*, I, 481. Beşîr b. Teym el-Mekkî için ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 96; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 372; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, VI, 101.

⁸ Ma'rûf b. Harbûz, her ne kadar Yahyâ b. Maîn tarafından zayıf sayılsa da genel itibariyle sadûk kabul edilmiş ve hadîsinin yazılabileceği kayıt altına alınmıştır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. Ancak kendisinden rivâyette bulunduğu hocaları arasında Beşîr b. Teym'in zikredilmemiş olması dikkat çekmektedir. Bkz. Mizzî, *a.g.e.*, XXVIII, 263, 264.

vasıtasıyla zikrettiği görülmektedir.¹ es-Süyûtî, bu rivâyete işaret etmiş, ardından “*Abdân’ın da Kitâbü’s-Sahâbe’de*” aynı senedle rivayet ettiğini, *İbn Hacer’in ise el-İsâbe’de bu rivayet için “mürsel” dediğini*” aktarmıştır.³

Abdulfettâh Ebû Gudde, zikredilen eserlerde yer alan rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini telkin etmektedir ki bu görüş kabul edilmeye daha uygun görünmektedir. Zira rivâyetin senedi bağlamında yapılan değerlendirmeler de Ebû Gudde’nin öne sürdüğü gerekçeleri doğrular niteliktedir. Zira her iki tarîk de râvîleri açısından bilinmezliklerle doludur. Hâni tarîkinde, Hâni’nin sahâbî oluşu tartışmalıdır, hayatı hakkında da başkaca bir bilgi bulunmamaktadır. Oğlu Mahzûm ve ondan rivâyette bulunan Ebû Eyyûb Ya’lâ b. İmrân el-Becelî de meçhul râvîlerdir. Üstelik Ebû Eyyûb, Mahzûm’dan naklettiği bu rivâyette tek kalmıştır. Ebû Eyyûb’un râvîsi olan Ali b. Harb ise sadûk olmakla birlikte ahhârîdir! Beşîr b. Teym el-Mekkî→ Ma’rûf b. Harbûz tarîki ise hem mürseldir ve hem de Ma’rûf, Beşîr’den an’ane tarîkî ile rivâyette bulunmaktadır. Üstelik Ma’rûf’un hocaları arasında Beşîr’in zikredilmiyor oluşu rivâyetin isnâdına olan güveni daha da azaltmaktadır.

Sonuç olarak, her iki tarîki itibariyle de son derecede problemlili olduğu görülen söz konusu rivâyetin, isnadı açısından, **ileri derecede zayıf** olduğunu ifade etmek mümkündür.⁴ Ahatlı’nın da isabetle ifade ettiği üzere zikri geçen rivâyetlerin hadîs tekniği

¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXVII, 363.

² Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mervezî’nin (ö. 293/906) yüz cüzden meydana gelen *Kitâbü’l-Marife* adlı eseri kastediliyor olmalıdır. Ashabın hayatını ve rivayetlerini tanıtan temel kaynaklardandır. İbn Hacer’in *el-İsâbe’de* sık sık atıfta bulunduğu bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bkz. Yardım, “Abdân el-Mervezî”, *DİA*, I, 67.

³ Beşîr b. Teym; Buhârî ve Ebû Hâtim’e göre Süfyan b. Uyeyne’den mürsel rivâyette bulunmaktadır. Bkz. Süyûtî, *el-Hasâis*, I, 87.

⁴ Ebubekir Sifil, söz konusu rivayeti ve Abdulfettâh Ebû Gudde’nin tenkitlerini Vahdet Gazetesi’nde üç köşe yazısı ile ele almıştır. Ona göre, en azından hasen derecesinde makbul bir rivâyettir. Sifil’in söz konusu üç köşe yazısıyla ilgili şunları belirtmek gerekir:

1. Ne Hâni el-Mahzûmî tarîkiyle ilgili ve ne de Beşîr b. Teym tarîki ile ilgili bizzat ricâl tenkidi yapılmamıştır. Bu rivâyeti ele almış olan hadis imamlarının ve şârihlerinin görüşleri üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. Hâni el-Mahzûmî tarîki ile Beşîr b. Teym tarîki sanki birbirine karıştırılmış ve biryerden itibaren Hâni el-Mahzûmî tarîkinin mürsel oluşu üzerinden yol alınmış gibidir. Hâlbuki mürsel olan, Beşîr b. Teym tarîkidir.

3. Ebû Gudde’nin, (لفظ منكر كثيرا ما يطلقونه على الموضوع) ifadesini; muhaddislerin “münker” lafzını “mevzû” anlamında kullanmalarının sık görülen bir durum olduğu şeklinde anlamak gerekir. Sifil; Ebû Gudde’nin bu ifadesini, “*münker tabirinin özellikle mevzû hadîslerle ilgili eserlerde ve cerh-ta’dil kitaplarında*

açısından güvenilir olmadığını söylemek, müteşeddît bir tavır sayılmamalıdır.¹ Ebû Gudde'nin de vurguladığı üzere şiddetli nekâret söz konusudur, ancak senedlerinde yer alan “cehâlet” problemi sebebiyle mevzû oldukları da söylenememektedir. Zira senedde “cehâlet”, sahîh hükmüne ulaşmaya engel olduğu gibi, mevzû hükmüne varmaya da mâni olabilmektedir. Ebû Gudde'nin işaret ettiği de bu olsa gerektir.

3. 3. Peygamberlerin İlk Yaratılanı ve Elçi Olarak Son Gönderileni Oluşu

قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كُنْتُ أَوَّلَ الْأَنْبِيَاءِ فِي الْخَلْقِ وَآخِرُهُمْ فِي الْبُعْثِ»

(Peygamber) sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: “Ben Peygamberlerin ilk yaratılanı ve elçi olarak en son gönderileniyim.”²

Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî tarafından hazfedilen rivâyetlerden biri de bu rivâyettir.³

Hadisin merfû tarîki Ebû Hüreyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî'ye (ö. 58/678) dayanmaktadır. Ebû Hüreyre→ Hasan→ Katâde→ Saîd b. Beşîr→ Bakiyye şeklinde sevkolan bu tarîk birçok kaynakta zikredilmiştir.⁴ Her ne kadar Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâki ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), bu tarîkin sahîh olduğunu söylese de⁵ senedde yer alan Saîd b. Beşîr, birçok hadis münekkidine zayıf olmakla itham edilmiş bir

“mevzû” anlamında kullanıldığı” şeklinde yorumlamaktadır. Hâlbuki Ebû Gudde'nin kullandığı ifade yukarıdadır.

4. Ebû Gudde'nin tenkitlerinin, üzerinde durulan rivayetlerle ilgili husûsî bir olumsuzluk ifade etmediği dile getirilse de durum böyle görünmemektedir. Ebû Gudde'nin eleştirileri tam da söz konusu rivâyet bağlamındadır.

5. Ebû Eyyûb el-Becelî'nin teferrûdû için “malumdur ki bir ravinin bir rivayette tek kalmış olması -eğer o ravi zayıf değilse- hadîsin zayıf/güvenilmez olmasını gerektirmez” denilmektedir. Hâlbuki –seneddeki diğer tartışmalı taraflar bir tarafa- hem söz konusu râvî hem de mervîyyün anh, meçhul râvîlerdir. Dolayısıyla zayıf hükmündedirler.

¹ Ahatî, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, s. 129.

² Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 86; 298, 299, 639.

³ Murat Gökalp, Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî'ye dayandırarak; *Kitâbü's-Şifâ*'daki mevzû, bâtil, hurafe ve İsrâiliyyât kabilinden rivâyetlerden örnekler vermiştir. Bu rivâyet de onlar arasındadır. Bkz. Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adli Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 99.

⁴ Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 42; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, IV, 34; Sehâvî, *el-Makâsîd*, s. 520; İbn Ebû Hâtim, *et-Tefsîr*, IX, 3116; Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire*, s. 165; Deylemî, *el-Firdevs*, III, 282.

⁵ Zürkânî, *Muhtasarü'l-mekâsîd*, s. 177. Zürkânî'nin bu eserini tahkik eden Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, sahîh hükmüne itiraz etmiş, senedinde bulunan Saîd b. Beşîr ve Bakiyye'ye dikkat çekmiştir.

râvîdir.¹ Onu sadûk kabul eden ez-Zehebî bile Katâde'den naklettiği bu rivâyeti onun garip rivâyetleri arasında zikretmiştir.² el-Elbânî, bu tarîki, Temmâm'ın *el-Fevâid*'ine ve Sa'lebî'nin *et-Tefsîr*'ine nisbet ederek³ zikretmiş ve isnâdının zayıf olduğunu söylemiştir. Ona göre iki illet söz konusudur: Hasan'ın an'anesi ve Saîd b. Beşîr'in zayıf bir râvî oluşu.⁴ es-Süyûtî ise bu rivâyeti, Katâde→ Saîd b. Beşîr şeklinde mürsel olarak eserine almış ve İbn Sa'd'a dayandırmıştır.⁵ Kâdî İyâz da bir yerde bu hadîsi Katâde kaynaklı olarak serdetmiştir.⁶

İbn Kesîr, önce Ebû Hüreyre tarîkini İbn Ebû Hâtim'e nispet ederek nakletmiş ve Saîd b. Beşîr'in zayıf bir râvî olduğunu söylemiştir. Ardından ise Katâde→ Saîd b. Ebû Arûbe tarîkini mürsel olarak vermiştir. Mürsel olan rivâyetin merfû olan rivâyete benzediğini, kimilerinin de Katâde'den mevkuf olarak bu rivâyeti aktardığını vurgulamıştır.⁷

Üzerinde durulan rivâyetin güçlü şâhidleri bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Necîh el-İrbâd b. Sâriye es-Sülemî (ö. 75/694) tarîkidir. Hâkim'in sahîh saydığı ve ez-Zehebî'nin de muvâfakat ettiği bu rivâyet de birçok kaynakta yer almaktadır.⁸ Diğer bir

¹ Buhârî onun hıfzının zayıf olduğunu vurgulamıştır. Kaderiyye mensubu olmakla da itham edilmiştir. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'ye göre ise zayıf bir râvîdir. Yahyâ b. Maîn onun için "*leyse bi-şey*" demiştir. İbn Hibbân, onun hıfzının kötü olduğunu, bâriz hatalarının çok olduğunu ve Katâde'den mütâbî'i olmayan rivâyetlerde bulunduğunu kaydetmiştir. İbn Ebû Hâtim'in; onun hakkında Şu'be'den nakledilen "*sadûku'l-lisân*" tanımlamasına eserinde yer verdiğini de hesaba katmak gerekir. Zehebî onun sadûk mertebesinde olduğunu söylese ve onu tebrîe etse de zayıflık yönünün ağır bastığını söylemek mümkündür. Bkz. Zehebî, *el-Muğnî*, I, 256; *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve hüve müvessak*, s. 84; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 8; Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, s. 49; Ebû Dâvûd, *es-Süâlât*, s. 252; Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, s. 52; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, I, 319; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 412; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, I, 314.

² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 130.

³ Temmâm b. Muhammed, *el-Fevâid*, II, 15; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VIII, 10.

⁴ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, II, 115.

⁵ Bkz. Süyûtî, *el-Fethu'l-kebîr*, II, 313; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 149. Her ne kadar Süyûtî mürsel olan bu rivâyet için sahîh hükmüne varsa da Abdurraûf Münâvî (ö. 1031/1622) buna itiraz etmiştir. Onun, İbn Sa'd'ın rivâyetiyle ilgili yorumu şöyledir: "*Musannif'in (İbn Sa'd), bu rivâyetin müsned halini görmediği anlaşılmaktadır. İbn Sa'd'ın bu kabil dalgınlıkları çoktur. Bu hadîsi merfû olarak; Ebû Nuaym ed-Delâil'inde, İbn Ebû Hâtim et-Tefsîr'inde ve ayrıca İbn Lâl (ö. 398/1008) ve Deylemî rivâyet etmişlerdir. Bu rivâyetin senedinde bulunan Saîd b. Beşîr'i Yahyâ b. Maîn ve birçokları zayıf kabul etmişlerdir.*" Bkz. Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, V, 53.

⁶ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 86.

⁷ İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, VI, 342.

⁸ İrbâd tarîkinin metni şu şekildedir: «إِنِّي عِنْدَ اللَّهِ لَمَكْتُوبٌ خَائِمٌ النَّبِيِّ وَإِنَّ آدَمَ لَمُنْجِدٌ فِي طِينَتِهِ» Bu rivâyetin yer aldığı kaynaklar için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127; Bezzâr, *Müsned*, X, 135; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 312; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVIII, 252; *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 340; Hâkim,

şâhid ise, Ebû Hüreyre tarafından rivâyet edilmiştir.¹

Sonuç olarak, üzerinde durulan rivâyetin, şahid kabilinden diğer rivâyetler de göz önünde bulundurulduğunda, **hasen li-ğayrihî** derecesinde kabul edilmesi mümkündür.

3. 4. Güneşin İâde Edilmesi

«وَخَرَجَ الطَّحَاوِيُّ فِي مُشْكِلِ الْحَدِيثِ عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ عُمَيْسٍ مِنْ طَرِيقَيْنِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَانَ يُوحَى إِلَيْهِ وَرَأْسُهُ فِي حَجَرٍ عَلَيَّ فَلَمْ يُصَلِّ الْعَصْرَ. حَتَّى غَرَبَتِ الشَّمْسُ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَصَلَّيْتُ يَا عَلِيُّ؟ قَالَ: لَا. فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنَّهُ كَانَ فِي طَاعَتِكَ وَطَاعَةِ رَسُولِكَ فَازْدَدْ عَلَيْهِ الشَّمْسَ. قَالَتْ أَسْمَاءُ: فَرَأَيْتَهَا غَرَبَتْ ثُمَّ رَأَيْتَهَا طَلَعَتْ بَعْدَ مَا غَرَبَتْ. وَوَقَفْتُ عَلَى الْجِبَالِ وَالْأَرْضِ وَذَلِكَ بِالصَّهْبَاءِ فِي خَيْبَرَ.»

Tahâvî, Esmâ bint Umeys'ten (ö. 40/661) iki ayrı tarîk ile şu hadîsi Müşkilü'l-hadîs adlı kitabına almıştır: “Bir defasında Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem, başı Ali'nin dizinde dinlenirken kendisine vahiy gelmeye başlamıştı. Ali de işte bu sebeple güneş battığı halde ikindi namazını kılamamıştı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ona: “Yâ Ali, ikindi namazını kıldın mı)” diye sordu. Onun kılmadığını söylemesi üzerine, Hz. Peygamber: “Allahım! Ali, senin ve Resûlü'nün hizmetindeydi. Onun namazını kılması için güneşi geri gönder” diye dua etti. Olayı anlatan Esmâ bint Umeys şöyle demiştir: “Güneşin battığını görmüştüm, ardından tekrar doğduğunu gördüm. Güneş dağların ve yeryüzünün üzerinde durdu. Bu olay Hayber kalelerinden biri olan Sahbâ'da meydana geldi.”²

Rivâyet hakkında olumsuz görüş beyan edenler bir hayli fazladır. Her ne kadar daha öncesinde Ebû'l-Hasan Alî b. Abdullah es-Sa'dî el-Medînî'den³ (ö. 234/848-49) ve Ahmed b. Hanbel'den⁴ (ö. 241/855) bu rivâyetin aslının olmadığı nakledilmişse de en geniş

Müstedrek, II, 656; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, II, 510; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, XIII, 207; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 223; *Mevâridü'z-zam'ân*, s. 512. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini tahrîc eden Hamza Ahmed ez-Zeyn'e göre de İrbâd tarîki sahihtir. Bkz. *el-Müsned*, XIII, 281.

¹ Ebû Hüreyre'nin rivâyeti şu şekildedir: «فِيمَا بَيَّنَّ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَتَى وَجَبَتْ لَكَ النَّبُوءَةُ؟ قَالَ: «فِيمَا بَيَّنَّ» Bkz. Tirmizî, “Menâkıb”, 1. Tirmizî bu rivâyeti hasen-garîb olarak tanımlamıştır.

Ayrıca bkz. Hâkim, *Müstedrek*, II, 665; Temmâm b. Muhammed, *el-Fevâid*, I, 240.

² Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 347.

³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, II, 150.

⁴ Kastallânî, *el-Mevâhib*, II, 258.

bir şekilde ve gerekçeleri ile birlikte bu rivâyeti ele alan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) olmuştur. O, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî (ö. 322/934) kanalıyla tahrîc ettiği bu rivâyeti *el-Mevzûât*'ına almış ve kesin bir dille uydurma olduğunu iddia etmiştir.¹ İbnü'l-Cevzî'nin dayanağı olan Ukaylî, “*güvenilir râvîlerden münker rivâyetler aktarmakla*” suçladığı Ammâr b. Matar'dan bahisle bu rivâyeti zikretmiştir.² Rivâyetin senedi Esmâ bint Umeys→ Fâtıma bint Hüseyin→ İbrahim b. Hasan→ el-Fudayl b. Merzûk→ Ammâr b. Matar→ Ahmed b. Dâvûd şeklindedir. Ukaylî, bu sened zinciri hakkında mütâbaat durumunun söz konusu olamayacağını iddia etmiştir. *Müşkilü'l-âsâr*'daki birinci sened ile bu hadîsi tahrîc eden Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî (ö. 543/1148), “*münker muzdarib*” bir rivâyet olduğunu belirtmiştir. Ardından bu rivâyet ile çeliştiğini düşündüğü başka bazı rivâyetleri senedleri zikretmiş ve eleştirilerini dile getirmiştir.³ İbnü'l-Cevzî'den sonra Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn İbn Teymiyye⁴ (ö. 728/1328), ez-Zehebî⁵ (ö. 748/1348), İbn Kayyim el-Cevziyye⁶ (ö. 751/1350) ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr⁷ (ö. 774/1373) de bir takım olumsuz değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Daha başkaca olumsuz değerlendirmede bulunanlar da vardır.⁸

Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âsâr*'ındaki iki rivâyetin sahâbe râvîsi Esmâ bint Umeys'dir. Esmâ bint Umeys, Hz. Meymûne'nin (ö. 51/671) kardeşi ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in baldızı ve ona biat eden sahâbîlerdendir. Kocası Ca'fer b. Tayyâr (ö. 8/629) ile önce Habeşistan'a, sonra Medine'ye hicret etmiştir. Ca'fer'in Mûte'de şehâdeti üzerine, önce Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile onun vefatından sonra da Hz. Ali (ö. 40/661) ile evlenmiştir.⁹ Kâdî İyâz bu iki rivâyetten birincisinin metnini aktarmış, ikincisine ise işaret etmekle yetinmiştir. Metnini aktardığı birinci rivâyetin senedi, Esmâ bint Umeys→ Fâtıma bint Hüseyin→ İbrahim b. Hasan→ el-Fudayl b. Merzûk→ Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî→

¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, II, 120.

² Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, III, 327

³ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, I, 303-311.

⁴ İbn Teymiyye bu rivâyeti genişçe ele almıştır. Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, VIII, 164-198.

⁵ Bkz. İbn Arrâk, *Tenzîhu's-şerîa*, I, 379.

⁶ Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*, s. 57, 58.

⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 323.

⁸ Gökâlp de tezinde *Kitâbü's-Şifâ*'da geçen bu rivâyetin mevzû olduğuna işaret etmiştir. Bkz. Gökâlp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 202.

⁹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, VII, 12, 13; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 282-287.

Ebû Ümeyye şeklindedir.¹ İşâret ettiği ikinci rivâyetin senedi ise Esmâ bint Umeys→ Ümmü Ca‘fer→ Avn b. Muhammed→ Muhammed b. Mûsâ→ İbn Ebû Fudeyk→ Ahmed b. Sâlih→ Ali b. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Muğîre şeklindedir.² Söz konusu iki rivâyet, birbirine zıtmış gibi görünen hadîsleri inceleyen bilim dalı olan muhtelifü’l-hadîs ilmi çerçevesinde değerlendirilebilecek mâhiyettedir. Nitekim Kâdî İyâz’ın kaynağı olan Tahâvî’nin bu iki hadîsi *Müşkilü’l-hadîs*’inde ele alması da bunu göstermektedir. Tahâvî bu rivâyetleri verdikten sonra söze devamla: *[Biri çıkıp, “Ebu Hüreyre’den gelen ve bunu reddeden şu rivâyet göz önündeyken bunu nasıl kabul edebiliyorsunuz?” diyebilir] demiş ve Ebû Hüreyre’den nakledilen şu hadîsi senediyle birlikte vermiştir: “Güneş Yûşa’dan başka hiç kimse için hapsolunmamıştır.”*³ Ardından yine Ebû Hüreyre’den gelen ve bu rivâyetin biraz mufassal olan formatını da aktaran Tahâvî, esâsen üzerinde durduğumuz iki rivâyet ile muâriz gibi gözüken bu iki rivâyeti, metinlerinde geçen “احتباس (ihtibâs)” ve “رد (redd)” kavramlarından hareketle cem‘ ve te’lîf etmiştir. Ona göre, Ebû Hüreyre rivâyetinde bahsedilen ve Yûşa‘ aleyhisselâm için söz konusu olan “ihtibâs”, güneşin bir nevi sâbit kalması, durması ve tevakkuf etmesi anlamındadır. Esmâ bint Umeys hadîsinde geçen ve Hz. Ali için söz konusu olan “redd” ise, güneşin ufukta kaybolup batmasından sonra yeniden geriye îade olunması demektir ki bu ikisi bir birbirinden farklıdır.⁴

Esmâ bint Umeys’in dışında, Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) tarafından da nakledilen söz konusu rivâyet, yukarıda işâret edilen kaynakların dışında da başka kaynaklarda da yer almaktadır.⁵

¹ Rivâyetin senedi bir yere kadar Ehl-i Beyt’ten ve daha sonra da Şîi olmakla itham edilen râvîlerden oluşmaktadır. Fâtıma bint Hüseyin ve İbrahim b. Hasan Ehl-i Beyt’tendirler. el-Fudayl b. Merzûk ve Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî ise hadis rivâyetinde sadûk ve sika olarak kabul edilmekle birlikte Şîi-Râfîzî olmakla suçlanmışlardır. Bkz. İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 448; Fâlûcî, *el-Mu‘cemü’s-sağîr li-ruvâti’l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*, II, 458; İbn Şâhîn, *Zikru men ihtelefe’l-ulemâ*, s. 77; *Târîhu esmâi’d-duafâ*, s. 155; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 375; İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, VII, 152. Bu anlamda, İbnü’l-Cevzî’nin dile getirdiği Râfîzîlik vurgusu ve İbn Teymiyye’nin bu rivâyeti *er-Redd ale’r-revâfiz*’ına alması tenkit konusu olmuştur. Ali el-Kârî bir râvînin sadece Râfîzî veya Hâricî olması sebebiyle rivâyetinin uydurma kabul edilemeyeceğini, dini bütün yani dînî emirleri yerine getiren ve güvenilir bir râvî ise hadîsinin alınabileceğini ifade etmiştir. Bkz. Ali el-Kârî, *Şerhu’s-Şifâ*, I, 590.

² Tahâvî, *Şerhu Müşkilü’l-âsâr*, III, 92-94.

³ «لَمْ تَحْتَسِبِ الشَّمْسُ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا لِيُوشَعَ» Bkz. Tahâvî, *a.g.e.*, III, 96.

⁴ Tahâvî, *a.g.e.*, a.y.

⁵ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, XXIV, 144, 147, 152; Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 350-355; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VIII, 297; Zehebî, *Mizânü’l-i‘tidâl*, III, 170.

Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih el-Mısrî¹ (ö. 248/862), Tahâvî² (ö. 321/933), Hâkim en-Nîsâbü'rî³ (ö. 405/1014), Ebû Bekr Beyhakî⁴ (ö. 458/1066), Heysemî⁵ (ö. 807/1405), Zeynüddîn el-İrâkî⁶ (ö. 806/1404) ve İbn Hacer⁷ (ö. 852/1449) gibi âlimler, söz konusu hâdisenin sâbit ve rivâyetin de itibar edilebilir nitelikte olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Kastallânî *el-Mevâhib*'de bu rivâyetin bazı tarîklerinin sıhhat edercesini iyi bulmuş⁸, onun şârihi olan Zürkânî de onun bu görüşüne iştirak etmiştir.⁹ es-Süyûtî de aynı şekildedir.¹⁰ Hatta es-Süyûtî, bu konuda "*Keşfü'l-lebs fî hadîsi raddi's-şems*" ismini verdiği bir risâle de kaleme almıştır.¹¹ Onun bu risâlesini şu değerlendirmeye hitâma erdirdiği görülmektedir¹²: "*Bu rivâyetin sıhhatine eş-Şâfî ve daha başkalarının şu sözü şehâdet eder: Bir peygambere bir mucize verilmişse, bir benzerinin de mutlaka bizim peygamberimiz için söz konusu olması gerekir. Bu kıssa da onun (Yûsa' aleyhisselâm'ın mucizesinin) benzeridir.*" es-Sehâvî de, söz konusu rivâyete itibar edenlerdendir. Bu rivâyetin aslı olmadığıyla ilgili Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktaran ve İbnü'l-Cevzî'nin de ona tâbi olarak bu rivâyeti *el-Mevzûât*'na aldığını belirten es-Sehâvî, ardından son söz olarak Tahâvî'nin ve Kâdî İyâz'ın bu rivâyeti sahîh kabul ettiklerini vurgulamıştır.¹³ İbn Arrâk (ö. 963/1556), rivâyeti farklı tarîkleriyle ele almış ve olumlu yönde değerlendirmeler yapmıştır.¹⁴ el-Aclûnî de, *Keşfü'l-hafâ* isimli eserinde benzer şeyler söylemiştir.¹⁵

Abdulfettâh Ebû Gudde, bu hadîsi değerlendirmeye tâbi tutmuş, es-Süyûtî, İbn Hacer ve Ali el-Kârî gibi âlimlerin görüşlerini aktarmış ve sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî'nin bu rivâyeti *el-Mevzûât*'ına ve İbn Teymiyye'nin de *er-Redd ale'r-revâfız*'ine almakla hata

¹ Ali el-Kârî, *el-Masnû'*, s. 266.

² Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, III, 92-94.

³ Ali el-Kârî, *a.g.e.*, a.y.

⁴ Ali el-Kârî, *a.g.e.*, a.y.

⁵ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 297.

⁶ İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, VII, 247-248.

⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 221.

⁸ Kastallânî, *el-Mevâhib*, II, 259.

⁹ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî ale'l-Mevâhib*, VI, 486-490.

¹⁰ Süyûtî, *el-Leâlî*, I, 308-313.

¹¹ Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 267.

¹² İbn Arrâk, *Tenzîhu's-şerîa*, I, 379.

¹³ Sehâvî, *el-Makâsıd*, s. 365-366.

¹⁴ İbn Arrâk, *a.g.e.*, I, 378-382.

¹⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 220, 428.

ettiklerini ifade etmiştir.¹

Rivâyeti farklı yönleriyle ele alan Ali el-Kârî; ed-Delecî'nin, İbnü'l-Cevzî'ye uyararak serdettiği *"Bu hadîsin sahîh olduğu kanaatine varılsa bile, bu durum Hz. Ali hakkında bir fazilet olmakla birlikte güneşin iade edilmesi, güneşin batması sebebiyle ikinci namazının vakti çıktığı için, bu namazın edâ olarak yerine getirildiği manasını ifade etmez"* şeklindeki iddiasını, karînenin özel bir duruma ait olması gerekçesiyle reddetmiştir. O, bu konuda şöyle bir yorum getirmiştir: *[Esmâ'nın "güneş battı" şeklindeki ifadesi, "güneş göz önünden kayboldu", ya da "neredeyse tamamen batıyordu", veya "bir kısmı batmıştı" demektir. Yahut güneşin iade edilmesi, onun hareket etmemesi, aynı durumda kalması, zamanın dürülmesi olayının aksine, "güneşin hareketinin yavaşlaması sebebiyle seyir zamanının uzaması" anlamında olabilir.]*² Ali el-Kârî, devamla Kâdî İyâz'ın naklettiği *Müşkilü'l-âsâr* rivâyetleri hakkındaki kanaatini şu şekilde ifade etmiştir: *"Muhaddisler bu rivâyetin sahîh mi, zayıf mı yoksa uydurma mı olduğu konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Genelde zayıf olduğuna hükmetmişlerdir. Genel olarak değerlendirildiğinde aslı olan bir rivâyettir. Farklı senedlerin birbirini takviye ettikleri hesaba katılarak hasen mertebesinde olduğu bile söylenebilir ki o zaman da bu rivâyet, delil olarak öne sürülebilecek niteliğe kavuşur."*³

Sonuç olarak söz konusu *Kitâbü's-Şifâ* rivâyetinin isnâdı açısından **hasen** derecesinde kabul edilmesi uygun görünmektedir. Ancak metin açısından değerlendirildiğinde rivâyetin tartışmaya açık yönleri bulunmaktadır.⁴

¹ Ali el-Kârî, *el-Masnû'*, s. 265, dipnot: 5.

² Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, I, 590.

³ Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, I, 589.

⁴ H. Musa Bağcı, KURAV tarafından tertip edilen *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*'nda "Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis'in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi" başlığıyla bir tebliğ sunmuştur. Tebliğinde, peygamber konusunda belli başlı üç tasavvurun söz konusu olduğunu ifade eden Bağcı, bunlardan birincisinin; *"Sünnetin de Kur'an gibi vahiy mahsulü olduğu, Hz. Peygamber'in fiziki-biyolojik açıdan harikülade vasıflara sahip olduğu ve her adım attığı yerde olağanüstü mucizeler gösterdiği"* şeklindeki bakış açısı olduğunu söylemiştir. Tebliğini bu tasavvur üzerine bina eden ve Ehl-i Hadis'in bu görüşün öncülüğünü yaptıklarını iddia eden Bağcı'nın bu amaçla ele aldığı rivâyetlerden birisi de reddü's-şems hadisidir. Rivâyetin senediyle ilgili yukarıda ifade edilen hususların bir kısmını dile getiren Bağcı, ehl-i hadîsin bu rivâyeti anlama usûlü bakımından şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Görüldüğü gibi, Ehli Hadis, hadis metninde geçen Güneşin geri çevrilmesi olayını gerek Kur'an'ın genel ilkeleri gerekse tabiat kanunları açısından bir değerlendirmeye tabi tutmamışlardır. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi onların zihinlerinde nedensellik ilkesi, dolayısıyla*

3. 5. Ağacın Yeşerip Canlanması ve Üzerine Eğilip Onu Gölgelemesi

«وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّهُ نَزَلَ فِي بَعْضِ أَسْفَارِهِ قَبْلَ مَبْعَثِهِ تَحْتَ شَجَرَةٍ يَابِسَةٍ فَاعْشَوْشِبَ مَا حَوْلَهَا وَأُتِنِعَتْ هِيَ فَأَشْرَقَتْ وَتَدَلَّتْ

عَلَيْهِ أَغْصَانُهَا بِمَحْضَرٍ مِنْ رَأَاهُ»

(Hz. Peygamber'in peygamber olduğunu gösteren deliller arasında) şu olay da zikredilmiştir: “Paygamber olmadan önceki günlerde, bir yolculuk sırasında, kuru bir ağacın altına oturmuştu. Hem ağaç hem de ağacın etrafı birden yeşerip canlandı. Orada bulunanların gözü önünde o ağaç, yemyeşil dallarıyla üzerine eğilip onu gölgelemişti.”¹

Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî bu rivâyet için “lâ asle lehû” tabirini kullanmıştır.² Bu ifadenin, muhaddislerin örfünde ne anlam ifade ettiği hususuna bir miktar değinmek yerinde olacaktır. Muhaddisler “lâ asle lehû” ifadesini genel olarak dört anlamda kullanmışlardır. Birincisi, “Bu rivâyet müsneddîr, bir senedi mevcuttur, ya Allah Resûlü’ne ya bir sahabîye ya da bir tâbîye kadar uzanmaktadır, ancak senedinde bir kezzâb veya metninin uydurma olduğuna delâlet eden güçlü bir karîne mevcuttur. Yani ortada bir sened vardır ama bu senedin aslı astarı yoktur, uydurmadır” anlamında kullanılmasıdır. İkincisi, “Ne Kitâb’da ve ne de –sahîh olsun zayıf olsun- Sünnet’te aslı yoktur” anlamının kastedilmesidir. Bununla, söz konusu rivâyetin mana ve muhtevasının son derece garip olduğu ve dinin temel kaynaklarıyla çeliştiği dile getirilmiş olmaktadır. Üçüncüsü, “Ne

tabiat kanunu diye bir mefhum yoktur. Onlara göre Allah dilerse koymuş olduğu bu sosyal ve tabii kanunları ters yüz edebilir. O, dilediği gibi tasarrufla bulunma hakkına sahiptir. Hiçbir şeyden sorumlu değildir. Zira Eş’arîci bir bakış açısına sahip Ehli Hadis’in Tanrı tasavvurunda yer alan mülkünde kuralsız ve kanunsuz tasarrufla bulunan Allah anlayışı, sünnet/hadislerin yanlış anlaşılmasının önemli nedenlerinden biridir. Bu anlayış nedeniyledir ki, Ehli Hadis tarafından hadis metinlerindeki her türlü olağanüstü anlatımlar Peygamberin mucizeleri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte Ehli Hadis’e göre “Nebilere verilmiş olan her mucizenin benzeri veya ondan daha üstünü Peygamberimize de verilmiştir.” anlayışı temel bir bakış açısı haline gelmiştir. Bu bakış açısı reddü şems türü hadislerin kabulüne imkan sağlamaktadır.” Bkz. Bağcı, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, s. 67 vd. Ancak Bağcı’nın dile getirdiği bu satırların da eleştiriye açık yönleri bulunmaktadır. Nitekim söz konusu tebliğin müzakeresini yapan Erdinç Ahatlı, Bağcı’nın tebliğiyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuş ve tenkitlerini dile getirmiştir. Mesela Ahatlı’nın eleştirilerinden birisi seçilen örnek rivâyetlerin yerindeliği ile ilgilidir. Ahatlı’ya göre, Bağcı’nın konuyla ilgili seçtiği rivâyetler isabetli değildir. Zira –yukarıda da görüldüğü üzere- reddü’ş-şems rivâyetini mevzu kabul eden hadis münekkitleri de az değildir. Hâlbuki eğer varsa böyle bir örnek, en azından muhaddislerin kâhır ekseriyetinin kabul ettiği bir örnek olmalıdır. Bkz. Ahatlı, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi İsimli Tebliğin Müzakeresi”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, s. 89-93.

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 462.

² Telîdî, *İthâfî ehli’l-vefâ*, s. 27.

Kitâb 'ta ve ne de Sünnet-i Sahîha 'da aslı yoktur” anlamının kastedilmesidir . O zaman da bu ifadeyle, bu rivâyetin tazammun ettiği mananın Kur’ân ve sahîh Sünnet ile uyuşmadığı vurgulanmış olur. Bu durumda, söz konusu naklin, sahîh olmayan rivâyetler arasında bulunabileceği anlaşılr. Bazen de bu ifadeyle, “*hadîsin, dilden dile aktarıldığı bir senedinin olmadığı*” söylenmiş olur.¹

Hemen bütün kaynaklar elden geldiğince taranmasına rağmen, değerlendirmesi yapılan rivâyete ait herhangi bir senede ulaşılamamıştır. es-Süyûtî, bu rivâyeti sadece zikretmiş, her hangi bir yorumda bulunmamıştır.² es-Sehâvî ve el-Aclûnî, söz konusu rivâyeti Kâdî İyâz’a nispet etmek suretiyle senedsiz olarak zikretmiştir.³ *Kitâbü’ş-Şifâ* şârihi ed-Delecî (ö. 947/1540) Kâdî İyâz’ın bu rivâyeti kimden aktardığını tespit edemediğini söylemiştir.⁴ Dolayısıyla, “*lâ asle lehû*” ifadesinin yukarıdaki dördüncü anlamı gündeme gelmektedir. et-Telîdî’nin de bu ifadeyi bu doğrultuda kullandığı düşünülmektedir. Teknik olarak söz konusu rivâyet için itibar değerlendirmesi yapılamamaktadır, zira ortada, değerlendirmeye konu olabilecek bir sened bulunmamaktadır. Abdulfettâh Ebû Gudde’nin “*Eğer bir hadîsin isnâdı yoksa kıymeti de yoktur. Böyle bir rivâyete itibar da edilmez*”⁵ sözünü, bu durumdaki rivâyetlerin muhataplarını bağlayıcılığına yönelik yorumlayan hadis münekkitleri söz konusudur. Konuyu, söz konusu rivâyeti aktaran Kâdî İyâz açısından ele alan bu âlimler ondan gelen bu gibi rivâyetlere daha müsamahalı yaklaşabilmişlerdir. Böyle düşünenlere göre ihtimal, Kâdî İyâz’ın elinde bu rivâyetin bir senedi mevcuttu ki metnini aktarmıştır. *Kitâbü’ş-Şifâ*’da bu minvâlde sadece Kâdî İyâz ile bilebildiğimiz birçok rivâyetin yer aldığını da ifade etmek gerekir. Kâdî İyâz’ın hadîsleri sevk usûlünü tebric eden âlimlerden ve aynı zamanda *Kitâbü’ş-Şifâ* şârihlerinden olan Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı şerh eden diğer bir âlim Şemseddin Muhammed b. Muhammed ed-Delecî el-Osmânî’nin (ö. 947/1540), eserde zikredilen bir hadîsin kaynağını bulamadığını söylemesi üzerine, şu cevabı vermiştir: “*Bu hadîsi, büyük muhaddislerden biri olan musannifin rivâyet etmesi*

¹ Bkz. Ali el-Kârî, *el-Masnû*’, s. 17-24.

² Süyûtî, *Menâhilü’s-safâ*, s. 173.

³ Sehâvî, *el-Makâsîd*, s. 122; Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, I, 140.

⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu’ş-Şifâ*, I, 753.

⁵ Ali el-Kârî, *el-Masnû*’, s. 18.

yeterlidir, *şayet hadîsin bir senedi olmasaydı, zaten onu kitabında zikretmezdi.*"¹ Bir başka yerde, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da yer alan أَصْحَابِي كَالنُّحُومِ بِأَيْتِهِمْ أَفْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ rivâyetinin değerlendirilmesi sadedinde el-Halebî'nin (ö. 841/1438) bir eleştirisini aktarmıştır: "*Hadis ilminde zanaat sahibi kimselerin farkında oldukları bir takım şeyler (kusurlar) söz konusuysen Kâdî İyâz'ın, bu rivâyeti kesin bir dil kullanarak zikretmemesi gerekirdi.*" Ardından el-Halebî'nin tenkidini şöyle cevaplandırmıştır: "*Kâdî İyâz bu rivâyeti buraya aldığına göre, öyle zannediyorum ki, elinde bu hadîsin bir senedi bulunmaktaydı. Veya zayıf hadîsin faziletli amellerde delil olabileceği düşüncesiyle ve bu hadîsin birçok tarîkinin bulunması sebebiyle, hüsn-i zan etmek suretiyle, onun zayıf derecesinden hasen derecesine çıkabileceğini düşünmüştür.*"²

M. Yaşar Kandemir'in, Ali el-Kârî'nin yukarıdaki tespitinden çıkardığı sonuçlardan bir tanesi şudur: "*Endülüslü âlim İbn Sa'd et-Tilimsânî'nin de belirttiği üzere, Kâdî İyâz, güvenilir bir senedine sahip olmadığı bir hadîsi eserine almamayı ilke edinmiştir.*"³ Ali el-Kârî'nin Kâdî İyâz ile ilgili olarak dile getirdiği hüsn-i zannını dikkate

¹ Ali el-Kârî, *a.g.e.*, I, 629. İfadenin aslı şu şekildedir: "يكفي أنه رواه المصنف وهو من أكابر المحدثين ولو لا أن الحديث له أصل لما ذكره"

² Halebînin eleştirisinin ve Ali el-Kârî'nin cevabının metni şu şekildedir: قال الحلبي: "وكان ينبغي أن لا يذكره بصيغة جزم لما عرف عند أهل الصناعة وقد سبق له مثله مرارا" أقول: "يحتمل أنه ثبت بإسناد عنده أو حمل كثرة الطرق على ترقية من الضعيف إلى الحسن بناء على حسن ظنه مع أن الحديث الضعيف يعمل به في فضائل الأعمال والله أعلم بحقيقة الأحوال." Bkz. Ali el-Kârî, *Şerhü 'ş-Şifâ*, II, 92. Bu vesileyle Abdulfettâh Ebû Gudde'nin, Ali el-Kârî'nin bu yaklaşımına yönelik bir itirazına dikkat çekmek yerinde olacaktır. *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevdû'* isimli eserinde, rivâyetini gündeme getiren ve es-Sehâvî'nin: "*Bu rivâyete (senedine) ulaşamadım*" sözünü aktaran Ali el-Kârî, devamla şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "*Muhaddis ancak rivâyet etmiş olduğu rivâyetin lafzî yönüyle sorgulanabilir. Bazen isnâdı olmadığı veya uydurma olduğu söylenen bir hadîsin manası Kur'ân'da ve Sünnet'te yer alabilir.*" Eserin muhakkiki olan Abdulfettâh Ebû Gudde, hâmişinde Ali el-Kârî'nin bu değerlendirmesini biraz mübalağalı bulduğunu vurgulamıştır. Ona göre, özellikle uydurma rivâyetlerin, bünyelerinde akılla ve hukukla uzaktan yakından telif edilemeyecek bir takım olumsuzlukları barındırdığını ifade etmiştir. Bkz. Ali el-Kârî, *el-Masnû'*, s. 172.

³ Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 55. Kandemir'in işaret ettiği İbn Sa'd et-Tilimsânî (ö. 901/1496) Muhammed b. Ahmed el-Ensârî olup Endülüslü, sûfî yönü ağır basan bir fakihidir. *en-Necmü's-Sâkıb fî mâ li-evliyâillâhi mine'l-mefâhir ve'l-menâkıb* isimli bir biyografi tarzı çalışması bulunmaktadır. O, bu eserinde Kâdî İyâz'a yer vermiş ve özellikle onun ahlâkî ve manevî yönü ile ilgili kayda değer bilgiler aktarmıştır. Kâdî İyâz'dan naklettiği bir cümle ise şu şekildedir: "*Bir eser veya haberin senedini zikretmemiş olabilirim. Ancak eğer metnini zikretmişsem, isnâdı da bende mutlaka mevcuttur.*" Bkz. İbn Sa'd et-Tilimsânî, *en-Necmü's-Sâkıb*, III, 238. (Eserin Fas'ın Kazablanka şehrinde, Mektebetü müessesetü'l-Melik Abdilazîz'de bulunan el yazması nüshasının PDF'sine ulaşılmıştır.) İfadenin aslı

almak gerekir. Zira Ali el-Kârî'nin, mevzû rivâyetlerin değerlendirmesi konusunda saygın bir yeri vardır. *Mevzûâtü Aliyyi'l-Kârî* diye bildiğimiz *el-Esrârü'l-merfû'a fî'l-ahbâri'l-mevzû'a* adlı eserinin yanında *el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'* adlı bir eseri bulunmaktadır.

3. 6. Midenin Bedenin Havuzu Olduğu

وَمَا رُوي عَنْهُ فِي حَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: «الْمَعِدَةُ حَوْضُ الْبَدَنِ وَالْعُرْوُوقُ إِلَيْهَا وَارِدَةٌ»

Ebû Hüreyre'nin Resûl-i Ekrem'den rivâyet ettiği söylenen söz şu şekildedir:
“Mide, bedenin havuzudur. Damarlar oraya doğru gider”¹

Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî bu rivâyeti mevzû kabul etmiştir.²

Ukaylî *ed-Duafâ*'sında ve Beyhakî *Şuabu'l-îmân*'ında, Ebû Hüreyre→ Ebû Seleme→ Zührî→ Zeyd b. Ebû Üneyse→ İbrahim b. Cüreyh er-Ruhâvî³→ Yahyâ b. Abdullah⁴ tarîki ile bu rivâyeti zikretmişlerdir.⁵ Ukaylî, bu rivâyetin Hz. Peygamber'e isnâdının bâtil olduğunu ve aslında İbn Ebcer⁶ tarafından babasından nakledildiğini dile

şöyledir: "أنه قال ما وقفت على أثر أو خبر إلا وعندي إسناد" Bu açıdan bakıldığında Kandemir'in et-Tilimsânî'nin ifadesini “*güvenilir*” kelimesini ziyâde ederek yorumlaması ancak onun Kâdî İyâz ile ilgili hüsn-i zannı ile telif edilebilir. Zira bir sonraki rivâyetin değerlendirmesinde görüleceği üzere Kâdî İyâz'ın kimi zaman zayıf bir rivâyeti bilerek eserine aldığı görülmektedir.

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 445.

² Telîdî, *İthâfû ehli'l-vefâ*, s. 27.

³ İbn Hacer; İbrâhim b. Cüreyh er-Ruhâvî'yi tanıtırken şu tespitte bulunmuştur: “Bu rivâyeti İbrahim b. Cüreyh'ten Yahyâ el-Bâbluttî (Yahyâ b. Abdullah) nakletmiştir. Bu rivâyet münkerdir. İbrahim, kendisine itimat edilebilecek biri değildir. Ebu'l-feth el-Ezdî, “onun metrukü'l-hadîs olduğunu ve delil olarak kabul edilemeyeceğini” dile getirmiştir. İbn Hibbân onu Kitâbü's-Sikât'ına almış, ancak “el-Bâbluttî, ondan münker bir rivâyette bulunmuştur” demiştir.” Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 43; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, VIII, 61; Zehebî, *el-Muğnî*, I, 12; *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 25; Sibt İbnü'l-Acemî, *el-Keşfü'l-hasîs*, s. 34.

⁴ Zehebî'ye göre leyyin; İbn Hacer'e göre zayıf bir râvîdir. İbn Adî'ye göre zayıf bir râvî olduğu açıktır. İbn Hibbân ve İbnü'l-Cevzî'ye göre ise tek başına kaldığı rivâyetlere itibar edilmez. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 288; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 164; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, III, 127; İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 119; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, III, 199; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 390; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 593.

⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ'u'l-kebîr*, I, 51; Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 523. Şevkânî de, *el-Fevâid*'inde bu rivâyete yer vermesinin ardından Ukaylî'nin ifadelerini zikretmiştir. Bkz. Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 155. Rivâyetin metni «الْمَعِدَةُ حَوْضُ الْبَدَنِ، وَالْعُرْوُوقُ إِلَيْهَا وَارِدَةٌ، فَإِذَا صَحَّتِ الْمَعِدَةُ صَدَرَتِ الْعُرْوُوقُ بِالصَّحَّةِ، وَإِذَا فَسَدَتِ الْمَعِدَةُ صَدَرَتْ بِالسَّقَمِ» şeklindedir.

⁶ İsmi tam olarak Abdülmelik b. Saîd olup hadis münekkitletlerince sika kabul edilmiştir. İclî, onun maharetli

getirmiştir. Beyhakî, bir başka yerde bu sözü, İbn Ebcer'in babası (Saîd)→ İbn Ebcer (Abdûlmelik b. Saîd)→ Süfyân b. Uyeyne → el-Humeydî→ Hanbel b. İshâk→ Amr b. es-Semmâk→ Ebu'l-Hüseyn b. Bişrân kanalıyla aktarmış ve ardından bu konuda merfû bir rivâyet söz konusu olduğunu ve bu merfû rivâyetin isnâdının zayıf olduğunu ifade etmiştir.¹ Söz konusu rivâyeti aktaran Taberânî şöyle demiştir: “*Bu hadîsi Zühri'den sadece Zeyd b. Ebû Üneyse rivâyet etmiştir. Ondan da sadece İbrahim b. Cüreyh er-Ruhânî rivâyet etmiştir.*”² Heysemî ise şöyle demiştir: “*Her ne kadar Taberânî bu rivâyeti aktarsa da senesinde Yahyâ b. Abdullah el-Bâblüttî bulunmaktadır ki zayıf bir râvîdir.*”³ Dârekutnî, İbrâhim b. Cüreyh'in bu rivâyette tek başına kaldığını, rivâyetin sened ve metin yönüyle problemliliğini, Allah Resûlü'nün böyle bir hadîsinin bilinmediğini ve bu sözün doktor olan ve İbn Ebcer olarak bilinen Abdûlmelik b. Saîd'e ait olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir.⁴

Kâdî İyâz bu rivâyeti zikretmesinin ardından şöyle demiştir: “*Eğer bu rivâyet bir hadis ise biz onu sahîh değil zayıf kabul ediyoruz. Mevzû olması hususuna gelince o konuda Dârekutnî bu yönde bir değerlendirmede bulunmuştur.*”⁵ Görüldüğü üzere Kâdî İyâz, bizzat kendisi, zikrettiği rivâyetin uydurma olabileceğine işaret etmekte, eğer bir ihtimal hadis ise de zayıf olduğunu dile getirmektedir! Yani Kâdî İyâz en iyi ihtimalle zayıf olabilecek bir rivâyeti eserine bilerek almıştır! Bu durum, es-Sehâvî'nin -daha önce bir münâsebetle zikredilmiş olan- şu tespitini doğrular niteliktedir: “O eserinde, dinleyiciye lezzet veren ve bütün duyularıyla kulak kesilmesini sağlayan harika bir üsluba, üstün bir talebe ve sevaba medâr cevaplara yönelmiştir. Onun amacı kendisinden öncekilerin gitmediği bir yolda yürümektir. Şu sahîh midir bu değil midir bununla uğraşmamıştır. Hele hele öncekilerin müsâmahe ile yaklaştıkları fezâil konusunda, mukarrar ve mazbut olduğu üzere kimi rivâyetlerde bazı şartlar oluşmasa bile, Kâdî İyâz bu şartlara bağlı kalmamıştır. Kaldı ki o, kitabının başında, birçok hadîste ve bu hadîsler arasında garîb olanlarda sıhhat

bir tabip olduğunu ve bu konuda insanlara ücretsiz olarak yardımda bulunduğunu vurgulamıştır. Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 416; İclî, *Târihu's-sikât*, s. 307, 308; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 351, 352; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, VII, 96; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 313-316.

¹ Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, VII, 522.

² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IV, 329.

³ Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, V, 86.

⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 42.

⁵ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 445.

ve şöhret kaydını gözettiğini ifade etmiştir.”

Sonuç olarak söz konusu rivâyetin isnâdının *merfû olarak bâtul* olduğunu, İbn Ebcer olarak bilinen Abdülmelik b. Saîd b. Hayyân’a isnad edilebileceğini söylemek mümkündür.

3. 7. Soy Şeceresindeki Beş Yüz Anne Bilgisi

«قَالَ ابْنُ الْكَلْبِيِّ: كَتَبْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَمْسَمِائَةَ أُمٍّ فَمَا وَجَدْتُ فِيهِنَّ سَفَاحًا وَلَا شَيْئًا مِمَّا كَانَتْ عَلَيْهِ الْجَاهِلِيَّةُ»

İbnü'l-Kelbî şöyle demiştir: “Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem’in şeceresindeki beş yüz annenin adını yazdım. Bunların arasında evlilik dışı cinsel ilişki kuran veya İslam öncesi dönemdeki ahlâksızlıkları yapan birine rastlamadım.”¹

Uydurma olduğu iddia edilmiş olan² bu rivâyet, genel itibariyle bazı tabakât ve tarih kaynaklarında zikredilmiştir.³ Senedi İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ında, İbnü'l-Kelbî→ Hişâm b. Muhammed→ İbn Sa’d şeklinde sevk edilmiştir. Kâdî İyâz’ın kaynaklarından olan İbnü'l-Kelbî Muhammed b. es-Sâib (ö. 146/763) ve ondan rivâyette bulunan oğlu Hişâm b. Muhammed (ö. 204/819), her ne kadar tarihçi ve nesep âlimi olarak bilinseler de hadis ilmi kıstasları açısından çok ciddî tenkitlere maruz kalmışlardır.⁴

İlgili kaynaklara elden geldiğince mürâcaat edilmiş olmasına rağmen, bu rivâyeti Hz. Peyamber’e ulaştıran herhangi bir sened ile karşılaşılmamıştır. Üstelik Muhammed b.

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 57.

² Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî ve Murat Gökalp bu rivâyetin mevzû olduğunu iddia etmişlerdir. Telîdî, *İthâfû ehli'l-vefâ*, s. 23; Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 99.

³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, I, 60; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, III, 403; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-eser*, I, 30; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, I, 238; Kastallânî, *el-Mevâhib*, I, 56; Zürcânî, *Şerhu'z-Zürkânî ale'l-mevâhib*, I, 126.

⁴ İbnü'l-Kelbî’nin ismi tam olarak Ebü'n-Nadr Muhammed b. Sâib el-Kelbî el-Kûfî’dir. Râfizî olmakla da itham edilmiştir. Buhârî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ve Nesâî gibi münekkitler onu yalancılıkla suçlamışlar ve metrûk kabul etmişlerdir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 101; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 479; Nesâî, *ed-Duaîf ve'l-metrûkîn*, s. 90. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 270; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, II, 253. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, “Kelbî, Muhammed b. Sâib”, *DİA*, XXV, 205, 206. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî de babası Muhammed b. es-Sâib gibi tarih ve nesep âlimi olarak anılmakla birlikte, metrûk kabul edilmiştir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 200; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ*, X, 101; Tezkiretü'l-huffâz, I, 250; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 338; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 69. Ayrıca bkz. Tülücü, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 204, 205.

es-Sâib ve Hişâm b. Muhammed'in cerh ve ta'dîl açısından durumları da ortadadır.

Ancak, burada vurgulanması gereken bir husus söz konusudur. Dikkat edilecek olursa, Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 56, 57. Bu rivâyetin bir merfû' tarîki, bir de Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib (ö. 114/733) ile başlayan mürsel tarîki mevcuttur. Merfû' olan tarîkin metni Taberânî'de «خرجت من نكاح ولم أخرج من سفاح، من لدن آدم إلى أن ولدني أبي وأمي» şeklinde. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, V, 80; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 637; İbn Hacer, *el-Metâlib*, XVII, 198; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 376; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 214. Heysemî, her ne kadar Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*'te Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali'yi sahîh kabul etse de, hakkında bir takım eleştirilerin söz konusu olduğunu, seneddeki diğer râvîlerin ise güvenilir olduklarını belirtmiştir. Bu râvî için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 57; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 462; Zehebî, *el-Muğnî*, II, 563; *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 500; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 30.

¹ Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 56, 57. Bu rivâyetin bir merfû' tarîki, bir de Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib (ö. 114/733) ile başlayan mürsel tarîki mevcuttur.

Merfû' olan tarîkin metni Taberânî'de «خرجت من نكاح ولم أخرج من سفاح، من لدن آدم إلى أن ولدني أبي وأمي»

şeklindedir. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, V, 80; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 637; İbn Hacer, *el-Metâlib*, XVII, 198; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 376; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, VIII, 214. Heysemî, her ne kadar Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*'te Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali'yi sahîh kabul etse de, hakkında bir takım eleştirilerin söz konusu olduğunu, seneddeki diğer râvîlerin ise güvenilir olduklarını belirtmiştir. Bu râvî için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 57; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 462; Zehebî, *el-Muğnî*, II, 563; *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 500; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 30.

Bu rivâyet lafız değişiklikleriyle ve farklı tarikleriyle birçok kaynaktan yer almaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu tarikten başka dört tarîki daha söz konusudur:

Birincisi, İbn Abbas (ö. 68/687-88) tarîkidir. İbn Abbas → Ebu'l-Huveyris → el-Medînî → Hüseyim → Muhammed b. Ebû Nuaym → Ali b. Abdülazîz tarîkidir. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, X, 329; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 307. Senedde yer alan el-Medînî'nin Fuleyh b. Süleyman olduğu düşünülmektedir. Eğer İbrahim b. Ebû Yahyâ veya Ali b. el-Medînî'nin babası olan Abdullah b. Ebû Ca'fer ise bu iki râvî zayıftırlar. Ayrıca Ebû'l-Huveyris (Abdurrahman b. Muâviye), Nesâî'ye göre güvenilir değildir. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) onun rivâyetleriyle ihticâc olunamayacağını ifade etmişlerdir. Yahyâ b. Maîn bir yerde er-Râzî'ye iştirak etmiş, bir başka yerde sahîh olduğunu söylemiştir. Zehebî'ye göre zayıf bir râvîdir. İbn Hacer'e göre ise Mürcie'den olmakla itham edilmiştir. Ne var ki seyyi'ül-hıfz olmakla birlikte sadüktür. Ancak, Ebû'l-Huveyris ve el-Medînî bu rivâyette tek başlarına değildirler. Rivâyetin iki mütâbî'i söz konusudur. İbn Abbas → Mücâhid ve Atâ → Ebû Necîh tarîki ve İbn Abbas → İkrime → Yezîd b. Ebû Hakîm tarîki. Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 635; Nesâî, *ed-Duâfâ ve'l-metrûkîn*, s. 68; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 284; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 644; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 350.

İkincisi, Âişe (ö. 58/678) tarîkidir. İbn Sa'd ve el-Hâris b. Üsâme [Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Dâhir (Ebû Üsâme) et-Temîmî (ö. 282/895)] tarafından rivâyet edilen bu tarikte, el-Hâris b. Ebû Üsâme'nin râvîsi olarak hadis münekkidi tarafından tenkit edilen Vâkîdî (ö. 207/823) yer almaktadır. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî olan bu zât; tarih ilmi açısından önemli bir şahsiyet olsa da cerh ve ta'dîl ilmi açısından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Buhârî gibi birçok hadis münekkidi onu metrûk kabul etmişlerdir. Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 636; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 205; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 498; *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 363-368; Fayda, "Vâkîdî", *DİA*, XLII, 471-475.

Üçüncüsü, Ebû Hüreyre tarîkidir. İbnü'l-Mülakkın'a göre, İbn Asâkir tarafından nakledilen bu rivâyetin senedinde de zayıflık bulunmaktadır. Bkz. *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 637.

Dördüncüsü ise Enes (ö. 93/711-12) tarîkidir. Beyhakî *Delâilü'n-nübüvve*'de bu rivâyeti lafız farkıyla aktarmış ve ardından şöyle demiştir: "Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Rebîa el-Kudâmî rivâyette tek kalmıştır. Onun İmâm Mâlik'ten ve daha başka zâtlardan aktardığı ve mütâbî'i olamayan ferd rivâyetler vardır." Bkz. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 175; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, VII, 637.

Bütün bu tarikler ayrı ayrı değerlendirildiğinde, her ne kadar senedlerinde bir takım illetler bulunsun da, genel olarak düşünüldüğünde, birbirlerini takviye etmekte ve *hasen li-ğayrihi* derecesine yükselmektedirler.

ve sibâkta, Kâdî İyâz'ın İbnü'l-Kelbî rivâyetini hadis formatında aktardığına dâir herhangi bir karîne de bulunmamaktadır. Kaldı ki aynı zamanda önemli bir hadis münekkidi olan Kâdî İyâz'ın İbnü'l-Kelbî'nin cerh ve ta'dîl açısından durumundan haberdar olmaması düşünülemez. Kanaatimizce Kâdî İyâz, 146/763 tarihinde vefat etmiş ve tâbiûnun, ancak yaşça küçük olanlarına muâsır olabilmiş olan İbnü'l-Kelbî'nin, bir târihçi olarak yaptığı bu tespiti, bir önceki zikrettiği Hz. Ali rivâyetini takviye amacıyla kullanmıştır. Eğer İbnü'l-Kelbî'nin bu sözü, bir şekilde Hz. Peygamber'e isnâd edilebilseydi, kabul ve red açısından hadis ilminin konusu olabilirdi. Ancak bu haliyle, sanki hadis ilminin sahasına giriyormuş gibi değerlendirilmesi ve sonra da kabul veya red lafızlarından birinin kullanılarak hakkında hüküm verilmesi doğru görünmemektedir. *Kitâbü 'ş-Şifâ*'da, az da olsa az da olsa bu minvalde târih ilminin sahasına giren rivâyet bulunmaktadır.

3. 8. Allah Resûlü'nün Kabri Başında Bir Kadının Vefat Etmesi

«وَيُرَوَّى أَنَّ امْرَأَةً قَالَتْ لِعَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَكْشِفِي لِي قَبْرَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَكَشَفَتْهُ لَهَا فَبَكَتْ حَتَّى

مَاتَتْ.»

“Rivâyet olunduğuna göre bir kadın, Hz. Âişe'ye geldi ve “Allah Resûlü'nün kabrini aç da göreyim” dedi. (Hz. Âişe), kabrinin üzerindeki perdeyi kaldırdınca, kadın ağlamaya başladı, o kadar ağladı ki oracıkta ruhunu teslim etti.”¹

Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî, bu rivâyet için “lâ asle lehû” tabirini kullanmıştır.²

Söz konusu rivâyet birkaç kaynakta zikredilmektedir.³ Senedi Abdullah b. el-Mübârek→ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel→ Ahmed b. Hanbel şeklinde sevk olunmuştur. Tam adı Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797) olan İbnü'l-Mübârek'ten nakledilen hadîslerin delil olarak kullanılabileceği hususunda âlimler

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü 'ş-Şifâ*, s. 498.

² Telîdî, *İthâfû ehl'l-vefâ*, s. 27. Murat Gökalp de “*Vefatı Esnasına ve Sonrasına Atfedilen Olağanüstülük*” başlığı altında bu rivâyete yer vermiş² ve mevzû, bâtil, hurafe ve İsrâiliyyât benzeri rivayetlerden olduğu noktasında görüş beyan etmiştir. Bkz. Gökalp, *Kadî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s. 188.

³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühâd*, s. 299; İbnü'l-Cevzî, *Sıfetu's-safve*, I, 410; Kastallânî, *el-Mehâhib*, III, 595; Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, XII, 343.

ittifak etmişlerdir.¹ Ahmed b. Hanbel'in küçük oğlu ve önde gelen talebesi olan Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 290/903) ise, Nesâî ve Dârekutnî gibi oldukça titiz iki hadis münekkidi tarafından sika kabul edilmiştir.² Dolayısıyla bu rivâyetin Abdullah b. el-Mübârek'ten Ahmed b. Hanbel'e intikâlinde sıhhat açısından bir problem bulunmamaktadır. Ancak İbnü'l-Mübârek, Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) yetişememiştir. Dolayısıyla hâdiseye bizzat şahit olması mümkün değildir. Bu olayı Hz. Âişe'ye isnâd eden herhangi bir sened ile de karşılaşılmamıştır. Dolayısıyla teknik olarak böyle bir hâdisenin olup olmadığını doğrulama imkânı bulunmamaktadır. Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî, bu sebeple “*lâ asle lehû*” tabirini kullanmış olmalıdır. Dolayısıyla, daha önce üzerinde durulan “*Ağacın Yeşerip Canlanması ve Üzerine Eğilip Onu Gölgelemesi*” rivâyetindeki durum burada da söz konusu olmaktadır. Kâdî İyâz'ın elinde bu rivâyeti Hz. Âişe'ye isnâd eden bir sened zinciri var mıydı bilinmemektedir. Ama Abdullah b. el-Mübârek'den Ahmed b. Hanbel'e intikalinin kabul ve red açısından sahîh olduğu âşikârdır. Mevcut bilgiler muvâcehesinde mevzû, bâtıl, hurafe ve İsrâiliyyât benzeri rivayetlerden olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira Ali el-Kârî'nin gerekçesini حزننا على فراقه أو شوقا إلى لقاءه (firâkı sebebiyle hüznlenerek ve ona kavuşmaya özlem duyarak) şeklinde ifade ettiği³ üzere her devirde Hz. Peygamberin'in kabri başında ruhunu teslim eden mü'minler olmuştur. Zürcânî, bu rivâyeti değerlendirme sadedinde buna benzer örnekler vermiştir.⁴ Siyâk ve sibaktan anlaşıldığı kadarıyla Kâdî İyâz, bu rivâyeti, daha önce zikretmiş olduğu rivâyetlerin manasını takviye etmek maksadıyla serdetmiştir.

¹ Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, I, 123. Sika ve sebt olduğuyla ilgili bkz. İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 320; *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 382-387; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 201-204.

² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 762; Polat, “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, I, 81.

³ Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, II, 42.

⁴ Zürcânî, *Şerhu'z-Zürcânî ale'l-Mevâhib*, XII, 196.

III. DEĞERLENDİRME

Kâdî İyâz, bir dönem İslam kültür ve medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biri olmayı başarmış Endülüs ve Mağrib bölgesinde yetişmiş ve Mâlikî-Eş‘arî çizgisinde ilmî hayatını sürdürmüş çok yönlü bir âlimdir.

Çok engin bir fikrî atmosferde ve renkli bir sosyal yapının içinde neşet etmiştir. Yaşadığı dönem çok çalkantılıdır. Zira Endülüs’te biraz da Müslümanların çözülmüşlüğü ve dağılmışlığını temsil eden ve Mülûkû’t-tavâif diye isimlendirilen şehir emirlikleri dönemi (422-483/1031-1090), Mağrib’de Murâbitlar Devleti’nin (448-542/1056-1147) filizlenip güçlenmesi, ardından Endülüs’e hâkim olması ve en nihâyetinde Murâbitlar ile bölgenin yeni aktörlerinden Muvahhidler Devleti (524-667/1130-1269) arasında cereyân eden fikrî ve siyâsî mücadeleler, savaşlar ve yıkımlar hep onun devrinde yaşanmıştır. Bir taraftan haclı seferleri karşısında ayakta kalmaya çalışan, diğer taraftan Sünnî Selçuklular (431-551/1040-1157), Şîî-İsmailî Fâtîmîler (297-566/909-1171) ve Abbasîler (132-657/750-1258) üçgeninde iktidâr mücadelesine sahne olan Ortadoğu İslam coğrafyasının durumu da Endülüs-Mağrib bölgesinden farklı değildir. Çok renkli fikrî ve içtimâî bir yapıyı müşâhede etmiştir. Zira o dönemde, zaten son derece farklı mezhep, eğilim, görüş, düşünce ve fikirlerin birbiriyle mücadelesine sahne olan İslam dünyasının hemen bütün renkleri Mağrib-Endülüs bölgelerinde de temsil edilmektedir. Ehl-i Sünnet ile Şia arasında süregelen mücadele bir tarafa Hârîcîler’den başlayarak Müşebbihe, Mücessime gibi fırkalara, Kur’ân âyetlerini görünür anlamlarının dışında, daha derinde gerçek anlamları bulunduğu inancını taşıyan ve âyetleri buna göre yorumlayan Bâtînîler’den âhirete inanmayan Dehrîler’e kadar onlarca farklı anlayış birbiriyle kıyasıya mücadele hâlinindedir. Kâdî İyâz, böyle bir dönemde, Sebte gibi yolların kesişim noktası olan bir şehirde doğmuş, devrinin ilmî geleneğini takip ederek Sebteli veya Sebte’ye uğrayan âlimlerden temel İslâmî eğitimini almış ve temel dînî metinleri tahsil etmiştir.

Muhaddislerin geleneğine uyarak, otuzlu yaşlarının başında Endülüs’e bir hadis

yolculuğu düzenlemiş, yaklaşık iki sene boyunca başta Mürsiye (Murcia) ve Kurtuba (Córdoba) olmak üzere, şehir şehir dolaşmış ve Hüseyin b. Muhammed es-Sadeî (ö. 514/1120) başta olmak üzere onlarca önemli âlimle mülâkî olmuş, görüşemediklerinden de eserlerini okutmak için icâzet almıştır. Endülüs dönüşünden sonra memleketinde bir taraftan ilmî birikimini arttırmaya çabalamış, diğer taraftan da talebeye ders okutma gayreti içinde olmuştur. Başta oğlu Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180) olmak üzere, İbnü'l-Kusayr Abdurrahman b. Ahmed el-Gırnâtî (ö. 575/1180), Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1180) ve İbn Beşküvâl (ö. 578/1182) gibi âlimler onun talebeleri arasında sayılmaktadır.

Erken yaşlarda başladığı eser telifini ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür. Onun çok yönlülüğünün en önemli delillerinden biri, günümüzde her biri farklı ilim dalları bünyesinde değerlendirilen eserleridir. Bir diğeri ise bu eserlerde mürâcaat ettiği ilmî kaynaklarıdır. Özellikle Endülüs dönüşünden itibaren, onun bütün çabasını ilim tadrîsi, kadılık görevi ve kitap telifi olmak üzere üç önemli husus üzerinde yoğunlaştırdığı görülmektedir. Kâdî İyâz'ın telif ettiği eserleri arasında en çok dikkat çeken *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*'sıdır. Bu eser İslam dünyasında *Kitâbü's-Şifâ*, Osmanlı ilim geleneğinde ise *Şifâ-i Şerîf* ismiyle şöhrete kavuşmuştur. Yaşadığı dönemin belirgin simalarından olan Kâdî İyâz, 544 (1149) tarihindeki vefatını takip eden bir, bir buçuk asır boyunca, genel olarak ilmî yönüyle, özel olarak rivâyet ve dirâyet ilimlerindeki muvaffakiyeti ile anılmış, ancak VIII. (XIV) asırdan itibaren, *Kitâbü's-Şifâ*, Kâdî İyâz'ın otoritesini elde etme sürecinin en önemli parametresi hâline dönüşmüştür. *Kitâbü's-Şifâ*'nın o dönemin şartlarında, kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde, bu kadar geniş bir coğrafyada kabul görmesi ve müellifini “otorite” mesabesine taşımasının sebepleri arasında şunlar sayılabilir:

1. Müellifi Kâdî İyâz'ın, ilim çevrelerinde son derece muteber ve istikâmet sâhibi bir muhaddis olarak kabul görmesinin yanında, konusu itibariyle, her Müslümanın kendisi için özel kabul ettiği Hz. Peygamber gibi sembol bir zâta dayanmaktadır.

2. *Kitâbü's-Şifâ* müellifi tarafından daha sağlığında iken okutulmuş ve birçok kimse tarafından dinlenmiştir.

3. Tahammül ve edâ yollarından özellikle “icâzet” yöntemi, Kâdî İyâz tarafından

yaygın bir şekilde kullanılmış, kendisi başka âlimlerin telif etmiş oldukları eserlerin rivâyet hakkını elde ederken, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın rivâyeti için birçok âlime icâzet vermiştir. Dolayısıyla eserden pek çok kimse haberdâr olmuşlardır.

4. Eserin özellikle son kısımları, o günün güncel bazı tartışma konularını ele almakta, çeşitli iddialara ve fırka görüşlerine reddiyeler ihtiva etmektedir.

5. Kâdî İyâz, Endülüs ve Mağrib’de istinsah uygulamasının son derece yaygın olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde ilim meclislerinde kâiler tarafından çokça okunan *Kitâbü’ş-Şifâ*, müstensihler tarafından da fazlasıyla çoğaltılmıştır. Bugün Fas, Tunus, Cezâyir, Libya, Mısır ve İstanbul’da bulunan yazma eser kütüphanelerinin hemen her birinde yüzlerce el yazması *Kitâbü’ş-Şifâ* nüshasının bulunması¹ bunu göstermektedir.

Kâdî İyâz ve eseri *Kitâbü’ş-Şifâ* İslam dünyasında şöhrete ulaştıktan sonra ilk olarak Şemseddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348) tarafından müellifine ve eserine eleştiri yöneltildiği görülmektedir. ez-Zehebî’nin başlattığı bu eleştirilerin özü iki hususa dayanmaktadır. Bunlardan biri çokça uydurma rivâyet içerdiği, diğeri bir kısım zorlama yorumlar barındırdığı iddiasıdır. Bu iddiaların ez-Zehebî gibi bir hadis otoritesi tarafından dile getirilmesi önemlidir. Nitekim belki de bu sebeple, onun bu konuda yaptığı dört-beş satırlık bir değerlendirme, asırlar boyunca sürecektir ciddî tartışmaları beraberinde getirmiştir.

Görüldüğü kadarıyla *Kitâbü’ş-Şifâ*’da uydurma rivâyet bulunup bulunmadığı tartışması üç görüş etrafında şekillenmektedir:

1. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın birçok uydurma, bâtıl ve aslı olmayan rivâyetler içerdiği iddiası ki ez-Zehebî bu görüştedir. Son dönemde Abdullah b. Abdulkâdir et-Telîdî *İthâfû ehli’l-vefâ*’sında, Mustafa İslamoğlu *Üç Muhammed*’inde ve Murat Gökalg yayımlanmamış doktora tezinde bu görüşü dile getirmişlerdir.

2. *Kitâbü’ş-Şifâ*’da zayıf rivâyetlerin varlığını kabul etmekle birlikte, uydurma rivâyet içerdiği iddiasına katılmayanların görüşü ki Muhammed b. Cafer el-Kettânî (ö.

¹ Bkz. Menûnî, “Kitâbü’ş-Şifâ li’l-Kâdî İyâz min hilâli ruvâtihi ve rivâyâtihi ve mahtûtâtihî’l-asliyye”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, III, 332-337.

1346/1927) bu görüştedir.

3. *Kitâbü’ş-Şifâ*’da kaynağına isnâd edilemeyen veya tartışmalı bazı rivâyetlerin varlığını kabul etmekle birlikte bunların sayısının o kadar fazla olmadığını düşünenlerin, ayrıca Kâdî İyâz hakkında hüsn ü zan sahibi olanların görüşü ki geçmişten günümüze Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Şemseddîn Muhammed ed-Delecî (ö. 947/1540), M. Yaşar Kandemir, Beşîr Ali Hamd et-Türâbî, Hüseyin b. Muhammed Şevvât ve Abdullatîf el-Cîlânî gibi âlim ve araştırmacılar bu görüştedirler.

Bu çalışmada daha önce vurgulandığı üzere, Kâdî İyâz’ın, “*Bir eser veya haberin senedini zikretmemiş olabilirim. Ancak eğer metnini zikretmişsem, isnâdı da bende mutlaka mevcuttur*” dediği rivâyet edilmiştir. Onun bu cümlesi aynı zamanda “makbul” senedi kastetmediğini delâlet etse de aslında hadis usulü açısından, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın tenkide açık taraflarından birini resmetmektedir. Müellifinin naklettiği rivâyetlerin çok büyük bir kısmını, çok yer kaplayacağı endişesine binâen senedsiz olarak sevk ettiği ve çoğu zaman da aktarırken rivâyet zincirinin, sadece Hz. Peygamber’den rivâyet eden halkasını (çoğu zaman sahâbî veya tâbiî) vurguladığı bilinmektedir. Çoğu kere *Kitâbü’ş-Şifâ*’da yer alan ve sadece sahabî veya tâbiî râvisi bilinen bir rivâyet, kaynaklarda bulunamayınca veya ancak kusurlu bir senedine ulaşılmınca ortaya şu problem çıkmaktadır: Kâdî İyâz gibi saygın bir âlim, rivâyet ve dirâyet ilmine son derece vâkıf bir muhaddis, rivâyet ettiği bütün hadîslerin senedinin aslında kendisinde mevcut olduğunu söylüyor da bir gerekçe öne sürerek kendi kaynağını açıklamıyorsa ve bu rivâyetler başka bir yerde bulunamıyor sadece kendisiyle bilenebiliyorsa veya sadece kusurlu senedine ulaşılıyorsa bu durumda ne yapılacaktır? Daha sonraki âlimlerin, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın muhtevastaki hadîslerle ilgili değerlendirmeleri aslında bu soru karşısındaki tavırlarına göre değişmektedir. Rivâyetleri, Kâdî İyâz’ın kimliğinden ve yukarıdaki sözünden bağımsız olarak, usûl-i hadîsin temel prensipleri çerçevesinde değerlendirenler biraz daha ihtiyatlı ve olumsuz değerlendirmeler yapmışlardır. Kâdî İyâz’ın ilmî kişiliğine, muhaddislik cihetine ve neticede yukarıdaki sözüne itibar edenler ise, onun bu gibi rivâyetlerine hoşgörülü yaklaşmışlardır.

Söz konusu iddiaların, Kâdî İyâz’ın *Kitâbü’ş-Şifâ*’da takip ettiği yöntem ile ilintili yönleri bulunmaktadır. Mukaddimesindeki bazı ifadelerine bakılacak olursa Kâdî İyâz bu yöntemi bilinçli olarak belirlemiş gibidir. *Kitâbü’ş-Şifâ* herşeyden önce son derece özgün

bir eserdir. Sanki müellifi kendisinden önce denenmeyi denemeye çalışmış, yapılmayanı yapmaya çabalamış ve bu minvalde hadîslerin sahih olup olmadığıyla çok ilgilenmemiş gibidir. Mesela eserinde «الْمَعْدَةُ حَوْضُ الْبَدَنِ وَالْعُرْوَةُ إِلَيْهَا وَارِدَةٌ» rivâyetine yer vermiştir.¹ Sonra hemen akabinde şöyle demiştir: “Eğer bu bir hadis ise, zayıf olduğu gerekçesiyle biz bu rivâyeti sahih kabul etmiyoruz. Mevzû olduğu noktasında ise Dârekutnî bu yönde bir değerlendirmede bulunmuştur.”² Yani aslında, bu rivâyetle ilgili son derece önemli tenkitlerin söz konusu olduğunu, Kâdî İyâz çok iyi bilmektedir. Ama yine de eserine almıştır. O, naklettiği bir rivâyet hakkında böyle bir yorumu bizzat kendisi yapıyorsa, böyle bir durum ancak onun bu eserde baştan bilinçli olarak belirlediği yöntem ile açıklanabilir.

Fezâil konusundaki rivâyetlerin belli şartlar çerçevesinde kabul edilebileceği üzerinde ittifak edilmiştir. Kâdî İyâz bu şartlar oluşmamasına rağmen, bazı rivâyetleri kabul edebilmektedir. Hâlbuki o, bu şartları çok iyi bilmektedir. Eserin başından sonuna, okuyucuda hâsıl olan zevk-i rûhânî, bu usûlün bilinçli olarak tercih edildiği düşüncesini salık vermektedir. Ancak bu tutumun hadis ilmi kıstasları açısından tenkit edilebilir taraflarının bulunduğu düşünülmektedir.

Kâdî İyâz, kitabının başında hadîsleri sevk etme usulü ile ilgili ipuçları vermiştir. Hadisleri kabul kriteri olarak “sıhhat” şartından ayrı olarak bir de “şöhret” kaydı getirmiştir. Bu doğrultuda, “garîb” kategorisinde olan ama meşhur bir imam tarafından zikredilen hadîsleri zaruret hissetmedikçe sorgulamamıştır. Onun bu tutumu kimi eleştirilere konu olmuştur.

Kâdî İyâz’ın çok geniş bir kütüphaneye sahip olduğu ve aynı zamanda çok kapsamlı bir çevreden hadis rivâyetinde bulunduğu görülmektedir. Onun sahip olduğu hem umûmî kaynakları hem de *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki kaynakları büyük ölçüde tespit edilmiştir. Ancak onun kütüphanesinde mevcut olduğu anlaşılan ve eserinde kendilerine atıfta bulunduğu bazı kaynakların günümüze ulaşmadığı görülmüştür. Meselâ Abdullah b. Vehb’in (ö. 197/813) *el-Câmi*’inin ancak bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Aynı şekilde, İshâk b. Yahya’nın (ö. 421/1030) *Kitab’ı* ve İbnü’l-Hindî olarak bilinen Ebû Ömer Ahmed

1 Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 445.

2 Kâdî İyâz, a.g.e., a.y.

b. Saîd el-Kurtubî'nin (ö. 399/1009) fıkıh ilmiyle ilgili Kitab'ı gibi bazı kaynaklarının günümüze ulaşmış ulaşmadıkları bilinmemektedir. Dolayısıyla bu gibi kaynaklardan nakletmiş olduğu rivâyetleri, kaynağına indirgeyerek tespit etmek şimdilik imkânsız görünmektedir. İstifade ettiği müelliflerin çoğu zaman doğrudan ismini, bazen de "Kitâbü fülân" şeklinde eserini zikretmiştir. Mesela, meşhur müsnid Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'ine işareten *Kitâbü'l-Bezzâr*, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *Sahîh*'ine işareten *Kitâbü Müslim*, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin el-Cellâb el-Basrî'nin (ö. 378/988) *et-Tefrî'* isimli eserine işareten *Kitâbü İbni'l-Cellâb* tabirlerini kullanmıştır. Muhtemelen o gün için bu şekilde zikrettiğinde herkes hangi kitabı zikrettiğini rahatlıkla anlayabiliyordu. Bu gün için ise araştırma yapmak ve teyit etmek ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Mesela *Kitâbü İbn Sahnûn* derken, İbn Sahnûn'un hangi kitabını kastettiği tam anlaşılamamıştır. Başka bir yerde *Kitâbü Muhammed* diyerek atıfta bulunduğu şahsın İbnü'l-Mevvâz olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-İskenderânî (ö. 269/883) mi yoksa Ebû Hişâm Muhammed b. Mesleme el-Medenî el-Mahzûmî (ö. 216/831) mi olduğu anlaşılamamıştır. İbnü'l-Mevvâz ise *el-Mevvâziyye*'si, Muhammed b. Mesleme ise *el-Mebsût*'u gündeme gelecektir.

Kitâbü's-Şifâ ile ilgili gündeme getirilen bir başka husus da bir kısım zorlama yorumlar içerdiği iddiasıdır. ez-Zehebî'nin "*Kitâbü's-Şifâ*'da, bir takım zorlama yorumlar da yer almaktadır" şeklindeki tek satırlık cümlesi bir takım tartışmalara kapı açmış, Şemseddîn es-Sehâvî onun bu görüşüne itiraz etmiş, Kâdî İyâz'ın aslında bir kısım sözleri hikâye ettiğini, sonra da bu sözler arasında tercihte bulunduğunu dile getirmiştir. *Kitâbü's-Şifâ*'daki peygamber tasavvuru tartışmalarının, ez-Zehebî ve es-Sehâvî ile sınırlı kalmadığı, hemen her dönemde bir şekilde devam ettiği görülmüştür. Ancak burada esas tartışma alanı Kâdî İyâz'ın her hangi bir konuda tevilde bulunması değil, "Hz. Peygamber ile ilintili tartışma konularında tevillerde bulunması" gibidir. Nitekim Kâdî İyâz'ın diğer dirâyet türü eserlerinde de çeşitli yorumları söz konusudur, ama bu yorumlar hiçbir zaman bu derece eleştiri konusu olmamıştır. ez-Zehebî'nin bu yorumundan hareketle, İslamoğlu'nun söz konusu iddiayı bir adım ileriye taşıdığı görülmektedir. İslamoğlu'na göre bir gerçek peygamber bilinci vardır, bir de kurgusal peygamber bilinci. Gerçek peygamber bilinci zamanla kurgusal peygamber bilincine dönüşmüş ve bu yeni bilincin etrafında muazzam bir literatür oluşmuştur. Ona göre, bu literatüre ait olan Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* ve es-Süyûtî'nin *el-Hasâisü'l-Kübrâ* isimli eserleri, "aşırı yüceltmeci" tasavvurun

altyapısını oluşturmışlardır. Bir taraftan kurgusal peygamber bilincinden beslenmişler, bir taraftan da bu eserler bu bilinci ve dolayısıyla aşırı yüceltmeci peygamber tasavvurunu besleyip büyütmüşlerdir. İslamoğlu'na göre bu iki eser bu derece yaygın okumalara konu olmuşlarsa yüceltmeci peygamber tasavvurunun oluşmasında da etkileri olmuştur. İslamoğlu, bu tasavvurun karşısına ise “indirgemeci peygamber tasavvurunu” yerleştirmiştir. Bu ikisi ona göre tasavvurdur, hayâlîdir, ortalarında ise gerçek peygamber bilinci yer almaktadır: Kur’ân peygamberi... Ona göre *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi eserlerin tabiatı aşırı yüceltmeci peygamber tasavvuruna çok uygundur. Zira eserde, hissiyata ve hayal dünyasına hitap eden mistik, mitik ve kurgusal bir dil kullanılmıştır. Sonuçta mümkün olduğu kadar aşkın, olağanüstü ve efsânevî bir portre ortaya çıkmıştır ki bu tam da istenilen bir durumdur. İslamoğlu’nun *Kitâbü’ş-Şifâ*’daki peygamber tasavvuruna yönelik dile getirdiği bu kabil eleştirilerine Gökalp’in *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* başlığını taşıyan doktora tezinde, benzer yorumlarla katıldığı görülmektedir.

Bütün peygamberlerin insanlar arasından seçilmeleri yani beşer olmaları insanlık için bir onur vesilesidir. Aynı zamanda insanoğlunun yaratıcısının nazarındaki derecesine işaret etmektedir. Elbette muhâtapları, kendi içlerinden seçilen peygamberlerin tebliğini daha kolay kabulleneceklerdir.¹ Kur’ân-ı Kerîm’de peygamberlerin beşer yönleri özellikle vurgulanmıştır.² Bu âyetler yüzeysel bakış açısıyla değerlendirildiğinde, peygamberlerin de diğer insanlardan farkı olmayan birer beşer oldukları algılanabilir. Ancak meselâ Fussilet Sûresi’nin 6. âyetinde; “*De ki: “Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyediliyor. Artık O’na yönelin ve O’ndan bağışlanma dileyin. Allah’a ortak koşanların vay hâline!”* buyurulmaktadır. Bu âyet-i kerîmeden, Hz. Peygamber’in bir beşer olduğu, ancak herhangi bir beşer olmadığı, vahiy ile müeyyed bulunduğu ama onun bir ilah da olmadığı anlaşılmaktadır.³ Bu çerçevede nâzil

¹ Kur’ân-ı Kerîm’de, bu konudaki hikmeti kavrayamayan kimselerin “*Allah, bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?*” şeklindeki itirazlarına yönelik şu cevap verilmiştir: “*Söyle onlara eğer, Arzda hep uslu uslu yürüyen melâike olsa idi elbette onlara semâdan melek bir resûl gönderirdik.*” Bkz. el-İsrâ, (17), 94, 95. Ayrıca bkz. el-En’âm, (6), 9. Hz. Peygamber ile birlikte diğer bütün peygamberlerinde insanların içinden seçilmesinin hikmetlerinden biri de Kâdî İyâz’ın muhâtaba ve muhâlata kavramlarıyla açıkladığı iletişim’dir. Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 603-605.

² Bkz. el-Fussilet (41), 6; el-Kehf (18), 110.

³ Bu minvaldeki bir başka âyeti kerîme için bkz. el-İsrâ, (17), 90-93. Âyette, müşriklerce ulûhiyete has olan bazı hususların kendisinden istenmiş olmasına değinilir. Bunu ifade sadedinde, beşeriyet vurgusu yapılır. Dolayısıyla bu gibi âyetleri Hz. Peygamber’in diğer insanlardan bir farkının olmadığı şeklinde anlamak

olmuş olan âyetler, onun öyle olağanüstü, efsâneî, ulaşılamaz ve kurgusal bir varlık olamayacağını ifade ettiği gibi, aynı zamanda vahiyle müeyyed olduğunu vurgulamakta, ayrıca çok farklı kabiliyetlerle donatıldığına da işaret etmektedir.

Neticede, ortak oldukları yeme, içme, susama, uyuma, yorulma, hastalanma ve heyecanlanma gibi bir takım vasıflar, peygamberlerin ve diğer insanların her hususta aynı olduklarını göstermez. Allah'ın yarattığı insanoğlu içerisinde en kâbiliyetli ve donanımlı olan fertleri peygamberler olarak seçip kendisine muhatap kılması aklen de problemli bir yaklaşım değildir. Nitekim Kâdî İyâz, bu konuyu *Kitâbü's-Şifâ*'da işlemiş ve İsrâ Sûresi'nin 95. âyetini delil olarak sunduktan sonra şu tespitte bulunmuştur: *“Nebîler ve Resûller Allah ile yarattığı diğer insanlar arasında vâsıtaadırlar. İnsanlara Allah'ın emirlerini ve yasaklarını, vaatlerini ve tehditlerini ulaştırırlar. Onları, âlem-i emir ve âlem-i halk, âlem-i ceberût ve âlem-i melekût, kahrının ve azametinin tecellileri (Celâl oluşu) ve kendisinin üstün ve güçlü olması, dilediğine de üstünlük, güç ve kudret vermesi (Sultân oluşu) hususlarında bilmediklerini bildirirler. Zâhiren, cesetleri ve bünyeleri itibari ile insânî vasıflarla muttasıftırlar; ölüm, fenâ, hastalık ve musibetlere dâcâr olurlar. Rûhen ve bâtınları itibariyle ise insânî vasıflardan daha yüce olan bir takım hasletlerle muttasıftırlar. Meleklerin bulunduğu o en yüce kat ile irtibatlıdırlar. Bu yönleriyle Meleklerin sıfatlarına benzerler. Başkalaşmalardan ve bir takım âfetlerden sâlimdirler. Çoğu kere beşeriyetten kaynaklanan acziyet ve zaafiyet durumu başlarına gelmez. Eğer, peygamberlerin bâtınları da zâhirleri gibi sırf beşeriyete has olsaydı, diğer insanlardan bir farkları kalmayacak ve melekleri görüp onlara muhatap olmaya, onlardan vahiy almaya güç yetiremeyeceklerdi. Cesetleri bakımından ve zâhirleri yönleriyle insana ait sıfatlarla değil de meleklerle âit sıfatlarla muttasıf olsalardı, âyet-i kerimede geçtiği üzere, bu sefer insanoğlu veya kendilerine gönderildikleri muhatap kitlelerinin arasına karışamayacaklardı. Bu yüzden cesetleri ve zâhirleri itibariyle insanlık cihetine, ruhları ve bâtınları itibariyle ise meleklik cihetine uygun yaratılmışlardır.”*¹ Sonuçta, Peygamberimiz, Allah Teâlâ tarafından, en son ve en mükemmel çağırısı seslendirmeye münasip görülmüştür. Bu, hem onun açısından hem de mesajın muhatapları olan diğer

doğru değildir. Elbette konumu, donanımı, kâbiliyet ve kapasitesi bakımından diğer insanlardan farklı hususiyetlere sahiptir.

¹ Kâdî İyâz, *Kitâbü's-Şifâ*, s. 604.

insanlar açısından son derece önemlidir. Bu önem doğrultusunda, Hz. Muhammed'in, diğer bütün peygamberleri temsilen, böylesine önemli bir görevi deruhte etmeye uygun bir istidatta yaratılması yadırganmamalıdır. Böyle yüksek bir donanıma sahip bulunan Allah Resûlü, muhâtapları için üsve-i hasene yani en güzel bir örnektir.¹ Nübüvvetin kazanımları sayesinde, hayatın her alanında, normal bir beşerin sınırlarını aşan, ihâtalı, semâvî bir yönü vardır. Bir taraftan Hudeybiye günü Ümmü Seleme (ö. 62/681) ile istişare eden², çocuklarına ve torunlarına karşı bir baba olarak şefkat hissi duyan³, çarşıda pazarlık yapan⁴, aile hayatı olan⁵ arzî bir peygamber iken, diğer taraftan mi'râcı yaşayan, mi'râcta Allah Teâlâ ve bazı peygamberler ile mülâkî olan⁶ semâvî bir peygamberdir.

Peygamberlik müessesesini, farkında olarak veya olmayarak, mahza beşer oluşu düzleminde değerlendirmeye tâbi tutma eğiliminde olanlar, çoğu zaman, peygamber tasavvurundaki kırılmaları ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in gerektiği gibi anlaşılamamış olmasını, ümmetin içine düştüğü sosyolojik ve psikolojik buhranların en temel sebeplerinden biri olarak görmektedirler. Dolayısıyla, öteden beri değişik mekânlarda hatim usûlü çerçevesinde okunan *Kitâbü's-Şifâ* da bu eleştirilerden nasibini almaktadır. İslam dünyasındaki ayrışmaları, bilumum sosyal çalkantıları, psikolojik sarsıntıları, iktisâdî bozulmaları, siyâsî çekişmeleri ve cehâlet problemini dolaylı olarak da olsa *Kitâbü's-Şifâ*'ya bağlamanın ne denli bir haksızlık olduğunu tartışmaya her halde gerek yoktur.

Ülkemizde, peygamberlerin ve dolayısıyla da Efendimizin risâlet vazifelerini, arzîlik-semâvîlik dengesi içerisinde yürüttükleri noktasında bir akademik farkındalığa ihtiyaç bulunduğu düşünülmektedir. Özellikle mu'cizeler konusunda, Kâdî İyâz'ın da vurguladığı üzere peygamberlerin rûhî/manevî/bâtınî yönleri dikkate alınmalıdır. Sadece cismânî/maddî/zâhirî/beşerî yönleri dikkate alınarak yapılan değerlendirmeler, hem mu'cizelerin vaz' ediliş hikmetlerini kavramada, hem de Hz. Peygamber'e bakışta algı kırılmalarına neden olabilecektir. Sözü edilen algı kırılmalarının sonuçlarından bir tanesi de Hz. Peygamber'e bakış açısındaki saygının –en azından söylemlerde- korunamamasıdır.

¹ el-Ahzâb (33), 21.

² Buhârî, "Şurû", 15.

³ Buhârî, "Cenâiz", 44; "Nikâh", 12, 16; Müslim, "Fezâil", 62, 63; "Cenâiz", 12; Tirmizî, "Menâkıb", 30, 60; Ebû Dâvûd, "Edeb", 143; Bezzâr, *Müsned*, I, 418; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, III, 52.

⁴ Ebu Dâvûd, "Akdiye", 20; Nesâî, "Buyû", 81.

⁵ Buhârî, "Nikâh", I, Müslim, "Nikâh", 5.

⁶ Buhârî, "Salât", I; Tirmizî, "Salât", 45; Nesâî, "Salât", I.

Kâdî İyâz'ın, Hz. Peygamber'i Müslümanlara sevdirmek ve ona karşı sergilenmesi gereken saygıyı temin etmek amacıyla yaptığı vurguları aşırı bulan kimi araştırmacı ve yazarlar, konuya, insaf sınırlarını zorlayan, biraz da özensiz kelime ve kavram tercihleriyle yaklaşmaktadırlar. İslamoğlu'nun sonuçta beşer olan iki âlim tarafından telif edilmiş bulunan *Kitabü 'ş-Şifâ* ve *el-Hasâisü 'l-kübrâ*'nın, İslam âleminin peygamber tasavvurunda onulmaz yaralar açtığı yönündeki tezini dillendirme sadedinde, *“bu kitapların amaçlarını gerçekleştirdikleri, buna mukâbil Allah Resûlü'nü misyon ve örnek olarak muhataplarından uzaklaştırdıkları, onu göklere çıkardıkları, bir efsâne, kendine ulaşılması yıldızlara ulaşmak kadar zor bir “gök cismi” ve altından geçmesi imkânsız bir ebem kuşağı mesabesine yücelttiklerini”* ifade eden sözleri bu bağlamdandır. Aslında onun, bu cümlelerle şunu demek istediği anlaşılmaktadır: *“Allah Resûlü, sonuçta bir beşerdir, bu gibi subjektif bakışlarla beşeriyetten uzaklaştırılması, onu takip edilemeyecek bir konuma taşımaktadır.”*

Allah Resûlü'nün içimizden biri yani hemcinsimiz olması vahiy ile sabittir ve bunda tereddüt bulunmamaktadır.¹ Ama aynı zamanda kendi seviyemize indirgenecek biri de değildir. Bu bağlamda, Kâdî İyâz'ın Allah Resûlü'nü konumuna uygun bir tarzda anlatma çabasıyla yazdığı *Kitâbü 'ş-Şifâ*, şabloncu bir bakış açısıyla Allah Resûlü'nü ümmetinden uzaklaştırmayı ifade eden aşırı yüceltmeci tasavvurunun bir parçası olarak takdim edilebilmektedir. Şabloncu bakış açısı derken kastedilen şudur: Önce “ifrat”, “tefrit” ve “vasat” şeklinde üç şablon öngörölmüş, ardından Hz. Peygamber'i konu edinen literatür taranmış ve *Kitâbü 'ş-Şifâ* bu şablonun ifrat tarafına yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Kâdî İyâz'ın Kur'ân-ı Kerîm tarafından sınırları çizilen peygamber anlayışına asla itiraz etmediği ortadadır. Zira eserinde, âyetlere sıkça mürâcaat ettiği bilinen bir husustur. 114 sûrenin 82 tanesinin en az bir âyetini delil olarak serdettiği ve bu 82 sûrede yer alan toplam 727 âyetten istidlâlde bulunduğu, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın muhtevâsı üzerinde durulurken ifade edilmişti. Yani okuyucu eser boyunca 727 defa Kur'ânî ifadelerle karşılaşmaktadır. Kâdî İyâz'ın eserinde aynı anda Kur'ân'a hem bu derece mürâcaat edebilmesini ve hem de Kur'ân'dan uzak bir peygamber tasavvurunu öne çıkarmasını telif etmek zor görünmektedir.

¹ Âl-i 'İmrân (3), 164; el-Cuma (62), 2; et-Tevbe (9), 128.

Yanılmak, hataya düşmek beşer olmanın gereğidir. Dolayısıyla *Kitâbü’ş-Şifâ*’da hem uydurma iddialarına hem de aşırı yüceltmeci faraziyeyle dayanak teşkil edecek bir takım verilerin bulunması gayet tabîidir. Toptancı ve genel ön yargıyla hareket ederek reddetme yerine, parçacı ve yapıcı bir yaklaşımla, ilgili tevillerin tespit edilerek, itirazların dile getirilmesi daha uygun görünmektedir. Bu bağlamda rûhî/manevî/semâvî kâbiliyet ve donanımlardan soyutlanarak, sıradanlaştırılmış bir peygamber tasavvurunun İslam toplumuna bir katkı sunmayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla O’nun salt beşerî vasıfları öncelenerek, diğer fertlerle eşitlenmesinin reel anlamda bir fayda getirmeyeceği düşünülmektedir. Bu üzerinde durulması gereken bir husustur. Eserinde, [*Sakın Hristiyanların, İsa b. Meryem’i aşırı övüp ifrata düştükleri gibi benim hakkımda ifrata düşmeyin, ben Allah’ın kuluyum. Öyleyse benim için “Muhammed Allah’ın kulu ve Resulü’dür” deyin.*]¹ hadîsine özellikle yer veren² ve Efendimizin “resûl” oluşunu “kul” oluşu ile birlikte ele alan Kâdî İyâz’ın, aşırı yüceltmeci tasavvuru beslediğini ve büyüttüğünü söylemek de güçtür.

Aslında yüzyıllardır Müslüman âlimlerin Hz. Peygamber’e dâir kaleme aldıkları eserlere bakıldığı zaman, onların her birinin, O’nu en iyi, en doğru ve en güzel bir şekilde tanıtmak ve sevdirmek gâyesi ile bu eserleri telif ettikleri görülmektedir. Ancak “en iyi”, “en doğru” ve “en güzel” terkipleri izâfidirler. Bir müellifin, eserinde en iyi ve en doğru diye takdim ettiği bir peygamber tasavvurunun, başka bir müellifin savunduğu peygamber tasavvuru ile uyuşmaması çokça rastlanan bir durumdur. Özellikle buhranlı dönemlerde Hz. Peygamber, çıkış yolu arayan herkesin ve her kesimin sığındığı bir liman olmuştur. Meselâ, dinde reform düşüncesini dillendirenlere göre, o en büyük reformisttir. Tarihselci anlayışa sahip olanlar ise, onu tarih ekseninde değerlendirmeye çabalamışlar ve öncelik-sonralık ayırımında savrulmuşlardır. Asabiyet cereyanına kendini kaptırmış olan bazı Arap düşünürleri ise, Hz. Peygamber’i kendi tarihlerinin numune-i imtisâli ve şahs-ı manevîsi ilan etmişlerdir. Kimi sûfîler ise, Efendimizin insanlığa sunduğu iç derinlik boyutunun her şeyden önemli olduğunu iddia etmişlerdir. Çokça sosyal adalet vurgusu yapanlara bakılacak olsa, Hz. Peygamber en büyük sosyalisttir. “En doğru” olan Hz. Peygamber’in bu derece geniş bir izâfet sahasına sahip olduğu bir âlemde, “Kur’ân peygamberi” ifadesi

¹ Buharî “Enbiyâ”, 48; “Hudûd”, 31.

² Bkz. Kâdî İyâz, *Kitâbü’ş-Şifâ*, s. 174.

elbette kulağa hoş gelmektedir. Ancak bu ifadenin derinlemesine ve doğru bir şekilde irdelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Sonuçta Kâdî İyâz'ın da Hz. Peygamber'i Kur'ân'dan hareketle anlatmaya çalıştığı görülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* HATİMLERİ VE ŞİFÂHÂNLİK GELENEĞİ

I. KUR'ÂN HATMİNDEN HADİS ESERLERİNİN HATMİNE GEÇİŞ

A. HATİM KELİMESİNİN TAHLİLİ VE KUR'ÂN-I KERÎM HATMI

1. Hatim Kelimesinin Tahlili

Sözlüklerde genelde “bir şeyin üzerini örtmek”, “mühürlemek”, “damgalamak”, “bir şeyi tamamlayıp sonuna ulaşmak”, “bir şeyi sona erdirmek”, “arının kovanını bal ile doldurması” ve “bir kişinin bir kişiden yüz çevirerek başka birini tercih etmesi” gibi kullanımları söz konusu olan¹ “hatim” kelimesinin anlam yelpazesi geniş görünmektedir. Burada “Acaba yukarıda verilen temel anlamlar içerisinde öne çıkamı hangisidir?” sorusu akla gelmektedir. Bunu tespit edebilmek için önce “hatm” kökünün ve türevlerinin Kur’ân-ı Kerîm’de ve erken dönem lügatlerde hangi anlamlarda kullanıldığına bakmak yerinde olacaktır. Değişik türevleriyle Kur’ân-ı Kerîm’de 8 yerde zikredilen kelimenin, Kur’ânî bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.² İbn Fâris (ö. 394/1004), خَتَم maddesi üzerinde genişçe durmuş, kelimeyi oluşturan خ-ت-م harflerinin temelde “bir şeyin sonuna ulaşmak” anlamına geldiğini söylemiştir. Bu kelimelerden türeyen ختم ve خاتم kelimelerinin anlamlarının da bu temele dayandığını örneklerle açıklamıştır.³ Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497) ve Elmalılı Muhammed Hamdi

¹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXXII, 41; Zeynüddîn er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, s. 196; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, s. 1420; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 163; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-vasîr*, I, 218; Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, V, 186.

² Zira üç yerde خَتَم şeklinde “mâzi kipiyle” (Bkz. el-Bakara (2), 7; el-En’âm (6), 46; el-Câsiye (45), 23); iki yerde خَتِم ve خَتِم şeklinde “müzâri kipiyle” (Bkz. el-Yâsîn (36), 65; eş-Şûrâ (42), 24); bir yerde ism-i mef’ûl kipinde خَتِم şeklinde (Bkz. el-Mutaffîfîn (83), 25); “1” yerde خَتَم şeklinde (Bkz. el-Mutaffîfîn (83), 26) ve yine “1” yerde de خَتَم şeklinde (Bkz. el-Ahzâb (33), 40) yer almaktadır.

³ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğâ*, II, 200.

Yazır (ö. 1942) gibi âlimlerin değerlendirmeleri de, İbn Fâris'in açıklaması ile örtüşmekte ve "hatim" kelimesinin tahliline ışık tutmaktadır.¹ Sonuç olarak حتم kelimesine ve müştaklarına verilen hakîkî ve mecâzî anlamların, genelde yukarıda ifade edilen "bir şeyin sonuna ulaşmak" anlamına dayandığını, diğer anlamların da yine bu anlama râci' olduğu söylemek mümkündür.²

"Hatim" kelimesi ıstılahta ise *"Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar yüzünden veya ezbere okuyarak bitirilmesi, ayrıca Sahîh-i Buhârî, Sahih-i Müslim ve Kitâbü'ş-Şifâ başta olmak üzere, tanınmış hadis kitaplarının okuyarak sona erdirilmesi"* olarak tarif edilmektedir.³ Günümüzde Kur'ân ve Hadîs ilimleri sahasında ve halk arasında, "hatim indirmek", "hatmetmek" tabirleri sıkça kullanılmaktadır. "Hatmetmek" kavramı, anlaşılan o ki, zaman içerisinde Arap dilinde ve lügatlerde kullanıldığı temel anlam doğrultusunda öne çıkmış ve önce Kur'ân'ın hatmedilmesi ve sonra da başta Hadis eserleri olmak üzere İslâmî eserlerin hatmedilmesi anlamında kullanılmış ve kavramlaşmıştır. "Hatim indirmek" dediğimiz zaman zihinde oluşan ıstılâhî anlam çerçevesi ile hatim kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de ve lügatlerde zikredilen lüğavî anlamları arasında da ince bir münâsebet olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, hatim kavramı, sonraki bir zaman diliminde irticâlen söylenmiş ve daha sonra şüyû' bularak üzerinde ittifak hâsıl olmuş mürtecel bir kavram olmayıp, kökleri Kur'ân-ı Kerîm'e ve kadîm Arap diline uzanan menkûl bir ıstılâhî tabirdir. Bu münasebetin ne derece olduğunun tespit edilmesi ise, günlük hayatta "hatmetmek", "hatim okumak" veya "hatim indirmek" şeklinde kullandığımız bu geleneğin ilk olarak ne zaman başlayıp İslam toplumunda yerleşik bir uygulama ve bir teâmül haline geldiğini tespit etmeye bağlıdır. Bunun için de Kur'ân-ı Kerîm'in hatmedilmesi geleneğine ve bu geleneğin oluşma sürecindeki aşamalarına bakmakta fayda bulunmaktadır.

2. Kur'ân-ı Kerîm'i Hatmetme Geleneği

Her şeyden önce bizzat Kur'ân ve Sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm'in hatmedilmesi

¹ Bkz. Râğıb, *el-Müfredât*, s. 142, 143; Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 4; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, 214.

² Bu doğrultudaki örnekler için bkz. Cevherî, *Tâcü'l-lügâ*, VI, 185; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XXXII, 41; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 163, İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-vasîl*, I, 218.

³ Çetin, "Hatim", *DİA*, XVI, 468, 469.

geleneğine zemin oluşturduğunu ifade etmek gerekir. Bu konudaki âyet-i kerîme ve hadis-i şerîfleri, Kur’ân-ı Kerîm ilâhî koruma altında olduğunu ifade eden âyetler¹, Kur’ân-ı Kerîm’i okumanın ne kadar fazîletli olduğuyla ilgili rivâyetler², bizzat Allah Resûlü’nün Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlediğine dâir âyet ve hadisler³, arza/mukâbele uygulaması ile ilgili rivâyetler⁴ ve bizzat Allah Resûlü’nün Kur’ân-ı Kerîm’in hatmedilmesine dair sözleri⁵

¹ el-Hicr (15), 9; el-A’lâ (87), 6; el-Kıyâme; (75), 17-19. Ayrıca buna yakın meâlde bir âyet-i kerîme için Bkz. et-Tâhâ (20), 114.

² Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 11, 17, 20, 21, 36, “Tevhîd”, 45, 52, 57, “Et’ime”, 29, “İlim”, 15, “Zekât”, 5, “Ahkâm”, 3, “Temennî”, 5, “İ’tisâm”, 13; Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 36, 37, 42, 47, “Zikr”, 11; Ebû Dâvud, “Vitr”, 14, 20, “Edeb”, 16; Tirmizî, “Kırâât”, 12, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 5, 13, 15, 16, 18, “Edeb”, 79, “Birr”, 24; İbn Mâce, “Mukaddime”, 16, 17, “Edeb”, 52, “Zühd”, 22; Dârimî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 223, V, 249, 251.

³ el-Kıyâme (75), 17-19; et-Tâhâ (20), 114; el-A’râf (7), 157-158. Bu konudaki bazı rivâyetler için bkz. Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 23; Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 33.

⁴ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 1, “Savm”, 7, “Menâkıb”, 20, “Bed’ü’l-halk”, 6, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 7, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 12; Müslim, “Fezâil”, 12; “Fezâilü’s-Sahâbe”, 15; Nesâî, “Sıyâm” 2; Tirmizî, “Menâkıb”, 61; İbn Mâce, “Cenâiz”, 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 382, VI, 240; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 489; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XV, 560.

⁵ Hatim kavramının günümüzdeki anlam çerçevesini oluşturma anlamında önemli bir aşamayı ifade etmesi yönüyle *فَرَزَ فَرِيضَةً فَلَهُ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ، وَمَنْ حَمَلَ الْقُرْآنَ فَلَهُ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ* “Farz bir namazı edâ eden bir kimsenin kabul olunacak bir duası vardır. Ku’ân’ı hatmeden kişinin kabul olunacak bir duası vardır.” hadisinin senet ve metin yönüyle incelenmesi önemli addedilmiştir. Hadis için bkz. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XVIII, 259; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, VII, 172; Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, VI, 171. Hadisin senedinde şu râviler bulunmaktadır: el-Irbâd b. Sâriye→Ebû Hâzım→Abdülhamîd b. Süleymân→İsmâîl b. İbrâhîm et-Tercümânî→el-Fadl b. Hârûn el-Bağdâdî. Hz. Resûlullah’tan hadîsi aktaran sahâbî el-Irbâd b. Sâriye es-Sülemî’dir. el-Irbâd b. Sâriye (ö.75/694), ehl-i suffe’endir. Tebük Gazvesi’ne katılmak için binek hayvanı bulamayan altı yoksul sahâbî ile Resûl-i Ekrem’den yardım istemiş, Resûlullah yardım edemeyeceğini söyleyince oturup ağlamıştır. Bu sebeple “bekkâûn” diye anılan bu yedi kişi hakkında âyet nazil olmuştur. Bkz. et-Tevbe (9), 92. *Kütüb-i sitte*’nin dört *Sünen*’inde rivâyetleri bulunan Hz. el-Irbâd, Hz. Peygamber’in vefatının ardından Humus’a yerleşmiş ve h. 75’de burada vefat etmiştir. Bkz. Polat, “İrbâd b. Sâriye”, *DİA*, XXII, 438. Ayrıca bkz: Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIX, 549-551; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, III, 279.

Ebû Hâzım’ın tam ismi Seleme b. Dînâr el-A’rec el-Efzar et-Temmâr el-Medenî el-Gâss olup, el-Esved b. Süfyân’ın kölesidir. Kaynaklarda âbid bir zât olduğu vurgulanan Ebû Hâzım, sika mertebesindedir. Halife el-Mansûr’ın (ö.158 h.) hilâfeti zamanında (136-158 h.) vefat etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 247; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 452. Her ne kadar kaynaklarda, Ebû Hâzım künyesiyle birçok râvî zikrediliyor ve “*el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*”, “*Tehzibu’l-Kemâl*”, “*Üsdü’l-Ğâbe*”, “*Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*” ve “*et-Tabakâtü’l-kübrâ*” gibi kaynaklarda, el-Irbâd’ın talebeleri arasında Ebû Hâzım Seleme b. Dînâr yer almıyor olsa da (Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 398, 399; Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, XIX, 549-551; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, III, 279; İbnü’l-esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, III, 240; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, IV, 276; VII, 412.); Mizzî, bir başka yerde Ebû Hâzım Seleme b. Dînâr’ın tercemesini verirken, talebeleri arasında Abdülhamîd b. Süleyman’ı da saymaktadır. Bkz. Mizzî, *a.g.e.*, XI, 274. Abdülhamîd b. Süleyman’ın hocaları arasında başka Ebû Hâzım yer almamaktadır.

Abdülhamîd b. Süleyman el-Huzâî, el-Medenî nisbeleriyle ve Ebû Ömer, ed-Darîr künyeleriyle bilinir. Bağdat’ta yaşamıştır. Ebû Dâvûd, onun “sika olmadığı” değerlendirmesini yaparken, Ahmed b. Hanbel’den şunu nakletmiştir: “*Onun hadisleri hakkında kesin bir kanaat sahibi değilim, bununla birlikte hadislerini almakta bir sakınca görmüyorum*.” Bkz. Mizzî, *a.g.e.*, XVI, 435, 436. Yahyâ b. Maîn onun hakkında “leyse bi şey” derken, Ali bi el-Medînî, Dârekutnî ve Neseî “zayıf” kabul etmişlerdir. Bkz. Mizzî, *a.y.*; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, II, 541. Bütün bu değerlendirmeler ışığında, Buhârî’nin de hakkında sükût ettiği (Bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 52) Abdülhamîd b. Süleyman’ın; her ne kadar Zehebî,

el-Muğnî'sinde "ileri derecede zayıf" kabul etse de (Bkz: Zehebî, *el-Muğnî*, I, 369.) cerh ve ta'dil açısından "zayıf" bir râvî olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 333; Zahebî, *el-Kâşif*, I, 616.

İsmâîl b. İbrâhîm b. Bessâm et-Tercümânî el-Bağdâdî ise Ebû İbrâhîm künyesiyle bilinmektedir. H. 236'da vefat etmiştir. Hadis münekkitleri tarafından genelde "sadûk" kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Zehebî, *el-Kâşif*, I, 242; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 105; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 13-16.

el-Fadl b. Hârûn el-Bağdâdî'nin tam adı el-Fadl b. Hârûn b. el-Abbâs el-Bezûrî olup h. 291'de vefat etmiştir. Aynı zamanda, dönemin önemli fakihlerinden, Ebû Sevr künyesiyle bilinen İbrâhîm b. Hâlid el-Bağdâdî'nin (ö. 240 h.) talebesidir. O da fakih olarak bilinir. Bkz. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 372.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, hadisin senedinin yumuşak karnı Abdülhâmîd b. Süleyman'dır. Hadis münekkitlerinin bu zâtı genelde "zayıf" kabul etmeleri, hadisin isnâdının da "zayıf" kabul edilmesini netice vermektedir. Nitekim el-Heysemî gibi eserlerinde bu hadîse yer veren bazı musannifler de bu sebeple hadîsi zayıf saymıştır. Bkz. Heysemî, *Memau'z-zevâid*, VII, 172.

Üzerinde dulan hadîs iki hususu salık vermektedir. Birincisi, farz namazlara riâyet etmenin ve Kur'ân'ı baştan sona okunmanın çok faziletli olduğudur. İkincisi ise farz namazları edâ eden ve Kur'ân'ı hatmeden kimselerin, Hakk (celle celâluhû) katında değerli bir amel yapmaları sebebiyle, yapacakları bir duanın kabûle karîn olacağıdır. "*Faziletli işlere devam etme ve bunun neticesinde karşılaşılabilecek manevî mükâfat*" bağlamında değerlendirilebilecek hadîs; ahkâma dâir olmayıp bir "ahlâk" hadîsidir. Muhaddisler genelde "ahlâk hadîsleri" deyince fezâil, terğîb-terhîb, siyer ve menâkıb konularına dâir hadîsleri anlamışlardır. Onlar, itikâdî hükümler için ahkâm-ı asliyye, amelî hükümler için ahkâm-ı fer'iyye tanımını kullanmışlar; bunların dışında kalan ve yukarıda saydığımız hususlardaki ahlâkî değerleri de ahkâm-ı ahlâkiye olarak tanımlamışlardır. Bkz. Özel, "Ahkâm", *DİA*, I, 550. Burada akla şu soru gelmektedir: Acaba isnâdı zayıf olan ve faziletli işlere dâir olan bir hadîse ne kadar itibâr edilebilir? Buhârî ve Müslim gibi eserlerinde sadece sahîh rivâyetleri bir araya toplama gayreti içerisinde bulunan ve bu doğrultuda, fezâile dâir rivâyetlerde de sıhhat şartını arayan muhaddisler her devirde olmakla birlikte (Buhârî ve Müslim'in fezâilin rivâyeti ile ilgili tutumları hususundaki görüşler için bkz. Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 114-119. Buhârî ve Müslim'in daha sonraki dönemlerde de destekçileri yok değildir. Mâlikîler'den İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Zâhirîler'den İbn Hazm (ö. 548/1153) bunlar arasındadır.) âlimlerin birçoğu bu hususta müsâmahalı bir duruş sergilemişlerdir. Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 133-134.

Fezâil konusundaki zayıf rivâyetlere hoşgörülü yaklaşan muhaddisler, ileri derecede zayıf rivâyetleri bu kapsama dâhil etmemişlerdir. Bir sebeple "ileri derecede" zayıf olan bir hadîs fezâil dâhil hangi hususta olursa olsun onlara göre bağlayıcı değildir. Değerlendirmesi yapılan el-Irbâd hadîsinin zayıflık sebebi Abdülhamîd b. Süleyman her ne kadar "zayıf" kabul edilse de, hiç kimde onun hakkında "ileri derecede zayıf", "metrûk" gibi değerlendirmelerde bulunmamıştır. Üstelik Tirmizî ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuştur. Dolayısı ile faziletli işler kapsamına giren bu hadîsin; senedinin zayıf olduğu gerekçesiyle, bağlayıcılığının hepten ötelenmesi düşünülemez. Bir hadîsin metin değerlendirmesi yapılırken belki de yağılması gereken ilk şey, ifade ettiği anlam çerçevesi acaba önce Kur'ân'ın ve diğer Sünnet malzemesinin rûhuna uygun mudur, değil midir tespit edilmesi; yani Kur'ân'a ve o konuda vârit olmuş diğer rivâyetlere arz edilmesidir. İlk devirlerden itibaren muhaddislerin, hadîsleri anlama, kavrama ve koruma gayreti bağlamında Kur'ân'a ve Sünnet'e mürâaat ettiklerini görülmektedir. Hadîsimizin ifade ettiği anlam ve teşvîk ettiği hususlar; mukaddes kitabımız Kur'ân'ın üzerinde durduğu ve muhâtaplarından da yapmalarını istediği hususlardır. Bkz. el-Müzzemmil (73), 4; en-Nahl (16), 98.

H. Peygamber'den Kur'ân-ı Kerim'in hatmedilmesine dair vârit olan başka rivâyetler de vardır. Hepsi birlikte düşünüldüğünde, H. Peygamber'in kavli ve amelî uygulamalarının, söz konusu hadisin ifade ettiği mana ile örtüştüğü görülmektedir:

حدثنا عبيد بن أسباط بن محمد القرشي حدثنا أبي عن مطرف عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن عبد الله بن عمرو قال قلت : يا رسول الله في كم أقرأ القرآن ؟ قال اختمه في شهر قلت إني أطيق أفضل من ذلك قال اختمه في عشرين قلت إني أطيق أفضل من ذلك قال اختمه في خمسة عشر قلت إني أطيق أفضل من ذلك قال اختمه في خمس قلت إني أطيق أفضل من ذلك قال فما رخص لي .

Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre O, şöyle demiştir: "*Resûlullah'a "Kur'ân'ı kaç günde bir okuyayım (bitireyim)" diye sordum. "Ayda bir hatmet" buyurdu. "Bundan daha az bir zamanda bitirmeye güç yetirebilirim" dedim. Bunun üzerine, "Yirmi günde bir hatmet" buyurdu. Ben, "Bundan*

daha kısa bir zaman diliminde de bitirebilirim” dediğimde, “On beş günde bir hatmet” cevabını verdi. “Ben bundan da kısa bir süre içerisinde hatmedebilirim” dediğimde, bu sefer; “On günde bir hatmet” buyurdu. Ben yine “Bundan kısa bir süre içerisinde hatmetmeye güç yetirebilirim” deyince, “O zaman beş günde bir hatmet” cevabını verdi. Ben: “Bundan da kısa bir sürede hatmedebilirim” dedim ancak bundan daha azına bana ruhsat vermedi.” (Bkz. Tirmizî, “Kırâât”, 13. Tirmizî bu hadis için “hasen-sahîh-ğarîb” demektedir.)

عن عبد الله بن عمرو : أن النبي صلى الله عليه و سلم قال له: اقرأ القرآن في أربعين

Abdullah b. Amr’dan nakledildiğine göre Nebî ona şöyle demiştir: “Kur’ân’ı kırk günde okuyarak bitir.” (Bkz. Tirmizî, “Kırâât”, 13. Tirmizî, bu tarîkin “hasen-ğarîb” olduğunu söylemiştir.) Abdurraûf el-Münâvî bu hadisi şöyle yorumlar: “Kırktan kastedilen kırk gündür. Böylelikle her bir güne yaklaşık 150 ayet düşmüş olur. Bundan daha uzun bir sürede hatmedilirse, bu durum (Kur’ân’ın) unutulmasına ve gevşekliğe sebebiyet verir.” (Bkz. Münâvî, et-Teysîr, I, 386.)

حدثنا نصر بن علي حدثنا الهيثم بن الربيع حدثنا صالح المري عن قتادة عن زرارة بن أوفى عن ابن عباس قال : قال رجل : يا رسول الله أي العمل أحب إلى الله ؟ قال : الحال المرتحل قال : و ما الحال المرتحل ؟ قال : الذي يضرب من أول القرآن إلى آخره كلما حل ارتحل

İbn Abbâs’tan (radiyallahu anh) rivâyet olunduğuna göre O, şöyle demiştir: Bir şahıs Resûlullah’a hitaben: “Allah’a en sevimli gelen amel hangisidir?” diye sormuş ve Allah Resûlü şu cevabı vermişti: “el-Hâllü’l-mürtehil”dir. (Yani bitirince tekrar yola başlayandır.) (Soruyu soran:) “el-Hâllü’l-mürtehil nedir?” dediğinde ise: “Kur’ân’ı başından sonuna okuyan; bitirince de yeniden başlayandır” cevabını vermişti. (Tirmizî, “Kırâât”, 13. Tirmizî bu hadis için “ğarîb” demekte ve şu değerlendirmede bulunmaktadır: “İbn Abbâs’a ait bir rivâyet olarak sadece bu tarîki biliyoruz. Ve bu tarîkin senedi de sağlam değildir. Ancak bu rivâyet; senedinde İbn Abbâs olmaksızın Muhammed b. Beşşâr - Müslim b. İbrahim - Sâlih el-Merrî - Katâde - Zürrâde b. Evfâ - Hz. Resûlullah siyâkıyla gelmektedir ki bu tarîk bana göre Nasr b. Ali- el-Heysem b. er-Rabî‘ isnâdından daha sahihtir.”)

حدثنا محمود بن غيلان حدثنا النضر بن شميل حدثنا شعبة عن قتادة عن يزيد بن عبد الله بن الشخير عن عبد الله بن عمرو : أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لم يفقه من قرأ القرآن في أقل من ثلاث

Abdullah b. Amr şöyle demiştir: Nebî şöyle buyurmuştur: “Üç günden az bir süre zarfında Kur’ân’ı okuyan (hatmeden) bir kimse bir şey anlamamıştır.” (Bkz. İbn Mâce, “İkâme”, 178; Ebû Dâvûd, “Ramazan”, 8; Tirmizî, “Kırâât”, 13. Tirmizî bu hadis için “hasen-sahîh” demiştir.)

حدثنا سليمان بن حرب ثنا صالح المري عن أيوب عن أبي قلابة رفعه قال: من شهد القرآن حين يفتح فكأنما شهد فتحاً في سبيل الله ومن شهد ختمه حين يختم فكأنما شهد الغنائم حين تقسم.

Ebû Kılâbe’den (radiyallahu anh) rivâyete göre, Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Her kim (hatmin başında) Fâtiha okunurken hazır bulunursa Allah yolunda bir fethe (harp kazanmaya) şâhit olmuş gibidir. Ve her kim Kuran-ı Kerim’in sonuna kadar hazır olursa (hatmin sonuna kadar bulunursa) ganimetler taksim edilirken bulunan gibidir” (Dârimî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 33. Hüseyin Selîm Esed bu rivâyet için: “Bu hadisin isnadında iki illet vardır: Zayıf bir râvî olan Salih b. Beşîr el-Merrî ve Ebû Kılâbe’nin irsâli” demektedir.)

Hz. Peygamber, Kur’ân okuyup onunla amel eden kimselerin gıpta edilecek kimseler olduğunu, Kur’ân’ın okunan her harfine karşılık on sevap verileceğini, okuyanların için dünyada huzur kaynağı, âhirette de şefaathçi olacağını bildirmiştir. Bkz Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 17, 20; Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 37, 47; Tirmizî, “Kırâât”, 12; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 14. Yine Resûl-i Ekrem’in, Kur’ân’ı tertîb üzere okuyarak hatim indirmeyi Allah’ın en çok sevdiği işlerden birisi olarak nitelendirdiğini görülmektedir. Bkz. Dârimî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 33; Tirmizî, “Kırâât”, 13. Ayrıca Hz. Resûlullah ile Cebrail’in her yılın Ramazan ayında o zamana kadar nâzil olan ayetleri birbirlerine mukâbele ettikleri bilinmektedir. Bkz. Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 7. Bu bir bakıma hatim indirmedir ve Allah Resûlü’nün amelî bir uygulaması olarak üzerinde durduğumuz rivâyeti teyit etmektedir. O, ramazan ayı haricinde de Kur’ân hatmetmiş, hatim indirmenin belli bir zamanı ve süresinin olmadığını ümmete talim buyurmuştur. Bilhassa geceleri çok Kur’ân okuduğu bilinse de ne kadarlık bir sürede hatim indirdiği bilinmiyordu. Ancak yukarıda zikredilen “Üç günden daha az bir zamanda Kur’ân’ı hatmeden kişi ne okuduğunu anlamamıştır”

şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Kur’ân-ı Kerîm’i ilk olarak hatmeden kişinin Hz. Peygamber olduğunun söylenmesi yanlış olmaz.¹ Aynı zamanda ilk hâfız olan Hz. Peygamber’in kavli ve fiilî örnekliğin bir neticesi olarak, sahâbe toplumunun Kur’ân-ı Kerîm’e özel ilgi gösterdikleri² ve Kur’ân ezberlemeye çok istekli oldukları görülmektedir.³ Kur’ân-ı Kerîm’i ezberleme ve ezberledikleri ile amel etme hususunda bu derece gayretli olan sahâbe-i kirâmın, hatim uygulamasının teâmül halini almasında da önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁴ Denilebilir ki bu uygulamanın sosyal

sözünden, her hususta olduğu gibi Kur’ân’ın hatmedilmesi hususunda da itidal yolunu tercih ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Âişe de bu durumu teyit etmektedir. Münâvî, *Feyzu’l-kadîr*, V, 188. Dolayısıyla sünnetin sünnete arzı bağlamında bütün bu rivâyetlerle birlikte düşünüldüğünde söz konusu hadîste metin tenkidi açısından bir problem görülmemektedir.

Peygamber Efendimiz’in (sallâllâhu aleyhi ve sellem) yukarıda bahsi geçen fiilî uygulamaları, sahâbe ve tâbiûnla ilgili dile getirilen hususlar bağlamında târihî bilgilere mutâbık olan hadîs, lafzî yapısı açısından Arap dilinin kâideleriyle çelişmemekte ve belki de en önemlisi itikâdî aşidan gerçekleşmesi muhal ve münker bir durum içermemektedir. Zirâ Allah’ın; âhirette, hikmetinin gereği olarak dilediğine dilediği şekilde lûtûf ve mükâfatta bulunabileceği bilinmektedir.

Hadîsle ilgili olarak metin tenkidi bağlamında dile getirilebilecek son bir husus Hanefî fukahâ tarafından haber-i vâhid’in kabul şartlarından birisi olarak da öne sürülen “umûmu’l-belvâ”ya arz meselesidir. Hanefîler’e göre bir haber-i vâhid; “*İnsanların sıkça karşılaştıkları, çokça tekrîr eden durum*” veya “*insanların gözünden kaçmayacak kadar herkes tarafından bilinen durum*” olarak tanımlayabileceğimiz (Bkz. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 587.) “umûmu’l-belvâ” ile çelişmemelidir. Üzerinde durduğumuz hadîs kaynaklarda sadece el-İrbâd b. Sâriye tarafından nakledilen ve haber-i vâhid özelliği taşıyan bir hadîstir ve umûmu’l-belvâ ile çelişmeyip, aynı doğrultudadır. Zira bugün, dünyanın neresine gidilirse gidilsin, Müslümanlar Kur’ân’ı hatmetmelerinin ardından gerek ferdî olarak gerekse topluluklar halinde hep birlikte ellerini açmakta ve Allah’a tazarru ve niyâzda bulunmaktadırlar. Bu durum kimsenin gözünden kaçamayacak, her yerde ve her zaman görülebilecek ameli bir uygulamadır.

Netice itibariyle de, hem “hatim indirme” ve hem de “hatim duası yapma” geleneğinin sahâbe ve tâbiûn tarafından tatbîk edilen “nebevî” bir uygulama olduğunu ortaya çıkmaktadır.

¹ Bu konudaki bazı rivâyetler için bkz. Buhârî, “Bed’ül-vahy”, 1; “Savm”, 7; “Bed’ü’l-halk”, 6; “Fezâilü’l-Kur’ân” 7; Müslim, “Fezâil”, 12; Nesâî, “Sıyâm”, 2. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 323; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IV, 435; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XV, 559. Bu konudaki bir değerlendirme için bkz. Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 26. Ayrıca bkz. Turan, “Arza”, *DİA*, III, 446, 447; Bozkurt, “Mukâbele”, *DİA*, XXXI, 100, 101.

² Sahabenin Kur’ân eğitimine verdikleri öneme dâir bkz. Buhârî, “Kitâbü’l-Muhâribîn”, 16; Abd b. Humeyd, *Müsned*, I, 93; Taberânî, *Müsnedü’s-Şâmiyyîn*, III, 277. Teheccüd Namazı vesilesiyle bolca Kur’ân okumaları ve bundan dolayı da Cenâbı Allah’ın övgüsüne mazhar olmalarıyla ilgili bkz. Buhari, “Teheccüd”, 5, 9; Müslim, “Sıyâm”, 38.

³ Bkz. Buhârî, “Rikâk”, 17; “Meğâzî”, 26. Açıklama için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 387; Süyûtî, *el-İtkân*, s. 72-75; Ebû Şehbe, *el-Medhal*, 264; Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, I, 199; Bozkurt, “Hafız”, *DİA*, XV, 74-78.

⁴ Hz. Osman’dan hatim örnekleri için bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, III, 75. İbn Sa’d’ın; Hz. Osman’ı tanıtırken sadedinde, altı rivâyet serdettiği babın ismini رَكْعَةً أَنَّهُ كَانَ يَقْرَأُ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ olarak koyması câlib-i dikkattir. İbn Sa’d, Hz. Osman’ın bir rekâtta Kur’ân-ı Kerîm’i baştan sona okumasından bahseden rivâyetlerin bulunduğu babın başlığında يَقْرَأُ lafzını بِحْتَمٍ anlamında kullanmaktadır. İkinci husus da yukarıdaki muhtelif altı rivâyette, Kur’ân’ın hatmedilişi; رَكْعَةً وَيَحْتَمُ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ, إِنَّهُ لِيَحْيِي اللَّيْلَ كُلَّهُ بِالْقُرْآنِ فِي رَكْعَةٍ, فَقَرَأَ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ, فَحْتَمَ الْقُرْآنَ فِي رَكْعَةٍ, فَجَمَعَ كِتَابَ اللَّهِ فِي رَكْعَةٍ gibi kullanımlarla ifade edilmektedir. Yani “hatim”, “Kıraat” ve “cem” lafızları

hayatta ete kemiğe bürünmesinde, Allah Resûlü'nden sonra en önemli pâyeler onlara aittir. Sahâbe arasında haftada bir veya üç günde bir hatim indirenler olduğu rivâyet edilmektedir. Onlar, Kur'ân'ı şimdilerde bizim cüz cüz okuduğumuz gibi, bölüm bölüm hizipler halinde ayırırlar ve her gün bu bölümlerden birini okurlardı.¹ Enes b. Mâlik başta olmak üzere, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas gibi sahabîlerin Kur'ân'ı hatmettikleri ve ardından aile fertleriyle birlikte hatim duası yaptıkları güvenilir kaynaklarda ve sağlam sened zincirleriyle zikredilmektedir.² Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'ın tefsîri, tevili, okunması ve okutulması hususunda en büyük rolü Sahâbe yüklenmiştir. İslâmiyetin söz sahibi olduğu -başta Medîne, Mekke, Kûfe, Basra olmak üzere- birçok şehirde, hocaları Sahabîler, öğrencileri Tâbiîler olan ilim merkezleri oluşmuş ve önde gelen âlim sahâbeler etrafında ders halkaları deruhte edilmiş, onlar da ders halkalarına iştirak eden öğrencilerine Kur'ân'dan anladıkları ve Allah Resûlü'nden öğrendikleri bilgileri öğretmişlerdir. Tâbiûn nesli ile birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in öğrenilmesi, öğretilmesi, ezberlenmesi ve tabi ki hatmedilmesi faaliyetlerinin toplumda yerleşik bir hâl aldığı rahatlıkla söylenebilir.³

B. KUR'ÂN HATMİNİN DİĞER DÎNÎ ESERLERİN HATMİNE YANSIMASI

1. Genel Olarak İslâmî İlimlerde Kitap Hatmi

Öyle anlaşıyor ki zaman içerisinde, Kur'ân-ı Kerîm'i anlama faaliyetlerinin neticesi olarak, dînî ilimler inkişaf etmiş ve şubelere ayrılmıştır. Bu inkişafla birlikte, aslında Kur'ân-ı Kerîm için söz konusu olan baştan sona okuyarak bitirme ve bunu dua ile pekiştirme geleneği, Hadis ilmindeki rivâyet kültürü ile harmanlanmak suretiyle hadis, siyer gibi ilmî sahalar için hatta belâğat ve nahiv gibi âlet ilimleri için bile söz konusu olmaya başlamıştır. Yani hatmetme mantığı aynen devam etmekle birlikte Kur'ân'ın

birbirlerinin yerine kullanılabilir. Nitekim Buhârî'de cem' kelimesinin Kur'ân'ın hatmedilmesi anlamında kullanıldığıyla (İmâm Süyûtî, Katâde'nin Enes b. Mâlik'den aktardığı rivâyetteki cem' kelimesinden kastedilenin ne olabileceği üzerinde durmuş ve muhtemel anlamları maddeler halinde sıralamıştır. Bu anlamlardan biri de "*hafızasına yerleştirdi, ezberledi*" şeklindedir. Bkz. *el-İtkân*, I, 200-203; Ayrıca bkz. Ebû Şehbe, *el-Medhal*, s. 262-279) ilgili bir rivâyet daha vardır. Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 8.

¹ İbn Mâce, "İkâme", 178.

² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 242. Ufak lafız değişiklikleriyle Bkz. Dârimî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 33; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 140; Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, III, 421.

³ Bu husustaki bazı rivâyetler için bkz. Dârimî, "Taharet", 113; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XV, 558; XV, 559; Hâkim, *Müstedrek*, II, 279; Taberânî, *a.g.e.*, XI, 77. Sosyal yansıma örneklerinden olan Terâvih Namazı'nın hatimle kılınmasıyla ilgili bkz. Yücel, "Hatim ve Hatimle Terâvih Geleneği", s. 20-27.

yanına bir takım İslâmî telifat da eklenmiş olmaktadır. Bu aşamada, artık “hatim” derken sadece Kur’ân-ı Kerim’in değil, ona dayanan bazı eserlerin belli bir usûl dâhilinde baştan sona okunarak birtirilmesi kastedilmektedir.

İslâmî ilimler sahasında hatim denildiği zaman, “*Bir âlimin, başta hadis olmak üzere siyer, fıkıh veya başka bir sahayla ilgili bir eseri talebelerine baştan sona belli bir usûl ile okutması*” anlaşılır.¹ Her hangi bir eseri talebelerine kırâat eden veya o eser kendi huzurunda kırâat olunan bir hocanın, kitabın hatmolunmasının akabinde, okuttuğu kitap hakkında ya bizzat yazdığı veya talebelerine imlâ ettirdiği müstakil eserlere de hatim kitapları denilir.² Hatim kitapları, hakkında yazıldıkları asıl kitabı birçok yönüyle tanıtan, o kitabın muhteviyatını, şerhlerini, müellifini ve o kitap ile ilgili başkaca bilgileri sunan eserlerdir.³ Okuyucu hatim türü eserleri okuduğunda, en başta müelliflerin eserlerinde gözettikleri usulleri keşfetme imkânı bulur.

İlk hatim türü eserler ise IX. (XV) asrın başlarında ortaya çıkmıştır.⁴ İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429), *el-Mas’adü’l-Ahmed fî hatmi Müsnedi’l-İmâm Ahmed* isimli hatim kitabını yazarken⁵, İbn Nâsirüddîn ed-Dımeşkî (ö. 842/1439) Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leri⁶, İbn Hişâm’ın (ö. 213/828) *es-Sîretü’n-Nebeviyye*’si⁷ ve Kâdî İyâz’ın *Şifâ*’sı⁸ üzerine hatim kitabı telif etmiştir. Hemen ifade etmek gerekir ki, her ne kadar sistematik olması bakımından başlıklandırma, genelden özele doğru yapılmış olsa da, İbn Nâsirüddîn’e ait olan hatim kitaplarına bakıldığında, diğer İslâmî ilimlere dâir hatim eserleriyle, hadis ilmine dâir hatim eserleri arasında zaman açısından öncelik-sonralık durumu söz konusu değildir. Yani diğer İslâmî ilimler sahasına giren ilk hatim eserleri ile hadis ilmiyle ilgili

¹ Sehâvî, “Umdetü’l-kârî”, (thk. Mubârek b. Seyf el-Hâcîrî), s. 297.

² İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi’s-Sîreti’n-Nebeviyye*, s. 11; *Meclisun fî hatmi Kitâbi’s-Şifâ*, s. 4; Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 10.

³ Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmi’l-İmâmi’t-Tirmizî*, s. 30; *Hatmü Süneni’l-İmâm Ebî Dâvûd*, s. 1, 2; İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi’s-Sîreti’n-Nebeviyye*, s. 11-12.

⁴ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 11.

⁵ 828 (1425) senesinde, Mekke-i Mükerrreme’de Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini ders olarak okuttuktan sonra telif etmiştir. Bkz. Sehâvî, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ Sehâvî, İbn Nâsirüddîn ed-Dımeşkî’nin eserlerini sayarken bu ikisini de saymıştır. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, VIII, 104.

⁷ *Meclisün fî hatmi’s-Sîreti’n-Nebeviyye* adını taşıyan bu kitabı, İbrahim Sâlih tahkik etmiş, eserin 1. baskısı Dârü’l-beşâir tarafından 1419/1999 yılında Şam’da gerçekleştirilmiştir.

⁸ Bkz. Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, VIII, 104. Abdüllatîf b. Muhammed el-Cîlânî, bu eserin el yazması nüshasının Orşelim (Kudüs) Kütüphanesi’nde; tıpkıbasım nüshasının da Riyad’da Melik Fahd Kütüphanesi’nde mevcut olduğunu söylemektedir. Bkz. Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 12.

ilk hatim eserleri aynı dönemde telif edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, hatim edebiyatı eserleri incelendiğinde, hadis ilmine dâir hatim eserlerinin, -bir sonraki başlık altında da görüleceği üzere- sayıca çok daha fazla olduğu görülmektedir.

İsmi tam olarak Ebu'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman olan es-Sehâvî (ö. 902/1497) hatim edebiyatının en verimli âlimlerindendir. Toplamda 13 tanesi hatim eseri olmak üzere 200'ün üzerinde eser telif etmiş, ancak bunların önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda es-Sehâvî'ye 13 hatim kitabının isnad edilmesi, es-Sehâvî'nin hatim kitabı telifini son derece önemseydiğini göstermektedir.¹ *el-Cevheratü'l-muzhira fî hatmi't-Tezkira*², *el-İlmâm fî hatmi's-sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*³, *el-Kavlü'l-murtekî fî hatmi Delâili'n-Nübüvve li'l-Beyhakî*⁴ ve *Raf'u'l-ilbâs fî hatmi's-Sîra*⁵ onun hadis ilmi dışındaki diğer ilimler sahasında telif ettiği hatim kitaplarıdır.

Hatim eseri telif etmenin bir örf haline dönüştüğü daha sonraki yıllarda, Siyer, Fıkıh, Nahiv gibi ilmî sahalarda birçok hatim kitabının telif edildiği görülmektedir: Mesela, bu dönemde İbn Mâlik'in (ö. 672/1273) *Elfiye*'si üzerine bazı hatim eserleri telif edilmiştir.⁶ Hacî b. Muhammed Züneybir es-Selevî (ö. ?), İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye* isimli nahiv eserine hatim kitabı telif etmiştir.⁷ Muhammed b. Hamdûn b. el-Hâc es-Sülemî (ö. 1232/1817), es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'unun belâgata dair üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından yapılan muhtasarı olan *Telhîsu'l-miftâh* üzerine bir hatim kitabı neşretmiştir.⁸ Bunların dışında Muhammed el-Mehdî b. Muhammed b. Hamdûn (ö. 1290/1873) ve el-

¹ Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, VIII, 18ç.

² Sehâvî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'ye (ö. 656/1258) ait olan "*et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhira*" üzerine bu hatim kitabını telif etmiştir. Kitap adından da anlaşılacağı üzere ölüm halleri ve ahiret ile ilgili hususları söz konusu etmektedir. Bkz. Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 13.

³ Tunus'ta Dârü'l-kütübî'l-vataniyye'de 6662 numarası ile el yazması olarak yer almaktadır. Beş varaktan müteşekkildir. Medine-i Münevvere'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de yazma eserler kısmında tıpkıbasım fotokopisi vardır.

⁴ Bkz. Sehâvî, *el-İlmâm*, s. 5.

⁵ İbn Seyyidünnâs nisbesiyle anılan Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed'in (ö. 734/1334), Resûl-i Ekrem'in soyunu, kronolojik sıraya göre hayatını, savaşlarını, mucizelerini ve şemâilini ele alan *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-megâzî ve ş-şemâil ve s-siyer* isimli eseri üzerine yaptığı bir hatim çalışmasıdır.

⁶ Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmiî'l-İlmâmî't-Tirmizî*, s. 35.

⁷ Bu eser, Fas'ın Selâ şehrinde bulunan el-Hizânetü'l-ilmiyyetü's-subeyhiyye'de 157 sırt numarası ile yer almaktadır. Bkz. Abdullah el-Basrî, *a.g.e.*, s. 35.

⁸ Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmiî'l-İlmâmî't-Tirmizî*, s. 35.

Mehdî b. Muhammed el-Vezzânî (ö. 1342/1924) gibi âlimler de *Muhtasaru Halîl* üzerine hatim eserleri telif etmişlerdir.¹

2. Hadis İlminde Kitap Hatmi

Tetkik edilebildiği kadarıyla, hadis ilmi kapsamındaki hatim eserleri göz önünde bulundurulduğunda, bu eserlerin telif edilme sürecini dört aşamada değerlendirebilmek mümkündür.

Bunlardan birincisini “ön hazırlık dönemi” olarak isimlendirmek mümkündür. En erken tarihli hatim kitapları olan İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) ait *el-Mas'adü'l-Ahmed fî hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed* ve İbn Nâsirüddîn ed-Dimeşkî'ye (ö. 842/1439) ait hatim eserleri IX. (XV) asrın başlarını işaret etmektedir. Dolayısıyla ilk hatim türü eserlerin telif edildiği bu asra kadarki zaman zarfını ön hazırlık aşaması olarak isimlendirmek isabetli görünmektedir. Bu dönemde en çok dikkat çeken husus, tasnif ve telif edilmiş, müstakil bir eser kabul edilebilecek herhangi bir hatim kitabının olmayışıdır. Ayrıca bu aşama, daha sonraki aşamalar için zemin teşkil etmektedir.

Ardından “tasnif dönemi” gelmektedir. Hatim kitaplarının, IX. (XV) asırdan itibaren hadis edebiyatının müstakil bir kısmı haline geldiği söylenebilir. Hatta bu dönemden itibaren özgün bir hatim edebiyatından bahsetmek bile mümkündür. Yine bu dönemde bir âlimin eserleri sayılırken hatim kitabı niteliği taşıyan eseri varsa, o da müstakil bir tasnif eseri olarak zikredilir olmuştur. Zira hatim kitapları, mukaddimesiyle-hâtimesiyle bir kitabın sahip olduğu bütün nitelikleri taşımaktadır. Hicrî XI. (XVII) asra kadar götürülebilecek tasnif döneminde, bu alanda eser veren dört âlimi anmak gerekir. Bunlardan birincisi, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö. 833/1429)'dir. Tasnif aşamasını onunla başlatmak mümkündür. Zira ilk hatim kitabı diyebileceğimiz *el-Mas'adü'l-Ahmed fî hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed*² adlı eserin

¹ Abdullah el-Basrî, *a.g.e.*, a.y.

² İbnü'l-Cezerî bu eserini, 11 Rebülevvel 828'de (1 Şubat 1425) tarihinde Mescid-i Harâm'da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini hatmetmesini takiben kaleme almıştır. Eser, önce *er-Resâilü'n-nâdire* içinde (s.17-47) Ebû Mûsâ el-Medîni'nin *Hasâisu'l-Müsned*'i ile birlikte basılmış (Kâhire 1347/1929; Riyad 1410/1990), daha sonra Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkikiyle *Talâi'u'l-Müsned* adıyla yayımlanan mecmua içinde (s. 12-41) neşredilmiştir (Kâhire, ts., Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî).

müellifidir. İkincisi, İbn Nâsîrüddîn ed-Dîmeşkî olarak bilinen Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah el-Kaysî (ö. 842/1438)'dir. Onun bu sahada dört eser verdiği görülmektedir. es-Sehâvî, İbn Nâsîrüddîn'e ait olan bu eserlere işaret etmiştir.¹ Bu dört hatim eserinden iki tanesi de *Sahîhayn* üzerinedir.² Tasnif dönemiyle ilgili vurgulanması gereken üçüncü âlim, hatim Edebiyatı'nın en önemli ve verimli müelliflerinden olan Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497)'dir. Onun toplam 13 hatim eserinden 7 tanesi doğrudan hadis ilmine dairdir. Bu eserler; *Bezlü'l-mechûd fî hatmi Süneni Ebî Dâvûd*³, *Buğyetü'r-râğibi'l-mütemennî fî hatmi'n-Nesâî*⁴, *Gunyetü'l-muhtâc fî hatmi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*⁵, *el-Kavlü'l-mu'teber fî hatmi'n-Nesâî Rivâyetü İbni'l-Ahmer*⁶, *el-Lafzu'n-nâfi' fî hatmi Kitâbi't-Tirmizî el-Câmi*⁷, *Ucâletü't-darûra ve'l-hâce 'inde hatmi's-Sünen li'bnî Mâce*⁸ ve *Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-Câmi*⁹ isimlerini taşımaktadırlar.

¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, VIII, 104ç.

² Bunlardan birincisi, *et-Tenkîh fî hadîsi salâti't-tesbîh* ismiyle bilinen ve Buhârî üzerine yazdığı hatim eseridir. İkincisi, *Sahîh-i Müslim* üzerine yazdığı bir hatim kitabıdır. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, VIII, 104ç.

³ Bu eserin iki el yazması nüshası mevcuttur. Bunlardan birincisi, Medine-i Menevvere'de Melik Abdülazîz Kütüphanesi'nde Şeyhülslâm Arif Hikmet koleksiyonunda 7 varak olarak 308/4 rakamı ile yer almaktadır. İkincisi de aynı kütüphanede Mahmûdiyye diye bilinen koleksiyonun içerisinde 2600/7 rakamı ile 17 varak olarak yer almaktadır. Bu eserin tahkikli baskısı üzerinde de durulacaktır.

⁴ 25 varaktan oluşan el yazması nüshası Rampur/Hindistan'da Rızâ Kütüphanesi'nde 846 rakamıyla yer almaktadır.

⁵ *Sahîh-i Müslim* üzerine yapılan bu hatim kitabının üç el yazması nüshası mevcuttur. Bunlardan birincisi; Mekke-i Mükerreme'de, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'dedir. İkincisi; Medine-i Menevvere'de Melik Abdülazîz Kütüphanesi'nde Şeyhülslâm Arif Hikmet koleksiyonunda 308 rakamı altındadır. Üçüncüsü ise; Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de 2569 rakamı ile yer almaktadır. Nazar el-Feryâbî, Mektebetü'l-Harem'de yer alan nüshayı tahkik etmiş, bu çalışması Riyad'da Mektebetü'l-Kevser tarafından neşredilmiştir. Cemal Ferhat Sâvî tarafından gerçekleştirilen tahkik çalışması da ilk olarak 1426/2004'te Riyad'da, Dâru kunûzi İşbilyâ tarafından basılmıştır. Sâvî, çalışmasını, Mahmûd Ahmed el-Mîra'nın şahsî kütüphanesinde yer alan bir fotokopi nüshasını esas kabul ederek yaptığını ve bu fotokopinin aslının da Bonn/Almanya'da Merkezü'd-dirâsâti's-şarkıyye'de bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sehâvî, *Gunyetü'l-muhtâc*, s. 17.

⁶ Sehâvî'nin bu hatim kitabının el yazması nüshası Bonn/Almanya'da Merkezü'd-dirâsâti's-şarkıyye'dedir. Bonn'daki el yazması nüshanın tıpkıbasım nüshası Medine-i Menevvere'de el-Câmiatü'l-İslamiyye'de 809 rakamı ile yer almaktadır. Cemal Fehat Sâvî, bu nüshayı esas alarak eseri tahkik etmiştir. Çalışması Dâru kunûzi İşbilyâ tarafından neşredilmiştir. Sehâvî'ye ait olan ve daha önce işaret edilen *Buğyetü'r-Râğib*'i tahkik eden Abdülaziz Abdullatif, Mekke-i Mükerreme'de, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de, *el-Kavlü'l-Mu'teber*'in el yazması bir nüshasının 12/4083 sırt numarası ile yer aldığını ifade etmektedir. Bkz. Sehâvî, *Buğyetü'r-râğibi'l-mütemennî*, s. 53.

⁷ Sehâvî'nin, Tirmizî'nin *Sünen*'i üzerine yazdığı bu hatim kitabının el yazması nüshası da Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de yer almaktadır. Bkz. Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 14.

⁸ Abdullatif el-Cîlânî bu eserin Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de el yazması olarak yer aldığını söylemektedir. Bkz. Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 13.

⁹ Sehâvî'nin *Sahîh-i Buhârî* hatim meclisinde imlâ ettirdiği eserdir. Sehâvî'nin talebesi olan Kastallânî'nin (ö. 923/1517) kendi el yazısı ile imlâ ettiği 329 rakamlı nüshası Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de

Şemseddîn es-Sehâvî'nin bugün birçoğu tahkik edilmiş ve elimizde mevcut olan yukarıdaki hatim eserlerine bakıldığında, tamamının şekil açısından nitelikli eserler olduğu görülmektedir. Onun eserleri muhteva açısından da son derece kıymetli bilgiler içermektedir. es-Sehâvî'nin mukaddime niteliğinde verdiği bilgiler de önem arz etmektedir. Bu yönüyle, es-Sehâvî'nin Hatim Edebiyatı'nı tesis eden kişi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hatim Edebiyatında tasnîf dönemi müelliflerinin dördüncüsü de siyer alanında *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye* ve Hadis alanında *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî* gibi eserlerinin müellifi olan Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hatib el-Kastallânî (ö. 923/1517)'dir.¹ Onun konuyla ilgili eseri ise *Tuhfetü's-sâmi' ve'l-kârî bi hatmi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eseridir. Müellif hatim kitabında, genel âdete uyarak *Sahîh-i Buhârî*'nin son hadîsini şerh etmiştir.² *Tuhfetü's-Sami'* dört bölümden oluşmaktadır. Kastallânî, birinci bölümde, İmâm Buhârî'nin, neden eserini bu hadis ile hitama erdirdiğini açıklamıştır. İkinci bölümde, ana hatlarıyla İmâm Buhârî'nin hayatını ve Hadis ilmindeki yerini izah etmiştir. Üçüncü bölümde, söz konusu hadîsin Arap Dili ve Edebiyatı açısından değerlendirmesini, sarf ve nahiv açısından tahlilini yapmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise hadîsi şerh etmiştir.

Tasnif dönemini “Gelişme ve Tekâmül dönemi” takip etmiştir. Bu dönem, XI. (XVII) asır ile XIII. (XIX) asrın sonuna kadarki süreyi içine almaktadır. XIII. (XIX) asrın sonları aynı zamanda İslam dünyasının matbaa ile tanışmasına denk gelmektedir. Bu dönemde yaşayan hatim kitabı müelliflerinin es-Sehâvî'ye çok şey borçlu olduklarını söylemek mümkündür. Zira bu dönemdeki hatim eserinin es-Sehâvî'nin oluşturduğu usûl

bulunmaktadır. El yazması bu eserde Sehâvî'nin kendi hattı ile talebesine verdiği icâzesi yer almaktadır. İlk olarak Ali el-İmrân, Kastallânî nüshasını dikkate alarak bu eseri tahkik etmiştir. Bu çalışması Mekke-i Mükerrema'de bulunan Dâru âlemi'l-fevâid tarafından 1419/1998'de neşredilmiştir. Bkz. Sehâvî, *el-İlmâm*, s. 13. *Umdetü'l-kârî*'nin bir başka el yazması nüshası da yine Sehâvî'nin talebelerinden Şemseddîn Muhammed b. İbrahim el-Belbîsî'ye (ö. 937/1531) aittir. İrlanda'nın başkenti Dublin'de Chester Beatty Kütüphanesi'nde 6/3400 rakamıyla yer almaktadır. Mubârek b. Seyf el-Hâcirî bu iki el yazması nüshayı esas kabul ederek *Umdetü'l-kârî*'yi tahkik etmiştir. Bkz. Sehâvî, “Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'”, (thk. Mubârek b. Seyf el-Hâcirî), *Mecelletü's-Şeria*, Kuveyt Üniversitesi, sayı: XLIV, Mart, 2001. Sehâvî'nin bu kıymetli eserinin bir el yazması nüshası da Medine-i Menevvere'de Melik Abdülazîz Kütüphanesi'nde Şeyhülislâm Arif Hikmet koleksiyonunda 308 rakamıyla yer almaktadır.

¹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 967.

² Kastallânî, *Tuhfetü's-sâmi'*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, no. 7951. v. 179a. Sahîh-i Buhârî'nin son hadîsi, Ebû Hüreyre kanalıyla gelen “*Mizanda ağır, lisanda hafif, Rahman'ın sevdiği iki kelime vardır ki, bunlar Subhânallâhi ve bi hamdihî, Subhânallâhi'l-âzîm'dir*” hadîsidir. Bkz. Buhârî, “Tevhîd”, 59.

ve üslup çerçevesinde telif edildiğini görmekteyiz. Hatta es-Sehâvî'nin önünü açtığı bu adet o kadar yaygınlaşmıştır ki, bu dönemde özellikle hadis ilmi sahasında olmak üzere herhangi bir eseri okuyarak-okutarak hatmeden hemen her âlim bir hatim eseri telif etmiştir. Bu sürecin tabîî bir sonucu olarak hatim niteliği taşıyan eserlerin sayısı artmış, araştırmacılar tarafından tadat edilmesi zorlaşmıştır. Ali b. Ahmed el-Hazrecî (ö. 1033/1626), İbn Allân es-Sıddîkî (ö. 1057/1647), Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722), Ebu'l-Fazl Muhammed Tâcuddîn b. Abdülmün'im el-Kala'î (ö. 1149/1736), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım el-Bûnî (ö. 1139/1727), Ebü'l-Hasan Ali el-Vuneysî (ö. ?) ve Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1276/1860) tekâmül döneminde hatim eseri telif eden âlimler arasında zikredilebilir.¹ Zikredilen âlimler içersinde Abdullah b. Sâlim el-Basrî'ye özellikle değinmek gerekir. es-Sehâvî'den sonra gelen âlimler içersinde belki de hatim eseri telifî üzerinde en çok duranlardandır. Ona bu fırsatı hazırlayan sebeplerin başında Mescid-i Haram'da uzun yıllar ders okutması ve *Kütüb-i Sitte*'ye olan yakın ilgisi gelmektedir.² Onun Mescid-i Haram'da *Kütüb-i Sitte*'nin tamamını ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'ini hatim meclislerinde hatmettiği, hatta *el-Müsned*'i toplam 56 hatim meclisinde bitirdiği söylenir.³ *el-Müsned*'in mükerrerleriyle birlikte 40.000 civarında⁴ hadîsi ihtivâ ettiği düşünülecek olursa, her bir celseye 700 civarında hadis düşmektedir. Kettânî (ö. 1962), *Fihrisü'l-fehâris*'inde es-Sehâvî'den bahsederken, *Gunyetü'l-muhtâc fi hatmi Sahîhi'l-Müslim b. el-Haccâc* isimli eserine değinmekte ve el-Basrî'nin el yazması olan bir nüshasının kendisinde mevcut olduğunu haber vermektedir.⁵ Abdullah el-Basrî'nin hatim kitabı telif etmenin yanında kendi el yazısı ile de çoğalttığı anlaşılmaktadır.

Hadis ilminde hatim edebiyatının son aşamasını “İnceleme-Araştırma dönemi” teşkil etmektedir. Bu dönem, hicri XIV. yüzyıldan günümüze kadar devam eden dönemdir. Bu aşamada artık ilim adamları arasında hatim eseri telif etme rüzgârı dinmiş gibidir. Ancak tahkik ve tahrir çalışmalarının hız kazandığı bu dönemde araştırmacıların önünde geniş bir hatim edebiyatı koleksiyonu bulunmaktadır. Bu dönemde hatim edebiyatı

¹ Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmi'î'l-İmâmi't-Tirmizî*, s. 34, 35.

² Abdullah el-Basrî, *a.g.e.*, s. 37.

³ Abdullah el-Basrî, *a.g.e.*, a.y.

⁴ Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin *el-Müsned*'i mükerrerleriyle birlikte hatmetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple yukarıda *el-Müsned*'in hadislerinin sayısı “yaklaşık 40.000” olarak verilmiştir. Şuayb el-Arnaûd'ın tahkikli nüshasında son hadîsin 27.647 rakamını taşıdığı görülmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaûd), XLV, 613.

⁵ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 990.

çerçevesinde yapılan çalışmalarda bazı hususlar dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, değişik ülkelerde daha önce telif edilen hatim eserlerini bulup ortaya çıkarmak, bu eserlerin el yazması nüshalarına ulaşmak, bu eseleri tanıtmak, tahkik etmek ve rivâyetlerini tahrir etmektir. Bir diğeri ise, bu çalışmaların üzerinde detaylı inceleme ve araştırma yapmak suretiyle müelliflerinin eserini telif ederken göz önünde bulundurduğu prensipleri tespit etmek, yol ve yöntemlerini incelemek, neşredildiği ilim sahasındaki yerini ve önemini izah etmek ve ilmî ve edebî değerlerini ortaya koymaktır.

Bilinebildiği kadarıyla hatim kitapları içerisinde matbaada basılan ilk eser Abdulkadir b. Muhammed el-Umerî'nin (ö. ?) '*Avnu'l-bârî fî hatmi'l-Buhârî*' isimli kitabıdır. Eserin baskı tarihi 1316/1898'dir.¹ Bu dönemde, es-Sehâvî'ye ait *Buğyetü'r-râğibi'l-mütemennî fî hatmi'n-Nesâî*² ve '*Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-câmi*'³, İbn Nâsirüddîn'e ait *et-Tenkîh fî hadîsi't-tesbîh*⁴ ve Kâsım b. Sâlih b. Ebû Bekr'e (ö. 1284/1867) ait olan *Hatmü Riyâzi's-sâlihîn*⁵ tahkik edilmişlerdir.

Son dönemde, hatim eserleri üzerinde çalışan ve birçok hatim kitabını tahkik eden Abdullatîf b. Muhammed el-Cîlânî dikkat çekmektedir.⁶ es-Sehâvî'ye ait *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li İyâz*⁷ ve *Bezlü'l-mechûd fî hatmi Süneni Ebî Dâvûd*⁸ ve İbn Nâsirüddîn ed-Dîmeşkî'ye ait *Meclisün fî hatmi Kitâbi's-şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*⁹ onun tarafından

¹ Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmi'î'l-İmâmi't-Tirmizî*, s. 35.

² Abdülazîz Abdullatîf, Sehâvî'nin bu eserini tahkik etmiş ve Riyad'da, Mektebetü Ubeykân'da 1414/1993 tarihinde neşretmiştir.

³ Ali b. Muhammed el-Umrân tarafından tahkik edilmiş ve Mekke-i Mükerrreme'deki Dâru âlemi'l-fevâid tarafından 1419/1998'de neşredilmiştir.

⁴ Muhammed b. Nâsir el-Acmî, İbn Nâsirüddîn'e ait olan ve Buhârî üzerine bir hatim kitabı olan bu eseri tahkik etmiştir. Çalışma, Dârü'l-beşâir tarafından 1413/1992'de Beyrut'ta yayımlanmıştır.

⁵ Muhammed b. Nâsir el-Acmî aynı zamanda el-Kâsımî ed-Dîmeşkî olarak bilinen Kâsım b. Sâlih b. Ebû Bekr'e ait olan bu eseri tahkik etmiştir. Bu çalışma da Dârü'l-beşâir tarafından 1419/1998'de basılmıştır.

⁶ Doktora tezi konusu ile ilgili kaynak taraması yapmak amacıyla 2011 senesinde Fas'a gidilmiş ve orada 9 gün kalınarak çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede kendisiyle bizzat görüşülmüştür. Görüşme, Abdullatîf el-Cîlânî'nin Rabat'taki el-Muhammediyye Âlimler Birliği'ne (er-Râbitatu'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ) bağlı bir araştırma merkezindeki (Merkezü'd-dirâsât ve'l-ebhâs ve'ihyâi't-türâs) ofisinde gerçekleşmiştir. Abdullatîf el-Cîlânî'nin çalışmalarını özellikle hatim ve iftitâhiyye eserleri üzerinde yoğunlaştırdığı gözlemlenmiştir.

⁷ Tahkikli 1. baskısı Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta 1422/2001 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

⁸ Takkikli nüshası, ilk olarak Mektebetü Edvâi's-selef tarafından Riyad'da 1424/2003 tarihinde basılmıştır.

⁹ İbn Nâsirüddîn ed-Dîmeşkî'nin hatim türünün ilk örneklerinden olan bu eserin el yazması nüshası 992 rakamıyla Orşelim (Kudüs) Kütüphanesi'nde; mikrofilm baskısı da Riyad'da Melik Fahd Kütüphanesi'nde mevcuttur. Ceylânî bu baskıyı esas alarak eseri tahkik etmiş ve çalışması ilk olarak 1424/2003 senesinde Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir.

tahkik edilmiştir.

3. Hadis İlminde Hatim Meclisleri, Âdâbı ve Törenleri

3. 1. *Hatim Meclisleri*

Bu başlık altında ilk aşamada “hatim meclisi” kavramı, ikinci aşamada “hatim meclislerinin hadis rivâyet meclisleri ile ilgisi”, son aşamada ise “hatim meclislerinin geleneğin muhafazası ve yeni nesillere intikâlindeki rolü” ele alınacaktır.

Önceki bölümlerde “Hatim meclisi” tamlamasının ilk kısmı olan “hatim” kelimesi üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştu. “Meclis” kelimesi ise “oturmak” anlamındaki “cûlûs” kökünden türetilmiş bir mekân ismi olup, oturumun yapıldığı yeri ifade eder.¹ Dâire şeklinde oturulduğundan meclislere halka (halaka) da denmiştir. Meclis kelimesi, Hz. Peygamber’den itibaren daha çok mescislerde yapılan dersler için kullanılmıştır. Bununla beraber, onun mescidinde zikir ve ilim gibi farklı meclislerin bulunduğu da rivâyet edilir. Öğretici olarak gönderildiğini söyleyen Resûl-i Ekrem her iki meclisi de takdir etmekle birlikte ilim hakasında oturmayı tercih etmiştir.² Hz. Peygamber sonrası dönemde hadis dersleri için daha çok “meclisü’l-ilm” (ilim meclisi) tabiri kullanılmıştır.³ Meclis kelimesi başka bir kelime ile tamlama halinde kullanıldığında ise, oturumun amacı, türü veya niteliği belirtilmiş olur. İlim meclisi, zikir meclisi, sohbet meclisi, tartışma meclisi gibi.⁴ Bu anlamda “hatim meclisi” denilince de Kur’ân-ı Kerîm’i veya İslâmî bir eseri hatmetme amacıyla tertip edilen oturum anlaşılmaktadır.

Hatim meclisini şöyle tarif etmek mümkündür: Dersin hocası, her hangi bir eseri okutup sonuna geldiği zaman, son derse özellikle hazırlanır. Son dersin konusunu seçerken, seçtiği konunun, okuttuğu kitabı en güzel şekilde özetleyecek ve ilmî becerisinin yanında bilhassa okuttuğu derste etkinliğini gösteren bir konu olmasına dikkat eder. Diğer derslerden farklı olarak son derse o beldenin en önde gelen ilim adamları da davet edilir. Böylelikle kitabın baştan sona okunarak hatmolunduğu elle tutulur, gözle görünür bir

¹ Bozkurt, “Meclis”, *DİA*, XXVIII, 241.

² Dârimî, “Mukaddime”, 32; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

³ Bozkurt, *a.g.md.*, s. 241.

⁴ Bozkurt, *a.g.md.*, a.y.

şekilde ortaya konulmuş olur. Bu şekilde bir tören havasında eda edilen son meclise hatim meclisi denilmiştir.¹ Hatmedilecek bir eseri okumak, okutmak maksadıyla tertip edilen ilim meclislerinin her bir celsesine son dersten kinaye hatim meclisi dendiği müşâhede edilmiştir.

Hatim meclisi kavramı rivâyet meclisi kavramıyla aynı düzlemdeydir.² Zira her bir hatim meclisi aynı zamanda bir yönüyle rivâyet meclisidir. Hatim meclisleri, hadis rivâyetinin sosyal hayattaki fiilî yansımalarından biridir, toplumun hadis hâfızasına katkı sunar ve rivâyet olgusu ile doğrudan ilgilidir. İyice bakıldığında hatim meclislerinin, tahammül ve edâ yöntemleri ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Zira hatim meclislerinde hatmedilen eserin rivâyet yöntemlerinden biri vasıtasıyla hatmedileceği âşikârdır. Hatta “*hatim meclisleri en önemli tahammül yöntemlerinden olan semâ‘, kırâat, kitâbet ve icâzet üzerine bina edilmiştir*” denilse yanlış olmaz. Hadis terimi olarak rivâyet, kısaca, hadîsi kaynağına isnat ederek nakletmektir.³ Rivâyetin şeyhten alınıp öğrenilmesine haml veya tahammül,⁴ başkalarına öğretilmesine de nakl veya edâ⁵ denilmiştir. Tahammül ve edânın semâ‘, kırâat, icâzet, münâvele, kitâbet, i‘lam, vasiyyet, vicâde gibi yollarla olabileceği kaynaklarda belirtilmektedir.⁶

İbn Ebû Dînâr (ö. 1092/1681) *el-Mu‘nis fî ahhârî İfrîkiyye ve Tunus* isimli eserinde, “*Şehirli Halkın Buhârî Hatimlerine Verdiği Yüksek Değer*” başlığı altında, babasından işittiği hatim meclisi müşâhedeleri ile kendi dönemindeki hatim meclislerinde gözlemlediği hususları değerlendirmiştir. Târihçi kişiliğiyle bilinen müellif bu başlık altında tamamıyla hatim meclisi gözlemlerini dile getirmiştir. Meclisleri tanımlarken, bu meclisleri imlâ ve semâ‘ gibi rivâyet ilmiyle ilgili kavramlarla ele alması dikkat çekici bir husustur. Mesela bir yerde hatim meclisini anlatırken babasından nakille şunları söyler:

¹ Bkz. Abdullah el-Basrî, *Hatmü Süneni’l-İmâm Ebî Dâvûd*, s. 2; Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 4.

² Nitekim Şemseddîn Sehâvî, hatim meclislerinde yapılan izzet ve ikramlardan bahsederken, “*hadis meclisi*” ile “*hatim meclisi*” kavramlarını aynı siyapta birbirinin yerine kullanmıştır. Bkz. İbn Nâsiruddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi’ş-Şifâ*, s. 16. (Eseri tahkik eden Abdüllatîf Ceylânî, söz konusu bilginin Halep’teki el-Mektebetü’l-Ahmediyye Kütüphanesi’nde bulunan el yazması *Tabakâtü’l-Hanefiyye*’de s. 27’de yer aldığını söylemektedir.)

³ Efendioğlu, “Rivâyet”, *DİA*, XXXV, 135.

⁴ Âşık, “Tahammül”, *DİA*, IXL, 380.

⁵ Uğur, “Edâ”, *DİA*, X, 388.

⁶ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 414; Efendioğlu, *a.g.md.*, s. 135-136.

“İmlâ esnasında şeyhin, imlâ meclisini Kur’ân-ı Kerîm’den biraz okunmasını temin etmek suretiyle açması güzel bir davranış kabul edilmiştir. Sonra hoca, mecliste bulunanların susarak hadîsin semâ’ına kulak vermelerini ister.”¹ Başka bir yerde, liyâkati olmadığı halde gösteriş yapmak için hatim meclisi tertip edenleri yerme sadedinde, hatim meclisini deruhte eden hocayı vasfederken “râvî” kavramını kullanır ve: “Kimileri, sırf insanlar kendileri için râvî desinler diye, gösteriş yapmayı sevdikleri için bu işe atılır oldular” der.² Başka bir yerde ise, gösteriş maksadı ile hatim meclisleri düzenleyen bu kişilere yönelik eleştirilerini sürdürür: “Hatta senenin başından itibaren âlimlerin sözlerini derleyen ve levhalarda bu sözleri saklayan kimseler bile vardır. Bu kimseler, hatim günü gelince, alelacele bu sözleri ezberler, sonra ezberinden imlâ ettirirler ve hızlıca okur geçerler. Biri çıksa ve derlediklerinden aklına takılan bir konuyu sorsa, o okuduğu rivâyetleri kaynağına isnâd etmekten bile âciz kalırlar.”³ Dikkat edilecek olursa bu cümlelerde de hatim okuma işi, imlâ ve isnâd kavramları ile açıklanmıştır.

Mesela, hadis tahammül yollarından belki de en esaslısı ve yaygın şekli semâ‘ yöntemiştir.⁴ Semâ‘da hoca okuyup anlatmakta (kırâat, ismâ‘), öğrenci dinlemektedir (semâ‘). Aslında semâ‘ yöntemiyle öğrenci bir hadîsi veya hadis mecmuasına hocasından işiterek öğrenme imkânını elde etmektedir. Ancak zaman içerisinde hocadan bizzat işiterek öğrenmenin yanında, aslında o rivâyetlerden haberdar olunsa bile işitilenlerin rivâyet edilmesi hakkının elde edilmesi için de semâ‘ meclisleri tertip edilmeye başlanmıştır.⁵ Hadis tarihindeki imlâ meclisleri ile hatim meclislerini kıyaslamaya yardımcı olacak bir kaynağa rastlamamakla birlikte müşâhede edildiği kadarıyla, genel olarak karşılaştırıldıklarında bazı ortak noktalar göze çarpmaktadır. Her ikisi de ilim meclisi hüviyetindedir ve bu ilim meclisini yönlendiren, yöneten bir hoca bulunmaktadır. Her iki mecliste de hocanın etrafında kümelenmiş bir talebe grubu bulunmaktadır. Her iki meclis de belli bir rivâyet usûlü doğrultusunda sünnetin muhafazası amacına matuf olarak kurulmaktadır. Her iki meclis de değişik ilim dallarında uygulanabilmekle birlikte daha çok hadis ilmi sahasında meşhur olmuştur. İmlâ meclislerinin usûl-i fıkıhta, tefsirde, Arap dili

¹ İbn Ebû Dînâr, *el-Mu’nis fî ahbâri İfrîkîyye ve Tunus*, s. 345.

² İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 346.

³ İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 347.

⁴ Aydın, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, 457-458.

⁵ Aydın, *a.g.md.*, s. 457.

ve edebiyatında uygulandığı vakidir. Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmâm Şâfiî (ö. 204/820) ve Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) gibi fakihler; Ebû Ömer Sa‘leb eş-Şeybânî (ö. 345/957), İbnü’l-Enbârî (ö. 328/940), İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), İbnü’s-Şecerî (ö. 942/1147) gibi dilciler bunu uygulamışlardır. Hadis eserleri dışındaki dînî eserler için de hatim meclisleri oluşturulmuştur. Bu meclislere daha önce temas edilmişti. Her iki usûl de önceden duyurulmakta ve belli mekânlarda katılmak isteyen herkese açık olarak gerçekleştirilmektedir. Her iki çeşit meclise de genelde Kur’ân-ı Kerîm tilâveti, hamdele ve salvele ile başlanma gibi hadis meclislerinin genel şekil şartları yerine getirilmektedir. Her iki meclis için de hoca ve talebelerin uyması gereken âdâb, usûl ve erkân hemen hemen aynıdır.

Şemseddîn es-Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*‘ ismini taşıyan ve kendi devrinde tanıştığı âlimleri tanıttığı eserinde, *Kitâbü’s-Şifâ*’nın ve diğer birçok eserin hatminden bahsederken¹, söz konusu hatimlerin birçoğunun semâ‘ yöntemi ile gerçekleştiğini vurgulamıştır.²

Bir başka hadis tahammül yolu kırâattır. Bu yöntemle gerçekleşen rivâyet geleneğinin de hatim meclisleriyle ilgisi vardır. Bu metotla hadis almak isteyen öğrenci şeyhine onun rivâyetlerini belli şartlar dâhilinde okumak suretiyle kontrol ettirip rivâyet hakkını elde eder.³ Hatim meclislerinin, kırâat yöntemiyle gerçekleşen hadis meclislerine benzediği ve bu meclislerden ayrıldığı hususlar söz konusudur. Hatim meclislerinde hoca, bir eseri okur veya okutur. Yani kitap her zaman mecliste hazır bulunan talebeler tarafından hocaya kırâat olunmaz. Hocanın okuması da söz konusu olabilir. Hoca okuduğu anda da öğrenci açısından kırâat değil, semâ‘ gerçekleşmiş olur. Hatim meclisinde takip edilen eser, genelde hocanın rivâyet etme yetkisine sahip olduğu ve kendisine sened zinciri ile intikâl etmiş bir eser olur. Ama bazen de hatim meclisinde hocaya okunan eser bizzat hocaya

¹ Örnek olarak, İbrahim b. Ahmed Burhâneddîn el-Kalyûbî el-Kâhîrî’yi tanıtırken şöyle demiştir: “*Şifâ*’yı, eş-Şeref b. el-Kuveyk’e okuyarak hatmetmiş ve o da semâ‘ kaydıyla tahammül etmiştir. Daha sonra bize de eş-Şifâ’yı rivâyet etmemiz için icâzet vermiştir.” Bkz. Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*‘, I, 30. Ayrıca bkz. I, 360; II, 99, 206; IV, 165; VI, 254; XII, 6, 74.

² Sehâvî, *a.g.e.*, I, 21, 22, 24, 43, 120, 121, 153, 178, 218, 263, 288, 304, 328, 370, 375; II, 10, 41, 43, 57, 86, 94, 99, 137, 165, 203, 205, 209; III, 93, 215, 267, 312; IV, 55, 192, 196, 211, 268, 311; V, 148, 229, 233, 301; VI, 53, 71, 75, 106, 180, 181, 184, 248, 274, 296; VII, 92, 100, 160, 296; VIII, 34, 108, 145, 171, 222, 226, 253, 268, 284, 299; IX, 9, 11, 43, 50, 60, 65, 109, 115, 169, 212, 229, 276, 288; X, 2, 30, 31, 45, 78, 98, 129, 240, 281, 292, 325, 337; XI, 5, 76, 120, 160, 206, 263; XII, 140.

³ Polat, “Kıraat”, *DİA*, XXV, 435.

rivâyet zinciri olarak ulaşmış olmayabilir. O zaman da böyle bir eserin müzâkeresi vicâde tahammül yöntemi kapsamında değerlendirilir. Kırâat metodunda hocanın kendisine kırâat olunan hadîsleri ezberinden bilmesi gerekli görülmüştür. Hatim meclislerinde hoca kendisine silsile yoluyla ulaşan bir eseri ezbere bilmese de okuyabilir, eser kendisine kırâat olunabilir. Hatim meclislerinde bir eserin baştan sona kırâatı söz konusuyken, kırâat meclislerinde belli bir grup hadîsin rivâyeti söz konusu olabilir.

Şemseddîn es-Sehâvî, yine *ed-Dav'u'l-lâmi'* isimli eserinde bazı şahısları tanıtırken, bu şahısların kırâat yöntemiyle icrâ edilen hatim meclisinde bulunduğunu söylemektedir.¹ Bu durum, kırâat yönteminin hatim kavramıyla içli dışlı olduğunu doğrulamaktadır.

Hadis tahammül yollarından biri de kitâbetü'l-hadîs, takyîdü'l-hadîs ve takyîdü'l-ilm gibi isimlerle anılan kitâbet yöntemidir.² Hocanın nakledeceği hadîsi bizzat yazması veya yazdırarak göndermesi şeklinde gerçekleşmektedir.³ Kitâbet ile rivâyet yönteminin de hatim meclisleri ile kısmen ilgisi vardır. Daha önce de temas edildiği gibi, bir süredir celseler halinde okunagelen bir kitabın hatmedildiği son oturum, “hatim meclisi” olarak isimlendirilmektedir. Hatim meclisinin özelliği, son derste rivâyet edilen hadîslerin ve bu hadîsler etrafında hocanın getirdiği yorumların ya bizzat hoca tarafından ya da talebeler tarafından yazıyla kayıt altına alınması ve genellikle müstakil bir eser olarak basılmasıdır. Şemseddîn es-Sehâvî de kitâbet ile hatmin iç içe olabileceğini ifade etmiştir.⁴

Bir başka hadis tahammül yöntemi ise icâzettir.⁵ II. (VIII) yüzyılın başlarından itibaren hadis öğrenme ve nakletmede başlangıçtan beri uygulanan semâ ve kırâat usulleri yanında icâzet usulü de benimsenmiştir.⁶ Nitekim muhaddislerin *Kitâbü's-Şifâ* rivâyet

¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, I, 30, 278, 326, 328; II, 28, 49; II, 99, 123, 246; III, 105; IV, 192, 321; V, 133, 290; VII, 196, 276; VIII, 36, 58, 148, 171; IX, 97, 169; X, 281.

² Yücel, “Kitâbet”, *DİA*, XXVI, 81.

³ Yücel, *a.g.md.*, a.y.

⁴ İbrahim b. Muhammed b. Süleyman b. Avn et-Tîbî ed-Dimeşkî el-Hanefî'yi tanıtmada sadedinde: “Kâhire'ye birkaç defa gelmiş ve bana *Sahîh-i Buhârî'nin bir kısmını kırâat etmiştir. Sahîh-i Buhârî'yi benden kitâbet yoluyla rivâyet etmiş, sonra da benim Sahîh-i Buhârî hatim meclisime katılmıştır*” demek suretiyle bu bağlantıya işaret etmiştir. Bkz. Sehâvî, *a.g.e.*, I, 146.

⁵ Bkz. Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 394-396.

⁶ Akpınar, *a.g.md.*, s. 394.

icâzetlerini¹ son derece önemsedikleri görülmektedir.² Bu önem Osmanlı ilim hayatına da yansımıştır. Osmanlı’da “mucîz dersiâm” diye bir kavram söz konusudur. Okuttuğu talebeye icâzet veren dersiâmlar hakkında bu tabir kullanılmıştır.³ Bu durum, Osmanlı ilim geleneğinde de *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi eserlerin icâzet geleneğiyle hatmedilmesi uygulamasının söz konusu olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Yukarıda dile getirilenler doğrultusunda aslında hatim meclisleri, rivâyet geleneğinin topluma intikâl ettirilmesinin yollarından biridir. Aynı zamanda ictimâî eğitimin bir parçasıdır. Zira hatim meclislerinin, İslam ilim geleneğinde Kuzey Afrika’dan Anadolu’ya, Hindistan’dan Mısır’a kadar geniş bir coğrafyada, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadarki zaman dilimi içerisinde; ulemâ sınıfının, umerâ sınıfının, ilim talebelerinin ve halkın buluşmasında çok önemli işlevler gördüğü bilinmektedir.

Rivâyet meclislerinin oluşum aşamaları da göz önünde bulundurulduğunda, hatim meclislerinin başlangıçta mescidlerde ve câmilerde tesis edildiği neticesine ulaşmak doğru görünmektedir. Zira bazı kaynaklarda ilim meclislerinin mescid ve câmilerde yapılmasının müstehab kabul edildiğine dâir bilgiler bulunmaktadır.⁴ Hatta haftada bir yapılan celselerin, hangi gün yapılabileceği tartışılmış ve Cuma günleri ve cuma namazından önce yapılması müstehab kabul edilmiştir.⁵ Daha sonraları ise bu meclislerin, değişik vesilelerle medreselerde, dâru’l-hadîslerde, türbe ve zâviyelerde, kütüphanelerde, bazı devlet dâirelerinde ve şehir merkezlerinde halka açık mekânlarda tertip edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu konu ileride müstakil başlık altında ele alınacaktır.

¹ Bazı âlimlerin *Kitâbü’ş-Şifâ* için rivâyet icâzeti vermeleri veya almaları ile ilgili olarak bkz. Bertellî, *Fethu’s-şekûr*, s. 30, 54, 83, 111, 113, 117, 171, 178, 187, 189, 193.

² İcâzet sahibi muhaddisler, icâzetlerini tadat ederken; kimi zaman *Kitâbü’ş-Şifâ* rivâyet icâzetlerini *Sahîh-i Buhârî*’den hemen sonra *Sahîh-i Müslim* ve *Kitâbü’l-Muvatta*’dan önce zikretmişler, kimi zaman *Sahîhayn*’den hemen sonra zikretmişler ve kimi zaman da bu üç eseri birlikte zikretmelerinin akabinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı saymışlardır. Bunu gösteren örnek bir *Kitâbü’ş-Şifâ* senedi, “*Kitâbü’ş-Şifâ*’nın Etkileri” başlığı altında verilmişti. Bu durum, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın onların nazarındaki yerini göstermenin yanında, *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerinin, rivâyet meclisleri ile iç içe sürdürüldüğünü, hatim meclislerinin aynı zamanda rivâyet meclisi görevini ifa ettiğini de göstermektedir. Bkz. Alevî, “*Kitâbü’ş-Şifâ* fi’s-sahrâi’l-Mağribiyye”, *Da’vetü’l-Hak*, yıl: 22, sayı: III, s. 52; Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, VI, 254.

³ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 428.

⁴ Hatûb, *el-Câmi*, II, 60.

⁵ Hatûb, *a.g.e.*, II, 62, 63.

3. 2. Hatim Âdâbı

Genel anlamda hadis meclislerinde bulunanların riâyet etmesi beklenen usûl ve esaslara yönelik birçok eser kaleme alınmıştır.¹ Hatta bu bağlamda bir literatür oluştuğunu söylemek bile mümkündür. Bu araştırmada elde edilen bulgular, hatim meclislerinin, bilginin muhataplara aktarılmasını sağlayan, önemli vesilelerden biri olduğunu göstermiştir. Tabi ki hatim meclislerinde yaşanan gelenekselleşme süreci de, bir takım usûl ve esasları beraberinde getirmiştir. Ne var ki câmilerde, türbelerde, tekke ve zâviyelerde ve bazı devlet kurumlarının bünyesinde icrâ edilen hatim meclislerinde cârî olan usûl ve erkân ile ilgili olarak kaleme alınmış herhangi bir eser veya makale ile karşılaşılmamıştır. Bu durumun, hatim meclislerinin aynı zamanda ilim ve hadis meclisleri olmalarından, dolayısıyla ilim meclislerinde, imlâ meclislerinde veya hadis meclislerinde geçerli olan

¹ Örnek olarak bkz. İbn Sahnûn, Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd (ö. 256/870), *Âdâbü'l-muallimîn*, Tunus 1392/1972; *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, (trc. M. Faruk Bayraktar), İstanbul 1996; el-Hatîb, el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (thk. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1983; *Şerefu ashabi'l-hadîs*, (thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu), 2. Baskı, Ankara 1991; Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, (thk. Ahmed Sakr, Kâhire ve Tunus, 1389/1970; es-Sem'ânî (ö. 562/1116), *Edebü'l-implâ ve'l-İstimlâ*, (nşr. Max Weisweiller), Leiden 1952; en-Nevevî, Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Kitâbü'l-ilm ve âdâbü'l-âlim ve'l-müteallim*, (thk. Abdullah Bedrân), 1. Baskı, Dimeşk 1413/1993; *Âdâbü'l-âlim ve'l-müteallim ve'l-müftî ve'l-müsteftî ve fadlû tâlibi'l-ilm*, Dâru İhsân, Tahran ts.; İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrâhim el-Kinânî (ö. 790/1388), *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.; *İslâm Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci Eğitim-Öğretim Âdâbı*, (trc. Muhammed Şevki Aydın), İstanbul 1998; Hüseyin b. Emîrî'l-mü'minîn (ö. 1050/1640), *Âdâbü'l-ulemâ ve'l-müteallimîn*, 1. Baskı, Beyrut 1406/1975; Gümüşhânevî, Ahmet Ziyaeddin en-Nakşibendî (ö. 1311/1893), “Risâle fî beyânî âdâbi's-şeyh ve't-tâlib ve'l-kâtib”, *Râmûzü'l-Ehâdîs*, (trc. Abdülaziz Bekkine), (nşr. Lütfi Doğan, M. Cevad Akşit), İstanbul 1982; Accâc, Muhammed el-Hatîb, “Mecâlisü'l-hadîs ve âdâbu rivâyetih”, *Mecelletü advâi's-şeria*, sayı: IV, Riyad 1393/1973; Aydın, Abdullah, “İmlâ Usûlü ve es-Sem'ânî'nin *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*’ı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, sayı: V, Erzurum 1982; Çakan, İsmail Lütfi, *Hatîb Bağdâdî'ye Göre Hadîs Öğrenimi*, İstanbul 1411/1991; Efil, Yüksel, *Hadis İmlâ Meclisleri*, Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991; Hatiboğlu, İbrahim, *Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991; Rıfat, Muhammed Cemâleddîn, *Âdâbü'l-müctema' fî'l-İslâm*, (nşr. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî), İdâretü İhyai't-türâsi'l-İslâm, Devha ts.

genel esasların ve âdâbın, büyük ölçüde hatim meclisleri için de geçerli kabul edilmesinden kaynaklanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Hatim meclislerinin “hoca”, “hatme konu olan eser”, “talebeler” ve “hatmin gerçekleştiği mekân” olmak üzere dört ana unsura dayandığı görülmektedir. Burada, genelde bu dört unsur etrafında örgülenmiş olan erkâna işâret eden ve genelde ilmî kaynaklara ve arşiv vesîkalarına dayanan sınırlı sayıdaki veriler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Hatim meclisleri aynı zamanda ilim ve irfan meclisleridir. Dolayısıyla mânevî bakımdan hazırlıklı olmak ve ihlas dâiresinde hareket etmek büyük önem arz eder.¹ Bu minvalde en başta hocanın ve daha sonra da talebelerin özellikle ders esnasında güzel ahlâk çerçevesinde hareket etmeleri beklenir.² Hatim meclislerinde dikkat çeken hususlardan biri de tazim düşüncesidir. İslam kültür ve medeniyetinin temel renk ve desenlerinden olan saygı anlayışı, ilim meclislerinin olmazsa olmazıdır. Hatim meclislerinde hazır bulunanların, başta birbirlerine karşı olmak üzere hocalarına, okunan kitaba ve ilim meclisine karşı saygılı olmaları ve davranışlarında vakarlı olmaları beklenir. Bu ilkenin Osmanlı bürokrasisinde resmî yazışmalarda ifade edilmesi dikkat çekicidir. 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) tarihini taşıyan ve dönemin Sadrâzam’ı Kıbrıslı Mehmed Emîn Paşa’ya (ö. 1871) hitâben yazıldığı anlaşılan bir arzuhâl mevcuttur. Belgenin bir yerinde Buhârî hatimleri ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: “... mütehayyerât-ı ulemâ’dan intihâb olunmuş on nefer hocaefendiler beher hafta isneyn ve hamîs günleri Bâb-ı Fetvâ’da tecemmu’ ederek ba’d-e Kitâbillâh-i Teâlâ esahh-ı kütüb-i İslâmiye olan Buhârî-i Şerîf kitabını sırasıyla bi’t-ta’zîm kırâat ve beher mâh bir hatm-i şerîfî itmâm etmek mine’l-kadîm mu’tad olup bir aralık bazı mertebe-i güçlük ârız olmuş ise de...”³ Yazıda, Sahîh-i Buhârî’nin söz konusu âlimler tarafından “sırasıyla” ve “tazim” ile kırâat olunduğu ifade edilmektedir. Tazim anlayışının bir gereği olarak hatim meclislerine başlamadan önce Kur’ân-ı Kerîm’den bir aşr-ı şerîfin tilâvet olunması âdetten kabul edilmiştir. 9 Rebîülevvel 1295 (13 Mart 1878) tarihli bir belgede “Buhârî-i Şerîf dersinin kârîine dahi senevî otuz

¹ Hatîb, *el-Câmi’*, I, 81; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 221; Gümüşhânevî, *Râmûzü’l-Ehâdîs*, s. 3; Aydın, *İslam Geleneginde Öğretmen Öğrenci Âdâbı*, s. 50-55.

² Hatîb, *a.g.e.*, I, 352, 353; Aydın, *a.g.e.*, s. 57-60.

³ BOA, *İ. DH.*, 469/31404. 1.

ve vakt-i mu'ayyeninde Câmi-i şerîf-i mezbûrun kubbesi altında toplanacak meclisde kırâat-i Buhârî'den evvel aşr-i şerîf okuyana senevî on kuruş ta'yîn ettiği..." anlatılmaktadır.¹ Anlaşılan o ki Osmanlı'da hatim meclisleriyle ilgili küçük ayrıntılar bile düşünülmektedir. Vakt-i muayyende, yani Kadir gecesindeki veya Ramazan'ın son gecesindeki hatim töreninde, *Sahîh-i Buhârî*'yi kırâat edecek kârî ve hatta ondan önce Kur'ân-ı Kerîm'den bir aşır tilâvet edecek hoca bile hesaba katılmış ve vâkıf tarafından onlara da bir bütçe ayrılmıştır.

Hatim geleneği çerçevesinde okuna gelen ve gerek Hadis ilmine dâir ve gerekse diğer İslâmî ilimlere dâir olan eserlere bakıldığında genelde bu eserlerin, alanlarında söz sahibi olan müelliflerin önemli telifatları olduğu görülmektedir. Bir bakıma ümmetin üzerinde ittifak ettiği eserler, kitleler halinde okunmaya ve okutulmaya devam etmiştir. Başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere *Kütüb-i sitte* eserlerinin tamamı için hatim meclisleri kurulmuştur. Bunun yanında *Kitâbü's-Şifâ*, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, *Delâilü'n-Nübüvve*, *Riyâzü's-sâlihîn* ve *el-Edebü'l-müfred* gibi eserler için de hatim meclisleri düzenlenmiştir. Zira bu gibi eserler tertip edildiği günden bu yana ellerden düşmeyen, yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan ve her kesimden insan için bir el kitabı niteliği taşıyan eserlerdir. Müslümanlar, dinlerini mükemmel şekilde yaşamak gayesiyle bir Müslümanın ihtiyaç duyacağı konularla ilgili seçilmiş rivâyetlere bu gibi eserler vasıtasıyla ulaşmayı düşünmüşlerdir.

Hatim meclislerinde okunacak kitabın farklı nüshalarının bulunmasına ve dersler boyunca mukâbele yöntemiyle en sahih nüshanın tespit edilmesine dikkat edilir. Ama yine de diğer nüshalar bir kenara atılmaz, hatalarına işâret edilir.

Bu çerçevede akla gelebilecek hususlardan biri de, hatim derslerinin nasıl bir kırâat usulü ile sürdürüldüğü ve ne kadar bir süreyi kapladığıdır. İslâm âleminde ve Osmanlı'da öteden beri tesis edilen hatim meclislerinin ve törenlerinin, temelde üç çeşit okuma yöntemi gözetilerek tertip edildiği müşâhede edilmiştir. Bunlardan birincisi, tecvîd ilmindeki hadr² okuyuşunu hatırlatan bir tarzın hâkim olduğu okuma yöntemidir. Yani

¹ BOA, *İ.ŞD.*, 39/1982-1.

² Kırâat âlimlerine göre hadr; "*Kasr, iskân, ihtilâs, bedel, idğâmü'l-kebîr, hemzenin tahfîfi ve benzeri gibi rivâyeti sahih olan vecihler (okuyuşlar) sebebiyle; Kur'ân okuma esnasında yapılan vasl, sür'at ve*

Kitâbü's-Şifâ'nın sadece metni, seri bir okuyuşla ve bir vird edâsı içerisinde serd-i kelâm edilmekte, metindeki kelimelerin tahliline girilmemektedir. Bu usûl üzere tertîb edilen hatim meclislerini genellikle Fas, Tunus ve Cezayir bölgelerinde bulunan ve tasavvuf çizgisinde faaliyet gösteren Şâzeliyye¹, Ticânîyye² ve Kettânîyye³ gibi tarikatların tekke ve zâviyelerinde müşâhede etmek mümkündür. *Kitâbü's-Şifâ*, bu zâviyelerde, mevlid-i şerîf gecelerinde, ibadet neşvesi içerisinde⁴, teyemmünen ve teberrûken, bir celsede okunmaktadır.⁵ Bu durumda hatim meclisi, aynı zamanda hatim töreni neşvesinde icrâ

tahfiften ibârettir." Bkz. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 207; Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-neşr*, s. 288.

¹ Bkz. Özel, "Şâzeliyye", *DİA*, XXXVIII, 387-390.

² Mağrib bölgesi tasavvuf ekollerinden olan Ticânîyye Tarikatı ile bu tarikatın kurucusu olan Ahmed b. Muhammed et-Ticânî'nin (ö. 1230/1815) hayatı ve fikirleri için bkz. Özkese, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XLI, 130-133.

³ Muhammed b. Abdülkebîr el-Kettânî'ye (ö. 1327/1909) nisbet edilen bu tarikat için bkz. Özel, "Kettânî, Muhammed b. Abdülkebîr", *DİA*, XXV, 336, 337.

⁴ Alevî, "*Kitâbü's-Şifâ* fi's-sahrâi'l-Mağribiyye", *Da'vetü'l-Hak*, yıl: 22, sayı: III, s. 51.

⁵ Nitekim 2011 senesi Mevlid kandilinde (14/15 Şubat 2011/12 Rebûlevvel 1432) Fas kentinde bulunan Ticânî Zâviyesi'nde bizzat iştirak edilen hatim meclisi de bu doğrultuda cereyân etmiştir. Zâviyenin genişçe bir odasında bulunan yaklaşık 60 kadar kişi, önce hep bir ağızdan Fâtîha Sûresi'ni cehrî olarak okumuşlardır. Ardından yine hep bir ağızdan cehrî olarak, Hz. Resûlullah için Salât-ı Fâtîh (اللهم صل على)

(سيدنا محمد الفاتح لما أعلق، والخاتم لما سبق، ناصر الحق بالحق، الهادي إلى صراطك المستقيم، وعلى آله حق قدره ومقداره العظيم) okumuşlardır. Ardından zâviyede görevli talebeler cüzler halindeki *Kitâbü's-Şifâ*'yı mecliste hazır bulunanlara dağıtmıştır. *Kitâbü's-Şifâ* cüzlerini herkes kendi içinden okumaya başlamıştır. Hatim meclisini yönlendiren hoca, mecliste hazır bulunanların *Kitâbü's-Şifâ*'dan okumakla mükellef oldukları kısmı bitirip bitirmediklerini murâkabe etmiştir. Herkes okuması gereken yeri okuyup bitirince yani *Kitâbü's-Şifâ* hatmolunca, meclisin iftitâhında olduğu gibi hep bir ağızdan cehrî olarak Fâtîha Sûresi ve Salât-ı Fâtîh okunmuştur. Ardından da hoca dua etmiştir. Okunanlardan hâsıl olan sevâb; duada, en başta Hz. Resûlullah'ın rûhuna; ardından husûsen aşere-i mübeşşerenin ve âl-i beytin, umûmen de bütün ashâb ve tabîûnun ruhlarına ithaf edilmiştir. Ayrıca tarîkât silsilesinde yer alan meşâyih-i kirâmın da ruhlarına hediye edilmiştir. Mecliste hazır bulunanlar için de hayır ve bereket temenni edilmiştir. Hatim duasının mana ve muhteviyatına bakıldığında günümüzde yapılan, geleneksel Kur'ân hatim meşâidinden bir farkı olmadığı görülmüştür. Orada hazır bulunanlara bu uygulamanın sadece Ticânî tekkesine mi hâs olduğu sorulduğunda, cevap olarak; sadece Salât-ı Fâtîh'in Ticânî geleneğine hâs olduğu, diğer uygulamaların hemen hemen bütün zâviyelerde benzer şekilde cereyân ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca, *Kitâbü's-Şifâ*'nın cüzlerinin bazen bir mecliste bitirilemediği, o takdirde zâviyede bulunan talebelerinin, kalan kısmı tamamlamakla görevlendirildikleri bilgisi verilmiştir. Zâviyede icrâ edilen bu hatim meclisine sadece tarikatın sâliklerinin değil, geniş bir davetli kitlesinin katıldıkları görülmüştür. *Kitâbü's-Şifâ* cüzleri okunurken bir taraftan da ortaya sofraya serilmiş, sofranın üzeri su, hurma ve tatlı çeşitleri bezenmiştir. Duadan sonra dînî bir neşve içerisinde ikramda bulunulmuş ve yaklaşık üç saat süren program tebrik ve tehnielerle hitâma erdirilmiştir. Bu minvalde, internette yer alan <http://aljanoubmaghreb.com/index.php/2012-12-04-14-48-06/89-بريمة-التجانية-بريمة-المولد-النبوي-بالزاوية-التجانية-بريمة>

<http://aljanoubmaghreb.com/index.php/2012-12-04-14-48-06/89-بريمة-التجانية-بريمة-المولد-النبوي-بالزاوية-التجانية-بريمة> (23.06.2014) bir mevlid-i şerîf gecesini program duyurusu bu nevi uygulamaya delil olarak

verilebilir: بعد صلاة 09 فبراير 1434 يوم السبت "بسم الله، يقام بإذن الله حفل المولد النبوي بالزاوية التجانية بريمة مراكش
قراءة سورة يس بعد صلاة المغرب الوظيفية، وبعدها ختم السلك، بعد صلاة العشاء المغرب إلى منتصف الليل وفق البرنامج التالي:
جماعة، كلمة ترحيب المشيخة، درس بالمناسبة يلقيه العلامة المحمودي مولاي البشير، ختم الحمزية، قراءة الشفا للقاضي عياض،

edilmektedir. Mesela, Kuzey Afrika’da özellikle meğârib bölgesinde hüküm süren sultanların uğurlanmaları veya karşılanmaları esnasında, huzurlarında, *Sahîh-i Buhârî*’nin serd usulü ile okunmasının âdetten olduğu bilinmektedir. Sa’dî Hânedânî’nin Fas Sultanı olan Ebü’l-Abbâs Ahmed el-Mansûr-Billâh es-Sa’dî’nin¹ (ö. 1012/1603) de bu âdete uyduğu nakledilmektedir.²

İkinci okuma yöntemi ise *Sahîh-i Buhârî*’nin yılda bir kez üç aylar boyunca³, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın da yılda bir kez Ramazan ayı boyunca bazı camilerde, tekke ve zâviyelerde okunarak hatmedilmesidir. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın iftitâhı Ramazanın başlamasıyla gerçekleşir, ya Kadîr Gecesi’nde, ya da Ramazan’ın son gecesinde hitâma erdirilir ve hatim merasimi tertip edilir. Geniş izahlara girilmez ancak, bazı kelime ve kavramların anlamları verilebilir. Bertellî’nin (ö. 1219/1805) Mağribli âlimleri tanıttığı biyografya tarzı eseri *Fethu’ş-şekûr fî ma’rifeti a’yânî ulemâi’t-tekrûr*’da, onların *Kitâbü’ş-Şifâ* ile olan sıkı irtibatlarına sık sık işaret ettiği görülmektedir.⁴ Bazı âlimleri tanıtırken onların *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı Ramazan aylarında okuyarak hatmettiklerini söylemiştir.⁵ Arşivlerde bu konuda

"أمداح نبوية، ختم البردة، ختم المولد النبوي، قراءة فردية لما تيسر من الذكر الحكيم، الختم بالدعاء." Görüldüğü üzere programda, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın kırâat edileceği de ifade edilmektedir. İnternet ortamında, bu tarz hatim meclislerinin video çekimleri bulunmaktadır. Tunus örneği için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=60Sv9cTX6E8> (10.01.2015).

¹ Bkz. Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", *DİA*, II, 98-100.

² 989 (1581) tarihinde cereyân eden hatim meclisi için bkz. Nâsirî, *el-İstikâsâ*, V, 97.

³ Osmanlı ilim geleneğinde *Sahîh-i Buhârî* hatim törenlerinin her ay yapıldığı örnekler de mevcuttur. 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) tarihli bir arşiv vesîkasının ilgili yerinde; "mütehayyerât-ı ulemâ’dan intihâb olunmuş on nefer hocaefendiler beher hafta isneyn ve hamîs günleri Bâb-ı Fetvâ’da tecemmu’ ederek ba’de Kitâbillâh-i Teâlâ esahh-ı kütüb-i İslâmiye olan Buhârî-i Şerîf kitabını sırasıyla bi’t-ta’zîm kırâat ve beher mâh bir hatm-i şerîfî itmâm etmek" şeklinde bir ifade mevcuttur. İfadeye göre belli bir usule göre seçilmiş hocaefendiler, haftada iki gün Pazartesi ve Perşembe günleri Bâb-ı Fetvâ’da bir araya gelmekte, sırasıyla ve tazim havası içerisinde *Buhârî-i Şerîf*’i okuyarak hatmetmektedirler. Belge; "beher mâh" yani her ay, bir hatm-i şerîfin tamamlandığını ortaya koymaktadır. Bkz. BOA, *İ. DH.*, 469/31404. 1.

⁴ Bertellî, *Fethu’ş-şekûr*, s. 27, 30, 32, 33, 34, 50, 54, 57, 83, 107, 111, 113, 117, 131, 143, 146, 147, 157, 168, 171, 174, 177, 178, 187, 189, 193.

⁵ Örnek olarak bkz. Bertellî, *a.g.e.*, s.107 (Muhammed b. el-Fakîh el-Muhtâr’ın tercemesi), 131 (Muhammed b. Muhammed b. el-Muhtâr’ın tercemesi)’nde; "*Sahîh-i Buhârî*’yi Receb, Şaban ve Ramazan aylarında mescidde serd usulü okurdu. Kâdî İyâz’ın Şifâ’sını da Ramazan’da okurdu" denilmektedir.), 143 (Muhammed Abdullah b. el-İmâm Ömer’in tercemesinde aynı şekilde; "*Sahîh-i Buhârî*’yi Receb, Şaban ve Ramazan aylarında mescidde serd usulü okurdu. Kâdî İyâz’ın Şifâ’sını da Ramazan’da okurdu" denilmekte ve bunun âdetten olduğuna işaret edilmektedir.), 168, 168 (Abdullah b. Vannâs’ın tercemesinde, *Kitâbü’ş-Şifâ* hatim meclislerine iştirâk etme noktasında çok gayreti olduğu, hatta 1078 senesi Ramazan ayının 29’unda *eş-Şifâ* hatim meclisinde vefât ettiği ifade edilmektedir.), 176 (Ömer b. el-Hâc Ahmed b. Ömer’in tercemesinde, bugünkü Mali’nin Timbuktu şehrinde bulunan Senkouri Camii’nde Ramazan aylarında *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvet ettiği ifade edilmiştir.). İnternet ortamında bir ayda

fikir verebilecek bir vesîka daha mevcuttur: “*Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi’nin Şûrâ-yı Devlet’e*¹ *havâle buyurulan 9 Şaban sene [12]94 târîh ve doksan altı numaralı tezkiresi*² *Mâliye Dâiresi’nde*³ *krâat olundu*” diye başlayan belgenin bir yerinde şöyle denilmektedir: “...*vâkıf-ı mûmâ ileyh her sene Receb ve Şa’bân ve Ramazân aylarında Câmi-i Şerîf-i Emeviyye’nin kubbesi altında her gün vakt-i asırdan sonra Buhârî-i Şerîf’den ehâdis-i şerîfe-i nebeviye muhaddis mukrilerine âid olmak ve beher sene Ramazân-ı Şerîf’in hitâmında ve Buhârî-i Şerîf’in kırâatı tekmîlinde mütevellî ma’rifetiyle virilmek üzere senevî altmış kuruş... Fî 9 Rebûlevvel sene [1]295 ve fî 1 Mart sene [1]294.*”⁴ (13 Mart 1878). Belgeden anlaşıldığına göre, Emeviyye Câmi’inde Recep, Şaban ve Ramazan aylarında, her gün ve ikinci namazlarından sonra *Sahîh-i Buhârî* hatim dersleri yapılmaktadır. Bu derslerin muhaddis mukrîlere ait olduğu vurgulanmıştır. Her sene Ramazan-ı şerîf’in hitâmında, *Sahîh-i Buhârî*’nin hatminin de tamamlandığı ifade edilmiştir. Hatim merasimi için de belli bir bütçe ayrıldığı ve bu bütçeyi yerli yerince sarf etmek için de vakıf mütevellî heyetinin nasbedildiği görülmektedir.

Hatim meclislerindeki bir diğer okunma yöntemi de inceleme ve tetkik okuyuşudur.⁵ Bu, âlimlerin öteden beri benimsedikleri bir yöntemdir. Ebû Sâlim el-Ayyâşî (ö. 1090/1679), hocası Ebû Mehdî İsâ es-Seâlibî (Ö. 1082/1671) Mekke’de ikâmet ederken, onun *Kitâbü’ş-Şifâ* derslerine iştirâk etmiştir. O, katıldığı bu hatim meclislerini şöyle tasvir etmiştir: “*Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ’sının yarıya yakını, rivâyet ve dirâyet olarak kendisinden semâ’ kaydıyla tahammül ettim. Rivâyet ettiklerini en güzel bir surette tahkik ediyor, kendileriyle neler kastedildiğini açıklıyor ve o rivâyetlerle ilgili Şihâbuddîn el-*

tamamlanan *Kitâbü’ş-Şifâ* hatim meclislerinin görüntüleri bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=m9sWC4Scg38> (10.01.2015).

¹ 1253 (1837) tarihinde Islahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizâmnâmeleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak ve lüzum dösterilen devlet işlerinde rey vermek üzere teşkil olunan “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, 1284 (1867) tarihinde “Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye” ve “Şûrâ-yı Devlet” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. (Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 431.) Şûrâ-yı Devlet; devlet işlerinde kararlar vermek, yapılan kanun ve nizamları tetkik eylemek, yüksek memurları muhâkeme etmekle vazifelendirilmiştir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, III, 360, 361.

² Aynı şehir veya kasabada bulunan resmî dâirelerin birinden ötekine ve halkın birbirine yazdıkları kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pakalın, *a.g.e.*, III, 491.

³ Mâliye dâiresi, Şûrâ-yı Devlet’in alt heyetlerinden biridir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, III, 361.

⁴ BOA, *İ.Ş.D.*, 39/1982-1. Belgede Şûrâ-yı Devlet mührünün yanında, İzzet, Ali Fazıl, Mehmed Sahib ve İbrahim Edip Efendilerin olur mührüleri vardır. Serkiz Efendi ise kararsız kaldığından kararı imzalamamıştır.

⁵ Bkz. Bertellî, *Fethu’ş-Şekûr*, s. 32. (قراءة بحث والتدقيق).

Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) yorumlarını mütâlaa ediyordu. Ben kimi zaman onun Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin şerhlerini mütâlaa etmesine mani oluyor ve onu daha fazla ihtiyaç duyulan konulara yönlendiriyordum."¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 27 Rebûlâhir 1278 tarihini taşıyan ve 1 Kasım 1861'e tekâbül eden bir vesîka bulunmaktadır. Belge, Sinop Meclisi tarafından, dönemin kaptan-ı deryası olan Damad Mehmed Ali Paşa'ya (ö. 1868) yönelik hazırlanmış bir mazbatadır. Dönemin Sinop Meclisi âzâlarının mühürlerini de içeren belgede, haftalık periyotlar halinde, Cuma günleri *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın ders olarak okunması teklif edilmektedir: "*Cenâb-ı Seniyyü'l-Cevânib-i Hazret-i Kapudân-ı Deryâ'ya mazbata, Sülâle-i tâhire-i Hazret-i Mustafâ'dan Sinop adasında defîn-i hâk-ı ıtrnâk olan kutbu'l-ârifin gavsı'l-vâsilin İmâm-ı Mûsâ Kâzım radiyallâhu anhü evlâd-ı aliyyelerinden Seyyid İbrahim Bilal kuddise sırruhü'l-müte'âl Hazretleri'nin telâtüm-i âsâr-ı cemâl-i şeref-i rûhâniyet-i aliyyeleriyle ahâlî-i belde teşerrüf ve iftihâr ve mecma'-ı penâh-ı seyyâhîn ve züvvâr olduğu cihetle müşârun ileyh hazretlerinin zâviye-i aliyyelerine muttasıl kapudân-ı esbak Seyyid Ali Paşa Hazretleri'nin binâ ve ihyâ kerdeleri olan mescid-i şerîfe beher Cuma ahâlî-i belde ve sâire tecemmu' ederek salât-ı cum'ayı edâ ede geldikleri gibi makâm-ı âlî-i mezkûrda kütüb-i ehâdis ve tefâsîrden bir ders küşâd olunarak neşr ve ifâdesi hem ahâlî-i belde ve hem de mevcûd olan talabe-i ulûm her bâr arzû ve iştiyâk etmekde olduklarına ve işbu ümniyenin icrâ-yı husûli ise rûhânî ve cismânî muhassenât-ı kesîre ve menâfi'-i ma'neviyeyi mûcib olacağına binâen ve husûsuyla vak'a-i münde'fi'ada uğûr-ı meyâmin-mevfûr-ı cenâb-ı tâcdârîde fedâ-yı cism ü cân eden ervâh-ı şühedâ dahi envâr-ı ecr-i mesûbât edecekleri bî-iştibâh olduğundan başka ol makâm-ı âlî-makâmıda kuvve-i berriye ve bahriye-i Saltanat-ı Seniyye'nin gün-be-gün teksîr-i selâmet-i hâlleriyle beraber ilâ-yevmi'l-kıyâm nâm-ı nâmî-i hidv-i eşhamîleri da'avât-ı hayriye-i mütemâdiyenin yâd ve ifâsı elzem-i umûrdan olup işbu hayrât-ı hayriyenin kuvveden fi'le çıkması mücerred zât-ı merâhim-sımât-ı âsâf-şiyemânelerine menût ve mütevakkıf bulunduğundan işbu hizmet-i cemîlenin edâ ve icrâsına Sinop Müftisi Mehmed Sırrı Efendi dâ'ileri müstahak ve vazîfe veyâhûd maâş tahsisine elyak idüğünden ol sûretle teyemmünen ve teberrüken makâm-ı celîl-i mezbûra bir Şifâ-i Şerîf dersi va'z ve te'sîsinin icrâsına müsâade-i ihsân-*

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 16.

âde-i mün'imâneleri bî-dirîğ ve şâyân buyurulmak bâbında ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 27 Rebûlâhir sene 278."¹ Belgeden anlaşıldığına göre, hem Sinop ahalisi, hem ilim talebeleri ve hem de ziyaretçiler Cuma günleri Cuma Namazı vesilesiyle Cezâyirli Ali Paşa Câmii'nde bir araya gelmektedirler. Yazıya göre bu münasebetle de Sinop Müftüsü Mehmed Sırrı Efendi'nin Cuma günleri Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi'nde *Kitâbü's-Şifâ* dersi vermesi öngörülmüştür. Aynı konuda başka arşiv vesîkaları da bulunmakla birlikte², hem ileride temas edileceğinden hem de çok yer tutmaması için burada zikredilmemiştir.

Türkiyede son yıllarda yeniden icrâ edilmeye başlanmış olan hatim meclislerine bakıldığında, bu meclislerin, halkın bilgi ve görgüsünü arttırma çabasına matuf, ictimâî hadis anlayışına uygun bir tarzda tesis edilen uzun soluklu meclisler oldukları müşâhede edilmektedir.³ Bu meclislerde büyük ölçüde zaman kaygısı gözetilmediğinden kelime tahlillerine girilebilmekte, cümleler şerh ve tefsir edilebilmekte, okunan bâb, başka kaynaklardaki bir takım bilgiler ile takviye edilebilmekte ve her celse ilmî bir sohbet tarzında cereyân etmektedir. Son dönemde genelde camilerde bu usul ile icrâ edilmekte olan bazı hatim meclislerinin, televizyon marifetiyle evlere kadar uzanmış olduğu da bir vâkıdır.⁴

Osmanlı'da icrâ edilen hatim meclislerinin süre bakımından zikredilen Hatim

¹ BOA, MVL., 619/50-3.

² Bkz. BOA, MVL., 619/50-1; BOA, MVL., 619/50-2; BOA, MVL., 619/50-4.

³ "Son Şifâhânlar" başlığı altında da görüleceği üzere M. Yaşar Kandemir, Eyüp Sultan Câmii'nde nihâyete erdirdiği ilk *Şifâ* hatminin haftada bir dersler şeklinde 7 yıl sürdüğünü ifade etmişlerdir. Hâlen aynı câmi-i şerifte okutmakta oldukları Tirmizî'nin *Şemâil*'inin hatim programı da aynı yöntemle devam etmektedir.

⁴ Fas'ta "الكراسي العلمية" adını taşıyan bir yaygın din eğitimi projesi geliştirilmiştir. Bu ilmî proje kapsamında, Rabat'ın muhtelif câmilerinde; Akîde, Tefsir, Hadîs, Tasavvuf, Fıkıh, Siyer, Nahiv, Kırâat ve Tecvîd sahalarıyla ilgili temel eserlerin okunabilmesi için kürsüler kurulmuştur. Siyer dersi; Kâdî İyâz Kürsüsü adıyla Rabat'ta bulunan Hüdâ Câmii'nde, Hasan İd Saîd tarafından üç yıldan beridir icrâ edilmekte ve *Kitâbü's-Şifâ*'nın hatmedilmesi planlanmaktadır. Bu dersler uydudan yayın yapan Kanal 6 TV tarafından da yayınlanmaktadır. Bir başka Fas örneği için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=Hp5bl5c4Xw> (10.01.2015). Fas örneğinin dışında, diğer birçok İslam ülkesinde benzer uygulamalar söz konusudur. Tunus örneği için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=CMTrkCISUEA> (10.01.2015). M. Yaşar Kandemir'in Eyüp Sultan Câmii'nde uzun yıllar gerçekleştirdiği *Kitâbü's-Şifâ* hatim dersleri de "*Şifâ-i Şerîf Sohbetleri*" adıyla Dost TV tarafından yayımlanmıştır. Bu derslerden sonuncusu olan hatim meclisi için bkz. <http://www.dosttv.com/videolar/sifa-i-serif-sohbetleri/sifai-serifin-mueelifi-ve-dualar-2-bolum/05.02.2013/17502> (23.06.2014).

meclislerinden hangisi ile daha çok uyuştugu ile ilgili şimdilik net bilgi sahibi olamamakla birlikte, yukarıda zikredilen vesikalar doğrultusunda, üç usûlün de yerine ve zamanına göre uygulanmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemek mümkündür.

Hatim meclisleri tertip etme geleneği günümüzde, özellikle Kuzey Afrika’da olmak üzere İslam ülkelerinde halen -sembolik olarak da olsa- devam etmektedir. Ülkemizde de, son dönemde artma temâyülünde olmakla birlikte cılız da olsa hâlen devam eden hatim meclisleri vardır.

3. 3. Hatim Törenleri

Celseler hâlinde okunan ve hitâma erdirilen eser için hitâmuhû misk kâbilinden son bir ders ve tören meclisi düzenlenmesi âdetten kabul edilmiştir.¹ İslam âlimleri öteden beridir hatim meclisleri tertip etmeye çok önem vermişlerdir. Şemseddîn es-Sehâvî’nin (ö. 902/1497) ختم kelimesinin lügavî anlamından hareket ederek, “hatm” kökü ile kitabın hitâma erdirildiği “son celse” arasında münâsebet kurarak ustalıkla söylediği şu cümle çok dikkat çekicidir: “Okuttuğum bütün şu kitaplara, geniş kapsamlı ve katılımlı mühürler (hutûm) vurulmuş ve resimler (rüsûm) çizilmiştir. Bu resim ve mühürlerin umûmî kabule vesile olmasını ümit ederim.”² Onun hatim meclislerini tarif ederken kullandığı "ختم" ve "رسوم" kelimeleri hatim törenlerini işaret etmektedir.³ Okutup hatmettiği kitaplar için hatim programları düzenlemeyi ihmâl etmediğini latîf bir ifade ile bayan etmiş olmaktadır.

Hatim merasimlerine olan ilginin Şemseddîn es-Sehâvî’den sonra da devam ettiği söylenebilir. Mesela Fas’ın köklü zâviyelerinden Delâiyye Zâviyesi’nin en önemli ve meşhur hocalarından Muhammed b. Ebû Bekr⁴ (ö. 1046/1636), *Sahîh-i Buhârî*’yi her sene

¹ Riyâz, Şeyhu’l-islâm Ebû Şuayb ed-Dukkâlî, I, 392; Makarrî, *Ezhârü’r-riyâz*, I, 37.

² Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 4.

³ Şemseddîn Sehâvî şöyle demiştir: وكان لكثير من ذلك -أي الكتب التي أقرأها- ختم حافلة، ورسوم أرجو أن تكون للقبول شاملة. Bkz. Sehâvî, *a.g.e.*, s. 4. Bu ifadeyle, celseler boyunca okunan ve nihâyete erdirilen eserlere, tören havasında geçen son ders vesilesiyle bir mühür vurulmak istendiği ve bu şekilde gerçekleştirilen bu hayırlı amele geniş bir katılımcı kitlesinin şahit olmasıyla Allah’ın kabulünün ümit edildiği kastedilmektedir.

⁴ Bkz. Hacî, *ez-Zâviyetü’l-Delâiyye*, s. 76.

bir defa hatmetmiş ve akabinde hatim merâsîmi tertip etmiştir.¹ Temgrût² şehrindeki Nâsiriyye Zâviyesi'nde³ öteden beridir hatim meclisleri tesis edilmiştir. Yapılan araştırmalar, Der'a Vadisi'nde bulunan Temgrût'un gerek Cumartesi günleri kurulan geleneksel pazarı ve gerekse her sene bir defa kurulan büyük panayırı sebebiyle bölgenin önemli ticârî mekezklerinden biri olduğunu göstermektedir. İşte bu büyük panayır, yılda bir defa Muharrem ayının son on gününde, *Sahîh-i Buhârî*'nin hatmedilmesi münasebetiyle kurulmaktadır.⁴ Temgrût'ta bulunan Şâzelî şeyhlerinin âdetlerinden biri de başta Hac yolculuğu olmak üzere civar şehir ve ülkelere seyahatler düzenlemek idi. Hatta bu yolculuklarında kâfilelerinin güvenliğini de kendileri sağlıyorlardı.⁵ Onlar seyahatleri esnasında bile bir yerde bir miktar kalıyorlarsa başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere belli başlı eserleri hatmetmekten geri durmuyorlardı. Seyahat maksatlı olarak gidilen bölgelerden biri de Sûse (Sousse) bölgesiydi.⁶ 1251 (1835) yılındaki seyahate Ebû Bekr b. Ali (ö. 1281/1864) öncülük etmişti. Bir aydan fazla Sûse bölgesinde kalmış, o seneki Kurban Bayramını orada geçirmiş, aynı senenin Muharrem ayının onunda *Buhârî-i Şerîf*'i hatmetmiş ve hatim merasîmi düzenlemişti.⁷

Daha sonraki dönemde özellikle Mağrib bölgesinde başta Fas Sultanları olmak üzere idârecilerin hatim merasîmlerinin tertip edilmesini destekledikleri görülmektedir. Hatta bu derslerin, Osmanlı'daki kadar olmasa bile biraz daha sistematikleştiği görülmektedir. Mesela, I. Hasan'dan (ö. 1894) sonra Fas Kralı olan Sultan Abdülazîz'in (ö. 1943) İdrîsî Türbesi'nde, dönemin belli başlı âlimleri tarafından, belli bir program dâhilinde, her gün sabah *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü's-Şîfâ* tilâvet edilmesini sağlamıştır.⁸

¹ Huvât, *el-Budûru'd-Dâviye*, I, 217; Hacî, *a.g.e.*, a.y.

² Fas'ta bulunan tarihî bir şehirdir. Fas'ın güneyinde Büyük Atlas adı verilen dağ sırasının güney yamaçlarından başlayan Der'a (Dirâ) vadisinin sol kıyısında kurulmuştur. Temgrût ile ilgili olarak bkz. Kavas, "Temgrût", *DİA*, XL, 414.

³ Nâsiriyye Zâviyesi, Muhammed b. Muhammed b. Nâsır ed-Derî'ye (ö. 1085/1674) nispetle böyle isimlendirilmiştir. Aynı şahıs tarafından kurulan ve Şâzeliyye tarikatının kollarından olan Nâsiriyye ekolünün merkezi konumundadır. Bkz. Kavas, *a.g.md.*, s. 414-415.

⁴ Amâlek, *Cevânib min târihi'z-Zâviyeti'n-Nasiriyye*, II, 371.

⁵ Kavas, Kavas, "Temgrût", *DİA*, XL, 414.

⁶ Amâlek, *a.g.e.*, III, 39. Sûse (Sousse) şehri bugün Tunus'un üçüncü büyük kenti konumundadır. Modern görünümünün yanında târihî ve otantik yönünü muhâfaza etmeyi başaran bu liman kenti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cedîdî, "Sûse", *DİA*, XVII, 571-573.

⁷ Amâlek, *a.g.e.*, III, 40.

⁸ Zeydân, *ed-Dürerü'l-fâhira*, s. 116.

Hatim törenleri Osmanlı ilim ve devlet geleneğinde de önemsenmiştir. Bunu ifade eden arşiv belgelerinin varlığından bahsetmek mümkündür. Mesela 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) tarihli bir arşiv vesîkasının konuyla ilgili kısmında şöyle denilmektedir: “... *beher mâh bir hatm-i şerîfî itmâm etmek mine’l-kadîm mu’tad olup bir aralık bazı mertebe-i güçlük ârız olmuş ise de bir müddetten berû mübtelâ olunan muzâyaka-i mâliye ve müşkilât-ı sâirenin indifâi ve her halde seâdet ve suhûlet husûlû kasdıyla cemiyet-i mezkûrede terk ve tekâsül ve bazı ihmâl ve sûretleri men’ olunarak her haftada iki gün vaz’-ı kadîmî üzere icrâ olunmakta ve her mâh ibtidâsında huzûr-ı dâiyânemde hatm duâsı ifâ kılınmakta olup...*”¹ dönemin Sadrâzam’ı Kıbrıslı Mehmed Emîn Paşa’ya (ö. 1871) hitâben yazıldığı anlaşılan bu belgeye göre, arzuhâli kaleme alan ve devlet bürokrasisinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan kişi, aynı zamanda devlet işlerini yürüttüğü kendi köşkünde, muhtemelen raiyyetinin iştirakiyle, her ayın başında bir *Sahîh-i Buhârî* hatim meclisi tesis etmektedir.

Bu meclislerin gerek devlet ricâli ve gerekse ilim ve fikir adamları açısından bir buluşma ve kaynaşma vesilesi olduğu görülmektedir. Zira son derse sadece mutad olarak derse iştirâk edenler katılmaz. Onların dışında, o beldenin önde gelen idârecileri, ilim ve fikir adamları da katılım sağlarlar.² Bu son derse o dersi takrîr eden hoca özel bir şekilde hazırlanır ve derste bütün mahâretini ve ilmî birikimini sergilemeye çalışır. Hatmedilen kitabın kalan kısmını ders vermesinin yanında, hazır bulunanlara umûmî içerikli mesajlar verebilir, nasihatta bulunabilir.³

İbn Ebû Dînâr olarak bilinen tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu’l-Kâsım er-Ru’aynî el-Kayravânî (ö. 1092/1681), hatim merasimlerini tasvir eden nâdir müelliflerdendir. *el-Mu’nis fî ahhbâri İfrîkiyye ve’t-Tûnus* isimli eserinde, şehirli halkın hatim törenlerini vassetmektedir. Hatim törenlerini resmeden –şimdilik- yegâne kaynak durumundadır. Müellif, *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerini anlatırken, “hatim törenleri” hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Eserinde İfrîkiye bölgesindeki yerleşik halkın, hatim törenlerine son derece önem verdiklerini, kitabı hatmeden hocanın hatim

¹ BOA, *İ. DH.*, 469/31404. 1.

² Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 15, 16; Riyâz, *Şeyhu’l-islâm Ebû Şuayb ed-Dukkâlî*, I, 392; el-Huvât, *el-Budûru’d-dâviye*, I, 217; İbn Nâsiruddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi’ş-Şifâ*, s. 15.

³ Riyâz, *a.g.e.*, I, 393.

günü vesilesiyle tam anlamıyla tören diye tanımlanabilecek bir etkinlik düzenlediğini, bu törenler için belli yerler ve belli zaman dilimlerinin söz konusu olduğunu beyan etmiştir. İbn Ebû Dînâr, hatim törenleri öncesinde, “şu gün, falanca mescidde, filanca hocanın nezaretinde” şeklinde duyurular yapıldığını, insanların da bu mekanlara koşarak geldiklerini, bu vesileyle mumların tutuşturulduğunu, kandillerin yakıldığını, mekânın türlü ve güzel kokularla donatıldığını vurgulamaktadır.¹

İbn Ebû Dînâr, eserinde babası Ebu'l-Kâsım b. Ebû Dînâr el-Kayravânî'den nakille önce muhaddisin âdâbından ve imlâ meclislerinin istiftâhından, daha sonra *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü 'ş-Şifâ* hatim usûlünden kıyaslamalı olarak bahsetmiştir. İbn Ebû Dînâr'ın *Buhârî* ve *Şifâ* hatim meclislerini, imlâ meclisleriyle birlikte ele alması kayda değerdir. Babası Ebu'l-Kâsım b. Ebû Dînâr el-Kayravânî'nin, kendisine İfrîkiye bölgesi halkının *Sahîh-i Buhârî* hatmine ne kadar önem verdiğinden bahsettiğini, hatta onun bu konuda *Teehhübü'r-râvî'l-fasîh li fethi'l-Câmii's-Sahîh*² diye isimlendirdiği bir kitabı olduğunu ve bu kitabında hocalarından, muhaddisin âdâbı ve imlâ meclisinin istiftâhı ile ilgili bazı hususları naklettiğini vurgulamıştır. İmlâ esnasında şeyhin, imlâ meclisini Kur'ân-ı Kerîm'den biraz okunmasını temin etmek suretiyle açmasının ilim ehline uygun görüldüğünü, sonra hocanın, mecliste bulunanların susarak hadîsin semâ'ına kulak vermelerini istediğini yine babasından rivâyet etmiştir. İbn Ebû Dînâr'ın babasından aktardığına göre, o gün için İfrîkiyye'de insanların *Sahîh-i Buhârî* hatimlerindeki âdeti şuydu: Muhaddis, hatme iftitâh etmeden önce, Mülk Suresi'nden kısâr-ı mufassal'ın son sûresi olan Amme Sûresi'ne kadar okurlardı. Peşinden Âyet el-Kürsî'yi ve Bakara Suresi'nin son kısmını (Âmene'r-resûlü) okurlar ve Allah Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem'e salat ve selâm getirirlerdi.³

İbn Ebû Dînâr, kendi memleketi olan Kayrevân'da o tarihlerde icrâ edilen hatim meclislerinden de bahsetmiş ve yine babasından nakille, Kayrevân'da da *Sahîh-i Buhârî* ve *eş-Şifâ* hatimlerinin kadr u kıymetinin çok fazla olduğunu ve bu önemsemenin bir

¹ İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nis fi ahbâri İfrîkiyye ve't-Tûnus*, s. 300.

² Ebu'l-Kâsım b. Ebû Dînâr el-Kayravânî'ye ait olan “*Teehhübü'r-râvî'l-fasîh li fethi'l-Câmii's-Sahîh*”, Zeytûniyye Üniversitesi'nden el-Hâdî Rûşû tarafından tahkik edilmiş ancak henüz basılmamıştır. el-Hâdî Rûşû tarafından bu konuda yazılmış olan makale için bkz. Rûşû, “İbn Ebû Dînâr el-Kayravânî ve Kitâbühû *Teehhübü'r-râvî'l-fasîh li fethi'l-câmii's-Sahîh*”, *Mecelletü'l-mişkât*, sayı: 7, Zeytûniyye Üniversitesi, Tunus 2009.

³ İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 300, 301.

göstergesi olarak, hatim günleri her türlü meşguliyetlerini bıraktıklarını ve hatta dükkân sahiplerinin dükkânlarını kapattıklarını haber vermiştir. Onun anlatımına göre bir münâdî: “*Dikkat! Yarın sabah veya akşam, falanca yerde Sahîh-i Buhârî hatmi gerçekleştirilecektir*” diye seslendiği vakit, kadınıyla erkeğiyle, genciyle yaşlısıyla, avâmmıyla ve havâssıyla insanlar işlerini güçlerini bırakmakta ve hatim meclisine koşmaktadırlar. (Hatim meclisindeki) Râvî (hoca), Hz. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem’i tazim eden, onun hayatından ve mucizelerinden bazı şeyler okuyarak başlamaktadır. Hep bir ağızdan yüksek sesle okunan salât u selâmlar sebebiyle mecliste hazır bulunanlarda bir velvele meydana gelmektedir. Sonra hoca vaaz u nasihatta bulunmakta, dokunaklı şeylerden bahsetmektedir. Öyle ki sonunda insanlar ağlamaya başlarlar ve geçmiş günlerinde işledikleri günahlar için pişmanlık duyarlar. Günahkâr olanlar için tevbe etme fırsatı doğar. Ardından hoca, Allah’ın rahmetinin ne kadar geniş olduğundan bahseder ve yine Allah’ın Resûlü’ne salât ve selâm getirir. Ve en sonunda *el-Câmiu’s-Sahîh* hatmedilir. Bazen bütün bu merasim, güneşin doğuşundan batışına kadar devam sürer. Kayrevân’daki uygulamanın tersine Tunus’ta, biraz Kur’ân tilâvetinin ardından, *Sahîh-i Buhârî*’nin veya Kâdî İyâz’ın *Kitâbü’ş-Şifâ*’sının sadece son kısmını okurlar. Tunuslular genelde hatim törenlerini كَلامِ الرَّبِّ مَعَ أَهْلِ الْجَنَّةِ bâbının¹ açıklaması ile başlatırlar. Bazı Tunuslular da ذَكَرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَوَاتِهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ bâbıyla² açılış yaparlar. Kayrevânlılar ise, kimi zaman الْمَاهِرِينَ بِالْقُرْآنِ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَّةِ bâbının³, kimi zaman بَلِّغُوا رَبَّكُمْ وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ⁴ bâbının⁵, kimi zaman بابِ الْبَابِ⁶ açıklaması ile başlatırlar.

İbn Ebû Dînâr, İfrîkiye bölgesindeki uygulama örneklerinden bahsetmesinin ardından kendisine göre ideal olan hatim usûlünü tarif etmiştir. Bu konuda misal olan kimselerin, sevâbını yalnızca Allah’tan bekleyerek bu iki eseri (*Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ*) rivâyet ettiklerini ve üç ay boyunca rivâyet etmeyi sürdürdükleri, hatim günü

¹ Bkz. Buhârî, “Tevhid”, 38.

² Bkz. Buhârî, “Tevhid”, 50.

³ Bkz. Buhârî, “Tevhid”, 52.

⁴ el-Burûc (85), 21.

⁵ Bkz. Buhârî, “Tevhid”, 55.

⁶ es-Sâffât (37), 96.

⁷ Bkz. Buhârî, “Tevhid”, 56.

geldiğinde de hangi bâbta kalmışlarsa o bâbtan devamla hatim meclisini icrâ ettiklerini ifade etmiştir.¹ Ona göre, hatim günü gelip çatığında bu kimselerin üzerlerinde bir sekinet ve vakar oluşur, kalplerindeki hadis-i şerif nuru parıldar. O günleri, yaşanmış bir gün sayılır. Böyle bir kişi, imlâ meclisinin sonuna ulaştığında, meclisini, Şeyh'in (İmâm Buhârî'nin) (*Sahîh*'indeki son) hadîsi ile² hitâma erdirir. Sonra Allah'ı tesbîh eder, sonra meclisin muhtevasına uygun konularda nasihatta bulunur. Sonra Allah'ın kabul buyuracağı lafızlarla dua eder. Mecliste hazır bulunan kimseler hep bir ağızdan yüksek sesle onun dualarına “*Allâhümme âmîn Yâ Rabbe'l-âlemîn*” derler. En son âmîn'e gelince “*Allâhümme âmîn Yâ Rabbe'l-âlemîn ve selâmun ale'l-mürselîn ve'l-hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn*” derler. Sonra meclisin şartları gözetilerek elverdiği kadar hep bir ağızdan, birçok defa Fâtîha (Sûresi) okunur. En sonunda, mecliste hazır bulunanlar, dağılmazdan önce, hocaya yönelirler, onu tebrik ederler. Bu da, o mecliste hatmi gerçekleştiren hoca için bir güzellik olur.³

Hemen ifade etmek gerekir ki hatim merasimlerinde cereyân eden usûl ve âdâb ile ilgili serdedilecek bilgiler iki noktaya dayanmaktadır. Bunlardan birincisi “*kitâbî bilgiler*” diye tabir edilebilecek, kaynaklarda zikredilen bir takım rivâyetlerdir. Doğrudan hatim meclislerinin şekil şartlarını ifade eden, muhteviyâtını îzâh eden yukarıdaki kabil bilgilerin nispeten az olduğunu söylemek gerekir. İkincisi ise “*gözlem ve müşâhedeye dayalı bilgiler*” dir. Müşâhedeye dayalı bilgiler derken, hâlen devam eden hatim meclislerine iştirâk etmek veya katılanları dinlemek suretiyle, bu meclislerde doğrudan veya dolaylı olarak gözlemlenen bir takım uygulamalar kastedilmiştir. Gözlem ve müşâhede maksadıyla bir kez 2011 yılında tez araştırması maksadıyla gidilen Fas'ın Fes (Fas) şehrinde bulunan Ticânî Tekkesi'nde Mevlid kandili münâsebeti ile icrâ edilen bir *Kitâbü's-Şifâ* meclisine iştirak edilmiştir. Türkiye'de ise bir defa M. Yaşar Kandemir'in Eyüp Sultan Câmii'nde icrâ ettiği *Şemâil-i Şerîf*⁴ hatmine katılım sağlanmıştır.⁵

¹ İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nis fî ahbâri İfrîkîyye ve't-Tûnus*, s. 302.

² Bkz. Buhârî, “Tevhîd”, 59.

³ İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 302.

⁴ Tirmizî'nin (ö. 279/892) Resûl-i Ekrem'in şemâiline dâir eseri olan *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye* için bkz. Kandemir, “eş-Şemâilü'n-Nebeviyye”, *DİA*, XXXVIII, 500, 501. Ayrıca şemâil türü eserler için bkz. Kandemir, “Şemâil”, *DİA*, XXXVIII, 497-500.

⁵ M. Yaşar Kandemir'in Eyüp Sultan Câmii'nde Pazar günleri, haftada bir gerçekleşen *Şemâil* hatmi

Hatim törenlerinde, dersin nihâyete ermesiyle birlikte hatim duası faslına geçmeden önce tören münâsebeti ile hocanın veya derse iştirâk eden şair ve edîblerin derste hazır bulunanlara kaside ve şiirler okuması âdetten olmuştur.¹ Seçilen bu kaside ve şiirlerin dersin mana ve muhtevasına uygun olmasına özen gösterilir.² Çoğu zaman da hatim meclisinde hangi eser hatmedilmişse, o eseri öven kasideler söylenir.³ Ders kemâle erip de kitap hatmedilince, geleneksel bir üslûb içerisinde hatim duası faslına geçilir.⁴ Mecliste bulunanların hep bir ağızdan Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirmeleri, Allah'ı tesbîh ve tehlîl etmeleri yaygın görülen bir uygulamadır.⁵ Duadan önce ders hocasının işaretleriyle mecliste hazır bulunanlardan biri tarafından Kur'ân-ı Kerîm'den bir aşr-ı şerîf tilâvet olunur.⁶ Duayı genelde dersi takrîr eden hoca yapar.⁷ Son celsede hatim duasının ardından

dersine 23.06.2014 Pazar günü iştirâk edilmiştir. Öğle namazından bir saat kadar önce başlayan ders, öğle ezanına kadar devam etmiştir. Dersten önce teberrüken Kur'ân-ı Kerîm'den bir aşr-ı şerîf veya kısa surelerden biri tilâvet edilmektedir. O gün de Tîn Sûresi tilâvet edilmiştir. Ders; besmele, hamdele ve salve ile başlamıştır. Derste *Şemâil'* den 5 kadar rivâyet, senedi ile birlikte okunmuş ve cami cemaatinin anlayabileceği şekilde izah edilmiştir.

- ¹ Muhammed Riyâz, Mağrib'in son yüzyıldaki önemli âlimlerinden olan Ebû Şuayb ed-Dukkâlî (ö. 1356/1937) hakkında kaleme aldığı "*Şeyhu'l-islâm Ebû Şuayb ed-Dukkâlî ve Cühûduhu fî'l-ilmî ve'l-islâh ve'l-vataniyye*" isimli eserinde, bu hususu şu şekilde dile getirmiştir: "*Onun Sahîh-i Buhârî'yi, 4 Cemâziyelevvel 1338 (1919) tarihinde, Rabat'ta, kalabalık bir topluluğun huzurunda hatmetmesi münâsebeti ile şairler ve edebiyatçılar bu şehre akın ettiler. (...) Sözü geldiği bu noktada, bu sevinç ve neşe dolu hatim meclisine katılan, şair ve edebiyatçı Muhammed Âlicezü'lî'nin sözlerini zikredelim: Ebû Şuayb ed-Dukkâlî, Sahîh-i Buhârî'yi okutup nihâyete erdirince, hatim merasimini en büyük câmide icrâ etmeye karar verdi. Merâsime Rabat'tan ve Rabat'ın dışından ülkenin her yerinden çok büyük bir kalabalık icâbet etti. O, minbere mihrâbta giyilmesi âdetten olan elbise ile çıktı. Ben İbnü'l-Yemenî en-Nâsirî ile birlikte minberin hemen önünde oturdum. Ders bitince, İbnü'l-Yemenî en-Nâsirî kaside okumaya başladı.*" Bkz. Riyâz, *Şeyhu'l-islâm Ebû Şuayb ed-Dukkâlî*, I, 392, 393. Ayrıca bkz. Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 15; Huvât, *el-Budûru'd-Dâviye*, I, 217.
- ² Riyâz, Muhammed Âlicezü'lî'den nakille bu durumu şöyle dile getirmektedir: "*Kasîdeyi okumaya başladı. Okuduğu kaside, dersin konusuna uygundu ve edebî manalarla dolu çeşitli hadis ıstılahları içeriyordu. Hüsnü'l-istihlâl yapmıştı (Sahîh-i Buhârî'nin muhtevâsını güzel bir takdimle şiirinde anlatmıştı). Ayrıca kasidesinde, sözü o gün için Mağrib'de insanların yapageldikleri kimi kötü âdetlere getirdi ki zaten Ebû Şuayb ed-Dukkâlî'nin dersinde buna temas edilmişti.*" Bkz. Riyâz, *a.g.e.*, I, 393.
- ³ Mesela Şeyhu'l-Cemâa olarak meşhur olan Muhammed b. İbrahim es-Sibâî (ö. 1332/1914), 19 Şaban 1299'da (6 Temmuz 1882)'de *Kitâbü'ş-Şifâ* hatminden sonra *Kitâbü'ş-Şifâ* ile ilgili söylediği bir kaside söz konusudur. Aynı şekilde 1308 (1891) ve 1324 (1906) yıllarındaki *Sahîh-i Buhârî* hatimlerinin akabinde de *Buhârî-i Şerîf* için kasideler söylemiştir. Bkz. Abbas, *el-İ'lâm*, VII, 205.
- ⁴ Özellikle *Sahîh-i Buhârî* hatimleri etrafına bir dua literatürü geliştiği görülmektedir. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde, Öğüt koleksiyonunda bulunan ve Ali Haydar ez-Zühdfî tarafından kayda geçirildiği belirtilen matbu bir *Sahîh-i Buhârî* hatmi duası mevcuttur. Bkz. Hasan Fehmi Efendi, "Duâ-i Hatm-i Buhârî", *Mecmuatü'r-Resâil*, İstanbul, 1285. Ayrıca İbn Himmâd Muhammed b. Hasan ed-Dimeşki'nin (ö. 1175/1761) "*Şerhu Duâ-i Hatmi Sahîhi'l-Buhârî*" isimli bir risâlesi mevcuttur. Eser, Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, 3505/4'te yer almaktadır.
- ⁵ İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nîs fî ahbâri İfrîkiyye ve't-Tûnus*, s. 347.
- ⁶ İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 345.
- ⁷ İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 347. *Kitâbü'ş-Şifâ* hatim meclislerinde yapılan bazı dualar internet ortamında yayımlanmıştır. Tunus örneği için bkz. <http://www.youtube.com/watch?v=NIQYU-L1dTs> (10.01.2015).

tebrik ve tehnieler kabul edilir. Hediyeleşmeler olur ve bir bayram havasında kutlamalar yapılır.¹ Misafirlere izzet ve ikrâmda bulununur.² Hatim meclislerinin güzel kokmasına çok önem verilmiş, meclise katılanlara güzel kokular ikram edilmiş, meclislerin muhtelif yerlerindeki buhurdanların içine tütsüler konularak hatim ortamının güzel kokması temin edilmiştir.³

Bazı hatimlerde devletin en üst seviyede temsil edildiği, hatim celselerinin, sultanların huzûrunda gerçekleştirildiği görülmektedir. Mesela, Filâlî⁴ hânedânına mensup olan Fas Karalı Süleyman b. Ebu'r-Rebî' (ö. 1238/1822) hatim törenlerine katılmıştır. Hatta ilim talebelerin arasına karışmak suretiyle ilim adamlarını onore etmeyi düşünmüştür. Mesela 12 Şaban 1211 (10 Şubat 1797) tarihinde hocası Ebu'l-Mevâhib et-Tayyib b. Abdülmecîd'in⁵ (ö. 1227/1812), Şeyh Kâsım b. Ramhûn Zâviyesi'nde gerçekleştirdiği Kur'ân-ı Kerîm tefsiri hatmine iştirâk etmiştir.⁶ Muhammed b. İbrahim es-Sibâî (ö. 1332/1914) de, 1308/1891 senesinde okuttuğu *Sahîh-i Buhârî*'nin hatim meclisini o zamanın Fas Kralı I. Hasan'ın (ö. 1894) huzurunda icrâ etmiştir.⁷

4. *Kitâbü's-Şifâ* Hatim Edebiyatı

İbn Nâsirüddîn'in (ö. 842/1439) daha önce işaret edilmiş olan dört hatim kitabından biri *Kitâbü's-Şifâ* üzerinedir.⁸ Buna göre, hatim edebiyatı sahasında telif edilen ilk hatim eserlerinden biri *Kitâbü's-Şifâ* hakkındadır.

Hatim edebiyatı sahasının belki de en önemli şahsiyeti olan Şemseddîn es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) kaynaklarda zikredilen 13 hatim eserinden 2 tanesinin de

¹ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 15, 16; Huvât, *a.g.e.*, I, 217; İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi's-Şifâ*, s. 15, 16; İbn Ebû Dînâr, *a.g.e.*, s. 347.

² Sehâvî, o günün önde gelen devlet ricâlinden olan Ahmed b. Abdurrahîm b. Mahmûd el-Aynî el-Kâhîrî'yi tanıtırken hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “O, insanlara izzet ve ikramda bulunma konusunda büyük meliklerin yolunu takip etmiş, insanlara birçok iyiliği dokunmuştur. Huzurunda hadis meclisleri kurulmuş, bu meclislere önde gelen kimseler iştirak etmekten geri durmamışlardır. O, hatim törenlerine katılanlara tören esnasında para ikram eder ve elbise hediye ederdi.” Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, I, 345; İbn Nâsirüddîn, *Meclisün fî hatmi Kitâbi's-Şifâ*, s. 16.

³ Sehâvî, *el-İntihâz*, s. 16; İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nîs fî ahbâri İfrîkiyye ve't-Tûnus*, s. 345.

⁴ Bkz. Razûk, “Filâlîler”, *DİA*, XIII, 71-73.

⁵ Kennûn, *en-Nubûğu'l-Mağribî*, I, 294.

⁶ Zeydân, *ed-Dürerü'l-fâhira*, s. 73.

⁷ Abbas, *el-İ'lâm*, VII, 205.

⁸ Eserin el yazması nüshasının Orşelim (Kudüs) Kütüphanesi'nde; tıpkıbasım nüshasının da Riyad'da Melik Fahd Kütüphanesi'nde mevcut olduğuna işaret edilmiştir.

Kitâbü's-Şifâ ile ilgili olması çok önemlidir. Bu iki eser, *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li'l-İyâz* ve *er-Riyâd fî hatmi's-Şifâ li İyâz* isimlerini taşımaktadırlar. Aynı müellifin aynı eser ile ilgili iki eser kaleme almış olması, aslında eserin hitâma erdiği son celsede hocanın özel olarak anlattıklarının daha sonra müstakil eser olarak telif edildiği tezini güçlendirmektedir. Şemseddîn es-Sehâvî'nin ayrı hatimlerin akabinden yukarıdaki eserleri telif etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. es-Sehâvî'nin bir özelliği de, sadece hatim eserleri telif etmesi değil aynı zamanda telif ettiği bu hatim eserlerini talebelerine kırâat ve semâ' yoluyla ders halkasında okutmasıdır. Onun *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li İyâz* isimli eserini tahkik eden Abdullâtîf b. Muhammed el-Cîlânî, onun özellikle *er-Riyâd fî hatmi's-Şifâ li'l-İyâz* üzerinde çok durduğunu ve hatim meclislerinde okuttuğunu ifade etmektedir. es-Sehâvî, "*İrşâdü'l-ğâvî bel is'âdü't-tâlib ve'r-râvî li'l-i'lâm bi tercemeti's-Sehâvî*" isimli otobiyografik eserinde Ahmed b. Muhammed b. İbrahim isimli bir râvîyi tanıtırken şöyle demiştir: "*Şifâ'yı ve Şifâ hakkında telif ettiğim kitabı (er-Riyâd fî hatmi's-Şifâ li İyâz) benden semâ' yoluyla ile okumuştur. Kendisi daha önce de bana bu tarz şeyler kırâat etmiştir.*" Muhammed b. Muhammed b. İbrâhim'den bahsederken de: "*Mekke'de Şifâ'yı ve Şifâ hakkında telif ettiğim kitabı (er-Riyâd fî hatmi's-Şifâ li İyâz) bana kırâat etmiştir. Zaten bu kitaplara kırâat etmesinin öncesinde ve sonrasında da birbirimizden sema' tarîki ile bir takım şeyler rivâyet etmiştik*" tespitinde bulunmuştur.¹

Kitâbü's-Şifâ etrafında teşekkül eden hatim edebiyatı çerçevesinde zikredilebilecek bir başka *Kitâbü's-Şifâ* hatim kitabı, târihçi âlim Şemsüddîn b. Tolun'un (ö. 953/1546) *Gâyetü'l-vefâ fî hatmi's-şifâ* isimli eseridir. Eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.² Özellikle Mağrib ve Kuzey Afrika'da bulunan yazma eserler kütüphanelerinde tahkik edilmeyi bekleyen çok sayıda eser bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Rabat'ta el-Hizânetü'l-Heseniyye'de iki tane el yazması hatim kitabı bulunmaktadır. İkisi de *Hatmetü Şifâi'l-Kâdî İyâz* ismini taşımaktadır. Birinin müellifi Muhammed b. Abdüsselâm et-Tâhiri el-Miknâsî'dir. Diğerinin müellifi ise meçhuldür.³

¹ Sehâvî, *el-İlmâm*, s. 14. (Ceylânî, bu ifadelerin *İrşâdü'l-ğâvî*'nin el yazması nüshasında ب/174 ج'te yer aldığını söylemektedir.)

² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1194; Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 41.

³ Ammûr, *Keşşâfû'l-kütübi'l-mahtûta*, s. 267, bkz. no: 13766 ve 13711.

II. OSMANLI'DA *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ* HATİMLERİ

A. *KİTÂBÜ'Ş-ŞİFÂ*'NIN HATMEDİLDİĞİ VE OKUNDUĞU YERLER

Osmanlı coğrafyasında genelde *Şifâ-i Şerîf* nâmıyla meşhur olmuş olan bu esere, hem devlet nezdinde ve hem de halk nezdinde büyük önem verilmiştir. Genelde “*şifâhân*”, bazen de “*Şifâ-i Şerîfhân*” veya “*Şifâ-i Şerîf mukarriri*” olarak anılan dersiâmlar, devlet tarafından muhtelif mekânlara tayin edilmişlerdir. Devletin ve vakıfların desteğiyle kendilerine maaş bağlanmış olan dersiâm efendiler, hayatları boyunca görevlendirildikleri yerde *Kitâbü'ş-Şifâ* okuma görevini yerine getirmişler, vefat ettiklerinde de yerlerine yenisi atanmış ve bu atamalar bir devlet geleneği olarak sürdürülmüştür.

Kitâbü'ş-Şifâ hatimlerinin gerçekleştirdiği mekânlar, çeşitlilik bakımından genel olarak değerlendirildiğinde, bu okumaların geniş bir yelpâzede sürdürülmüş olduğu görülmektedir. Bu başlık altında, *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerinin, kategorik anlamda ve mekân bazında nerelerde okunduğu arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır. Osmanlı ilim ve kültür hayatında, hatim geleneği çerçevesinde sürdürülen *Kitâbü'ş-Şifâ* okumalarının gerçekleştirildiği mekânları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Osmanlı Sarayı

Osmanlı sarayının ve başta Pâdişâhlar olmak üzere idarecilerinin *Kitâbü'ş-Şifâ*'ya âşina olduklarını ve *Şifâ* hatimleri ile içli dışlı olduklarını söylemek mümkündür. Bu ilgiyi gösteren vesîka çeşitlerinden bir tanesi rûznâmelerdir.¹ Pâdişâhın günlük gündeminin aktarıldığı rûznâmelerde onun resmî hayatıyla ilgili açık, özel hayatıyla ilgili kapalı bilgiler

¹ Günlük tarzında yazılmış olan ve pâdişâhların günlük faaliyetlerinin kaydedildiği tarihî eserlere Rûznâme denilmiştir. Bkz. Sarıcaoğlu, “Rûznâme”, *DİA*, XXXV, 278; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 62. Farsça kökenli birleşik bir isim olup rûz (gün) ile nâme (mektup) kelimelerinden oluşmuş ve rûznâmec (rûznâmce) şeklinde Arapça'ya da geçmiştir. Bkz. Sarıcaoğlu, *a.g.md.*, s. 278.

yer alır. Bazı rûznâmelerde pâdişâhın günlük programı saat üzerinden, bazılarında ise beş vakte göre bildirilir.¹ Huzur derslerini de ilk olarak sistemli bir şekilde tertip eden pâdişâh olarak anılan Sultan III. Mustafa (ö. 1774), rûznâmesi olan pâdişâhlardandır.² III. Mustafa'nın, dönemin ilmî yaşantısı ile ilgili önemli bilgiler içeren rûznâmesinde, *Kitâbü'ş-Şifâ* ve *Şemâil-i Şerîf*'in hatmedildiği ve dualarının yapıldığı ile ilgili bir bilgi mevcuttur. *Şifâ-i Şerîf* hatmi için şu ifadeler kullanılmıştır: “*Fî 4 Receb Rûz-ı penç şenbih Yalı sepetçilerine, ba ‘de’l-asr Harem-i Şerîf’e asrı edâ, Kütüphaneye teşrif, Hâmidî Efendi Dâileri Şifâ-i Şerîf hatmi etmekle duasını edüp Efendimiz mezbûra ihsan.*”³ Rûznâmeden anlaşıldığına göre, Sultan III. Mustafa'nın iştirâkı ile Hâmidî Efendi tarafından sarayda bulunan kütüphanede hatmedilen *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın hatim merasimi gerçekleştirilmiş, bu münâsebetle hatim duası edilmiştir. Söz konusu rûznâmede konuyla ilgili başka bir kayıt bulunmamakla birlikte Osmanlı hatim merasimlerinin İslam dünyasında gerçekleştirilen merasimlerin genel usûlüne mutâbık mâhiyette icrâ edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Yani bir süredir okunmakta olan *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın son celsesi ve dua merasimi pâdişâhın katılımıyla gerçekleşmiştir.

27 Rebûlâhîr 1311 (7 Kasım 1893) tarihli bir arşiv vesîkası, Hanîfî Efendi'ye ait olan *Türkçe Şifâ-i Şerîf Şerhi* isimli eserin, Meşîhat makamı tarafından Kütüphâne-i Hümayun'a hediye edildiği⁴ bilgisini vermektedir. Anlaşıldığına göre Kütüphâne-i Hümayun muhtelif *Kitâbü'ş-Şifâ* nüshaları açısından hayli zengindir. Bu durum Kütüphâne-i Hümayun'un *Kitâbü'ş-Şifâ* ile bağının güçlü olduğunu göstermektedir.

Şifâhânlık uygulamasının saray ile irtibatını belgeleyen vesîka türlerinden biri de harc-ı hâssa⁵ defterleridir. Harc-ı Hâssa örneği ise şu şekildedir: “*Harc-ı Hâssa Defteri:*

¹ Sarıcaoğlu, *a.g.md.*, s. 279.

² Bkz. Sır kâtibi Abdullah Efendi v. öte., *Rûznâme-i Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis* (TSMA, no. E 12359, vr. 1b-40b). 16 Safer 1171-25 Rebûlevvel 1177 (30 Ekim 1757-3 Ekim 1763) tarihleri arasında kapsamaktadır. Rûznâmenin çeviriyazısı Yunus İrmak tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. III. Mustafa Rûznâmesi [1171-1177/1757-1763], Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

³ İrmak, *III. Mustafa Rûznâmesi*, s. 60.

⁴ BOA, Y. PRK. BŞK., 33/37.

⁵ Harc-ı hâssa defterleri, teşrîfât defterleri sınıfında değerlendirilir. XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ceyb-i hümayun (Bkz. Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, *DİA*, VII, 465-467.) hazinesinden yapılan harcamaları gösteren bir defterdir. Hâssa tâbiri, Pâdişâhlara ve saraylara mahsus hizmetler hakkında kullanılır bir deyimdir. Harc kelimesi ise, “sarfetme, masraf” anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Turan, “Bir Pişkes Defteri İçin”, s. 67; Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1200.

Her ay Hazine-i Hümayun Kethüdâsından ve Darbhâne'den gelen paralarla mevâcib¹ fazlası olarak Şehremîni² tarafından gönderilen ve iydiyye³ ve bohça bahası⁴ olarak Bâb-ı âlî'den, Kıbrıs Adası öküz bahası olarak Mirahur-i Sâni Mehmed Ağa'dan gelen ve bizzat Pâdişâh tarafından gönderilen paralardan ibaret vâridât ile her ay hazineden, seferliden⁵, Galatasarayı'ndan, zülüflülerden⁶ muhrec olanlara, saraydan bazı kimselere, mâhiyye olarak Mabeyn'e⁷, Şeyhülislâm Dâiresi'nde Şifâ-i Şerîf vesâire okuyanlara, Pâdişâh'ın bazı mahallere gidişlerinde, Cuma namazlarından çıkışlarında yapılan ihsanlar ve defterlerde yazılı diğer masraflar...’’⁸

Sultan II. Abdulhamid (ö. 1918), günlük hayatında hatim meclisleriyle ve *Kitâbü’ş-Şifâ* ile alâkadâr olan pâdişâhlardandır. Saltanatı süresince (1876-1909) ve tahttan indirildikten sonra *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi eserlere olan ilgisini devam ettirmiştir. Sultan Abdülhamîd’in dini vechesinin ne olduğunu en güzel şekliyle ortaya koyan dönem, onun özellikle tahttan indirildikten sonra yaşadığı sürgün günleri olmuştur denebilir. Sultan Abdülhamîd, sürgün günlerinde devlet işlerinden uzak kalması ve yeterli derecede boş zamana sahip bulunması dolayısıyla, zamanının büyük bir kısmını Kur’ân-ı Kerim, *Buhârî-i Şerîf*, *Şifâ-i Şerîf*, *Delâil-i Hayrât* gibi dinî kitaplar okumak, zikir ve dua etmekle geçirmeye çalışmıştır.⁹ Arada sırada cepheden zafer haberleri geldikçe ümitlenmiş

¹ Osmanlılar’dan önceki Türk devletlerinde de kullanılan kelime, Osmanlı mâliye teşkilatında Yeniçerilere üç ayda bir olmak üzere “masar, recce, lezez, reşen” adlarıyla yılda dört defa törenle verilen maaş veya ulûfe anlamında kullanılırdı. Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2068.

² Osmanlı idâre geleneğinde Şehremîni iki anlamda kullanılmıştır: 1- Osmanlı Devleti’nde Tanzîmata kadar İstanbul’daki saray ve devlet binalarının tamir ve bakımı ile uğraşan, saraylar için gerekli şeyleri satın alan, harem maaş ve masraflarına bakan, saray vekilharçlığı (alışveriş ve harcama yapmaya yetkilendirilmiş) yapan görevli. 2- Şehremâmeti’nin (Osmanlı Devleti zamanında İstanbul’da şehrin temizliği, bakımı ve dirlik düzenliğiyle ilgilenen mahallî idâre, İstanbul Belediyesi) başında bulunan kimse. Ayverdi, *a.g.e.*, III, 2964.

³ Bayram bahşisi, bayramda verilen hediye. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 1271.

⁴ Bohça-bahâ, taşradaki yöneticiler tarafından İstanbul’daki devlet ricâline, büyük memurlara gönderilen eşya veya para için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 403.

⁵ Osmanlı saray teşkilâtında acemi oğlanların talim ve terbiyesi ile meşgul olan, Padişâhla birlikte seferlere giden, içlerinde Pâdişâh’ın özel hizmetlerinde görevli kimselerin de bulunduğu kuruluştur. Saferli Ocağından olan kimselere “Seferli” denmiştir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, III, 2744.

⁶ Zülüflü, zülüfü olan demektir. Önceleri Osmanlı ordusu Safere çıktığında yolları temizlemek, çadırları kurup kaldırmak, eşyayı yüklemek, daha sonra sarayda harem, şehzâdelerin, saray dışındaki sultanların hizmetlerini yapmak, korunmalarını sağlamak, sarayın dış hizmetlerini görmek gibi çeşitli hizmetlerle görevli sınıfa mensup kişilere “baltacı” denmiştir. Enderûn hizmetinde olanlara ise “zülüflü baltacı” denmiştir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 281.

⁷ Mabeyn’den kasıt Pâdişâh sarayıdır. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 1910.

⁸ BOA, TS.MA.d.,G. No. 2272/0032. Mükerreren BOA, TS.MA.d./2272/0033.

⁹ Hülagü, *Sultan II. Abdülhamîd’in Sürgün Günleri*, s. 243.

ve sevinmiştir. Çanakkale deniz zaferinden ve bilhassa Mehmet Çavuş'un kahramanlığından bahsederken gözleri yaşarmıştır. “*Şifâ-i Şerîf okuduğunu, orada Peygamberin mübarek vücutlarında güzel bir koku olduğuna dair bir bahis olduğunu, kendisinin de tarif edemeyeceği latif kokular hissettiğini, bunların düşmanın Çanakkale’den geçemeyeceğinin bir işareti olduğunu*” söylemiştir.¹

Sarayın *Kitâbü’ş-Şifâ* ile bağlantı noktalarından biri de huzur dersleridir. Kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı pâdişâhları gerek ilmî ortamı canlandırmak, kültürel gelişmeyi sağlamak, gerekse iktidarlarını çeşitli kesimler nezdinde güçlendirmek ve hanedanın meşruiyetini ortaya koymak gibi düşüncelerle huzurlarında ilmi toplantılar yapmak üzere etraflarına ulemâyı toplama hatta özel hoca edinme konusuna önem vermişlerdir.² Osmanlı döneminde 1759 yılından başlayarak 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar her yıl Ramazan ayında pâdişâhın huzurunda yapılan ve genelde Tefsir Dersleri şeklinde geçen ilmî toplantılara huzur dersleri denmiştir.³ Huzur-ı Hümâyûn dersleri diye anılan bu müessese Osmanlı’da ulemâ sınıfı ile umerâ sınıfının buluşma noktalarından biridir. O günün ilmî havasını yansıtmaya açısından önemlidir. Şeyhülislâmlık makamının tespit ettiği ve pâdişâhın onayladığı müderris ve dersiâmlar saraya davet edilmişler ve pâdişâhın huzurunda tefsir dersleri yapmışlardır. Osmanlı pâdişâhlarının halkın vicdanı konumundaki ulemânın ilminden faydalanmak amacı ile oluşturduğu bu dersler müzakere edilerek işleniyordu. İlim adamları bu dersler vesilesiyle ilmî ve fikrî birikimlerini hem diğer âlimlere ve hem de başta pâdişâh olmak üzere idarecilere aktarma imkânını buluyorlardı. Konu açısından bakıldığında, huzur derlerinin önemli bir yönü de kaynaklarda şifâhân olarak geçen kimi âlimlerin huzur derslerine davet edilmiş olmalarıdır. İsimleri aşağıda serdedilecek olan kimi *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti sahibi dersiâmların, huzur derslerine davet edilmeleri, aynı zamanda bu eserin prestijine işaret etmektedir. Aynı zamanda Fâtih Câmîi Şerîfi’nde *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti kendisine tevcih edilmiş olan Ali Zeynelâbidîn Efendi, 1172/1758 Ramazan’ından itibaren her sene Osmanlı Pâdişâhının da hazır bulunduğu, mütebahhir ve İslamiyet ile mütedeyyin zâtlardan tereküp etmek üzere Ramazan günleri

¹ Hülagü, *Sultan II. Abdülhamîd’in Sürgün Günleri*, s. 242-243.

² İpşirli, “Huzur Dersleri”, *DİA*, XVIII, 441.

³ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 13; İpşirli, *a.g.md.*, s. 441; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 860.

sarayda münakit ilmî mecliste *Kadı Beyzâvî Tefsiri*'ni münâzaralı tarzda tedrisi ifade eden ilmî meclisler anlamındaki huzur derslerine de iştirak etmiştir.¹ Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi (ö. 1917), henüz daha genç bir talebe iken Enderun-ı Hümayûn imamlığı yapmış, Ayasofya Câmî-i Şerîf'inde *Kitâbü's-Şifâ* kürsü şeyhliği vazîfesinde bulunmuştur. 1304'ten (1887) 1336'ya (1918) kadar huzur derslerine muhatap ve başmuhatap olarak iştirak etmiştir.² Ereğlili Mustafa Vafî Efendi (ö. 1338/1920), Sultan Selim Câmîi'nde Cuma günleri *Kitâbü's-Şifâ* mukarrirliği yapmıştır. Huzur derslerine de muhatap olarak iştirak etmiştir.³ Huzur derslerine davet edilen bir başka âlim Harputlu (Ebû) Bekir Efendi (ö. 1338/1920), 1328/1910 senesinde Sultan Mahmûd Türbesi'nde *Kitâbü's-Şifâ* kırâatı ile meşgul idi.⁴ İskilipli Muhammed Hilmi Efendi (ö. 1326/1908), II. Mahmûd Türbesi'nde *Buhârî-i Şerîf* ciheti ile Fetvâhâne'de haftada bir *Kitâbü's-Şifâ* ciheti kendisine tevcih olunmuştur.⁵ İskilipli Muhammed Hilmi Efendi aynı zamanda huzur derslerine davet edilenlerdendir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Huzur dersi muhataplarından İskilipli Muhammed Efendi'nin Bâb-ı Meşîhat *Kitâbü's-Şifâ* Müderrisliği hizmetine tayinini içeren 4 Muharrem 1311 (18 Temmuz 1311) tarihli bir vesîka bulunmaktadır.⁶

Arşiv belgeleri huzur derslerine iştirak etmiş olmanın, şifâhân olarak atanabilmek için tercih sebebi olduğunu göstermektedirler: “*Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'nin Meclis-i Vâlâ'ya i'tâ buyurulan bir kıt'a takrîri*”⁷ meâlinden müstebân olduğu üzere Vidinli Hoca Mustafa Efendi merhûmun uhdesinden münhal olan Fatih Câmî-i Şerîfî'nde şehriye yetmiş kuruş *Şifâ-i Şerîf* dersiyyesi vazîfesinin uhdelerine tevcihi İçelli İbrahim Halil Efendi ile müderrisinden Musa Kazım Efendi taraflarından bâ-arz-ı hâl istidâ'⁸ olunmuş ve keyfiyet cânib-i cenâb-ı meşîhat-penâhîden suâl olundukda mûmâ ileyh

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 200.

² Mardin, *a.g.e.*, II, 239.

³ Mardin, *a.g.e.*, II, 248.

⁴ Mardin, *a.g.e.*, II, 954.

⁵ Mardin, *a.g.e.*, II, 977.

⁶ BOA, Y. PRK. BŞK., 32/9.

⁷ Takrir, bir işi resmen ve yazılı olarak merciine bildirme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tekârîr suretinde cemilendirilir. Tazminata kadar resmî dairelerden yazılan takrirlerde adres, tarih ve imza yok gibidir. Mühürlü resmî takrirler 1245 (1829/1830) senesinden sonra görülmektedir. Takrirler büyük tezkirelik kâğıda yazılırdı. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 385.

⁸ İstidâ', bir şeyin yapılması, verilmesi için resmî dairelerden birine verilen kâğıt yerine kullanılır bir tâbirdir. Buna istidânâme denildiği gibi, arzuhâl de denir. İstidâ', Arapça bir şeyi recâ ve tevazu ile istemek, resmî makamlara müracaat ve arz-ı hâl ile talep etmek demektir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, II, 98.

İbrahim Efendi huzûr-ı Hümâyûn dersine me'mûr bulunduğundan başka hizmet-i mezkûreyi idâreye muktedir olduğu gösterilmiş idiüğinden dersiye-i mezkûrenin maa-vazîfe mûmâ ileyh İbrahim Halil Efendi'ye tevcîhi husûsunun nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi Meclis-i Vâlâ'da¹ dahi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vechile İrâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müteallik buyurulur ise emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.”² Fî 18 Zilkâde sene [12]71. (2 Ağustos 1855). Bu konudaki resmî yazılardan anlaşıldığına göre, Fatih Câmii'nde şifâhânlık görevini sürdüren Vidinli Mustafa Efendi vefat etmiştir. Ondan münhal kadroya İçelli İbrahim Halil Efendi ve Musa Kâzım Efendi mürâcaat etmişlerdir. Vakıf komisyonu toplanmış ve kadronun hangisine tahsis edileceği değerlendirilmiştir. Sonuçta İçelli İbrahim Halil Efendi, huzur-ı Hümâyûn derslerine memur olduğu için, daha liyâkatli addedilmiş ve ismi üzerinde ittifak edilerek, yetkili mercilere sunulmuştur. Nihâî karar da bu doğrultuda tecelli etmiştir.

Osmanlı sarayı teşkilatı genel olarak özel yaşam alanı olan “harem”, eğitim yapılan bölüm olan “Enderûn”, idârî merkez olan “Dîvân-ı Hümâyûn” ve hizmet ve koruma alanı olan “Bîrûn” olmak üzere dört ana yapılanmaya sahiptir. Bunlar içerisinde *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimleriyle ilgili olarak, üzerinde durulması gereken teşekküllerden biri Enderûn'dur.

1. 1. Enderûn

Yukarıda zikri geçen dört ana yapılanma içerisinde Enderûn'un³ konu açısından ayrı bir yeri vardır. Zira Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim kurumudur. Daha ziyâde mülkî ve askerî idarecilerin yetiştiği kısım olan Enderûn, Devletin mental yapısını, işleyiş anlayışını en fazla ilgilendiren birimdir. Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. Bu vasfı ile resmî Osmanlı ideolojisi veya zihniyetinin

¹ Tam adı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye olan bu kurum Islahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnâmeleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde rey vermek üzere 1253/1837 senesinde teşkil olunan meclisin adıdır. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 430.

² BOA, *İ.MVL.*, 337/14554-1. Belgede ilgili komisyonun on sekiz üyesinin, on yedi tanesinin mührü bulunmaktadır. Bir komisyon üyesinin de toplantıda bulunamadığı belirtilmiştir. Aynı konudaki başka bir belge için bkz. BOA, *İ.MVL.*, 337/14554-2.

³ Enderûn, aslında saray, mabeyn karşılığı olarak kullanılır bir tabirdir. Devletin idâresine memur olanlara da, bunun mukâbili olmak üzere “bîrûn” denilirdi. Farsça olan bu iki tabirden enderûn iç, bîrûn da dış demektir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, I, 533.

öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimini teşkil ettiği gibi idârî ve siyâsî hedeflerin tayininde, devletin ana kurumlarının işleyişinde önemli bir yere sahip olmuştur.¹ Çalışma sistemi, programı ve işleyişi göz önünde tutulursa Enderun’un bir mektepten ziyade çeşitli hünelerlerin, sanatların, idârî ve siyâsî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tespit edildiği bir kurs ve staj yeri olduğu söylenebilir. Enderûn’u teşkil eden yedi oda ve koğuşta çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallar vardır.² Dile getirilenler doğrultusunda, Enderun’da iç içe girmiş durumda olan 3 çeşit eğitim türünden bahsetmek mümkün görünmektedir. Bunlar, “hizmet yoluyla öğrenme”, “teorik eğitim-öğretim” ve “beden ve sanat eğitimi” dir. Bu başlık altında üç tür eğitimden teorik eğitime ve bu eğitimin *Kitâbü’ş-Şifâ* boyutuna değinilecektir. Enderûn’da bütün talebeler, bulundukları odada/kademedede kendi üzerlerine düşen vazifeler varsa önce bunları yerine getirirlerdi. Geri kalan vakitte ya yazı öğrenirler, ya Kur’ân-ı Kerîm okurlar ya Kur’ân-ı Kerîm’den ezber yapmaya çalışırlardı. Kademe kademe ilm-i hâl, tecvîd, akâid, hadis ve tefsir sahalarında bilinmesi icâb eden meseleler ders olarak okutulurdu.³ Teorik eğitim-öğretim genelde Birinci ve İkinci odalarda gerçekleşse de diğer odalarda da dersler verilebiliyordu. Sabahları güneş doğmadan önce kalkarlar, sabah namazına kadar Kur’ân okurlar, namaz kıldıktan sonra Kur’ân’dan okuyacakları yeni dersleri alırlardı. Enderun öğrencileri bu dersleri de saraya gelen hocalardan alırlardı.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, koğuşlarda okutulması âdetten olan eserlerden ikisi *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* idi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan ve 11 Şaban 1278 (11 Şubat 1862) ve 13 Ramazan 1278 (14 Mart 1862) tarihli vesîkalarda Enderun-ı Hümayun’da bulunan üçüncü koğuşun *Buhârî-i Şerîf* hocalığına dersîâm’dan Nevşehirli Mahmud Efendi’nin tayin edildiği konu edilmiştir. Aynı şahısla ilgili bu iki belgeden anlaşıldığına göre Nevşehirli Mahmud Efendi, Enderun’un üçüncü koğuşuna buhârîhân olarak atanmıştır. Her iki belgede de atama (tevcîh) ifade eden cümlelerin kullanılmış olması dikkat çekicidir.

¹ İpşirli, “Enderun”, *DİA*, XI, 185.

² İpşirli, *a.g.md.*, s. 186.

³ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 538.

Enderûn'da, *Kitâbü's-Şifâ* okuma geleneğinin varlığını gösteren çok kıymetli arşiv belgesi de söz konusudur: “Şevketlû¹ Kerâmetlû Mehâbetlû² Kudretlû velî-ni ‘metim Efendim Pâdişâhım, İşbu rûz-ı firûzda eşkiyâ ile mukâbil olacakları ifâdesine dâir dünkû gün Osman Paşa kulları tarafından vürûd ile ma‘rûz-ı huzûr-ı feyz-gencûr-ı şâhâneleri kılınan kâime bâlâsına Hak Teâlâ tevîk ve selâmet versün. Asâkirimiz mansûr olup mahâlîfîn makhûr olmasıyçün ve ibâdullâhın istirâhatiyçün bazı münâsip mahallerde bu gece tevhîd-i şerîf itdürüp ashâb-ı kulûba teveccüh etdiresin. Allâh selâmet versün diyü mübârek hatt-ı Hümâyun³-ı kerâmet-makrûn-ı şâhâneleri levha-zînet-i sudûr olmağla mefhûm-ı münîf-i isâbet-redîfi rehîn-i idrâk-ı âcizânem olmuştur. Hemîşe cenâb-ı cihan-âferîn du‘â-yı serî‘u‘t-te‘şîr-i zıllullâhîlerini cilve-pîrâ-yı dergâh-ı icâbet iderek tefkât-ı Sübhâniyesini asâkir-i mansûre-i tâcdârîlerine rehber-i fevz ve selâmet eyleye âmîn. Mevrid-i ilhâmât-ı ilâhiye olan mübârek zamîr-i zımâyir-küşâ-yı mülûkânelerine sânih ve mütebâdir olduğı üzre esbâb-ı rûhâniyeye tevessül fî-nefsi‘l-emr vesâil-i zâhiriyye ile teşebbüs olunan matlab ve maksûda vusûlde husûle-i yûsr ve fevâidi müstelzim zerâyî‘-i kaviyye-i mücerrebeden olmağla tıbk-ı emr-i Hümâyun-ı şâhâneleri üzere bu gece Kocamustafapaşa Dergâhı’nda ve sâir dört mahalde savb-ı âcizânemden haberler ve atıyyeler irsâliyle yetmişer bin tevhîd-i şerîf çekdirilmiş ve dâire-i âcizânemde dahi ulemâdan ve mücerreb ve mazınne olan ashâb-ı hâlden bazı dâileri celb ile Şifâ-i Şerîf hatm itdirilmiş olduğundan mâ‘adâ bi-mennihî Teâlâ zuhûr-ı fütûhât-ı muntazıraya kadar her gece hatm-i Şifâ-i Şerîf’e muvâzabat olunmak üzere tertîb ve tasmîm olunmuş ve şeyhülislâm efendi dâîlerine taraf-ı çâkerânemden mahsûs haber irsâliyle biri iki mahalde Şifâ-i Şerîf kırâat etdirmeleri tavsiye kılınmış olmağla inşâallâhu Teâlâ karîben zuhûr-ı semere-i isâbetile vukû‘-ı meserret-i eltâf-ı ilâhiyyeden mes‘ûl idüğü ve ma‘lûm-ı Hümâyunları buyurulduğı üzere bu makûle umûr-ı müşkilede Şifâ-i Şerîf hatmi müessirât-ı mücerrebeden olduğuna ve Enderûn-ı Hümâyun-ı Cihan-dârîleri dahi kutb-ı dâire-i âlemyân olup anda dahi bu makûle ed‘iye-i müessirenin tilâveti emkine-i sâireden ziyâde

¹ Pâdişâhlar hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 346.

² Korkma ve çekinme ile karışık bir saygı uyandıran, heybetli, mehip anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2007.

³ Pâdişâhlar tarafından bir maslahat zımında ısdar olunan yazılı emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna eskiden “hatt-ı şerîf” denilirdi. Hatlar Pâdişâhların kendi yazılarıyla yazıldığı gibi uzun olup da mâbeyn kâtipleri tarafından yazılanlara Pâdişâh imzasını koyardı. Pakalın, *a.g.e.*, I, 767.

müessir olmak tecrübesine nazaran saray hâceleri ta'yîniyle mi olur yohsa bazı ağalar kulları ta'yîniyle mi olur Enderûn-ı Hümâyûn-ı Hazret-i Cihan-dârîleri'nde dahi biri iki mahalde Şifâ-i Şerîf hatm ve kırâatı tertîb buyurulsa sür'at-i icâbeti eltâf-ı ilâhiyyeden me'mûl olacağı mütebâdir-i hâtır-ı âcizânem olmağla mücerred bir nev' ihtâr için işârete cesâret olunduğu muhât-ı ilm-i âlileri buyuruldukda emr ü fermân Şevketlû Kerâmetlû Mehâbetlû Kudretlû velî-ni 'metim Efendim Pâdişâhım Hazretleri'nindir."¹ 29 Zilhicce 1215. Bu belge Pâdişâh'a sunulan bir telhis olup, bir Hatt-ı Hümâyûn'u hâvîdir. Belgenin tarihi, 13 Mayıs 1801'e tekâbül etmektedir ki bu dönemde pâdişâh, 1789-1807 yılları arasında pâdişâhlık yapmış olan Sultan III. Selîm'dir. III. Selîm, kendisine arzolunan belgenin üst kısmına "*Böyle şeylere dikkat olunsun, Hakk Teâlâ selâmet ve nusret versün, hayrolsun*" kaydını düşmek suretiyle, Enderûn'da *Kitâbü'ş-Şifâ* okutulmasını onaylamış bulunmaktadır. "*Böyle şeylere dikkat olunsun*" buyruğunu; zorluklarla karşılaşıldığında, maddî açıdan gerekli tedbirleri almanın yanında, manevî açıdan da sebeplere riâyet etmenin iyi olacağı şeklinde anlamak gerekir. Görüldüğü üzere, *Kitâbü'ş-Şifâ* hatmine dâir en kıymetli arşiv belgelerinden olan bu belge açık bir şekilde Osmanlı Sarayında, Enderun'da *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerinin varlığına delâlet etmektedir. Aynı belgede *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın hem "*hatmedilmesinden*" ve hem de "*hatm ve kırâat edilmesinden*" bahsedilmesi de çok önemlidir.

1. 2. Hırka-i Şerîf Dâiresi

Kitâbü'ş-Şifâ'nın okuna geldiği saray kurumlarından biri de Hırka-i Saâdet Dâiresi'dir. Topkapı Sarayı bünyesinde mukaddes emanetlerin muhafaza edildiği ve sergilendiği bölümdür. Emanetler içinde en kıymetlisi Hırka-i Saâdet olduğu için dâireye Hırka-i Saâdet Dâiresi adı verilmiştir.² Osmanlılar'a intikal eden mukaddes emanetler, önceleri Harem-i Hümâyûn'a konulmuşken, daha sonraları bilhassa II. Mahmud'un saltanatı sırasında Hırka-i Saâdet, Emânât-ı Mukaddese veya Mukaddes Emanetler Dairesi olarak anılacak olan bu yapıya aktarılmıştır.³

Hırka-i Şerîf Dâiresi'nin *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerine ev sahipliği yaptığı arşiv

¹ BOA, HAT., 55/2543.

² Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 806.

³ Bozkurt, "Mukaddes Emânetler Dâiresi", *DİA*, XXXI, 112.

belgeleri ile sabittir. Mesela, Aydoslu Sadullah Efendi'nin, maaşı Sultan Mahmûd-ı Sâni Vakfı'ndan karşılanmak üzere Hırka-i Saâdet'te *Kitâbü's-Şifâ* hocası yaptığı ifade edilmektedir.¹ Aynı zamanda buhârîhân olduğunu, bu görevi 150 kuruş mukâbilinde Bâb-ı Fetvâ'da yerine getirdiği de aynı kaynakta görülmektedir. “*Cereyân iden muâmelât*” başlığı altındaki “*Fevt, Vazîfesi vekîl-i resmî bulunan Hâfız Mehmed Efendi tarafından ifâ olunmaktadır 17 Eylûl sene 228*” kaydından, vefatından sonra da Hırka-i Saâdet Dâiresi'nde bu görevin devam ettiği anlaşılmaktadır.

2. Örgün Eğitim Kurumları

2. 1. Medreseler

Medrese sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamlarına gelen ders/dirâse kökünden bir mekân ismidir.² Medreseler, Osmanlı eğitim sisteminde ilköğretim üstündeki değişik eğitim kademelerini temsil eden kurumlardır. Eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis edilen ve bu amaçla gerekli unsurların sağlandığı belirli mekânlara verilen özel bir anlamı ifade etmektedirler.³

Uzun bir târihî ve kültürel arka plana sahip Osmanlı Medrese geleneğinin özellikle XVIII-XX'inci yüzyıllar arasını kapsayan son iki yüzyılı ve bu son iki yüzyıl medreselerinin *Kitâbü's-Şifâ* ile ilgisi önem arz etmektedir. Zira bugün için *Kitâbü's-Şifâ*'ya dâir ulaşılabilen arşiv belgelerinin ekseriyeti XIX. yüzyıla ilişkindir. En eski tarihli olanı ise 21 Rebûlâhîr 1192 tarihlidir ve 19 Mayıs 1778'e tekâbül etmektedir. Belge, İmam Hanbel evlâdından Şeyh Abdülkerim Efendi'ye Haleb'te bulunan Câmî-i Kebîr'de *Buhârî* ve *Kitâbü's-Şifâ* kırâat etmesi için Haleb muhassıllığına⁴ tâbi memleha-i Cebel mukataasından⁵ yevmiye on beş akça tahsisi konusunu içermektedir.⁶ Dolayısıyla bu

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 45; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 66.

² Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323.

³ Hızlı, *Hızlı, Mefail*, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, s. 26.

⁴ Muhassıl “elde etmek, toplamak” anlamlarına gelen tahsîl köküne dayanır. Tanzimattan önce Osmanlı Mâlîye Teşkilâtına bağlı vergi tahsildârı için kullanılan memuriyet tabiridir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2149.

⁵ Lügat manası kesişmek, birbirinden kesilmek demek olan mukataa, ıstılah olarak devlete olan bir vâridâtın bir bedel mukâbilinde kiralanması yani muvakkaten temlikî yerinde kullanılır. İktâ' da bu manaya gelir. Cem'i mukâtaattır. Bkz. *Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 578.

⁶ Bkz. BOA, C. MF., 166/8282.

belgeler üzerinde gerçekleştirilecek kapsamlı incelemeler, bu dönemdeki medrese geleneği ile ilgili kıymetli veriler sunacaktır.

Hemen ifade etmek gerekir ki değişik mekânlarda *Kitâbü’ş-Şifâ* okuyan-okutan müderrislerin ve dersiâmların hemen birçoğu daha sibyan mektebinde okudukları dönemlerde veya aile atmosferinde bu eser ile tanışıyorlardı.¹ Ancak, *Kitâbü’ş-Şifâ* ile esas tanışmalarının medreselerde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Medrese geleneğinde okutulan kitaplardan biri de ilim ehli arasında “Kâdî İyâz” veya “*Şifâ-i Şerîf*” diye anıla gelen Kâdî İyâz’ın “*Kitâbü’ş-şifa*”sıdır.² Ancak günümüze ulaştığı kadarıyla medrese ders programlarına bakıldığında, isim olarak doğrudan *Kitâbü’ş-Şifâ* dersi görülmemektedir. Hatta programda doğrudan bir siyer veya şemâil dersi de yoktur. Günümüz siyer anlayışıyla meseleye baktığımızda bu durum bir eksiklik veya problem gibi görülebilir. Zira günümüz siyer anlayışında kronoloji ön plana çıkmakta ve belli târîhî silsile içerisinde meydana gelen olaylar üzerinde durulmaktadır. Ancak siyer ilminin medresede isim olarak olmasa da okutulan kitapların muhtevasında bulunması kuvvetle muhtemeldir. Zira medrese geleneğinde siyer anlayışı mesaj merkezlidir. Kronolojiye değil, Efendimiz’in hayatına, ahlâkına, mesajlarına ve münâsebetlerine yoğunlaşmak ön planda tutulmuştur. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın bu mesaja uygun nitelikte bir eser olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple, bu eserin bir ders maddesi olarak değil de dersler arasında ve hâricinde, teberrüken ele alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ne yazık ki bugün itibarıyla kendisine ulaşılabilen ve çözümlenerek latinize edilen Osmanlı arşiv belgelerinin oranı %10 civarındadır. Bu %10’luk dilim içerisinde ulaşılabilen *Kitâbü’ş-Şifâ* vesîkaları ise genelde 1200/1786 ve sonrası tarihlere aittir. Bu belgelerle Osmanlı medrese geleneğinin bu asırlardaki genel durumunun birlikte değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Sultan Abdülazîz’in pâdişâhlığı döneminde muhtemelen Meşîhat Makamı’nın talebi üzerine 15 kişiden oluşan ilmî bir heyet tarafından hazırlanan ve Meşîhat Makamına takdim edilen bir rapor vardır. Rapor, öncelikle medreselerin yaşadığı sıkıntılara işaret etmekte, bu meyanda bir müddettir talebenin şerh ve haşiyelerle meşgul olduğundan ve dolayısı ile gereksiz bilgi yükü altında ezildiğinden hareketle mevcut tedrisatın ıslahının

¹ Bkz. Yazıksız, *Kitap*, s. 98; Abdülazîz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Törenleri*, s. 70.

² Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, s. 36.

gerektiğini vurgulamaktadır. Medreselerin ıslahına ve intizamına yönelik teklifler doğrultusunda, derslerin evvelinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunması kaydı bu raporda yer almıştır.¹

Bu aşamada, Osmanlı ilim geleneğinde Hadis ilmine olan ihtiyacı karşılamak gâyesine matuf ortaya çıkan müesseselerden olan Dârü’l-hadîslere ve onların *Kitâbü’ş-Şifâ* ile olan irtibâtlarına temas etmek yerinde olacaktır.

2. 2. Dârülhadisler

Hadis öğrenimi için kurulan medreselere Dârülhadis denmiştir. “Yer, mekân, ev” gibi anlamlara gelen “dâr” ile “hadis” kelimesinden oluşan dârülhadis “hadis okutulan yer” demektir. Bu müesseselere “Dârü’s-Sünne”, “Dârü’s-Sünneti’n-Nebeviyye” veya “Darü’s-Sünneti’l-Muhammediyye” adı da verilmiştir.² Osmanlılarda ilk dârülhadis 1. Murad devrinde (1360-1389) yapılmış, daha sonraki pâdişâhlar döneminde bu kurumlara gösterilen ilgi artarak devam etmiştir. Devletin buhranlı dönemlerinden olan III. Ahmed devrinde (1703-1730) bile birkaç dârülhadisin inşâ edildiği görülür. Hatta halkın eğitilmesinde, birlik ve beraberliğin sağlanmasında hizmet veren eğitim veren hizmet müesseselerinden biri olan dârülhadis yapımına, özellikle devletin duraklama ve gerileme devirlerine girdiği zamanlarda hız verilmesi dikkat çekicidir.³ Dârulhadislere, Osmanlı’nın hadis ilmine atfettiği değeri ifade etmesi bakımından bakmak ve öyle değerlendirmek gerekir. Osmanlı döneminde 30 tane dârulhadisin ismi zikredilmektedir.⁴

Osmanlı coğrafyasındaki onlarca Dârülhadisten biri olan Süleymaniye Darülhadisi’nin vakıfnâmesinde, bu kurumun “*Ehâdis-i Nebeviyye ve Ahbâr-ı Mustafâviyye nakl olunmak için*” binâ olunduğu ifade edilmiştir. Burada görev alacak müderris ve muhaddislerin taşımaları gereken evsâf zikredilmiş ve “*Hazret-i Müslim rivâyetin rivâyette müselleme ve Hazret-i Buhârî naklinde münferid beyne’l-ümem olan*

¹ “Tarîk-i tedrisin Berveci-i âtî Islâh ve Tesviyesine İhtiyacın Sebebi Beyânındadır”, *Beyânü’l-Hak*, yıl:1, sayı: 15, 1326/1909, s. 323.

² Bozkurt, “Dârülhadis”, *DİA*, VIII, 527.

³ Yardım, “Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar’da Dârülhadis)”, *DİA*, VIII, 530-532.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü’l-Hadislerin Yeri*, TTK, Ankara, 1997.

kimesne” olmaları özellikle vurgulanmıştır.¹ Vakfiyeye göre, Süleymaniye Darülhadişi’nde müderris olacak kimselerde aranacak şartlardan biri de *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*’e vâkıf bulunmaları ve bu eserlerin rivâyetlerinde mâhir olmalarıdır. Bu iki eserin dârülhadiste ders kitabı olarak okutulduğu kesindir.²

Dârülhadişin ders programında *Kitâbü’ş-Şifâ* şerhlerinden, Şemseddin Muhammed b. Muhammed ed-Delecî’ye (ö. 947/1540) ait “*el-Istifâ li beyâni me‘ânî’ş-Şifâ*” isimli eserinin yer alması yüksek ihtimaldir. Zira bu eser Kânûnî Sultan Süleyman (ö. 1566) tarafından Süleymaniye Kütüphanesi’ne bağışlanan eserler arasında yer almaktadır.³

Osmanlı ilim geleneği içerisinde şifâhânların, kimi zaman, Dârülhadis kadrosuna dâhil edildikleri olmuştur. Bu konuda, Şeyhülslâm Abdülvehhâb Efendi’ye⁴ (ö. 1833) ait bir İşâret-i aliyye⁵ söz konusudur. Üstelik vesîkada Şeyhülslâm Efendi’nin mührü mevcuttur. Belgeden anlaşıldığına göre, Şam’da Emevî Câmii’nde şifâhân olarak vazife gören Mehmed Râgıb Hissîzâde Efendi, söz konusu cihetin yerinde dâru’l-hadîs kabul edilmesi için bir arzuhâl yazmıştır. Dilekçe, gerekli tahkikatlar yapıldıktan sonra, dönemin Şeyhülslâmı Abdülvehhâb Efendi’ye işâretleri mûcebince tevcih olunmuştur. Neticede, Şeyhülslâm Efendi’den sâdır olan “*İ’tibâr buyurulmak mercûdur*” İşâret-i aliyyesi ile arzuhal kabul edilmiştir. 31 Ocak 1832’ye denk gelen belge şu şekildedir: “*Devletlû, İnâyetlû, Merhametlû, Veliyü’n-ni‘am, Kesîrû’l-lutf ve’l-kerem, Efendim, Sultânım Hazretleri sağ olsun. Arzuhâl-i dâileridir ki, bu kulları Şâm-ı Şerîf’de Câmî-i Emevî’de kâin Şifâ-i Şerîf dersiyyesinin müderrisi olup el-hâletü hâzihî tadrîs-i hizmet ile meşgul olarak duâ-i devâm-ı ömr-i devlet-i hazret-i şâhâne ile evân-güzâr olduğuma binâen dersiyeye-i mezkûre bu dâilerine yerinde dâru’l-hadîs itibâr buyurulmak niyâziyla arzuhâle ictisâr olundu. Ol bâbda ve her halde emr ü fermân Devletlû İnâyetlû Merhametlû*

¹ Bkz. *Süleymaniye Vakfiyesi*, (Haz. Kürkcüoğlu, Kemal Edip), s. 31-32.

² Çiftçi, “Osmanlı Medrese Teşkilatı’nda Zirve”, *Usûl*, 14, 2010/2, s. 74. Yazar bu makalesini, neşredilmiş olan doktora tezinden türetmiştir. Bkz. Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Dârülhadişi*, İstanbul, 2013.

³ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 76.

⁴ *Hulâsatü’l-bürhân fi itâati’s-sultân* isimli risâlesiyle bilinen Abdülvehhâb Efendi, II. Mahmud döneminde 28 Mart 1821-10 Kasım 1822 ve 6 Mart 1828- 8 Şubat 1833 tarihleri arasında iki defa şeyhülslâmlık yapmıştır. İpşirli, “Abdülvehhâb Efendi, Yâsîncizâde”, *DİA*, I, 285-286.

⁵ Şeyhülslâm emri anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1483.

Veliyyü'n-ni'am Efendim Sultânım Hazretleri'nindir. Bende es-Seyyid Mehmed Râgıb Hıssîzâde. Sahh.¹ İşâretleri mücebince itibâr olunmak buyuruldu. Fî 27 Şaban sene [12]47." [Mühür]. "İ'tibâr buyurulmak mercûdur."²

3. Yaygın Eğitim Kurumları

3. 1. Câmler

Arapça cem‘ kökünden türeyen, “toplayan, bir araya getiren” anlamındaki câmi‘ kelimesi, başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan *el-mescidü'l-câmi‘* (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir.³ Hz. Peygamber döneminden başlayarak günümüze kadar Mescid ve Câmilere yüklenen en önemli sosyal ve kültürel rollerden biri, bu mekânların yaygın din eğitimi faaliyetlerine ev sahipliği etmesidir. Câmler öteden beri İslam toplumunun kalbini ve ruhunu temsil etmişler ve toplumun eğitilmesi için bir üs ve ictimâî bir eğitim merkezi mesabesinde olmuşlardır. Câmler aynı zamanda sosyalleşme alanlarıdır. Halka açık olarak sürdürülen hat meşki, Kur’ân eğitimi, öğretimi ve ezberlenmesi, ilim halkaları, hitâbet ve vaaz gibi sosyal eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü yaygın eğitim-öğretim kurumlarıdır. Zaman içerisinde buhârîhânlık, şifâhânlık başta olmak üzere, imâmet ve hitâbet, duâhânlık, kürsü şeyhliği, salavât-ı şerîfehânlık, İhlas-ı şerîfhânlık, Sûre-i Mülkhânlık, Sûre-i Yâsîn-i şerîfhânlık gibi birçok vazife ihdas edilerek câmler, çok yönlü yaygın eğitim ve öğretim kurumları haline getirilmiştir.

Osmanlılarda câmlerde devam eden yaygın din eğitimi faaliyetlerinin bir parçası da “kürsü şeyhliği” uygulamasıdır. İslam Tarihinde özellikle medreselerin kurulması ve yayılmasıyla birlikte örgün eğitime geçilmiş de, câmler hiçbir zaman eğitim ve öğretim mekânı olma rolünü kaybetmemiştir. Câmlerde icrâ edilen vaaz ve hutbeler, câmi dersleri ve değişik dînî-ilmî uygulamalar, toplumun genel bilgi ve görgü seviyesini yükseltme

¹ Fermanlarla beratların ve bazı evrâk ve resmî kayıtların sıhhatini temin için tasdik alâmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu işaretin yazılmasına “sah çekmek” denilirdi. Fermanlarla beratlarla ve sadaret makamından yazılan buyrultulara ilk zamanlarda bizzat Sadrâzamlar sah çekerlerdi. Sonradan bu işaret Beylikçiler tarafından ve diğer evrak üzerine dairedaki alakalılar tarafından çekilirdi. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 91.

² BOA, C. MF., 3/121.

³ Önkal, “Câmi”, *DİA*, VII, 46.

bağlamında yaygın din eğitime katkı sunmaya devam etmiştir. Osmanlı’da, büyük ve cemaati kalabalık olan selâtîn câmilerinde¹ halka vaaz ve nasihat etmek üzere kendilerine “kürsü şeyhi” veya “Cuma vâizi” denilen vaizler tayin edilirdi. Pâdişâhlar tarafından tayin edilen bu vâizlerin ulemadan olması esastı. Kürsü şeyhlerinin sahip olduğu kadroya/cihete de kürsü şeyhliği adı verilmekteydi.² 1726 yılına kadar on bir câmi ile sınırlı kalan kürsü şeyhliği uygulaması, ilerleyen dönemlerde merkezden taşraya doğru genişleyerek vilâyet ve sancak merkezlerinde de kurulmuş, bu kapsamda Bulgaristan, Yunanistan, Irak ve Suriye gibi beldelerde de kürsü şeyhlikleri ihdâs edilmiştir. Kürsü şeyhlikleri ilk dönemlerde sultanlar, sadrâzamlar, sultanların eş ve anneleri tarafından ihdâs edilirken, sonraki dönemlerde değişik vakıflar tarafından da ihdâs edilmeye başlanmış ve giderleri bu vakıflarca karşılanmıştır.³ Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi Edebiyât-ı Osmâniye Müderrisi Mehmed Emin Efendi, yazdığı bir makalede kürsü şeyhliğini açıklamıştır. Onun bu yazısı kürsü şeyhliği ile ilgili olarak kaleme alınmış en erken makâledir ve daha Osmanlı döneminde yazılmıştır.⁴ Ulaşılabilen belgelerden anlaşıldığı kadarıyla birçoğu *Kitâbü’ş-Şifâ* ile yakından ilgili olan, bu eseri okuyan-okutan kürsü şeyhlerinde aranan bazı ortak nitelikler vardır. Herşeyden önce bu göreve atanacakların ulemâdan olmaları, ilim ve istidat sahibi, muktedir, ehil, müstehak, vazifeyi hakkıyla yerine getirebilecek nitelikte, ahlak ve istikâmet sahibi, Müslümanları gaflet uykusundan uyandıracak evsâfta olmaları aranmıştır.⁵ Eldeki bilgi ve belgeler incelendiğinde kürsü şeyhlerinin medrese tahsiline sahip oldukları, çeşitli âlimlerinden ilim tahsil ettikleri, aralarında hafızlık, kırâat ve Arapça gibi belli sahalarda mâhir olanlar olduğu, kendilerinin de icâzet verecek bir konumda oldukları tespit edilmiştir. Kürsü şeyhleri arasında daha sonra gerekli imtihanları vererek dersiâm mertebesine nâil olanlar olmuştur.⁶ Terceme-i hâl evraklarına ulaşılabilen kürsü şeyhleri arasında birçok temel eserin yanında *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı uzun yıllar tahsil eden âlimler vardır.⁷ Vefatlarının ardından geride bıraktıkları eserler de kürsü şeyhlerinin ilmî

¹ Pâdişâhlar, hanım sultanlar ve şehzâdeler tarafından yaptırılan câmilere denilir. Bunlar genellikle bulundukları yerin en büyük câmileridir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 2754.

² Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 345; Ayverdi, a.g.e., II, 1854.

³ Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, s. 121.

⁴ Bkz. Mehmed Emin, “Kürsü Şeyhliği”, s. 88-89.

⁵ Başkurt, a.g.m., s. 130.

⁶ İMMA, *Kürsü Şeyhi Abdulkâdir Efendi’nin terceme-i hâl evrâkını hâvî zarf*, no. 885.

⁷ İMMA, *Câmi-i Atik Kürsü Şeyhi Mehmed Hulûsî Efendi’nin terceme-i hâl evrâkını hâvî dosya*, no. 911; *Mustafa Şükrü Efendi’nin terceme-i hâlini hâvî zarf*, no. 885.

yönleri ile ilgili fikir vermektedir. Selim Karahasanoğlu, Ayasofya Câmii Kürsü Şeyhi İspirîzâde Ahmed Efendi'nin terekesine ulaşmış ve neşretmiştir. Tereke listesinde değişik ilim dallarıyla ilgili birçok eserin yanında 1 adet *Kitâbü's-Şifâ* de bulunmaktadır ve bu esere 750 akçe değer biçildiği görülmektedir.¹ Kürsü şeyhlerinin asıl görevleri vaaz ve nasihat yoluyla Müslümanları aydınlatmak idi.² Bu durum belgelere, “*vaaz ve nasihatla bulunmak üzere...*”³, “*halka ilim ve vaaz veren*”⁴ gibi ifadelerle yansımıştır. Bunun yanında vakıf sahiplerinin kürsü şeyhlerinden vaaz ve irşad dışında ders vermelerini, vazifeli oldukları câmilerde dersiâmlık, *Buhârî*, *Müslim* ve *Kitâbü's-Şifâ* okuyuculuğu yapmalarını, müftülük imamlık ve hatiplik, duâ-hânlık, cüz-hânlık ve şeyhülkurrâlık dersiyle devirhânlık ve Buhârî Reisliği gibi görevlerden birini ya da birkaçını aynı anda yerine getirmelerini isteyebilirlerdi. 5 Şevval 1329 (29 Eylül 1911) tarihli bir arşiv belgesinde, Ali Rıza Bey ismindeki bir şahıs hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Belgeye göre, 10 Zilkâde 1281'de (6 Nisan 1865) İstanbul'da doğan Ali Rıza'nın babası, Hacı Hâfız Hüseyin Hüsnü Efendi, kürsü şeyhi ve şifâhândır.⁵ Daha önce temas edilen Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi de (ö. 1917) aynı şekilde Ayasofya Câmi-i Şerîf'inde hem kürsü şeyhi hem de *Kitâbü's-Şifâ* müderrisidir.⁶ Kürsü şeyhleri selâtîn câmilerin dışında, Pazar günleri Topkapı Sarayı'nda pâdişâhın annesi, hanımları, çocukları, hizmetçi câriyeler ve hadım ağalarının⁷ bulunduğu Dârüssaâde⁸ olarak bilinen Harem-i Hümâyûn ehavâtına mahsus *Kitâbü's-Şifâ* okuma, Harbiye Dâiresi'nde *Kitâbü's-Şifâ* okuma görevlerini de yerine getirirlerdi.⁹

Osmanlı'da Câmilerde başlayan ve yaygınlaşan *Kitâbü's-Şifâ* okuma, okutma geleneği aynı zamanda bu dersi veren dersiâm efendiler tarafından başta türbeler olmak

¹ Karahasanoğlu, “1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular”, s. 116.

² BOA, C. MF., 67/3320. 25 Cemâziyelâhir 1238 (9 Mart 1823) tarihli belge, Boğazlıyan Kasabasındaki bir câmiye vaiz ve kürsü şeyhi tayini ile ilgilidir. Söz konusu vakıf, 15 Recep 1170 (5 Nisan 1757) tarihinde kurulmuş olup, tayin edilen kürsü şeyhi el-Hâc Ahmed Efendi'dir.

³ BOA, A. MKT. MHM., 213/8 (9 Şaban 1277/20 Şubat 1861).

⁴ BOA, A. MKT. NZD., 257/79 (9 Zilkâde 1274/21 Haziran 1858).

⁵ BOA, DH. SAİDd., 179/403.

⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 239.

⁷ Saraylarda harem bölümünde hizmet eden kısırlaştırılmış erkek, harem ağası. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1155.

⁸ Dârüssaâde, Osmanlı Pâdişâhlarının İstanbul'da kaldıkları Topkapı Sarayı'nda özel hayatlarının geçtiği kısmın adı olmuştur. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 646.

⁹ Başkurt, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği”, s. 135.

üzere muhtelif mekânlarda hatim olarak da okunulagelmıştır. Ancak *Kitâbü’ş-Şifâ* derslerinin en çok yaygınlık kazandığı yerler ise hiç şüphesiz câmiler idi. Bu belki de câmilerin, İslam kültür ve medeniyetindeki merkezî konumunun bir neticesidir. Osmanlılar döneminde pâdişâhlar ve hanedân mensupları tarafından inşa ettirilen büyük câmilere “selâtîn câmileri”, vezirler veya diğer devlet ricâli tarafından yaptırılan orta büyüklükteki câmiler bânîsinin adına izâfe olunarak sadece “câmi” ve küçük olanlara da “mescid” denmiştir.¹

İstanbul’da bir dönem özellikle selâtîn câmilerin tam bir ilim ve kültür merkezi gibi çalıştığı görülmektedir. Selâtîn câmilerinin tamamına, diğer câmilerin geneline ve bazı mescidlere şifâhânlık tevcihînin yapılmasının bir devlet geleneği halini aldığı anlaşılmaktadır. Bu durum bazı arşiv belgelerinden rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Arşivde yer alan bazı ödeme tahvillerinde, genel bir ifade kullanılmak suretiyle “*selâtîn-i izâm cevâmi-i şerîfelerinde*” denilerek câmilere işaret olunmuştur. Bu ifade, o gün için selâtîn câmilerin tamamında *Şifâ-i Şerîf* cihetinin bulunduğunu göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, 17 Mayıs 1823’e tekâbül eden bir belgede şöyle denilmiştir: “*Tezkiresi virile. Dâde 6 Ramazan sene [12]38, Bâis-i tahvîl-i hurûr budur ki, İş bu bin iki yüz otuz sekiz senesi Şa’bânü’l-muazzamı şehriyesi olmak üzere selâtîn-i izâm câmi-i şerîflerinde Şifâ-i Şerîf kırâat eden ders-i âmm efendilere ta’yîn buyurulan iki yüz on kuruşu hâlen veznedâr Ağa tarafından ahzımızı müş’ir iş bu tahvîl i’tâ olundu. Şaban sene [1]238. Kethüdâ²-yı Veliyyü’n-ni’amî, [Mühür] es-Seyyid Mehmed Emin.*”³ Belge, selâtîn câmilerinde *Kitâbü’ş-Şifâ* okuyan şifâhânların, 1238 yılı Şaban ayına tekâbül eden 210 kuruş maaşın, Şeyhülislâm Kethüdâsı tarafından teslim alındığını göstermektedir. Başka yıl ve aylara ait tahviller de bulunmaktaysa da çok yer tutacağından burada ayrıntılı olarak zikredilmemiştir.⁴

Bazı ödeme belgelerinde selâtîn câmileri ile birlikte bazı devlet kurumları da zikredilebilmektedir. Mesela 12 Temmuz 1839’e denk gelen bir arşiv belgesinde selâtîn

¹ Önkal, “Câmi”, *DİA*, VII, 47.

² Eskiden büyük devlet adamlarının, zenginlerin işlerini gören kimse, kâhya anlamında kullanılır bir tabirdir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1685.

³ BOA, C. MF., 153/7622.

⁴ Bkz. BOA, C. MF., 123/6103; BOA, C. MF., 54/2680; BOA, C. SM., 2/81.

câmilerin yanında bâb-ı fetvâ da zikredilmiştir. Belge şu şekildedir: “*Ma’rûz-ı dâîleridir ki¹, Cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîye ve selâtîn-i izâm cevâmi’-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf kırâatına me’mûr yedi aded hâce efendilere Hazîne-i Âmire-i Mâliye'den tahsis buyurulan iki bin beş yüz otuz bir kuruş işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi'ne mahsûb hazîne-i mezkûreden makbuzum olduğunu müş’ir işbu hülâsa i’tâ olunmuştur. [Mühür] Es-Seyyid Mehmed Emin.*”² 29 Rebûlâhir 1255.”

Bazen de özellikle İstanbul ile ilgili umûmî lafızlar kullanılarak *Kitâbü’ş-Şifâ* hizmetine dikkat çekilmektedir. Bunlardan 27 Ocak 1833’e tekâbül eden 1248 yılı Şaban ayı ödemesine işaret eden belge şu şekildedir: “*Tezkiresi virile, Bâis-i nemîka³ oldur ki, Şevketlû, Mehâbetlû, Kudretlû, Atûfetlû, Pâdişâh-ı âlem-penâh Efendimiz Hazretleri’nin Hazîne-i Âmireleri’nden İstanbul’da mahâll-i ma’dûdede Şifâ-i Şerîf tilâvet eden yedi aded hâce efendiler dâîlerine beher mâh ta’yîn ve mahallerine teslim olunmak üzere hâlen mesned-ârâ-yı fetvâ-penâhî Devletlû İnâyetlû Efendimiz Hazretleri taraflarına irsâli mu’tâd olan iki yüz on kuruş kırk sekiz senesi Şa’bünü’l-mu’azzamî mâhiyesine mahsûben hâlen veznedârbaşı Seâdetlû Efendi yedinden ahz olunmağla işbu tahvîl i’tâ olundu. [Mühür] Mehmed Emin.*⁴ Tezkire dâde⁵, Fî 6 Ramazan sene [12]48.” Belgelerdeki “muayyen yerler”, “mahall-i ma’dûde” kayıtları *Kitâbü’ş-Şifâ* tevcihlerinin belirli bir sistem içerisinde yürütüldüğü izlenimini vermektedir.

Çoğu belgede ise *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın kırâat edildiği veya hatmolunduğu câmiler açıkça belirtilmiştir. Belgelerde zikri geçen câmilerden tespit edilebilenler şunlardır:

3. 1. 1. Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî

Osmanlı ilim geleneğinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunması ve hatmedilmesi

¹ Eskiden yüksek bir makama sunulan dilekçelerin veya büyük kimselere takdim edilen yazıların, ârızaların başına saygı ve tevâzu belirtmek maksadıyla yazılan klişe sözler vardır. Bkz. Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1969. Burada “*Ma’rûz-ı dâîleridir ki*” ifadesi; “*Duâcınızın dileğidir ki*” anlamında kullanılmıştır. Ulemâ tarafından Şeyhülislâmlıkta bulunmuş olanlara hitaben yazılan kâğıtlarda resmî elkab olarak kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 412.

² BOA, C. EV., 8/390.

³ Arapça nemk “yazmak”tan nemîka: Mektup. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2358.

⁴ BOA, C. MF., 89/4447.

⁵ Farsça “dâden” yani “vermek” ten dâde: Sonuna geldiği kelimelere vermiş, verilmiş anlamı katarak Farsça usulü ile birleşik sıfatlar yapar. Yukarıda, tezkire veren anlamında kullanılmıştır. Kelime için bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 619.

geleneğinin sürdürüldüğü en önemli merkezlerden ikisi hiç şüphesiz Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere Haremleridir. Osmanlı'nın bu iki mübarek beldeye ayrı bir önem verdiği âşikârdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de Osmanlı'nın ihtimamına işaret eden birçok belge bulunmaktadır. Mesela evkâf defterleri tasnîfindeki 32282 numaralı defterde, 1263 (1847) senesinde cihet sahibi bazı dersiâmlara aylık olarak verilen maaş miktarları zikredilmiş bulunmaktadır. Defterde, “*Cennet-mekân Sultân Mahmûd Hân aleyhi'r-rahman ve'l-ğufrân Hazretleri'nin hayrât-ı celîlelerinden Harem-i Şerîf'de vâki' mahallerde Eczâ-i Şerîf¹, Şifâ-i Şerîf, Buhârî-i Şerîf ve Delâil-i Hayrât okuyan hocaların ayrıca mezâhib-i selâse müderrislerinin*” maaş tutarları ay ay gösterilmiştir. Okunan kitapların “*beher yevm subh ve mesa'*” yani hergün sabah ve akşam okunduğu kaydı zikredilmiştir. “*Harem-i şerîf'te vâki' mahallerde*” ifadesinin kullanılması sadece bir yerde okunmadığını harem-i şerîf dâhilinde muhtelif mekânlarda şifâhânlık vs. cihetlerin bulunduğunu göstermektedir. Bu durum sadece Mekke-i Mükerreme'de bile birden fazla *Kitâbü'ş-Şifâ* tevcihinin söz konusu olduğunu hissettirmektedir. Bir diğer dikkat çeken husus da Osmanlı'nın vakıf uygulamalarının Haremeyn'e kadar uzanmasıdır. Pâdişâhların, Vâlîde Sultanların ve onların aile efrâdının, bizzat kendi kurdukları vakıflar aracılığı ile Mekke-i Mükerreme'nin ve Medîne-i Münevvere'nin hizmetine koşturdukları görülmektedir. Ayrıca defterde *Kitâbü'ş-Şifâ* okuma cihetinin yarım (nisf) diye isimlendirilmiş olduğu görülmektedir. Bu durum vakıf defterlerinde sıkça gördüğümüz bir uygulamadır. Vakıf sahibinin kimi zaman bir vazifeyi iki veya daha fazla kişiye tevcih ettiği söz konusu olabilmektedir. Böyle bir durumda o görev için tahsîs edilen ödenek ilgili kişiler arasında pay edilmektedir. Defterde nisf görevle ve aynı maaşla *Kitâbü'ş-Şifâ* okuyan Çerkez Osman Efendi ile Kırımlı Ömer Efendi'nin de bu görevi paylaşmış oldukları ifade edilmektedir.²

Heremeyn'de *Kitâbü'ş-Şifâ* okunduğuna dâir bir başka arşiv belgesi de bir muhâsebe defteridir: “*Muhâsebe Defteri: 1. Ahmed'in Mısır'da, Mekke ve Medine*

¹ Bu ifade ile Kur'ân cüzleri kastedilmektedir. Osmanlı yaygın din eğitiminde camilerde istihdâm edilen vazife çeşitlerinden birisi de cüzhânlıktır. Cüzhânlar camilerde Kur'an hatmetmekle görevlendirilmiş kimselerdir. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde yer alan 2162, 2163 ve 2299 numaralı defterlerde yer alan cüzhânlık kayıtlarına ileride işaret edilecektir. Hatta bazı Osmanlı câmilerinin müstemilâtı içerisinde cüzhânelerin inşa ettirildiği bilinen bir husustur. Bkz. Eyice, “Eyüp Sultan Külliyesi”, *DİA*, XII, 10.

² BOA, *EV. d.*, No. 32282.

Haremlerinde Şifâ-i Şerîf okuyacaklar için tesis ettiği vakfın Medine Vilâyeti karyelerinden birine verilen hilali resminden ve Menûfiye Vilâyeti dâhilindeki bazı karyeler mahsûlâtından vuku‘ bulan vâridâtı ile Harem-i şerîf’te vâki Şifâ-i Şerîf okuyanlar ve Haneî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî Mezheplerine sâdik olan imam ve hatibler, Beytullahtaki Harem-i şerîfteki muvakkitler, dört mezheb makamlarında tekbir getirenler, Harem-i şerîf müezzinleri, Mekke Haremi ve dört makam ve müteferrik makamlar ferraşları¹, kandil yakanlar, Harem-i şerîf hademesi ve kapıcıları, Harem-i şerîf kapılarının süpürücüleri ve sâire vazîfe sahiplerinin mevâcibleri masrafları ve vakıf levâzım ve mühimmâtı için vuku‘ bulan mübâyaat masrafları...” (Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa ve Evkâf Müfettişi Ömer b. Haneî’nin mühür ve imzası vardır.)²

3. 1. 2. Ayasofya Câmii

Ayasofya Câmî-i Kebîr’ini Osmanlı ilim geleneğinde öne çıkaran hususlardan biri de “Cuma vâizleri/kürsü şeyhleri” silkine dâhil olan kürsü şeyhliği cihetinin en üst derecesinin, en tepe noktasının bu câmî kabul edilmesidir.³ Ayasofya kürsü şeyhleri çeşitli vezir, şehzade, valide sultan ve pâdişâh câmilerinde vaizliklerde bulunduktan sonra bu göreve getirilirlerdi. Bu âlimler, o dönemde genellikle sadece Arapça olarak okunan ve Türkçe açıklaması yapılmayan hutbeleri cuma namazından sonra yaptıkları vaazlarla halka açıklarlardı. Kürsü şeyhleri Şeyhüslâmlik makamı tarafından tayin edilir ve kendilerine vakıf gelirlerinden dolgun ücret ödenirdi.⁴ Ayasofya şeyhleri protokolde en önlerde yer alırlardı. Cûlus ve mevlidlerde, şehzadelerin “bed’-i besmele”⁵ ve sünnet şenliklerinde, sultan düğünlerinde, câmî, medrese vb. açılışlarında yapılan merasimlerde de hazır bulunurlardı. Hükümdarlarla birlikte sefere katılırlar, yol boyunca zaman zaman sohbet ederlerdi. Bu konularda Osmanlı vekayî-nâmelerinde dikkate değer örnekler bulunmaktadır.⁶

Arşiv bilgileri, Bizans devrinde İstanbul’un en büyük kilisesi iken fetihten sonra

¹ Yerleri süpürüp temizlemekle görevli kimsedir. Eskiden Kâbe-i muazzama’yı süpürenler, câmî, imâret vb. yerlerin temizliği ile görevli bulunanlar için kullanılırdı. Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, I, 957.

² BOA, TS.MA.d./1696.

³ Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, s. 144.

⁴ İpşirli, “Ayasofya Kürsü Şeyhliği”, *DİA*, IV, 224.

⁵ Genel anlamda çocukların okula başlama törenini ifade eden bir tabirdir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 319.

⁶ İpşirli, *a.g.md.*, s. 224.

şehrin baş câmii haline getirilen ve etrafında zamanla bir külliye teşekkül eden Ayasofya'nın, Osmanlı'da sürdürülen yaygın din hizmetleri açısından önemli bir konuma sahip bulunduğunu işaret etmektedir. Zira Ayasofya Câmii'nin *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimleri açısından da önemli bir mevkiye sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

28 Receb 1310 (15 Şubat 1893) tarihli bir arşiv vesîkasında ise, Ayasofya Câmii Kürsü Şeyhi Mehmed Hilmi Efendi'ye Mecidi Nişanı verilmesi söz konusu edilmiştir.¹ Bu belgede zikredilen Mehmed Hilmi Efendi'nin aynı zamanda dönemin şifâhânlarından olması kuvvetle muhtemeldir. Zira 1 Şevval 1312 (28 Mart 1895) tarihli bir telgrafla, Fâtih dersiâmlarından Mehmed Hilmi'nin, Eyüb'te Hz. Hâlid Türbesi *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini talep ettiği görülmektedir.²

12 Receb 1245 (7 Ocak 1830) tarihli bir vesîkada, Lebibe Hanım Vakfı'ndan deruhte edilmek üzere, Ayasofya Câmii'ne şifâhânlık tevcihi konu edilmektedir: “*Ma'rûz-ı dâîyeleridir ki, Ber-vech³-i meşrûta mütevelliyesi⁴ olduğum vâlid-i mâ-ceddim sadr-ı a'zam-ı esbak Ragıb Mehmed Paşa merhumun mahmiye-i İstanbul'da Koska nezdinde binâ ve ihyasına muvaffak oldukları kütüphâne-i nazîfesi vakf-ı şerîfleri mülhakatından kerimesi merhume Lebîbe Hanım Vakfı'ndan yevmî altmış akçe vazife ile haftaada iki gün Ayasofya-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf kırâat ve tedris eylemek üzere vakf eylediği dersiyeye mezkûreye mutasarrıf olan ders-i âmm Ahîshavî Ali Fikri Efendi bi-emrillâhi Teâlâ fevt olup dersiyeye-i mezkûre mahlûl ve hizmet-i lâzimesi muattal olmağla şart-ı vâkıf⁵ üzre haftada iki gün Ayasofya-i Kebîr'de sâbıkû'z-zikr Şifâ-i Şerîf kırâat ve tedris olunmak şartıyla bâis-i arz-ı ubudiyet müteveffâ-yı mûmâ ileyhın oğlu Mehmed Said Efendi dâîlerine bâ⁶-işâret-i aliyye tevcih ve yedine berat-ı âlî-şân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-*

¹ BOA, İ. TAL., 13/1310/B-072.

² BOA, Y. MTV., 117/4.

³ Farsça ber; “üzere” ve Arapça vech; “yüz, yön, taraf” ile ber-vech: Farsça usulü ile yapılan tamlamalarda kullanılarak, önüne geldiği kelimeye, “olduğu üzere, olduğu gibi, olarak” anlamları katar. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 346.

⁴ Arapça, tevellî “bir işi üzerine almak” kökünden mütevellî: Bir vakfı vakfedenin koyduğu şartlara göre yöneten kimse. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2300.

⁵ Vâkıfın vakfı yaparken izhâr ettiği arzu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 310.

⁶ Farsça bâ, bazı Arapça ve Farsça kelimelerin önüne gelerek zarf foksiyonunda şekiller yapan “ile” anlamında ön ektir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, I, 252.

i men lehü'l-emrindir. Bende Lebîbe mütevellîye-i vakf-ı mezbûr."¹

Aynı şekilde Tokatlı Şerîf Efendi de 200 kuruş maaşla Ayasofya Câmî-i Şerîf'inde *Kitâbü'ş-Şifâ* dersleri vermiştir.²

Huzûr-ı Hümâyûn müezzinlerinden Dağıstânlı Mustafa Efendi Ayasofya-i kebîr Vakfı'ndan meşrû şifâhânlık görevini icrâ etmiş, sonra bu görev kendisinden ref' olunarak Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi'ye tevcih edilmiştir. Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi Bâyezîd-i sahn dersiâmlarındandır ve kendisine tevcih edilen *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini Ayasofya Câmîi'nde 200 kuruş maaşla icrâ etmiştir.³

Sürmeneli Mustafa Efendi, Beyazîd dersiâmlarından olup 200 kuruş maaşla Ayasofya-i Kebîr Câmîi'nde şifâhânlık yapmıştır.⁴

Bir başka vesîkada ise, Ayasofya'da *Kitâbü'ş-Şifâ* okutma vazîfesinin konu edildiğini ve Baфра'da kurulan bir vakfın hizmetlerinin İstanbul'daki Ayasofya'ya kadar uzandığını görmekteyiz. Yazısından Enderûn eğitimi aldığı anlaşılan Âyişe ismindeki hanımefendi, 12 Mart 1819 tarihine tekâbül eden arzuhâlinde şöyle demektedir: “*Der⁵-i devlet-mekîn⁶e arz-ı dâî-i Kemîneleridir⁷ ki, bâ-berat-ı şerîf ve bâ-şart-ı vâkıf mütevellîyesi olduğum Baфра'da vâkı' zevcim müteveffâ Ali vakf eylediği kantara zam ve ilhâk eylediğim vakf-ı nükûd⁸ ve vakf-ı mezbûra mülhak⁹ ve vakf-ı mezbûrun şurûtuyla meşrû olup ancak nükûd-ı mezkûrenin ribhinden yevmî altmış akçe Ayasofya-i Kebîr'in ders-i âmmlarından Mardinî es-Seyyid Mahmud Efendi'ye Ayasofya-i Kebîr'de küllü yevm Şifâ-yı Şerîf talebe-i ulûma okutmak şartıyla ve hâsıl olan sevâbı zevcim müteveffâ Ali*

¹ BOA, C. MF., 28/1395.

² İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 180; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 19.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 290. Ayrıca bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 239.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 218 (Defterde 208'den itibaren sıra numarası verilmemektedir. Söz konusu şifâhân'ın sırası 218'e denk gelmektedir.)

⁵ Farsça, kapı anlamındadır. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I, 682.

⁶ Oturaklı, güçlü, itibarlı, vakar ve nüfûz sahibi anlamında kullanılmıştır. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2013.

⁷ “Arz-ı dâî-i kemîneleridir ki” ifadesi “Değersiz duâcınızın dileğidir ki” anlamına gelmektedir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 1970.

⁸ Geliriyle hayır yapılmak üzere vakfedilmiş paralar nükûd-ı mevkûfe olarak isimlendirilmektedir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2394.

⁹ Arapça ilhâk masdarından, bir bütüne sonradan katılmış, eklenmiş, ilâve edilmiş anlamlarına gelmektedir. Mülhak vâkıf denildiğinde ise Evkâf Nezâreti'nin kontrolünde mütevellîleri tarafından idâre edilen vakıflar anlaşılır. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2229.

Ağa'nın rûhiyçün ve bi'l-cümle emvât-ı mü'minîn ve ümmet-i Muhammed'in âsâyişiçün duâ itmek şartıyla vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olanlar virmek şart eylediğim vakfın mezkûr Mardinli es-Seyyid Mahmud Efendi bunca zamandır dersiye-i mezkûreye devâm ve vazîfe-i muayyenesi yevmî altmış akçe bi't-tamâm isti'fâ ve ahz idivir lâkin yedinde berat-ı şerîfi olmayup merâhim¹-i aliyyelerinden mercûdur ki vakf-ı mezbûrun kaydı kaleminden derkenâr² buyurup kuyûd ve şurûtuna nazar buyuruldukda merkûm es-Seyyid Mahmud Efendi'nin yedine cihet-i mezkûre için bir berat-ı şerîf-i âlî-şân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında ol ki vâki'u'l-hâldir bi'l-ibtihâl pâye-i serîr-i a'lâya arz olundu. Bâkî fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis aşar li-Cümâde'l-evvel sene elf ve mieteyn ve erba' ve selâsîn. Bende Âyişe Enderûn-ı Hümâyûn'dan muhrec mütevellîye-i vakf-ı mezbûr."³ Yazıdan anlaşıldığına göre, Ayasofya-i Kebîr dersiâmlarından Mardinli es-Seyyid Mahmud Efendi, anılan câmide hergün talebelere *Kitâbü'ş-Şifâ* okutmaktadır. Bu maksadı îfâ için, "*talebe-i ulûma okutmak*", "*tilâvet ve ta'lîm*" ifadeleri kullanılmış olması önem arz etmektedir. Ancak, söz konusu dersiâmın elinde bu cihet için berat bulunmamaktadır ve Âyişe hanım, vakıf mütevellîsi sıfatıyla söz konusu beratın verilmesi için talepte bulunmaktadır. 23 Mart 1819 tarihinde telhis edilen söz konusu arzuhâlin gerekli bürokratik işlemlerden geçirilerek 24 Mart 1819'da Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'ye⁴ (ö. 1262/1846) arz edildiği anlaşılmaktadır: "*Vâkıfe-i mezbûrenin bin iki yüz otuz dört senesi Rebî'u'l-âhiri'nin gurreci günü târihiyle müverrah ve sene-i mezkûr Cemâziye'l-evvelî'nin beşinci günü bâ-fermân-ı âlî Anadolu Muhâsebesine kayd olunan vakfiyye-i ma'mûlün bihâsında vâkıfe-i mezkûrenin nükûdunun hâsıl olan nemâsından mahmiye-i İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Câmi'-i Şerîfi'nde Şifâ-i Şerîf tilâvet ve ta'lîm idüp hâsıl olan sevâbını vâkıfenin ve ebeveyninin ve cemî'-i mü'minîn ve mü'minâtın ruhlarına ihdâ eyleyüp mukâbelesinde yevmî altmış akçe vazife virile diyü şart ve ta'yîn eylediği mestur ve musarrah olup henüz kimesneye deruhde ve berat olunmamıştır. Lâkin cihet-i mezbûrun medâr-ı aslîsi ilm-i şerîf olmağla Fazîletlû*

¹ Merhamet kelimesinin çoğul şekli olup merhametler, acımlar anlamında kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2035.

² Resmî dairelerce kâğıtların, arzuhallerin alt taraflarına o işe müteallik olarak yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 427.

³ BOA, C. EV., 459/23227.

⁴ Osmanlı Devleti'nin yüzüncü şeyhülislâmı olup, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid zamanlarındaki şeyhülislâmlığı toplam 17 yıl 6 ay kadar sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. İpşirli, "Âsım Efendi, Mekkîzâde", *DİA*, III, 478.

Semâhatlû Şeyhülislâm Mevlânâ Efendi Hazretleri'nin işâret-i aliyyelerine muhtâcdır emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultân Hazretleri'nindir.” Fî 26 Cemâziyelevvel sene 1234. *Mühri mutâbıkdır, Emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultânım Hazretleri'nindir.* Fî 26 Cemâziyelevvel 1234. *Sahh. İşâretleri mücebince tevcîh olunmak buyuruldu.* Fî 27 Cemâziyelevvel sene [12]34.”¹ Sonuçta, aynı belgede yer alan “Mücebince amel buyurulmak mercûdur. ed-Dâî Mekkîzâde Mustafa Âsım ufiye anhumâ” ifadesinden, söz konusu talebin, bizzat dönemin Şeyhülislâmı tarafından uygun görülerek onaylandığı anlaşılmaktadır.

3. 1. 3. Balıkesir Hoca Ali Câmîi

Balıkesir merkezinde bulunan, Hacı Ali Câmîi veya Alibey Câmîi olarak bilinen ve 1319/1901 tarihinde bina edilen Hoca Ali Câmîi'nde *Şifâ* hatminin yapıldığı, zamanın Karesi Gazetesi'nde yer alan bir ilandan anlaşılmaktadır.² İlan şu şekildedir: “*Buhârî ve Şifâ-i Şerîf Hatmi, Ordumuzun muvaffakiyeti ve şühedâ-i İslâmiye'nin şâdî-i rûhu için ulemâ-i muhterememiz tarafından Buhârî-i Şerîf, Şifâ-i Şerîf kırâat ve hatmedilerek, Cuma günü dahi (1 Ocak 1915) Hoca Ali Câmî-i Şerîfi'nde büyük bir cemaat huzurunda Müftü Efendi Hazretleri tarafından Arapça pek beliğ bir hatim ve muvaffakiyet duası irad edilmiş ve askerlerimizin mansûr ve muzaffer ve düşmanlarımızın yakında makhûr ve perişan olmaları duaları da Dergâh-ı İzzet'e ref' ve îsâl olunmuştur.*” İleride bu ilanla ilgili bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Burada, *Kitâbü's-Şifâ*'nın Hoca Ali Câmîi'nde okunmuş ve hatmedilmiş olduğunu göstermesi nedeniyle zikredilmiştir.

3. 1. 4. Bâyezîd Câmîi

İstanbul'un Bayezid semtinde bulunan ve Sultan II. Bayezid tarafından yaptırılmış olan Beyazîd Câmîi de öteden beri *Kitâbü's-Şifâ* okumalarına ev sahipliği yapmıştır. 29 Zilhicce 1250 (28 Nisan 1835) tarihli bir hatt-ı Hümâyûn belgesinde Beyazîd Câmîi'nde *Kitâbü's-Şifâ* müzâkere eden Kayserili Said Efendi'ye Tarîkat-i Nakşibendiye usûlünü icrâ ile talebeye din eğitimi vermek ve halkı irşad etmek üzere Hacıbektâş-ı Velî Hangâhı Şeyhliği ve Vakfı tevliyetinin tevcîhi ile önceki Şeyh Hamdullah Efendi'nin

¹ BOA, C. EV., 459/23227.

² Nesimi Yazıcı, “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat”, s. 127. (Yazıcı, söz konusu ilanın, Karesi Gazetesi'nin 17 Safer 1333/1915 tarihli ve 37 numaralı sayısında neşredildiğine işaret etmiştir.)

itlâkından bahsedilmektedir. Bir hayli yıpranmış vaziyette olan, bazı yerleri yırtık ve okunaksız olan belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “... dergâh-ı mezkûre şeyhi olacak zât ehil ve erbâb yani ulûm-ı zâhire ve bâtine ashâbından olup da hem tarikat-ı nakşibendiyye usûlünü icrâ ve hem tadrîs-i ulûm-ı dîniye ve icrâ-yı nasâyih-i şer’iyye-i müessire iderek Ehl-i Sünnet’den olan dervîşân ve talebe-i ulûmun ictimâıyla orada bulunan ahâlînin [silik] ıslâh ve irşâdî sûretlerine muvaffak olması me’ûl olunur zevâtdan bulunması mütâlaasıyla öyle bir münâsip zât-ı şerîf taharrî ve mülâhaza olundukda efendi-i müşârun ileyh Hazretleri’nin manzûr-ı âlî buyurulmak için ba’s-i savb-ı devletleri kılınan bir kıt’a tezkirelerinden müstefâd olduğu üzere Ramazân-ı Şerîflerde Sultan Bâyezîd Hân-ı Velî Câmi-i füyûzât-ı sâtı’ında Şifâ-i Şerîf müzâkere eden Kayseriyyeli Said Efendi dâîleri hem ashâb-ı ilm ve kemâlden ve hem tarikat-ı alîyye-i Nakşibendî müstahiklerinden sâlih ve dindâr bir zât mehâsin-girdâr olarak tamâm meşihat-ı mezkûreye sezâvâr görünmüş ve kendisinden istimzâc etdirildikde kendüsi bu [yırtık] her halde emr ü İrâde hazret-i mülûkâneye imtisâl ve mütâba‘at farîza-i zimmeti olduğundan ne vechile emr ü İrâde-i seniyye buyurulur ise öylece hareket edeceği [yırtık] mezkûra azîmeti takdîrinde Kayseriyye’deki iyâl ve evlâdını dahi oraya celb ve tavnin idüp...”¹

3. 1. 5. Bezmiâlem Vâlide Sultan Câmi

Dolmabahçe Câmi olarak da bilinen ve XIX. (XIII) yüzyıla ait olan câmi, anlaşıldığına göre bir dönem *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu câmide bir dönem *Şifâ-i Şerîf* derslerinin yapıldığı M. Yaşar Kandemir’in naklettiği şu hâdiseden anlaşılmaktadır: “Bu satırları kaleme aldığım günlerden birinde, Eyüp Sultan Câmi’ndeki dersimden sonra, Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Vakfı’nın mütevelli heyetinde bulunduğunu söyleyen bir tabîbin, söz konusu vakfın vakfiyesinde Vâlide Sultan’ın, kendisinin inşâ ettirdiği câmide, *Şifâ-i Şerîf* okutulmasını vasiyet ettiğini daha yeni öğrendiğini söyleyerek, bu dersi orada da okutup okutamayacağını sorması, *Şifâ* ırmağının mâzîden istikbâle doğru akmaya devam ettiğini göstermektedir.”²

3. 1. 6. Bolu Eski Câmi

17 Rebiülâhir 1219 (21 Temmuz 1804) tarihli bir belgede, Âişe Hatun’un

¹ BOA, HAT., 1591/53.

² Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, 23.

Üsküdar hâricinde Kısıklı karyesinde kâin vakfiyla mülhakâtından mûmâileyhânın zevci Ahmed Ağa'nın Bindirekli Kasabası'nda Sultan Süleyman Mahallesi'nde kâin dershanesi vakfından Bolu'da Eski Câmii'de haftada iki gün *Delâil*, *Şifâ* ve Tefsîr-i şerîf dersiâm ciheti sülüs hissesinin tevcihinden bahsedilmektedir.¹ Belgede bahsedilen “Eski Câmî”nin, bugün Bolu İl Merkezi'nde bulunan Yıldırım Beyazıt Câmii² veya Bolu İli Mudurnu İlçesi'nde bulunan Yıldırım Beyazıt Câmii ve Külliyesi³ olması muhtemeldir. Belgeye göre, bir Osmanlı ailesi, hanımefendi ve beyefendi, kurdukları vakıfların geliri ile Bolu'daki bir câmide, bahsi geçen derslerin okunmasına destek olmuşlardır. Belgede şifâhânlık ciheti için sülüs hisseden bahsedilmektedir. Bu durum, cihet sahibi dersiâmların giderlerinin birden fazla kaynak tarafından karşılanabildiğini göstermektedir.

3. 1. 7. Bursa Ulucâmii

I. Bâyezîd tarafından bina ettirilmiş olan Bursa Ulucâmii, kaynaklarda genellikle Bursa Câmî-i Kebîr'i olarak geçmektedir. 3 Ağustos 1795 tarihli bir arşiv belgesinde şöyle denilmektedir: “*Der-i devlet-mekîne arz-ı dâî-i Kemîneleridir ki, Nezâret-i hazret-i veliyyü'n-ni'amîde âsûde evkâfdan Mahrûse⁴-i Burusa'da Câmî-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf dersiyyesi için Dumanzâde el-Hâc Süleyman Efendi İbnü Abdullah Nükûdu Vakfı'ndan almak üzre yevmî on akçe vazife ile bâ-ru'ûs-ı Hümâyûn ders-i âmm olan es-Seyyid Abdullah Halîfe ibnü İbrahim bundan akdem vefât idüp cihet-i mezkûre mahlûle⁵ ve hizmet-i lâzimesi muattal olmağla müteveffâ-yı mezbûrun sulbî oğlu erbâb-ı isti'dâd ve istihkâkdan işbu bâis-i arz-ı ubudiyet Hocaâde es-Seyyid Raşid Halîfe dâîleri her vechile mahal ve merhamet ve şâyeste-i inâyet olduğu mevsûkü'l-kelem kimesneler ihbâr itmeleriyle cihet-i merkûmeyi babası müteveffâ-yı mezbûrun mahlûlünden vazife-i mersûmesiyle mezbûr es-*

¹ BOA, C. MF., 37/1809.

² İlk olarak Yıldırım Beyazıt tarafından 1382 yılında yaptırılan ve 1901 yılında Sultan Abdülhamîd tarafından kubbeli olarak yeniden inşa edilen cami için bkz. <http://www.bolumuftulugu.gov.tr/icerik/1530/17/tarihi-mimari> (24.6.2014).

³ Mudurnu'nun en büyük eserlerinden olan ve halk arasında Büyük Câmî adıyla bilinen câmî için bkz. Önal, “Yıldırım Bâyezîd Külliyesi”, *DİA*, XLIII, 529.

⁴ Arapça, harâset, hirâset “korumak” tan mahrûs; korunan, gözetilen, muhâfaza edilen, mahfuz anlamlarına gelmektedir. Dişil hâli ise “mahrûse” dir. Osmanlı şehir ve beldeleri ile kullanıldığında korunmuş falanca belde mânâsındır. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1933.

⁵ İntikâl edecek vâris bırakmaksızın ölen kimseden kalan arazi, emlâk ve cihet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cihet, sahibinin ölümüyle mahlûl kalır. Bu türlü cihetlerin tefvizi nizamnamesi dairesinde yapılırdı. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 384.

*Seyyid Mehmed Raşid Halife dâîlerine tevcîh ve yedine müceddeden berat-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsına ol ki vâki' u'l-hâl hasbeten lillâhi'l-meliki'l-müte'âl bi'l-iltimâs der-i devlet-masîre arz ve i'lâm olundu. Bâkî fermân hazre-i men lehü'l-emdir. Fi'l-yevmi's-sâbi' aşar min-Muharremi'l-harâm li-sene aşar ve mieteyn ve elf. el-Abdü'd-dâi li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmâniyye es-Seyyid Abdurrahman el-müvellâ bi-hilâfe bi-mahrûse-i Bursa. Tatbîk.¹ Mutâbıktır, Abdülhalim. Ber-mûceb-i defter-i hazîne. Vakf-ı nûkûd-ı Derman-zâde el-Hâc Süleyman Efendi ibni Abdullah bedel-i dersiyye-i Şifâ-i Şerîf der-Câmi-i Kebîr der-mahrûse-i Bursa.”² Belgeye göre, Dumanzâde Hacı Süleyman Efendi, günlük on akçe karşılığında Bursa Ulucâmii'nde *Kitâbü's-Şifâ* okunmasını vakfetmiştir. Bu vazife, berat sahibi bir dersiâm olan es-Seyyid Abdullah Halîfe tarafından yerine getirildiyse de vefat etmesiyle birlikte oğlu es-Seyyid Râşid Halîfe tarafından üstlenilmiştir. Ancak bu zâtın söz konusu cihet için beratı bulunmamaktadır. Vakıf mütevellisi Abdurrahman Efendi de berat talebiyle söz konusu arzuhâli kaleme almıştır. Söz konusu talep, gerekli bürokratik aşamalardan geçtikten sonra 15 Ağustos 1795 tarihli şu telhis ile Şeyhülslâm'a arz edilmiştir: “*Mahrûse-i Bursa'da Câmi-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf dersiyyesi için Dumanzâde el-Hâc Süleyman Efendi ibnü Abdullah Nûkûd Vakfı'ndan almak üzere yevmî on akçe vazife ile müderrislik ciheti vâkıf-ı mezbûrun bâ-fermân-ı âlî Anadolu Muhâsebesi'ne kayd olunan vakfiyye-i ma'mûlün bihâsında müderrisîn-i kiramdan es-Seyyid Abdullah Efendi ibn-i İbrahim Bursa'da Câmi-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf tedris itmek üzere şart ve ta'yîn eylediği mukayyed olup henüz uhdesine kayd ile berat verilmemekle müderrislik-i mezbûr ber-mûceb-i vakfiyye uhdesine kayd ile berat-ı âlî-şân ihsân buyurulmak bâbında merkûm es-Seyyid Abdullah Efendi bâ-arzuhâl istid'â-yı inâyet itmeğin mûcebince tevcîh buyurulmak üzere fazîletlü semâhatlü Şeyhü'l-islâm mevlânâ Dürrîzâde es-Seyyid Ârif Efendi Hazretleri işâret itmeleriyle işâretleri mûcebince tevcîh olunmak bâbında bin iki yüz yedi senesi Saferi'nin yirmi sekizinci günü sâdır olan ruûs-ı Hümâyun mûcebince berat-ı âlî-şân verildiği mukayyeddür. Emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultânım Hazretleri'nindir. Fî 29 Muharrem sene 1210. Sahh. İşâretleri mûcebince tevcîh olunmak buyuruldu. Fî 22 Muharrem sene [1]210.”³ Arzuhâlde kaydı**

¹ Osmanlı'da resmî yazılardaki mühürlerin aslı ile bunların belgeler altındaki basılmış şekillerini karşılaştırma işlemine denilirdi. Bunu kontrol etmekle mükellef kimseye de tatbikçi denilirdi. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3089.

² BOA, AE., SSLM.III, 433/24684.

³ BOA, AE., SSLM.III, 433/24684.

düşülen “*Mûcebince tevcîh buyurulmak mercûdur. es-Seyyid Mehmed Arif Dürrîzâde ufiye anhö*” ifadesi söz konusu talebin dönemin Şeyhülsîlâm’ı, Mehmed Ârif Dürrîzâde tarafından onaylandığını göstermektedir.

3. 1. 8. Edirne Hadîka-i Hâssa Orta Câmii

Hâssa, “*Bir kimseye ya da bir şeye özgü nitelik*” ifade eder.¹ Bu sözcük, Osmanlı Devleti’nde pâdişâhlar için sıkça kullanılmıştır. Hadîka sözcüğü de “*ağaçlı ve meyveli bahçe*” anlamına gelmektedir.² Böylece bu iki Arapça kelimeden oluşturulan tamlamanın özgün açıklaması “*Sultanların Bahçesi*”dir. Hadîka-i Hâssa, Sultan II. Murad döneminde (m. 1421-1451), 1450 yılında Edirne’de binâ edilen Saray-ı Cedîd³ müştemilâtı içerisinde bulunan ve Sultanların dinlenmek ve avlanmak maksadıyla tesis ettikleri ormanlık bölgedir.

Arşiv belgeleri, bu ormanlık bölgede Orta Câmii olarak bilinen bir câminin varlığını ve bu câmide *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvet olunduğunu göstermektedir. Söz konusu belgeler, Orta Câmii’nde *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunmasını vakfeden vakıf sahibinin vefâtını müteakip mirasçılarının vakıf sahibinin vakfına itiraz etmeleri üzerine meydana gelen bir ihtilafın çözülmesine dâirdir. Bu ihtilâfın uzun yıllar boyunca devam ettiği ve çeşitli yazışmalara konu olduğu anlaşılmaktadır. Belgelerden hatt-ı Hümâyûn içerenlerin, târihî sırası gözetilerek verilmesi düşünülmüştür. Belgelerden birincisi silsile halinde Pâdişâha kadar ulaşan iki varak vesîkadır. Birinci varak Hayrullah ismindeki kişinin arzuhâlidir. Söz konusu uzunca arzuhâl 23 Mayıs 1795 senesine tekâbül etmekte olup, Hayrullah ismindeki kişiye aittir.⁴ Aynı konudaki bir başka arzuhâl de söz konusu vakfın mütevellisi Hasan Efendi’ye aittir. Bu belgenin zamanın padişahına telhis olunduğu anlaşılmaktadır. Yazı şu şekildedir: “*Hak Sübhânehû ve Teâlâ Hazretleri, Şevketlû Kerâmetlû Mehâbetlû Kudretlû Pâdişâh-ı âlem-penâh Efendimiz Hazretleri’nin mübârek vücûd-ı Hümâyûnların hatâlardan masûn ve taht-ı cihandârîlerinde tûl ömr ile müstedâm ve a’dâların i’dâm eyleye âmîn. Arzuhâl-i kullarıdır ki, bundan akdem fevt olan kireçcibaşı Süleyman*

¹ Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, I, 196; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, I, 796; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VII, 24; İbrahim Mustafa, *el-Mu’cemü’l-vasîl*, I, 238.

² Zebîdî, *a.g.e.*, I, 167; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, I, 1127; İbn Manzûr, *a.g.e.*, X, 38; İbrahim Mustafa, *a.g.e.*, I, 141.

³ Bkz. Akçıl, “Saray-ı Cedîd”, *DİA*, XXXVI, 126-128.

⁴ BOA, HAT., 229/12783-1.

Haseki'nin vâlidesi Fâtıma Hâtûn oğlu müteveffâ-yı mezbûrdan mevrûs bin sekiz yüz kuruş nakdini hadîka-i hâssada vâki 'Orta Câmi-i Şerîfi'nde mevlid-i şerîf ve hatm-i şerîf ve Şifâ-i Şerîf kırâat olunmasıçün vakf ve bi-nefsihâ huzûr-ı hâkime gelüp elli neferden mütecâviz müslimîn huzûrlarında muhâkeme ve tescîl-i şer'î ve orta çavuş olanları mütevellî nasb u ta'yîn ve vakfiyesine hükm-i şer'î lâhik ve nakid-i merkûmu teslîm etdikden sonra mezbûre hâtûn fevt olup veresesi vâkıf-ı mezbûreye fevtinden beş ay mukaddem ateh ve cünûn târî olmuşidi vakfi sahîh değildir diyü bin sekiz yüz kuruşu mütevellîden da'vâ ve şâhide havâle olunmalarıyla şuhûdun önünde oldukları ve bu makûle haremeyne müteallik da'vâ olur ise Haremeyn Müfettişi efendi ve hadîka-i hâssaya müteallik da'vâ olur ise ocak müfettişi efendi istimâ' ve fasl itmek kavânîn-i mer'îyye ve nizâm-ı müstahseneden olup hod-be-hod ve sadreyn efendiler istimâ' ve yalnız rü'yet memnû' ve bu husûs âhara sârî mevâddan olmağla merâhim-i aliyye-i şâhânelerinden mutazarrı'dır ki da'vâ-yı merkûme hadîka-i hâssa ocak müfettişi efendiye bâ-fermân-ı âlî havâle ve tefvîz ve müceddeden ve istînâfen rü'yet ve istimâ' ve hükm ve fasl ve i'lâm ve beyyine-i vakf evlâ olmağile vakf-ı mezkûr ihyâ olunmak bâbında emr ü fermân Şevketlû Kerâmetlû Mehâbetlû Kudretlû Pâdişâh-ı âlempenâh Efendimiz Hazretleri'nindir. Bende el-Hâc Hasan mütevellî-i vakf-ı mezbûr.”¹

Anlaşıldığına göre, Fâtıma ismindeki hanımefendi, Hadîka-i Hâssa'da bulunan Orta Câmi'i'nde mevlid-i şerîf, hatm-i şerîf ve Şifâ-i Şerîf kırâat olunmasını vakfetmiştir. Ancak vârisleri, söz konusu hanımefendinin, vakf esnasında, doksan yaşını aşmış olması, ateh ve cünun ile müteallim olması gerekçeleriyle vakfın sahîh olmadığını iddia etmişler ve konu mahkemeye intikâl etmiştir. Belgeyi değerli kılan ise, bizzat Sultan III. Selim'in (ö. 1808) hattını hâvî olmasıdır. O, bu belgenin üzerine hatt-ı Hümâyunu ile “İstid'âsı üzere mürâfaa² oluna” kaydını düşmüştür.

Diğer belge ise aynı konu ile ilgili olarak önceki arzdan en az on sene sonra Pâdişâha sunulan bir takrîrdir.³ Bu belgede, “bâlâ-yı arzuhâle istid'âsı üzere murâfa'a oluna diyü hatt-ı Hümâyunları keşîde buyurulmuş olmakdan naşı da'vâları ne vechile mazbûtdur bilinmek için mazbatadan kaydı su'âl olundukda...” denilmek suretiyle, önceki Hatt-ı

¹ BOA, HAT., 229/12783-2.

² Bir kişiyi ve tarafları dava edip hâkim huzuruna çıkarma, mahkemeye verme anlamında kullanılan hukûkî bir tâbirdir. Aynı şekilde mahkemede kendisinden davacı olanla veya dava ettiği kimse ile yüzleşerek yargılanmayı, muhâkeme olunmayı ifade eder. Bkz. Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2172.

³ BOA, HAT., 228/12683.

Hümâyûn'a işaret edilmektedir. Bu durum, söz konusu davanın beraberinde birçok tartışmaları getirdiğini ve uzun yıllar sürdüğünü göstermektedir. Hatt-ı Hümâyûn'u da hâvî olan bu belge içerik olarak yukarıdaki belge ile aynı olduğundan burada tekrar verilmemiştir. Ancak bu dönemde hâlâ Pâdişâh olan Sultan III. Selim'in, bu belgenin üzerine "*Takrîr mücebince tanzîm oluna*" şeklinde Hatt-ı Hümâyûn kaleme aldığını vurgulamak gerekir. 29 Zilhicce 1220 (20 Mart 1806) tarihli bu belgede, "*hatm-i Şifâ-i Şerîf*" denilmek suretiyle, ilgili câmide *Kitâbü's-Şifâ*'nın hatmedildiğine işaret edilmektedir.

3. 1. 9. Emeviyye Câmi

Şam'da bulunan Emeviyye Câmi de şifâhânlık uygulamasının söz konusu olduğu câmilerdendir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve 31 Ocak 1832 tarihine denk gelen bir belgede, Şam'da bulunan Câmi-i Emevî'deki *Kitâbü's-Şifâ* müderrisinin yerinde Dârülhadis itibar olunmasına dâir Şeyhülislâm Abdülvehhâb Efendi'nin mührünü hâvî işâret-i aliyye bulunmaktadır. Belgeden Emeviyye Câmi'nde *Kitâbü's-Şifâ* dersi cihetinin olduğu anlaşılmaktadır. İlgili kısım şu şekildedir: "*Arzuhâl-i dâileridir ki, bu kulları Şâm-ı Şerîf'de Câmi-i Emevî'de kâin Şifâ-i Şerîf dersiyyesinin müderrisi olup el-hâletü hâzihî tedris-i hizmetile meşgul olarak duâ-i devâm-ı ömr ü devlet-i hazret-i şâhâne ile evân-güzâr olduğuma binâen...*"¹ Dönemin Şam Kadısı Mehmed İzzeddîn'in mührünü taşıyan ve 16 Aralık 1789 tarihine denk gelen bir diğer vesîka ise şu şekildedir: "*el-emru kemâ-zükira, Mehmed İzzeddin el-Kâdî bi-Dımışki's-Şâm nemmekahu'l-fakîr ileyhi Te'âlâ gufire lehû. [mühür] Mehmed İzzeddin. Derûn-ı berat-ı şerîf-i âlî-şânda zikr ü tasrih buyurulduğı vech üzre Şâm-ı Şerîf'de vâki' Emeviyye Câmi-i Şerîfi Vakfı'ndan almak üzre yevmî yirmi akçe tedris-i Şifâ'ya mutasarrıf olan es-Seyyid eş-Şeyh Mansûr hüsn-i rızâsıyla işbu hâfizu'l-kitâb eş-Şeyh Mehmed Said el-Hamavî'ye kasr-ı yed ve ferâğ ve yedinde olan berat-ı âlişânı kendüye teslim ol dahi ferâğ-ı mezbûru kabûl ve merâsimini edâya teahhüd ve iltizâm eylediğı işbu mahalde şerh verildi. Tahrîren fî sâmini aşar Rebî'u'l-evveli'l-enver li-sene erba' ve mieteyn ve elf.*"²

¹ BOA, C. MF., 3/121.

² BOA, C. MF., 7/349-2.

3. 1. 10. Eyüp Sultan Câmii

Arşiv belgelerinde Hz. Hâlid b. Zeyd'e (Ebû Eyyûb el-Ensârî) istinâden Hz. Hâlid Câmî-i şerîf'i olarak da zikredilen Eyüp Sultan Câmî de *Kitâbü'ş-Şifâ* okumalarına ev sahipliği yapmıştır. Mesela, Dersiâmdan Mustafa Vasfî Efendi'nin Hz. Hâlid Vakfından meşrût şifâhânlık görevini 435 kuruş mukâbilinde Hz. Hâlid Câmî-i Şerîf'inde yerine getirdiği sâbittir.¹ Zeynelâbidîn Efendi de Hz. Hâlid Vakfından 200 Kuruş maaşla Hz. Hâlid Câmîi'nde Salı günleri *Kitâbü'ş-Şifâ* dersi vermiştir.²

3. 1. 11. Fâtih Câmii

İstanbul Fâtih'te İstanbul'un fethinden sonra yapılan ilk selâtîn câmî olan Fâtih Câmî de *Kitâbü'ş-Şifâ* derslerinin geçmişten günümüze en yaygın şekilde sürdüğü câmilerdendir. 16 Ekim 1863 tarihine denk gelen bir belgede şöyle denilmektedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Cennet-mekân Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân tâbe serâhu Hazretleri câmî-i şerîfinde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi cihetine mutasarrıf olan İbrahim Halil Efendi'nin vefâtı cihetiyle cihet-i mezkûrenin huzûr-ı şâhâne müderrisi Ali Efendi'ye tevcîhi zımında iktizâ eden berat-ı şerîfin i'tâsı...*” *Fî 3 Cemâziyelevvel sene 1280.*³

4 Ağustos 1864 tarihine tesadüf eden bir başka belgenin ilgili kısmı ise şu şekildedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Cennet-mekân Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân-ı Gâzî Hazretleri Câmî-i Şerîf dersiyyesine mutasarrıf olan Ali Efendi'nin vefâtı vukû'una mebnî işâret-i aliyye mücebince dersiyye-i mezkûrenin müderrisinden Ahîshavî Mehmed Şerîf Efendi uhdesine tevcîhi...*” *Fî selh-i Safer sene 1281.*”⁴

Fâtih Câmîi'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetine sahip bulunan Mehmed Şâkir Efendi'nin maaşında düzenleme yapılması hususunda gerçekleşen bir dizi yazı arşivde yer almaktadır. 2 Aralık 1852 tarihli belgede şöyle denilmektedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Cennet-mekân Efendimiz Hazretleri evkâf-ı celilelerinden olmak üzere Fatih Sultan Mehmed Hân tâbe serâhu Hazretleri câmî-i şerîfinde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi uhdesinde olan Mehmed*

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 145; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 152.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 276.

³ BOA, İ.DH., 519/35335.

⁴ BOA, İ.DH., 527/36434.

Şâkir Efendi'nin vazîfe-i muayyenesi dûn olduğundan emsâli vechile zammı istîzânına dâir bir kıt'a takrîr-ı atûfîleri Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i 'tâ bunun emsâli olmadığı gösterilmiş ise de vakfının fazlası olup olmadığı beyânı ve tasrîh kılınmadığından keyfiyet-i hâzırasının savb-ı vâlâlarından istîfsârı tezekkür olunarak mezkûr takrîr leffen i 'âde kılınmış olmağla sûret-i hâlin iş'ârı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir." Fî 19 Safer sene [12]69.¹ Söz konusu talebin ilgili aşamalardan geçtikten sonra, 16 Ocak 1853'e tekâbül eden bir takrîr belgesi ile Meclis-i Vâlâ'ya şu teklifin sunulduğu anlaşılmaktadır: Evkâf-ı Hümayun Nâzırı Atûfetlû Efendi Hazretleri'nin bir kıt'a takrîri ve ol bâbda olunan muhâberenin gelen cevâbı me'alllerinden müstefâd olduğu üzere Fâtih Sultan Mehmed Hân tâbe serâhu Hazretleri'nin câmi-i şerîfnde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi uhdesinde olan Mehmed Şâkir Efendi'nin şehriye kırk altı kuruş vazîfesi dûn olduğundan ve kendisi şâyân-ı merhamet bulunduğu misillü vazîfe-i merkûme cennet-mekân Efendimiz Hazretleri'nin evkâf-ı celîlelerinden muhassas olarak zammı dahi muvâfık-ı emsâl görüldüğünden ber-mantûk-ı takrîr vazîfe-i mezkûre üzerine bir mislinin daha zammıyla şehriyesinin doksan iki kuruşa iblâğı husûsunun nâzır-ı müşârun ileyh Hazretleri'ne havâlesi Meclis-i Vâlâ'da tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vechile İrâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müteallik ve şeref-sünûh buyurulur ise ana göre icrâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir."² Fî 5 Rebûlâhîr sene [12]69. Bu belgeye göre, aylık 46 kuruşluk maaşının bir kat artırılarak aylık 92 kuruşa yükseltilmesi öngörülmüştür. Söz konusu teklifin oylamaya sunulduğu ve komisyon üyelerinin ekseriyetince uygun bulunduğu görülmektedir. Ardından söz konusu karar bir tezkire şeklinde Evkâf Nezâreti'ne sunulmuş ve oranın da onayından geçmiştir: "Atûfetlû Efendim Hazretleri, Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınup Evkâf-ı Hümayun Nezâret-i Behiyyesi'nin takrîri ve muhâbere tezkiresi ile beraber manzûr-ı âlî-i cenâb-ı mülûkâne buyurulmak için takdîm kılınan mazbata meâlinden müstefâd olduğu vechile Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân Hazretleri Câmi'-i Şerîfi'nde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi uhdesinde olan Mehmed Şâkir Efendi'nin şehriye kırk altı kuruş vazîfesi dûn ve kendisi şâyân-ı merhamet olduğu misillü vazîfe-i merkûme cennet-mekân Efendimiz Hazretleri'nin evkâf-ı celîlelerinden muhassas olarak zammı dahi emsâline muvâfık görüldüğünden istîzân olunduğu üzere vazîfe-i mezkûre üzerine bir mislinin daha zammıyla şehriyesinin doksan iki kuruşa iblâğı husûsunun nezâret-i müşârun ileyhâya

¹ BOA, İ.MVL., 257/9573-1.

² BOA, İ.MVL., 257/9573-2.

havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i şâhâne şeref-sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılını Efendim.” Fî 8 Rebîülâhir sene [12]69.”¹ (19 Ocak 1853).

Fâtih Câmii’nde şifâhânlık uygulamasının sürdürüldüğünü ifade eden başkaca bilgiler de mevcuttur. Mesela, Ali Zeynelâbidîn Efendi, kendisine Fâtih Câmii Şerîfi’nde *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti tevcih edilenlerdendir.² Aynı zamanda dersiâm olan bu zâtın Alasonyalı olduğu ve bu görev için 138 kuruş maaş aldığı Kânûn-ı evvel 1324 rûmî tarihli defter kaydından anlaşılmaktadır.³ Aynı defterde bir başka yerde Alasonyalı Hâcî Ali Efendi olarak zikredilen dersiâm da Alasonyalı Ali Zeynelâbidîn Efendi olmalıdır. Orada da Fâtih Cennetmekân Vakfı’ndan meşrût şifâhânlık cihetini 138 kuruş aylık ücrete mukâbil Pazar günleri Fâtih Câmii’nde yerine getirdiği ifade olunmaktadır.⁴

Priştineli Ahmed Tevfik Efendi, Kasımpaşa Câmî-i Kebîr’inde dersiâmlık ve Fâtih Câmî-i Şerîf’inde *Kitâbü’ş-Şifâ* kârîliği yapmıştır. Merhum Kâsım Paşa vakfından 138 kuruş maîşet mukâbilinde bu görevi yerine getirmiştir.⁵ Fâtih Câmii dersiâmlarından Osmânpazarlı Hâfız Hamdi Efendi, Fâtih Vakfı’nca şart koşulan şifâhânlık cihetini Fâtih Câmii’nde Salı günleri ifa etmiştir.⁶ Kemâhlı Mahmûd Nedîm Efendi de Fâtih dersiâmlarından olup Sultan Fâtih Vakfı’ndan meşrût *Kitâbü’ş-Şifâ* dersiyesini 200 kuruş mukâbilinde Fâtih Câmii’nde yerine getirmiştir.⁷ Sivaslı Hüseyin Efendi, Sultan Fâtih Vakfı’nca şart koşulan *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetini 200 kuruş maaşla Sultan Fâtih Câmii’nde icra etmiştir.⁸

Fatih Câmî-i Şerîf’inde şifâhânlık geleneğini sürdürenlerden ikisi de Vidinli Mustafa ve İçelli İbrahim Halil Efendiler’dir. Önce Vidinli Mustafa Efendi’nin, onun vefatıyla da İçelli İbrahim Halil Efendi’nin bu görevi üstlendiğini arşiv belgeleri doğrulamaktadır: “*Evkâf-ı Hümayun Nezâret-i Celîlesi’nin Meclis-i Vâlâ’ya i’tâ buyurulan*

¹ BOA, *İ.MVL.*, 257/9573-3.

² Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 200.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 1.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 351.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 45.

⁶ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 196.

⁷ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 71.

⁸ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 153.

bir küt'a takrîri meâlinden müstebân olunduğu üzere Vidinli Hoca Mustafa Efendi merhûmun uhdesinden münhal olan Fatih Câmi-i Şerîfi'nde şehriye yetmiş kuruş Şifâ-i Şerîf dersiyyesi vazîfesinin uhdelere tevcihi İçelli İbrahim Halil Efendi ile müderrisinden Mûsâ Kâzım Efendi taraflarından bâ-arz-ı hâl istid'â olunmuş ve keyfiyet cânib-i cenâb-ı meşihat-penâhîden su'âl olundukda mûmâ ileyh İbrahim Efendi huzûr-ı Hümayun dersine me'mûr bulunduğundan başka hizmet-i mezkûreyi idâreye muktedir olduğu gösterilmiş idüğinden dersiyye-i mezkûrenin ma'a-vazîfe mûmâ ileyh İbrahim Halil Efendi'ye tevcihi husûsunun nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi Meclis-i Vâlâ'da dahi tezekkür kılınmış ise de ol bâbda ne vechile İrâde-i seniyye-i vekâlet-penâhîleri müteallik buyurulur ise emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 18 Zilkâde sene [12]71. (2 Ağustos 1855).¹

3. 1. 12. Haleb Câmi-i Kebîr'i

Suriye'deki erken İslâm mimarisinin ilk örneklerinden biri olan Câmi-i Kebîr'de de *Kitâbü's-Şifâ* okumalarının söz konusu olduğu görülmektedir. 21 Rebiulâhir 1192 (19 Mayıs 1778) tarihli bir arşiv belgesinde, İmâm Hanbelî evlâdından Şeyh Abdülkerim Efendi'ye Haleb'te, Câmi-i Kebîr'de *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü's-Şifâ* kırâat etmek üzere Haleb muhassıllığına tabi memleha-i cebel mukâtaasından yevmiye on beş akça tahsîsi konu edilmiştir.²

3. 1. 13. Harbiye Câmii

Bâyezîd dersiâmlarından olan Arbonlu Mehmed Emîn Efendi, Harbiye Câmii'nde Sultân Mahmûd Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü's-Şifâ* vazîfesini 105 kuruş maaşla yerine getirmiştir.³

3. 1. 14. Hırka-i Şerîf Câmii

İstanbul'un dînî folklorunda çok önemli bir yere sahip olan Hırka-i Şerîf Câmii'nde düzenli olarak *Kitâbü's-Şifâ* kırâat edildiği, beş dersiâm efendinin yazmış oldukları arzuhâle verilen cevaptan anlaşılmaktadır. Hadise şu şekilde gelişmiştir. Belgeden isimlerinin “Müderrisîn-i dersiâmdan Kayserili Ali Remzi, Müderrisîn-i

¹ BOA, *İ.MVL.*, 337/14554-1. Ayrıca bkz. BOA, *İ.MVL.*, 337/14554-2.

² BOA, *C. MF.*, 166/8282.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 69.

dersiâmdan Kudüslü Ahmed, Müderrisîn-i dersiâmdan Eriklili Mustafa, Müderrisîn-i dersiâmdan Ahıskalı el-Hâc Mustafa, Müderrisîn-i dersiâmdan Priştineli Ahmed Hulusi” olduğu anlaşılan dersiâmlar, 1270 (1853) senesinde, civârında oturdukları Hırka-i Şerîf Câmii’de her sabah *Buhârî-i Şerîf* okutmaları için gerekli olan beratın kendilerine verilmesi için dilekçe yazarlar. Yani dilekçe aslında *Sahîh-i Buhârî* dersi verme talebini dile getirmektedir ve belgenin ilgili yeri şu şekildedir: “... *Dâire-i Hırka-i Hazret-i Nebevî câmi’ul-envâr-ı lâmi’i âlilerinde tefe’ül bi’l-hayr olmak üzere beher gün ale’s-sabah teyemmünen ve mes’ûden Buhârî-i Şerîf kırâat olunması ve dâiyân-ı ihsan perverdelerinin iskân-ı âcizânelerimizin câmi-i şerîf-i mezkûr civarında olmak hasebiyle dersiyyelerini dahi bu kullarına tevcîhiyle birer kıt’a berât-ı âlişânın yedlerimize ihsan buyurulması hâk-payı şehriyârlerinden müsâade-i aliyesi hususunu istirham ve ictisâr kılınmış olmağla...*”¹ Bu arzuhâlin yetkililerce tetkik edildiği anlaşılmaktadır. Durum araştırılmış ve günümüz tabiriyle bir bilgi notu hazırlanarak üst mercilere intikâl ettirilmiştir. Belgenin 7 Zilkâde 1270 (1 Ağustos 1854) tarihini taşıyan kısmında şöyle denilmektedir: *Ma’rûz-ı dâ-i Kemîneleridir ki, Enmile zîb-i tevkîr ve ihtirâm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri müfâd-ı âlisi ve melfûf arzuhâl mü’eddâsı rehîn-i eykân-ı dâ’iyânem olmuş ve ma’lûm-ı vekâlet-penâhîleri buyurulduğu üzere cevâmi’-i selâtîn-i izâmın ekserisinde Buhârî ve Şifâ-i Şerîf dersiyyeleri mevcûd ise de kırâat olunup olunmadığı mechûlümüz olup ancak sâye-i hazret-i şâhânedede Bâb-ı Fetvâ’da muvazzaf olarak Pazarertesi ve Pençşenbe günleri teyemmünen Buhârî-i Şerîf kırâat olunmakda olduğu ve câmi-i mezkûrda mûmâ ileyhim dahi teyemmün kasdıyla bilâ-ivaz Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâat eyledikleri halde muhassenât-ı ma’neviye inkâr olunmayacağı âşikâr ve istid’âları vechile buhârîhânlık ciheti tertîb olunarak vazîfe tahsîsiyle mûmâ ileyhime tevcîhleri yedine vakıf tertîbine muhtâc olup o dahi re’y-i rehîn-i hidivîlerine tevakkîf edeceği derkâr bulunmuş ve arzuhâl-i mezkûr leffen i’âde-i savb-ı sâmi-i âsafâneleri kılınmış olmağla ol bâbda emr ü İrâde hazret-i men lehü’l-emrindir. Fî 7 Zilkâde sene [12]70. Ârif.”² Görüleceği üzere arzuhâlde sadece buhârîhânlık ciheti talep edilirken, arzuhâle istinâden hazırlanan bilgi notunda birçok selâtîn câminin yanında “câmi-i mezkûrda mûmâ ileyhim dahi teyemmün kasdıyla bilâ-ivaz Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâat eyledikleri” vurgulanmaktadır. Bu ifade o gün için Hırka-i Şerîf Câmii’nde de *Kitâbü’ş-Şifâ* derslerinin devam ettirildiği algısını*

¹ BOA, İ. DH., 306/19406. 1.

² BOA, İ. DH., 306/19406. 2

oluşturmaktadır. Yazıdaki şu ifade de dikkat çekmektedir: “*mûmâ ileyhime tevcihleri yedine vakıf tertibine muhtâc olup o dahi re’y-i rehîn-i hidvîlerine tevakkıf edeceği derkâr bulunmuş...*” Buna göre dersiâmların talepleri üzerine tevcih yapıldığı takdirde yeni bir vakıf tertibine ihtiyaç bulunduğu ifade edilmiş bulunmaktadır. Bu arzuhâl ve arzuhâl üzerine hazırlanan tezkire neticesinde şöyle İrade buyurulmuştur: “*Ma’rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Resîde-i dest terkîm olan işbu tezkire-i samiye-i vekâlet-penâhîleriyle zikr olunan tezkire manzûr-ı âlî hazreti şâhane buyurulmuş ve mûmâ-ileyhimin istid’âları vecihle buhârîhânlık ciheti tertîb olunarak uhdelerine tevcihiyle vakf-ı celîli cenâb-ı mülûkâneden vazîfe tahsîsi hususunun hazine-i hassa-i şâhâne nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri’ne havâlesi müteallik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü İrade-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî muktezâ-yı münîfinden olarak mâ’rûzu’z-zikr tezkire ve arzuhâl yine savb-ı sâmi-i âsîfânelerine iade kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazreti veliyyü’l-emrindir.*”¹ 21 Zilhicce 1270 (14 Eylül 1854). Buna göre, arzuhâlin üzerinden çok süre geçmeden dersiâmların talebi karara bağlanmış ve vazîfeleri kendilerine tevcih edilerek maaşlarının karşılanması hususu da “*hazîne-i hâssa-i şâhâne nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri*” olarak zikredilen Hazîne-i Hâssa Nâzırı’na² havâle edilmiştir. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dâhiliye fonunda yer alan bir İrade’de aynı olay bu sefer 13 Eylül 1854 ve 18 Eylül 1854 tarihlerine tekâbül eden iki vesîkada ele alınmış, Hazine-i Hassa Nâzırı’nın dilinden hikâye edilmiş ve söz konusu husus bütçe dengeleri açısından değerlendirilmiştir.³ İki yazıdan anlaşıldığına göre, Hazine-i Hassa Nâzırı bu beş Dersiâm Efendi’nin maaşının ne kadar olacağı ile ilgili bir tahkîkât yaptırmış, o gün itibarıyla II. Mahmûd Türbesi’nde *Buhârî-i Şerîf* okuyan buhârîhânlara kıyas edilerek arzuhâl sahibi dersiâmlara da aylık yüz kuruş maîşet ve ikişer çift fodla⁴ tahsîs kılınmasını İrade buyurmuştur.

Yukarıda, arzuhâl ve arzuhâl neticesinde devam eden yazışmalardan bahsederken şifâhânlık uygulamasının Hırka-i Şerîf’te o vakitte sürdürülüyor olduğu izleniminin hâsıl

¹ BOA, İ. DH., 306/19406. 3.

² Sarayın vâridât ve mesarîfine ait işlere bakan “Hazine-i Hâssa Nezâreti” nin başında bulunan zâtın unvanıdır. Bu vazife Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında “Mabeyn Nâzırı” unvanının “hazîne-i hâssa nâzırı” unvanına tebdili suretiyle meydana gelmiştir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 788.

³ BOA, İ. DH., 307/19551. 1; BOA, İ. DH., 307/19551. 2.

⁴ Eskiden imâretlerde fakirlere, medreselerde talebelere ve görevlilere, yeniçeri ocaklarında askerlere dağıtılan, kepekli undan yapılmış pide şeklinde yassı ekmektir. Bkz. Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, I, 988.

olduğu ifade edilmişti. Bu kanaati pekiştiren bir arşiv belgesi daha söz konusudur. 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848) tarihli bu Tezkire’de, Hırka-i şerîf’te ve Tophâne-i âmire’deki Câmi-i Nusret’te *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâatı görevini uhdesinde bulunduran Dersiâm Çarşambalı Hacı Mustafa’nın vefatıyla, bu görevlerden birinin Müderris Hüseyin Hayri Efendi’ye verilmesini öngören bir değerlendirme söz konusudur. Belge şu şekildedir: “Şeyhü’l-islâm Efendi’ye, Dersaiâmdan Çarşambalı Hacı Mustafa Efendi’nin bu kere irtihâlî vukû’una mebnî uhdesinden münhal Hırka-i Şerîfe’de ve Tophâne-i Âmire’de Câmi-i Nusret’de Şifâ-i Şerîf kırâatları cihetlerinden birinin müderrisinden Hüseyin Hayri Efendi dâîleri uhdesine tevcîhi ifâde olunmuş ve efendi-i mûmâ ileyh âtûfet-i seniyyeye şâyân dâiyândan olarak is’âf-i istid’âsı merhûn-ı müsâade-i aliyye-i meşîhat-penâhîleri bulunmuş olmağla icrâ-yı iktizâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.”¹ Bu vesîka, Hırka-i Şerîf Câmiî’nin *Şifâ* okumalarına ev sahipliği yapan bir câmi olduğunu göstermektedir. Bir başka belgeye göre ise, Fâtih Câmiî dersiâmlarından Sadullah Efendi Fâtih Cennetmekân Vakfı’ndan meşrût *Kitâbü’ş-Şifâ* dersiyesini Hırka-i şerîf Câmiî’nde Salı ve Cuma günleri sabah namazından sonra yerine getirmiştir. Sadullah Efendi’nin maaşı 316.5 kuruş olarak zikredilmiştir.²

3. 1. 15. Kasımpaşa Câmi-i Kebîr’i

İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi kayıtlarına göre, Kanuni Sultan Süleyman Han’ın vezirlerinden Güzelce Kâsım Paşa tarafından bina edilen bu câminin de şifâhânlık ile ilgisi bulunmaktadır. Zira Priştineli Ahmed Tevfîk Efendi, Câmi-i Kebîr’de dersiâmlık ve Fâtih Câmi-i Şerîf’inde *Kitâbü’ş-Şifâ* kârîliği yapmıştır. Merhum Kasım Paşa vakfından 138 kuruş maîşet mukâbilinde bu görevi yerine getirmiştir.³

3. 1. 16. Kastamonu Nasrullah Kadı Câmiî

Şifâhânlık uygulamasının, Kastamonu ve İstanbul’da müderrislik yapmış, Diyarbakir, Manisa ve Belgrad kadılıklarında bulunmuş Kadı Nasrullah (b. Ya’kûb) tarafından yaptırılmış olan⁴ Nasrullah Kadı Câmiî’ne kadar uzandığını gösteren arşiv belgeleri mevcuttur. 16 Ağustos 1854 tarihli bir tezkirede şöyle denilmektedir: “*Atûfetlû*

¹ BOA, A. MKT., 106/80.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 299.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 45.

⁴ Karakaya, “Nasrullah Câmiî ve Külliyesi”, *DİA*, XXXII, 424-425.

*Efendim Hazretleri, Mâliye Nezâret-i Celîlesi'nin merbût meclis muhâsebe mazbatasıyla beraber manzûr-ı me'âlî-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak üzere arz ve takdîm kılınan bir kıt'a takrîrinde beyân ve istîzân olunduğu vechile Kastamonu sancağında vâki' Nasrullah Kâdî Câmî-i Şerîfî'nde şehriye yüz kuruş maaş ile Şifâ-i Şerîf kârîi bulunan Hâfız Ahmed Efendi'nin vefâtı vukû'una mebnî cihet-i mezbûrenin mezkûrû'l-mikdâr ma'aşla mahallince intihâb olunan Hâfız Abdullah Efendi uhdesine tevcîhiyle hazînece icrâ-yı iktizâsının nâzır-ı müşârun ileyh Hazretleri'ne havâlesi hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı cenâb-ı cihan-bânî müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise ana göre harekete ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Fî 22 Zilkâde sene [1]270." (16 Ağustos 1854). Belgeden anlaşıldığına göre, o gün için Sancak konumunda olan Kastamonu'da, Nasrullah Kadı Câmîi'nde aylık yüz kuruş mukâbilinde *Kitâbü 'ş-Şifâ* kârîliği yapan Hâfız Ahmed Efendi vefat etmiş ve yerine aynı miktar maaşla "mahallince intihâb olunan" Hâfız Abdullah Efendi'nin tevcîh olunmasının Evkâf Nâzırı'na havale edilmesi söz konusu edilmektedir. Anlaşılan o ki, Evkâf Nâzırı uygun gördüğü takdirde Mâliye Nezâreti de buna göre düzenleme yapacaktır. Bir gün sonrasına tekâbül eden 17 Ağustos 1854 tarihli şu vesîkadan anlaşıldığına göre, mahallince gerçekleştirilen şifâhân seçiminin Evkâf Nezâreti tarafından da uygun bulunduğu anlaşılmaktadır: "Ma'rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Hâme zîb-i ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan mazbata ve takrîr manzûr-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i şehir-i yârî buyurulmuş ve bermûceb-i istîzân cihet-i mezbûrenin mezkûrû'l-mikdâr maaşla mûmâ ileyh Hâfız Abdullah Efendi uhdesine tevcîhiyle hazînece icrâ-yı iktizâsının nâzır-ı müşârun ileyh Hazretleri'ne havâlesi şeref-pîrâ-yı sünûh ve sudûr buyurulan emr ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı cihan-dârî muktezâ-yı münîfinden bulunmuş ve mârru'l-beyân mazbata ve takrîr yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 23 Za sene [12]70" ¹ Söz konusu bu yazışmalar, vefat eden şifâhânın yerine, yenisinin, "mahallince intihâb olunması" ve sonra bunun merkez tarafından onaylanması, Nasrullah Kadı Câmîi'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* okunması geleneğinin mevcut olduğunu göstermektedir.*

3. 1. 17. Lâleli Câmîi

Osmanlı Devleti'nde şifâhânlık cihetinin söz konusu olduğu câmilerden biri de

¹ BOA, İ. DH., 306/19466.

İstanbul’da XVIII. yüzyılda inşâ edilen külliye bünyesinde bulunan Laleli Câmii’dir.

Dersiâmdan Köstenceli Ali Rıza Efendi’nin sahip olduğu iki cihetten biri şifâhânlıktır ve bu görevi Laleli Sultan Câmii’nde 200 kuruş karşılığında yerine getirmiştir. Diğer ciheti ise Cuma vaazı cihetidir, Ayasofya civarında Fatma Sultan Câmii’nde ayda 120 kuruşa mukâbil Cuma vaazı vermiştir.¹ İMMA Defteri’nde *cereyân iden mu’âmelât* başlığı altında “15 teşrîn-i evvel sene 1334 târîh ve 105 numrolu müzekkere ile Tekfûrdağlı Mustafa Efendi ile icrâ-i becâyîşleri” denildiğine göre² aynı câmide Şifâ okutmak aynı zamanda bir Nakşî şeyhi olan Tekfûrdağlı Mustafa Efendi’ye de nasip olmuştur.

3. 1. 18. Mesih Paşa-i Cedîd Câmii

Sultan III. Murad Devri (1574-1595) vezîriâzamlarından Hadım Mesih Mehmed Paşa tarafından kendi adına yaptırılmış olan bu câmide de *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimleri gerçekleştirilmiştir. Arşiv vesîkalarından anlaşıldığına göre, Mustafa Mestân Efendi Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Bunun yanında, Hırka-i şerîf civârındaki Mesih Pâşâ Câmî’inde Laleli Vakfı’na şart koşulan *Kitâbü’ş-Şifâ* dersini 100 kuruş aylık karşılığında vermiştir.³ Ayrıca, Kasımpaşa’da Câmî-i Kebîr dersiâmı Priştineli Ahmed Tevfik Efendi’nin 100 kuruş aylık mukâbilinde bu câmide *Kitâbü’ş-Şifâ* okuttuğu ifade edilmektedir.⁴

3. 1. 19. Nusretiye Câmii

İstanbul’da, Tophane’de II. Mahmûd tarafından yaptırılan Nusretiye Câmii de *Kitâbü’ş-Şifâ* okunan câmilerdendir. Şeyhülislâmlık Makamına hazırlanmış 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848) tarihli tezkirede Hırka-i Şerîf’te ve Tophâne-i Âmirâne’deki Câmî-i Nusret’te *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâatı görevini uhdesinde bulunduran Dersiâm Çarşambalı Hacı Mustafa’nın vefatıyla bu görevlerden birinin Müderris Hüseyin Hayri Efendi’ye verilmesine yönelik bir değerlendirme yapılmıştır: “Şeyhü’l-islâm Efendi’ye, Dersaiâmdan Çarşambalı Hacı Mustafa Efendi’nin bu kere irtihâli vukû’una mebnî uhdesinden münhal Hırka-i Şerîfe’de ve Tophâne-i Âmire’de Câmî-i Nusret’de Şifâ-i Şerîf kırâatları

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 33.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 33.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 113.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 45.

cihetlerinden birinin müderrisinden Hüseyin Hayri Efendi dâîleri uhdesine tevcihi ifâde olunmuş ve efendi-i mûmâ ileyh âtifet-i seniyyeye şâyân dâiyândan olarak is ‘âf-i istid’âsı merhûn-ı müsâade-i aliyye-i meşihat-penâhileri bulunmuş olmağla icrâ-yı iktizâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.”¹ İstanbul Müftülüğü arşiv kayıtlarına göre Kilisli Mehmet Tevfik Efendi de, 200 kuruş maîşet karşılığında Nusretiye Câmii’nde şifâhânlık cihetini yerine getirmiştir.²

3. 1. 20. Ortaköy Câmii

İstanbul’un Beşiktaş ilçesi Ortaköy semtinde XIX. yüzyıla ait bir câmi olan ve Büyük Mecidiye Câmii olarak da bilinen Ortaköy Câmii de şifâhânlık cihetine sahip câmilerdendir. Safranbolulu Muhammed Râşid Efendi’nin (ö. 1916) Ortaköy Câmii’nde 150 kuruş maaşa mukâbil *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti sahibi olduğu ifade edilmektedir.³

3. 1. 21. Patras Câmi-i Kebîr’i

Arşiv kaynaklarında genelde “Patra” olarak geçen şehir Patras şehridir. Yunanistan’da Mora yarımadasının kuzeybatısında büyük liman şehirlerinden Patras’ın Osmanlılar döneminde halk arasındaki adı ise Balyabadra’dır.⁴

29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796) tarihli bir arşiv belgesi bu şehirde bulunan Câmi-i Kebîr’de *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Belge, Râgıb Mehmed Paşa merhumun evkâf-ı şerîfleri mülhakâtından olup Patra’da vâki‘ Câmi-i Kebîr’de kırâat olunmak üzere otuz akçe ile *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetinin İshak Efendi’ye tevcihine dâir bir arzuhâldir ve vakıf mütevelliyesi olan Emine ismindeki hanım tarafından kaleme alınmıştır.⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*’sinde burada altı caminin bulunduğunu belirterek bunları kiliseden çevrilmiş Fâtih Sultan Mehmed Câmii, II. Bayezid’in yaptırdığı kale içindeki cami, kubbeli ve kurşun örtülü Pîrî Kethüdâ Câmii, İbrâhim Çavuş Câmii, yeni inşa edilmiş Şeyh Efendi Câmii ve Debbaghane Câmii olarak gösterir.⁶ Arşiv

¹ BOA, A. MKT., 106/80.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 2.

³ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 1103.

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 8. Kitap, I, 283; Kiel, “Balyabadra”, *DİA*, V, 42.

⁵ BOA, ÇVB., 39/2280.

⁶ Kiel, *a.g.md.*, s. 42.

belgesinde zikri geçen Câmî-i Kebîr'in kiliseden çevrilmiş en eski câmi olan Fâtih Sultan Mehmed Câmii olması kuvvetle muhtemeldir. Evliyâ Çelebi, Balyabadra'daki câmileri tanıtmaya Fatih Sultan Mehmed Han Câmii'nden başlamakta ve şöyle demektedir: “*Evvelâ çarşı başında Fatih Sultan Mehmed Han Câmii, kiliseden çevrilmiş eski mâbeddir.*”¹

3. 1. 22. Sultan Mustafa Câmii

Sultan III. Mustafa'nın Kadıköy'de 1761 yılında yaptırdığı ve günümüzde Kadıköy Müftülüğü kayıtlarında Sultan III. Mustafa İskele Câmii olarak geçen câmi de şifâhânlık cihetine sahiptir. Zira Bâyezîd Câmii dersiâmlarından olan Nakşî şeyhi Tekfûrdağlı Mustafa Fevzî Efendi, Tokatlı Ahmed Nûreddîn Efendi'den ref' olunan *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini 200 kuruş ücrete mukâbil Sultân Mustafa Câmii'nde icrâ ettiği arşiv kayıtlarıyla sabittir.²

3. 1. 23. Sultan Selim Câmii

İstanbul'da XVI. Yüzyılda Kanûnî Sultan Süleyman tarafından babası Yavuz Sultan Selim adına yaptırılan câmide *Kitâbü'ş-Şifâ* okuna gelmiştir. Mesela, Dirsiâmdan Mehmed Râşid Efendi'nin Sultan Mahmûd Vakfı tarafından şart koşulan şifâhânlık cihetini 200 akçe karşılığında bu câmide icrâ ettiği İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi kayıtlarında zikredilmektedir.³ Fâtih Câmii dersiâmlarından olan Dâğıstânî İsmail Hakkı Efendi de, Sultân Selîm Hân-ı evvel Vakfı'ndan meşrûr *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini 200 kuruş maaş ile Sultân Selim Câmii'nde Cuma günleri yerine getirmiştir.⁴ Arapkirli Ali Rıza Efendi, Bâyezîd Câmii dersiâmlarından olup Sultan Selim Câmii'nde şifâhân olarak vazife yapmıştır.⁵

3. 1. 24. Süleymâniye Câmii

İstanbul'un Süleymaniye semtine adını veren, XVI. yüzyıla ait bu en büyük câmi ve külliye uzun yıllar boyunca *Kitâbü'ş-Şifâ* dersleri yapılmıştır. Rizeli Ömer Lütfî Efendi 1910 senesine kadar 26 yıl boyunca Süleymaniye Câmii'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* tedrisiyle

¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 8. Kitap, I, 283.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 117.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 16; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 41.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 138.

⁵ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 156; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 95.

meşgul olmuştur.¹ Mardin'in verdiği bu bilgi İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi bilgileriyle de örtüşmektedir. 2299 numaralı deftere göre Ömer Lütfî Efendi, Sultan Süleymân Hazretleri Vakfı'ndan meşrûr olarak 200 kuruş maîşet karşılığında Süleymânîye Câmî-i Şerîfî'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir.² Sivaslı İbrahim Zühdi Efendi de Sultan Süleyman Vakfı'ndan meşrûr *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini 200 kuruşa mukâbil Süleymânîye Câmî-i Şerîf'inde yerine getirmiştir.³ Giresunlu Mehmed Hâlis Efendi, Süleymânîye Câmîi'nde şifâhânlık cihetini 200 kuruş mukâbilinde yerine getirmiştir.⁴ Beyazıd Câmîi dersiâmı Çankırlı Zeynelâbidîn Efendi de Süleymânîye Câmîi şifâhânlarındandır. Arşiv defter kaydına göre dersiâmlık, vaizlik ve *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetlerini hâizdir. Sultan Süleymân Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık görevini 200 kuruş maaş mukâbilinde yerine getirmiştir.⁵

3. 1. 25. Tarsus Nûr Câmîi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belge İstanbul'da yerleşen şifâhânlık geleneğinin Tarsus'a kadar uzandığını göstermektedir. Tarsus Müftülüğü kayıtlarında Tarsus Ulu Câmîi olarak geçen, arşiv belgelerinde ise Tarsus Nur Câmîi olarak zikredilen câmide *Kitâbü'ş-Şifâ* ders kitabı olarak okunmuştur. 3 Eylül 1860 tarihine denk gelen belgenin ilgili yeri şu şekildedir: “*Adana Mutasarrıfı'na ve Evkâf Müdiriyeti'ne, Tarsus'da vâki 'Câmî' u 'n-nûr'da beher yevm Şifâ-i Şerîf tedrîsine müdâvemet etmekde bulunan Yusuf Ziyâeddîn Efendi'nin muhassas olan maâşına yirmi yedi mâhdan berü derdest olamadığından tarafına i'tâsıyla beraber bundan böyle mâh-be-mâh kendüye virilmesi hakkında vuku bulan istid'âsı üzerine Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri tarafından yazılan bâ-tahrîrât mücebince iktizâsının icrâsı husûsuna himmet eylemeniz siyâkında şukka*⁶... 16 Safer 1277.”⁷ Tarsus Nur Câmîi'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibi olan ve bu görevini her gün yerine getirmekle görevli olan Yusuf Ziyâeddîn Efendi'nin bir

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 1081.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 3.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 64; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 84.

⁴ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 102.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 136.

⁶ Mektup yerinde kullanılır bir tabirdir. Şukka, Arapça parça demek olup, kâğıt parçası itibarıyla mektup manasında kullanılmıştır. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 360.

⁷ BOA, A. MKT. UM., 424/88.

süredir maaşını alamadığı anlaşılmaktadır.

3. 2. Türbeler

İslâm coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtları türbeden başka “kümbet, makam, meşhed, buk‘a, darîh, kubbe, ravza” gibi adlarla da anılmıştır. Bu adlandırmalar genellikle yapının ait olduğu kişinin makam ve mevkii, mensup olduğu sosyal, dinî ve siyasî zümre, ayrıca yapının mimari özelliğini yansıtmakla birlikte birbirinin yerine de kullanılmıştır.¹ Türbe, yaşadıkları dönemde, gerek “Hakk” ile olan münasebetleri yönüyle gerekse “halk” ile olan ilişkileri itibarıyla herkesin beğenisini kazanmış ve tarihe mâl olmuş kişilerin mezarlarına verilen isimdir. Özellikle Osmanlı kültür ve medeniyetinde türbelerin ayrı bir yeri vardır. Osmanlılar, devlet geleneklerinin bir yansıması olarak Pâdişâhları ve diğer devlet adamlarını yâd etmek, yukarıda zikredilen özelliklerle muttasıf kimselere olan hürmet ve medyûniyetlerini ifade etmek, sonradan geleceklere onların hâtıralarını hatırlatmak, Allah ile olan derin münasebetleri sebebiyle onların huzurunda yapacakları duanın kabule karîn olacağını düşünmeleri gibi amaçlara binâen bu kişilerin mezarlarını belirgin hale hetirmişlerdir. Tabîî olarak her ülkenin öteden beri biriktirdiği mimârî anlayış ve estetik ile kültürel arka plan, belirgin hale gelen bu mezarlarda karşımıza çıkmıştır. Türbe işte bu mimarî yapıya verilen isimdir.

Tespit edebilebildiği kadarıyla geçmişte *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvet okunmuş olan başlıca türbeler şunlardır:

3. 2. 1. Ravza-i Mutahhara

Mescid-i Nebvî içinde Hz. Peygamber’in kabri ile minberi arasında bulunan ve “tertemiz bahçe” anlamına gelen Ravza-i Mutahhara’daki yüz yirmi beş kuruş vazifeli *Kitâbü’ş-Şifâ* dersi cihetinin “nısf” hissesinin Yozgatlı Hâfız Ömer Efendi’ye tevcihini ifade eden arşiv belgeleri mevcuttur. 7 Nisan 1857’ye takâbül eden bir takrîr belgesinin ilgili yerinde şöyle denilmektedir: “Atûfetlû Efendim Hazretleri, Mübârek ve mu‘allâ Ravza-i Mutahhara-i Hazret-i Risâlet-penâhî’de münhal olan yüz yirmi kuruş vazîfelü nısf Şifâ-i Şerîf dersiye cihetinin mücâvirînden Yozgâdî Hâfız Ömer Efendi’ye tevcihi ve ... husûslarına dâir Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri’nin iki kıt’a takrîri

¹ Orman, “Türbe”, *DİA*, XLI, 464.

manzûr-ı âlî buyurulmak üzere arz ve takdîm kılınmış olmağla ber-mûceb-i takârîr icrâ-yı iktizâları husûsunun Nezâret-i müşârun ileyhâya havâlesi hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî müteallik buyurulur ise ana göre harekete ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Fî 12 Şaban sene [12]73.”¹ Yazıdan anlaşıldığına göre, söz konusu tevcih işlemi için, Evkâf Nezâreti’nin onayı beklenmektedir. Aynı vesîka üzerine, bir gün sonra kaydı düşülen şu ifadelerden, söz konusu talebin uygun görüldüğü anlaşılmaktadır: “Ma ‘rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Resîde-i enâmîl-i ta‘zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleriyle zikr olunan takrîrler manzûr-ı me‘âlî-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve husûsât-ı muharrerinin ber-mûceb-i tekârîr icrâ-yı iktizâlarının nezâret-i müşârun ileyhâya havelesi müteallik ve şeref-sudûr buyuruluna emr ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı şehîr-i yârî muktezâ-yı münîfinden olarak mezkûr takrîrler yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i‘âde kılınmış olmağala ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 13 Şaban sene [12]73.”

3. 2. 2. Hz. Yahya Türbesi

Hz. Yahya’nın Şam’da Emevî Câmîi külliyesi içerisinde bir türbesi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti bu türbe için bir türbedâr belirlemiş ve *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâatı tevcihi yapmıştır. Mesela 5 Muharrem 1251 (3 Mayıs 1835) tarihli bir vesîkada Şam-ı Şerîf’te Yahya Aleyhisselâm türbedârlığı ile türbeye tahsîs edilen *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâat cihetlerinin tevcihi söz konusu edilmektedir.² Hz. Yahya Türbesi’nde *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetinin mevcudiyetini gösteren bir başka belge ise bir İrâde olup, 10 Mayıs 1886 tarihine takâbül etmektedir. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti tarafından husûsiye kaydıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu belgede şöyle denilmektedir: “Şâm-ı Şerîf’de Yahya Aleyhi’s-selâm Hazretleri’nin makâm-ı âlîlerinde Şifâ-i Şerîf kırâatına müdâvemet itmekde bulunan mahallî ulemâsından Seyyid Salih el-Münîr Efendi’ye iki yüz kuruş maaş tahsîsi muktezâ-yı emr ü fermân-ı hazret-i hilâfet-penâhîden olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 6 Şaban sene [1]303 fî 28 Nisan sene [1]302, Ser-kâtib-i Hazret-i şehîr-i yârî bende Süreyyâ”³

¹ BOA, İ. DH., 376/24853.

² BOA, DH. MKT., 1128/19.

³ BOA, İ. DH., 988/78037.

3. 2. 3. Eyüp Sultan Türbesi

İstanbul'un fethinin ardından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabri çevresinde teşekkül eden külliye'nin önemli unsurlarından olan Hz. Hâlid Türbesi *Kitâbü's-Şifâ* okuma geleneğinin uygulandığı mekânlardandır. Mesela, Nevrekoplu Mustafa Fehmi Efendi 312 kuruş maaşa mukâbil burada *Kitâbü's-Şifâ* ciheti sahibidir.¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir başka belge ise, Hz. Hâlid Türbesi *Kitâbü's-Şifâ* cihetini talep eden Fâtih dersiâmlarından Mehmed Hilmi Bey'in 1 Şevval 1312 (28 Mart 1895) tarihli telgrafıdır.² Erzincanlı Yusuf Ziyâ Efendi, burada *Kitâbü's-Şifâ* tilâvet etmekle vazifeli dersiâmdan olup, Sultan Mahmûd-ı Evvel Vakfı'ndan meşrûr buhârîhânlık cihetini Ayasofya Câmii'nde, şifâhânlık cihetini Hz. Hâlid Türbesi'nde icrâ etmiştir.³ Mustafa Vasfî Efendi de Hz. Hâlid Türbesi'nde 435 kuruş maaşla şifâhânlık ciheti sahibidir.⁴

3. 2. 4. Hamîdiye Türbesi

Belgeler, İstanbul'da I. Abdülhamîd tarafından XVIII. yüzyıl sonlarında inşâ ettirilen külliye içerisindeki Hamîdiye Türbesi'nde de şifâhânlık uygulamasının sürdürüldüğünü işaret etmektedir. Mesela, Dersiâmdan Yenişehirli Ahmed Şâkir Efendi 200 kuruş maaşla Hamîdiye Türbesi'nde *Kitâbü's-Şifâ* dersi ciheti sahibidir.⁵ Lüleburgazlı Hacı Receb Efendi, Sultan Hamîd-i Evvel Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık görevini Hamîdiye Türbesinde 200 kuruş maaşla icrâ etmiştir.⁶ Arşiv kayıtlarında, 6 Receb 1304 (31 Mart 1887) tarihli bir belge bulunmaktadır. Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitâbet Dâiresince kaleme alınan ve İrâde niteliğinde olan belge şu şekildedir: “*Ma'rûz-ı bende-i dîrîneleridir ki*⁷, *bu defa münhal olan Hamidiye Türbesi Şifâ-i Şerîf ders cihetinin vukû' bulan arz ve istirhâm üzerine Ayasofya-i Kebîr ders-i âmlarından Ankaravî el-Hâc Mehmed Efendi uhdesine tevcihi şeref-sâdır olan emr ü İrâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı celîlinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 6 Receb sene [1]304 ve fî 19 Mart sene [1]303, Ser-kâtib-i Hazret-i Şehr-i yârî bende Süreyyâ*”⁸

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 18.

² BOA, Y. MTV., 117/4.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 105.

⁴ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 145; İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 152.

⁵ İMMA, Def. No. 2162; Def. No. 2163.

⁶ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 230.

⁷ Ulemâ dışında bulunanlartarafından Şeyhülislâm'a hitâben yazılan kâğıtlarda resmî elkab olarak kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 412.

⁸ BOA, İ. DH., 1027/80978.

(31 Mart 1887). Belgeye göre, Ayasofya-i Kebîr Câmii dersiamlarından Ankaralı Hacı Mehmed Efendi, Hamîdiye Türbesi *Kitâbü’ş-Şifâ* dersi muallimliğine tayin olunmuştur. Söz konusu tevcîh dile getirilirken, “*vukû’ bulan arz ve istirhâm üzerine*” ifadesinin kullanılması dikkat çekicidir.

3. 2. 5. Mecîdiye Türbesi

Sultan Abdülmecîd Hân’ın medfûn bulunduğu Mecîdiye Türbesi’nin de *Şifâ* okumalarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Zira Sultan Mecîd Vakfı’ndan karşılanmak üzere, Abdülvehhâb Efendi tarafından Mecîdiye Türbesi’nde 224 kuruş maaşa mukâbil *Kitâbü’ş-Şifâ* dersi verildiği anlaşılmaktadır.¹ Aynı şekilde, Yenişehirli Ahmed Şâkir Efendi, Fâtih Câmii dersiamlarından. Ancak Mecîdiye Vakfı’ndan şart koşulan aylık 200 kuruşluk *Kitâbü’ş-Şifâ* dersini Mecîdiye Türbesi’nde icrâ etmiştir.² Fâtih Câmii dersiamlarından olan Timûrhisârlı İbrahim Edhem Efendi de, Mecîdiye Vakfı’nca şart koşulan şifâhânlık cihetini 200 kuruş maaşa mukâbil Mecîdiye Türbesi’nde Çarşamba ve Cumartesi günleri icrâ etmiştir.³

3. 2. 6. Mihrişâh Sultan Türbesi

Mihrişâh Sultan Külliyesi bünyesinde bulunan Mihrişâh Sultan Türbesi’nde de *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerinin yapıldığı, 7 Safer 1326 (11 Mart 1908) tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Belgede Mihrişâh Kadın Türbesi’nde *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetini deruhte eden İhsan Efendi’nin maaşının artırılması söz konusu edilmektedir.⁴

3. 2. 7. Sultan Fâtih Türbesi

Fâtih Sultan Mehmed’in medfûn bulunduğu bu türbe *Şifâ* derslerine ev sahipliği yapmıştır. Dersiâmdan Mersinli Ahmed Hilmi Efendi’nin, Fâtih Türbesi’nde 150 kuruş mukâbilinde *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti sahibi olduğu ifade edilmektedir.⁵ Bu belgeden anlaşıldığına göre Fâtih Câmii’nde devam eden *Şifâ* derslerinin hâricinde ayrıca Fâtih Sultan Mehmed Hân’ın Türbesi’nde de şifâhânlık uygulaması söz konusudur.

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 34.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 307.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 313.

⁴ BOA, BEO., 3267/244954.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 106.

3. 2. 8. Sultan Mahmûd Türbesi

Kitâbü’ş-Şifâ hatmi icrâ edilen yerlerden biri de Divanyolu üzerinde XIX. yüzyıla ait bir yapı olan Sultan Mahmûd Türbesi’dir. Mesela Mustafa Efendi ismindeki dersiâm, Mahmûd-ı Sâni Vakfı’ndan meşrû şifâhânlık görevini 300 kuruş maaş karşılığında burada yerine getirmiştir.¹ Muzaffer Efendi, Sultan Mahmûd-ı Sâni Vakfı’ndan meşrû şifâhânlık görevini Sultan Mahmûd Türbesi’nde 300 kuruş maaş mukâbilinde icrâ etmiştir.² Yine, arşivlerde yer alan ve zamanın Evkâf Nâzırı’na yazılan ve aynı sahifeye kaydedilen iki tezkire, “II. Mahmûd Türbesi’ndeki münhal buhârîhânlığa Bâb-ı âlî imâmı Hâfız Halil Hilmi ve şifâhânlığa da Bâyezîd Câmii dersiâmı Zileli Hüseyin Sabri Efendi’lerin tayinleri isti’dâsı ve iltimâslarının havâlesine” dâirdir ve 8 Receb 1263 (22 Haziran 1847) tarihinde kaleme alınmışlardır. İki tezkire de kelimesi kelimesine aynı olup sadece isimler ve tevcîh türü farklılık arz etmiştir. Tezkirelerden şifâhânlık tevcîhiyle ilgili olanı şu şekildedir: “Evkâf Nâzırı’na, Cennet-mekân Efendimiz Hazretleri’nin türbe-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf-hânlık cihetine mutasarrıf olan İsmail Efendi’nin bu kere vefâtı vukûuna mebnî cihet-i mezkûrenin Sultan Bâyezîd Hân Câmî-i Şerîfi dersiâmılarından ve müderrisinden Zileli Hüseyin Sabri Efendi uhdesine tevcihi ifâde ve iltimâs olunmuş ve efendi-i mûmâ ileyh şâyân-ı âtîfet bulunmuş olmağla iktizâsının icrâsı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir.”³ Evkâf Nâzırı’na hitaben kaleme alınmış olan söz konusu belge, Osmanlı ilim geleneğinde, şifâhânlığın buhârîhânlık ile birlikte düşünüldüğünü ve ele alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

3. 2. 9. Sultan Mustafa Türbesi

Sultan I. Mustafa ile Sultan İbrâhim’in türbesi olan bu mezar binası daha çok Sultan Mustafa’nın adıyla tanınır. Sultan Mustafa Türbesinin şifâhânlıkla dolaylı sayılabilecek bir ilgisi bulunmaktadır. Dersiâmdan Hüseyin Efendi, Mustafa Han Vakfından meşrû *Kitâbü’ş-Şifâ* okutma görevini Sultan Fâtih Câmî-i Şerîf’inde ve müslimhânlık cihetini Sultan Mustafa Türbesi’nde 200 kuruş mukâbilinde yerine getirmiştir.⁴ Bu durum, söz konusu türbede de şifâhânlığın sürdürüldüğünü

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 132.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 139.

³ BOA, A. MKT., 86/39.

⁴ İMMA, Def. No. 2162.

düşündürmekteyse de şimdilik bu doğrultuda bir belgeye ulaşılamamıştır.

3. 2. 10. Sultan Selim Türbesi

İstanbul'da XVI. Yüzyılda Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 1566 m.) tarafından babası Yavuz Sultan Selim (ö. 1520 m.) adına yaptırılan külliye içerisinde bulunan bu türbede de *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ebü'l-ulâ Mardin'in "*Huzur Dersleri*" isimli eserinde İstanbullu Hafız Muhammed Şevkî Efendi'nin (ö. 1323/1905) Sultan Selim Türbesi'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* tılâveti ile görevlendirildiği anlatılmaktadır.¹

3. 3. Tekke, Zâviye ve Dergâhlar

Tekke, bir şeyhin yönetiminde, bünyesinde tasavvuf eğitimi verilen, tarîkat mensuplarının oturup kalkmalarına, âyin icrâ etmelerine mahsus mekânlar için kullanılan bir tâbirdir.² İlk tekkeler basit bir oda ve küçük bir mekândan ibaretti. Zamanla değişik mimari özellikler kazanan ve çok farklı birimleri içine alan tekke yapıları ortaya çıkmıştır. Tekkeler değişik zamanlarda ve değişik coğrafyalarda "zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat" gibi isimlerle anılmıştır.³ Dergâh da, tasavvuf yönü ağır basan ve tekke kavramı ile aynı doğrultuda kullanılan bir kavram olmakla birlikte, daha çok tarîkat pîrlerinin veya tarîkatın büyük şeyhlerinin ikamet edip irşad faaliyetlerini sürdürdükleri veya kabirlerinin bulunduğu merkezî tekke anlamında kullanılmışlardır.⁴ Osmanlı toplumunda tekke ve dergâhların ayrı bir yeri ve önemi vardır. Onlar tevhîd akidesine zarar vermeyecek şekilde, saygı ve hürmet sınırlarını zorlamadan, ifrat ve tefrite düşmeden, kendilerine dünyevî ve uhrevî hayata yönelik rehberlik yapan kişilere karşı vefa duygusu ile hareket etmişler ve sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmışlardır. Tekke ve dergâhları o günün şartlarında en güzel ve estetik bir mimârî tarzda bina eden Osmanlılar, bununla da yetinmeyerek, buralarda *Buhârî-i Şerîf* ve *Kitâbü'ş-Şifâ* gibi eserlerin sistemli bir şekilde okunmasını tesis etmişlerdir.

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 292.

² Kara, "Tekke", *DİA*, XL, 368; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 445.

³ Kara, *a.g.md.*, s. 368.

⁴ Pakalın, *a.g.e.*, I, 425;

Tekke ve dergâhlar Osmanlı ilim geleneğinde şifâhânlık deyince câmilere sonra ilk akla gelen kurumlardır. Mesela, 29 Zilhicce 1215 (13 Mayıs 1801) tarihinde kaleme alınan bir hatt-ı Hümâyunda, “*Eşkiyâyla karşılaşan Osman Paşa’nın, onlarla mücâdelede başarılı olması için bazı dergâhlarda Kelime-i Tevhid ve Şifâ-i Şerîf okutturulduğundan*” bahsedilmektedir.¹ Bu da göstermektedir ki zorda kalındığında, meşakkatli bir durumla karşılaşıldığında, gerekli olan maddî, dünyevî tedbirlerin alınmasının yanında manevî ve uhrevî olarak da sebeplere riâyet edilmektedir. Riâyet edilen manevî sebeplerden biri de bazı dergâhlarda *Kitâbü’ş-Şifâ* meclislerinin tertip edilmesidir.

Osmanlı’da tekke, zâviye veya dergâhların etrafında gelişen, bu yapılarla bütünleşen ve sûfî geleneğin kendisini hissettirdiği bir cami mimarisinden bahsetmek mümkündür. Tekke ve zâviyelerin itici gücüyle, bu yapıların hemen bitişiğinde bulunan cami ve mescidlerde *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi eserlerin okunduğu görülmektedir. Bu hususa örnek vermek gerekirse, 27 Rebûlâhîr 1278 (1 Kasım 1861) tarihini taşıyan ve Sinop Meclisi tarafından Kaptan-ı Deryâ’ya hitâben yazılan bir mazbatada şöyle denilmiştir: “*Cenâb-ı Seniyyü’l-Cevânib-i Hazret-i Kapudân-ı Deryâyâ mazbata, Sülâle-i tâhire-i Hazret-i Mustafâ’dan Sinop adasında defîn-i hâk-ı ıtırnâk olan kutbu’l-ârifîn gavsü’l-vâsilîn İmâm-ı Mûsâ Kâzım radiyallâhu anhü evlâd-ı aliyyelerinden Seyyid İbrahim Bilal kuddise sırruhü’l-Müteâl Hazretleri’nin telâtüm-i âsâr-ı cemâl-i şeref-i rûhâniyet-i aliyyeleriyle ahâlî-i belde teşerrüf ve iftihâr ve mecma’-ı penâh-ı seyyâhîn ve züvvâr olduğu cihetle müşârun ileyh hazretlerinin zâviye-i aliyyelerine muttasıl kapudân-ı esbak Seyyid Ali Paşa Hazretleri’nin binâ ve ihyâ kerdeleri olan mescid-i şerîfe beher Cuma ahâlî-i belde ve sâire tecemmu’ ederek salât-ı cum’ayı edâ ede geldikleri gibi makâm-ı âlî-i mezkûrda kütüb-i ehâdîs ve tefâsîrden bir ders küşâd olunarak neşr ve ifâdesi hem ahâlî-i belde ve hem de mevcûd olan talabe-i ulûm her bâr arzû ve iştiyâk etmekde olduklarına ve işbu ümniyenin icrâ-yı husûlî ise rûhânî ve cismânî muhassenât-ı kesîre ve menâfi’-i ma’neviyeyi mûcib olacağına binâen ve husûsıyla vak’a-i mündefîada uğûr-ı meyâmin-mevfûr-ı cenâb-ı tâcdârîde fedâ-yı cism ü cân eden ervâh-ı şühedâ dahi envâr-ı ecr-i mesûbât edecekleri bî-ıştibâh olduğundan başka ol makâm-ı âlî-makâmıda kuvve-i berriye ve bahriye-i Saltanat-ı Seniyye’nin gün-be-gün teksîr-i selâmet-i hâlleriyle beraber ilâ-yevmi’l-kıyâm nâm-ı nâmî-*

¹ BOA, HAT., 55/2543.

*i hidîv-i eḫamîleri da'avât-ı hayriye-i mütemâdiyenin yâd ve ifâsı elzem-i umûrdan olup işbu hayrât-ı hayriyenin kuvveden fi'le çıkması mücerred zât-ı merâhim-sımât-ı âsâf-şiyemânelerine menûṭ ve mütevakkıf bulunduğundan işbu hizmet-i cemîlenin edâ ve icrâsına Sinop Müftîsi Mehmed Sırrı Efendi dâîleri müstahak ve vazîfe veyâhûd maâş tahsîsine elyak idüğünden ol sûretle teyemmünen ve teberrüken makâm-ı celîl-i mezbûra bir Şifâ-i Şerîf dersi va'z ve te'sîsinin icrâsına müsaade-i ihsân-âde-i mün'imâneleri bî-dirîğ ve şâyân buyurulmak bâbında ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 27 Rebî'ü'l-âhir sene 278"¹ Belgeden anlaşıldığına göre, "Sülâle-i tâhire-i Hazret-i Mustafâ'dan Sinop adasında defîn-i hâk-ı ıtırnâk olan kutbu'l-ârifîn gavsı'l-vâsilîn İmâm-ı Mûsâ Kâzım radiyallâhu anhü evlâd-ı aliyyelerinden" olan Seyyid İbrahim Bilal'in Zâviyesinin bitişiğinde bulunan Cezâyirli Ali Paşa Câmiî'nde teberrüken *Kitâbü'ş-Şifâ* okunması söz konusu edilmiştir.*

3. 3. 1. Hala Sultan Tekkesi

Hız. Peygamber ile süt veya soy bakımından teyze-yeğen ilişkisi bulunan² Ümmü Harâm bint Milhân el-Ensâriyye'nin (ö. 28/648) türbesini barındıran tekkedir. Kıbrıs'ta bulunmaktadır. Osmanlı'nın bu güzîde mekâna karşı gösterdikleri hürmetin göstergelerinden biri de buraya tevcih ettikleri şifâhânlık cihetidir. Hala Sultan Tekkesi'nin de *Kitâbü'ş-Şifâ* tilâvet olunan mekânlardan olduğunu İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre Dersaadet'ten Karaköylü Mustafa Fehmi Efendi, Hâlâ Türbesi'nde 215 kuruş maaş karşılığında *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir.³

3. 3. 2. Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi

Kaptan-ı Derya Hasan Hüsnü Paşa türbesi, tekkesi ve kütüphanesi, İstanbul Eyüp'de bulunmaktadır. Hasan Hüsnü Paşa, Sultan II. Abdülhamîd devri Bahriye Nâzırlarındandır. İkinci defa getirildiği Bahriye Nazırlığı görevini sürdürürken 27 Temmuz 1903 yılında vefat etmiştir. Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi'nde bir kütüphane oluşturulmuştur. Kütüphanede tamamı vakfedilmiş olan 1468 adet kitap bulunmaktadır.⁴ Kütüphaneye

¹ BOA, MVL., 619/50-3.

² Kandemir, "Ümmü Harâm", *DİA*, XLII, 321.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 43.

⁴ Er, "Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi", s. 139.

vakfedilen bu kitaplar arasında, 1 adet *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın yanı sıra, onun Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından yapılmış iki ciltlik şerhi de bulunmaktadır.¹ Bu eserlerin varlığı ve söz konusu tekkenin vakfiyesinde dile getirilen “toplumu dînî, ahlâkî ve manevî yönden eğitime hedefi” tekkenin *Kitâbü 'ş-Şifâ* ile merbûtiyetine delâlet etmektedir.

3. 3. 3. Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi

Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi, Sinop'ta, Cezayirli Ali Paşa Camisi'nin bitişiğinde yer almaktadır. Cezâyirli Ali Paşa, eski Kaptan-ı Derya ve Kalyon Nâzırı'dır.² Şifâhânlık uygulamasının Cezâyirli Ali Paşa Câmii'nin hemen bitişiğindeki bu zâviyeye kadar uzandığı, arşiv belgelerinden anlaşılabilmektedir. Dönemin Sinop vilayet meclisinde kaleme alındığı anlaşılan bir mazbata, Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi'nde, *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın teberrüken Sinop Müftüsü tarafından Cuma günleri okutulduğuna işaret etmektedir. Mazbata, 27 Rebûlâhîr 1278 (1 Kasım 1861) tarihlidir ve o günün Sinop Meclisi tarafından, kaptan-ı deryaya yönelik hazırlanmıştır ve dönemin Sinop Meclisi âzâlarının mühürlerini hâvîdir: “*Cenâb-ı Seniyyü'l-Cevânib-i Hazret-i Kapudân-ı Deryâya mazbata, Sülâle-i tâhire-i Hazret-i Mustafâ'dan Sinop adasında defîn-i hâk-ı ıtırnâk olan kutbu'l-ârifin gavsı'l-vâslîn İmâm-ı Mûsâ Kâzım radiyallâhu anhü evlâd-ı aliyyelerinden Seyyid İbrahim Bilal kuddise sırruhü'l-Müte'âl Hazretleri'nin telâtüm-i âsâr-ı cemâl-i şeref-i rûhâniyet-i aliyyeleriyle ahâlî-i belde teşerrüf ve iftihâr ve mecma'-ı penâh-ı seyyâhîn ve züvvâr olduğu cihetle müşârun ileyh hazretlerinin zâviye-i aliyyelerine muttasıl kapudân-ı esbak Seyyid Ali Paşa Hazretleri'nin binâ ve ihyâ kerdeleri olan mescid-i şerîfe beher Cuma ahâlî-i belde ve sâire tecemmu' ederek salât-ı cum'ayı edâ ede geldikleri gibi makâm-ı âlî-i mezkûrda kütüb-i ehâdîs ve tefâsîrden bir ders küşâd olunarak neşr ve ifâdesi hem ahâlî-i belde ve hem de mevcûd olan talabe-i ulûm her bâr arzû ve iştiyâk etmekde olduklarına ve işbu ümniyenin icrâ-yı husûlî ise rûhânî ve cismânî muhassenât-ı kesîre ve menâfi'-i ma'neviyeyi mûcib olacağına binâen ve husûsuyla vak'a-i mündefi'ada uğûr-ı meyâmin-mevfûr-ı cenâb-ı tâcdârîde fedâ-yı cism ü cân eden ervâh-ı şühedâ dahi envâr-ı ecr-i mesûbât edecekleri bî-iştibâh olduğundan başka ol makâm-ı âlî-makâmı kuvve-i berriye ve bahriye-i Saltanat-ı Seniyye'nin gün-be-gün teksîr-i selâmet-i hâlleriyle beraber ilâ-yevmi'l-kıyâm nâm-ı nâmî-i hidîv-i efhamîleri da'avât-ı hayriye-i mütemâdiyenin yâd*

¹ Er, a.g.m., s. 144.

² Bkz. <http://www.sinopkulturturizm.gov.tr/TR,74905/camiler-ve-medreseler.html> (15.9.2014).

ve ifâsı elzem-i umûrdan olup işbu hayrât-ı hayriyenin kuvveden fî'le çıkması mücerred zât-ı merâhim-sımât-ı âsâf-şiyemânelerine menût ve mütevakkıf bulunduğundan işbu hizmet-i cemîlenin edâ ve icrâsına Sinop Müftüsü Mehmed Sırrı Efendi dâ'ileri müstahak ve vazîfe veyâhûd maâş tahsisine elyak idüğinden ol sûretle teyemmünen ve teberrüken makâm-ı celîl-i mezbûra bir Şifâ-i Şerîf dersi vaz' ve te'sîsinin icrâsına müsâade-i ihsân-âde-i mün'imâneleri bî-dirîğ ve şâyân buyurulmak bâbında ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 27 Rebî'ü'l-âhir sene 1278.¹ Belgeye göre, Cezâyirli Ali Paşa Câmiî'nin hemen yanında bulunan Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi, yolcuların ve ziyaretçilerin yoğun ilgisine mazhar olmaktadır. Hem Sinop ahalisi, hem ilim talebeleri ve hem de söz konusu ziyaretçiler Cuma günleri Cuma Namazı sebebiyle Cezâyirli Ali Paşa Câmiî'nde bir araya gelmektedirler. “Makâm-ı âlî-i mezkûr” ve “makâm-ı celîl-i mezbûr” gibi tanımlamalarla zikredilen zâviyede, öteden beri bazı hadis ve tefsir eserleri okuna geldiği de yine aynı belgeden anlaşılmaktadır. Hazır bu kadar insan toplanmışken, Cuma günleri, Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi'nde, Sinop Müftüsü Mehmed Sırrı Efendi'nin Kitâbü'ş-Şifâ dersi vermesi öngörülmüştür. Sinop Meclisi'nce hazırlanan ve “Übbühetlû Devletlû Kapudân Paşa Hazretleri'ne” diye başlayan diğer mazbata da hemen hemen aynı içeriğe sahip olduğundan burada sadece bahsetmekle iktifa edilmiştir.² Ayrıca yine aynı konuya dâir olan 22 Cemâziyelevvel 1278 (25 Kasım 1861) tarihli bir arzuhâlin³ ve Sadâret Makâmını temsilen, 8 Cemâziyelâhir 1278 (11 Aralık 1861) tarihli bir vesîkanın bu cümleden olmak üzere zikredilmesinde fayda mülâhaza edilmektedir. Nitekim, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den sâdır olan bu vesîkada yukarıda ifade olunan mazbatalara da işaret edilmektedir. Belgenin ilgili kısmında “... İbrahim Bilal Hazretleri kibâr-ı sâdâtdan ve e'âzım-ı evliyâullâhdan olarak iktibâs-ı envâr-ı rûhâniyeleriyle berâber Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri ilâ-kıyâmi's-sâ'a serîr-ârâ-yı hilâfet ve saltanat buyursun velî-ni'met bî-minnetimiz şehr-i yâr-ı merhamet-hisâl efendimizin duâ-yı mefrûza ifâ-yı temâdî-i ömr ü iclâl-i mülûkânelerine muvâzabat olunmak ve Sinop vak'a-i müteallimesinde nâil-i rütbe-i şehâdet olan cünûd-ı muvahhidînin inâre-i ervâh-ı tayyibelerine sebab-i ma'nevî olmak üzere mescid-i şerîf-i mezkûrda Şifâ-i Şerîf'den ol vechile birer ders kırâ'at etdirilmesi umûr-ı müteyemmene ve hayriyeden ve talebe-i ahâlînin müstefid olmalarını

¹ BOA, MVL., 619/50-3.

² BOA, MVL., 619/50-4.

³ BOA, MVL., 619/50-2.

mûcib mevâdd-ı haseneden bulunmuş ve emr-i tadrîsin müftî-i mûmâ ileyhe havâlesi dahi beyân kılınan kudret-i ilmiyesi cihetiyle münâsîp görünmüş olmağla ber-vech-i inhâ mahalline me'zûniyet i'tâsı ve müftî-i mûmâ ileyhe tahsîsi istenilen vazîfe ve maâşın îfâsı menût-ı müsâade-i ihsân-âde-i seniyye idüğü tezekkür kılınmış ise de ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 8 Cümâde'l-âhire sene 278''¹ denilmek suretiyle söz konusu taleplerin kabul edildiği beyan edilmektedir.

3. 3. 4. Mehmed Geylânî Dergâhı

Mehmed Geylânî Dergâhı, Bahçekapı'da Arpacılar Caddesi'nde bulunan ve Şeyh Mehmet Geylânî veya onun adına Fâtih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmış olan Arpacılar Câmii bünyesinde bulunmaktadır.² Aynı zamanda bânîsinin adından dolayı Şeyh Mehmet Geylânî Mescidi ve Bursa Mescidi adlarıyla da anılmaktadır. Şeyh Mehmed Geylânî Dergâhı da şifâhânlık cihetini hâizdir. Haremlî Mustafa Hilmi Efendi, dersiâmdan olup hem *Buhârî-i Şerîf* hem de *Şifâ-i Şerîf* cihetleri sahibidir. Hamîdiye Türbesi'nde 544 kuruş maaşla *Buhârî-i Şerîf* dersi vermiş, aynı zamanda Şeyh Mehmed Geylânî Türbesi'nde 174 kuruş maaşa mukâbil *Kitâbü's-Şifâ* kırâat etmiştir.³

3. 3. 5. Yahya Efendi Dergâhı

Dergâh, XVI. yüzyılda İstanbul'da Beşiktaş'ta Şeyh Yahya Efendi (ö. 978/1571) tarafından kurulan külliye dâhilinde bulunan dergâhta *Kitâbü's-Şifâ* dersleri icrâ olunmuştur. Yahya Efendi dergâh-ı şerîfi post-nişîni olan Hüseyin Şevkî Efendi'nin Sultân Mahmûd Vakfı'nca meşrûat *Kitâbü's-Şifâ* cihetini Yahya Efendi Dergâhı'nda 312 kuruş maaşla yerine getirdiği zikredilmektedir.⁴

4. Diğer Devlet Kurumları

4. 1. Şeyhülislâm Dâiresi

Şeyhülislâm dâiresi için belgelerde, “bâb-ı meşîhat”, “bâb-ı fetvâ”, “bâb-ı vâlâ-yi

¹ BOA, MVL., 619/50-1.

² Bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, III, 501.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 87.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 331.

meşîhat”, “Şeyhülslâm kapısı” gibi terimler kullanılmıştır.¹ Bâb-ı fetvâ ve bâb-meşîhat tabirlerinin kullanımı daha yaygındır. Osmanlı Devleti’nde özellikle Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra şeyhülslâmların resmî dâirelerine bâb-ı meşîhat denmeye başlanmıştır.² Osmanlı Devleti’nde her yetkilinin kendi oturduğu konağın bir kısmını, genellikle de selâmlığını resmî dâire olarak kullanması bir gelenektir. Vak‘a-i Hayriyye’ye kadar (1826) Şeyhülslâmlar da oturdukları konakların selâmlık kısmını meşîhat dâiresi olarak kullanırlardı. Yerleri müsait olmayanlar ise uygun bir konak kiralayarak oraya taşınırlar ve resmî işleri burada görürlerdi. Yeniçeri Ocağı’nın ilgasından sonra Yeniçeriliğin unutulması için Bâb-ı fetvâ binasının şeyhülslâmlara verilmesi ve adının da fetvahâne olması uygun görülmüştür.³

Arşivlerde Bâb-ı Meşîhat’ta sürdürülen hatim geleneği ve özellikle *Sahîh-i Buhârî* okunması ile ilgili pekçok belge bulunmaktadır. *Kitâbü’ş-Şifâ* okunması ile ilgili belgelerin sayısı daha azdır. Bununla birlikte belgelere bakarak, Osmanlı kurumlarında *Buhârî* ve *Şifâ* okumalarının genelde birlikte anıldığını, *Şifâ* okumalarının *Buhârî* okumaları kadar olmadığını ama *Müslim* okumalarından da fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Bâb-ı Meşîhat’taki *Kitâbü’ş-Şifâ* okuma faaliyetini gösteren bazı belgeler söz konusudur. 14 Muharrem 1318 (14 Mayıs 1900) tarihli “*Yunus Vehbi Efendi’nin tarîk maâşıyla yirmi nefer esâtizenin tezyîd-i maâşına dâir*” bir belgeye göre, Bâb-ı Meşîhat’ın *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâatine memur 20 nefer esâtizenin maaşlarına yüzer kuruş zam yapılması için gereken paranın muvâzene açığına idhâlen tahsîsât-ı ilmiyyeye ilâvesi öngörülmüştür: “*Sadâret Mektûbî Kalemi, 14 Muharrem sene 318 – 30 Nisan sene 316, Taraf-ı Âlî-i Hazret-i Meşîhat-penâhî’ye, Sudûr-ı izâmdan semâhatlû Yunus Vehbi Efendi Hazretleri’nin tarîk maâşı olan üç bin kuruşun beş bin kuruşa iblâğı ve Bâb-ı Vâlâ-yı Meşîhat-penâhîlerinde Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâatine me’mûr yirmi nefer esâtizenin maaşlarına yüzer kuruş zammı için iktizâ eden şehri dört bin kuruşun mevâzene açığına idhâlen tahsîsât-ı aliyyeye ilâvesi tezkire-i ma’rûza-i şeyhü’l-islâmîleri üzerine 12*

¹ Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 143.

² İpşirli, “Şeyhülslâm”, *DİA*, IXL, 95.

³ İpşirli, “Bâb-ı Meşîhat”, *DİA*, IV, 362.

Muharrem sene 318 tarihinde şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî ikitizâ-yı âlîsinden olarak mantûk-ı celîli Mâliye Nezâret-i Behiyyesi'ne de tebliğ edilmiş olmağla dâire-i celîle-i ilmiyece dahi iktizâsının îfâsı bâbında.”¹ Söz konusu yazının, üzerine, “Mâliye Nezâret-i Behiyyesi'ne buyuruldu, Ber-mûceb-i irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî taraf-ı âlî-i meşîhat-penâhiye tebligât icrâ kılınmağla Mâliye Nezâret-i Behiyyesi'nden dahi iktizâsının îfâsına himmet olunmak” kaydı düşölmek suretiyle Mâliye Nezâreti'ne gereğî yapılmak üzere havâle edildiğî anlaşılmaktadır. Belgeden Bâb-ı Meşîhat'taki buhârîhân ve şifâhânların toplam sayısının 20 olduğı anlaşılmaktadır. Acaba bu 20 dersiâmın kaç tanesi şifâhândır? Bu sorunun cevabını ise buhârîhânlık ile ilgili belge vermektedir. 4 Mart 1861'e tekâböl eden belgenin ilgili kısmında: “Taraf-ı Âlî Hazret-i vekâlet-penahîye, Ma'rûz-ı dâi-i Kemîneleridir ki; Devlet-i âliye-i sermediyeti'd-devâmın her hâlde selâmet ve seâdetine vesîle-i ma'neviye olmak niyet-i hayriyesiyle mütehayyerât-ı ulemâ'dan intihâb olunmuş on nefer hocaefendiler beher hafta isneyn ve hamîs günleri Bâb-ı Fetvâ'da tecemmu' ederek ba'de Kitâbillâh-i Teâlâ esahh-ı kütüb-i İslâmiye olan Buhârî-i Şerîf kitabını sırasıyla bi't-ta'zîm kırâat ve beher mâh bir hatm-i şerîfi itmâm etmek mine'l-kadîm mu'tad olup... 21 Şaban 1277”² denilmektedir. Meşîhat'ten gelen bu tezkirede, câmilerdeki buhârîhânların maaşlarının artırıldığı ancak Bâb-ı Fetvâ'da Buhârî-i Şerîf okumakta olan 10 adet dersiâma zam yapılmadığı ve 50 kuruş almaya devam ettikleri zikredilmiş ve zam talebinde bulunulmuştur. Bir başka belgede de şöyle denilmektedir: “Evkâf-ı Hümayun Nezâret-i Celîlesine, Mine'l-kadîm on nefer hocaefendilerin Bab-ı Fetvâ'da tecemmu' ile haftada iki def'a Buhârî-i Şerîf kırâat etmeleri âdet-i hüsnîyesi mer'î olduğı halde muahharan terk olunmuş ise de bu kere vad'-i kadîmi üzre icrâsına devam olunmakta bulunmuş olup fakat mûmâ-ileyhimâyâ mahsûs olan vezâifi ellişer kuruştan ibaret olmasıyla hesap olunmuş bununla idâre kâbil olamayacağı misüllü cevami'-i şerîf hudemâsının bir iki defa zammı maaşları vukû' bulmuş ve mahall-i sâirede kırâat olunan Buhârî-i Şerîf cihetleri vezâifi dahî hadd-i münâsibine iblâğ olunmuş iken bunların vezâifeleri vad'-ı kadîmi üzre kalmış olduğundan bu madde her vecihle terk-ü tevessöl olunacak umûr-ı haberiyyeden bulunduğundan mûmâ ileyhimânın hatm-i vezâifi hakkında taraf-ı ali hazreti fetvapenahiden vuku' bulan iş'âr üzerine Evkâf-ı Hümayun hazinesince düşen mahlûlâtan

¹ BOA, BEO, 1485/111370.

² BOA, İ. DH., 469/31404. 1.

mahsûb olunmak üzere mûmâ ileyhimânın vazîfe-i kadîmelerine birer misli daha zam ile yüzer kuruş iblâğ olunması hususunun savb-ı devletlerine havâle bi'l-isti'zan emr-i Îrâde mekârim-i ifâde-i hazret-i şehriyâr-i şeref efzâ-yı sunûh ve sudûr buyurulmuş keyfiyeti taraf-ı vâlâsı meşihatpenâhileri buyurulmuş olmağla ber-mü'ceb-i Îrâde-i seniyye iktizâsının icrâsı husûsuna himmet buyurulur deyû."¹ Yukarıdaki belgede de Bâb-ı Meşihat'taki buhârîhânların sayısı 10 olarak verilmektedir. Ancak belgede dikkat çeken bir husus daha vardır. Belgenin iki yerinde "*mûmâ ileyhimâ*" tabiri kullanılmaktadır. Bu ifade bize şunu işâret etmektedir: Yazıda her ne kadar zâhiren *Buhârî-i Şerîf* in okunması ve hatmedilmesi geleneğinden bahsedilse de zımnen *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunması ve hatmedilmesi de kastedilmektedir. Zira "humâ" (metinde izâfetten dolayı "himâ") zamiri hem *Sahîh-i Buhârî*'ye hem de *Kitâbü'ş-Şifâ*'ya râcidir. Aksi takdirde yazıda "*Mûmâileyh*" tabirini kullanması beklenirdi. 1277 (1861) senesinde vuku bulan yukarıdaki iki yazışmadan anlaşıldığına göre öteden beri Bâb-ı fetvâ'da görevlendirilen buhârîhân sayısı 10'dur. Zira aynı rakam kırk yıl sonraki bir yazıda da söz konusu edilmiştir. 30 Eylül 1901'e takâbül eden 16 Cemâziyelâhir 1319 tarihli, "*Atufetlü Efendim Hazretleri*" diye başlayan yazının ilgili kısmında, "*Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâpenâhî'de buhârîhânlık hizmetinde bulunan on zâtın ber-mântûk-ı emr-ü fermân-ı Hümâyûn hazreti pâdişâhî mahsûs olan şehri bin kuruş vazîfelerine emsâli ve nisbet mukarrarası vecihle beş yüz kuruşun zammiyle vazîfelerinin yüz ellişer kuruşa iblâğı husûsu*" söz konusu edilmektedir.² 2 Aralık 1901'e tekâbül eden 20 Şaban 1319 tarihinde, bu vesîkanın üzerine düşülen: "*Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, Makâm-ı sâmi-i sadâret-penâhîden vârid olup melfûfiyle manzûru âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiye üzerine mücebince Îrâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî şeref-sudûr buyurulmuş olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazreti veliyy'ül-emrindir*" kaydından, bu talebin uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Şifâhânlık ile ilgili verilen ilk belge ile yukarıdaki belgeler birlikte değerlendirildiğinde, Bâb-ı Meşihat'ta toplam 20 adet dersiâmın *Buhârî-i Şerîf* ve *Şifâ-i Şerîf* okutmak için görevlendirilmesinin teâmül olduğu, 20 hocaefendiden 10 tanesinin buhârîhân olduğu, diğer 10 tanesinin de şifâhân olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bâb-ı Meşihat'taki *Şifâ* okumalarıyla ilgili başka belgeler de söz konusudur.

¹ BOA A. MKT. MHM., 212/86.

² BOA İ. EV., 17/2.

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti tarafından “hususiyeye” kaydıyla sâdır olan ve 1 Ekim 1914’e tekâbül eden bir vesîkanın ilgili kısmı şu şekildedir: “*Bâb-ı Fetvâ-penâhî’de Şifâ-i Şerîf kârîlerinden Mehmed Âsım ve Mehmed Ziyâeddîn ve İbrahim Nuri Efendilerin Maliye Hazînesi-i Celîlesi’nden muhassas olup üç yüz ve üç yüz bir senelerinden mütedâhil maaşlarının mecmû’u olan on yedi bin yüz yirmi bir kuruşun tesviyesi...*”¹ Bâb-ı Fetvâ’da şifâhân olan Mehmed Âsım, Mehmed Ziyâeddîn ve İbrahim Nuri Efendiler’in iki sene boyunca maaşlarını alamamış olmaları, burada şifâhânlık uygulamasının süregeldiğini göstermektedir.

4 Muharrem 1311 (18 Temmuz 1893) tarihli bir başka belgede ise, Huzur dersi muhâtablarından İskilipli Mehmed Efendi’nin Bâb-ı Meşihat *Kitâbü’ş-Şifâ* müderrisliği hizmetine tayini konu edilmiştir.²

Bâb-ı Fetvâ’da şifâhânlık uygulamasının devam edegeldiğini gösteren iki arşiv vesîkası çeşidi daha bulunmaktadır. Bunlardan biri bir ödeme belgesidir. 12 Temmuz 1839’a tekâbül eden ödeme belgesinde Bâb-ı Fetvâ ve selâtîn câmileri birlikte zikredilmiştir: “*Ma’rûz-ı dâîleridir ki, Cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîye ve selâtîn-i izâm cevâmi’-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf kırâatine me’mûr yedi aded hâce efendilere Hazîne-i Âmire-i Mâliye’den tahsis buyurulan iki bin beş yüz otuz bir kuruş işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi’ne mahsûb hazîne-i mezkûreden makbuzum olduğunu müş’ir işbu hülâsa i’tâ olunmuştur. [Mühür] Es-Seyyid Mehmed Emin. 29 Rebûlâhir 1255*”³ Diğer ise, harc-ı hâssa defterleridir. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan bir harc-ı hâssa defterinde gider kalemlerinden biri olarak “*Şeyhülislâm dairesinde Şifâ-i Şerîf vesâire okuyanlar*” zikredilmiştir: “*Harc-ı Hâssa Defteri: Her ay Hazine-i Hümâyûn Kethüdâsından ve Darbhâne’den gelen paralarla mevâcib fazlası olarak Şehremîni tarafından gönderilen ve iydiyye ve bohça bahası olarak Bâb-ı âlî’den, Kıbrıs Adası öküz bahası olarak Mirahur-i Sâni Mehmed Ağa’dan gelen ve bizzat Pâdişâh tarafından gönderilen paralardan ibaret vâridât ile her ay hazineden, seferliden, Galatasaray’ından, zülüflülerden muhrec olanlara, saraydan bazı kimselere, mâhiyye olarak Mabeyn’e, Şeyhülislâm Dâiresi’nde*

¹ BOA, İ. DH., 998/78872.

² BOA, Y. PRK. BŞK., 32/9.

³ BOA, C. EV., 8/390.

Şifâ-i Şerîf vesâire okuyanlara, Pâdişâh'ın bazı mahallere gidişlerinde, Cuma namazlarından çıkışlarında yapılan ihsanlar ve defterlerde yazılı diğer masraflar... ”¹

4. 2. Askerî Kurumlar

Osmanlı Devletinde, bilhassa Tanzimat’a gelinceye kadar, devlet ricâli için, üç esaslı yetişme yolu vardı. Bunlar, “enderûn”, “ordu teşkilâtı” ve “medreseler” idi. Daha önce medreselerdeki ve enderûndaki *Kitâbü’ş-Şifâ* eğitime değinilmişti. Bu aşamada, yukarıda zikredilen yetişme yollarının üçüncüsü olan ordu teşkilâtının *Kitâbü’ş-Şifâ* ile olan irtibâtına temas edilecektir. Hemen ifade etmek gerekir ki *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın, Osmanlı idârî teşkilâtında en çok okunduğu ve okutulduğu kurumlardan biri askerî teşkilâttır. Bâb-ı Seraskerî’den başlanarak, Mekteb-i Harbiye ile Osmanlı Kara ve Deniz Ordusu’nun *Kitâbü’ş-Şifâ* ile sıkı bir bağının olduğu müşâhede edilmiştir.

Buralarda görev yapan şifâhânların kadrolarının Harbiye Nezâreti’nde olması kuvvetle muhtemeldir. Zira 5 Şevval 1329 (29 Eylül 1911) tarihli bir arşiv vesîkasında, Ali Rıza Bey isimindeki bir şahıs hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte, 10 Zilkâde 1281’de (6 Nisan 1865) İstanbul’da doğan Ali Rıza’nın babasının Harbiye Nezâreti şifâhânlarından olduğu ifade edilmektedir. Terceme-i hâl vesîkası olduğu anlaşılan uzunca belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “*Ali Rızâ Bey, Harbiye Nezâreti Şifâ-i Şerîfhânı şeyhlerinden Hacı Hafız Hüseyin Hüsnü Efendi’nin mahdûmudur... Fî 5 Şevval sene 329 ve fî 15 Eylül sene 327.*”²

4. 2. 1. Bâb-ı Seraskerî

Bâb-ı Seraskerî, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye’nin en üst rütbedeki kumandanı olan Serasker’in resmî makamına ve buranın âbidevî ana giriş kapısına verilen bir isimdir.³ Bâb-ı Seraskerî’nin kurulup teşkilâtlandırılmasından sonra sadrazamlar artık “serdâr-ı ekrem” unvanıyla askere kumanda etmeyi terketmişlerdir. Gerek barış gerekse savaş zamanlarında bütün askerî işler bu dâirece yürütülmüş, serasker de Osmanlı kara kuvvetlerinin en büyük kumandanı olmuştur. 1835 yılından sonra rütbece şeyhülislâmlıkla,

¹ BOA, TS.MA.d./2272/0032; BOA, TS.MA.d./2272/0033.

² BOA, DH.SAİD, 179/203.

³ Özcan, “Bâb-ı Seraskerî”, *DİA*, IV, 364.

hatta zaman zaman sadrazamlıkla aynı seviyede tutulan seraskerliğin sadrazamlıkla birlikte aynı şahısta birleştiği de olmuştur.¹ II. Meşrûtiyet'in ilânı arefesinde Harbiye Nezâreti'nin kesin olarak kurulmasıyla bütün askerî işler bu nâzırlığa bağlanmış ve bu durum Cumhuriyet'in ilânına kadar devam etmiştir.²

Osmanlı Ordusu'nun karargâh merkezi olan Seraskerî'de bulunan câmide düzenli olarak *Kitâbü's-Şifâ* derslerinin icrâ edildiğini, bu amaçla şifâhânlık tevcihâtının yapıldığını gösteren belgeler vardır. Bunlardan birinde şöyle denilmektedir: “*Ma ‘rûz-ı dâî-i Kemîneleridir ki, Bu dâîleri sâye-i şâhâne ve sâye-i veliyyü’n-ni ‘amîlerinde Fatih Sultan Mehmed Câmi’i Şerîfi’inde müddet-i medîdeden berü min-gayrı liyâkatin subh u mesâ tedrîs-i ulûm-ı nâfi’a ve du‘â-yı pâdişâhî ile meşgûl ve du‘â-yı meşîhat-penâhîye muvâzabat üzre isem de sâye-i meşîhat-penâhîlerinde nâ’il olduğum maâş kifâyede bulunmamağla emr-i ta‘ayyüşde zarûret-i âcizî olduğundan Sultan Süleyman Hân Câmi-i Şerîfi ders-i âmm hâcelerinden Kangırî İbrahim Efendi dâîleri mevleviyet ile be-gâm buyurulmakla uhdesinde bulunan asâkir-i cenâb-ı şâhânenin tasarrufu için kırâat olunmakda olan Şifâ-i Şerîf hizmet-i celîlesi münhal olmağla hizmet-i mezkûrai bu dâîlerine ihâle ve ihsân buyurulmasıyla kemterlerinin ihyâ buyurulmaklığım bâbında ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir. el-Abdü’d-dâî Fâtih Ders-i Âmm Hâcelerinden Tikveşi Yusuf Ziyâeddîn*”³ Arzuhalde anlaşıldığına göre, Fâtih Câmiî dersiâmlarından olan Tikveşli Yusuf Ziyâeddîn Efendi, maişetinin kifâyet etmediği gerekçesiyle, Çankırlı İbrahim Efendi’nin uhdesinde bulunan, Osmanlı Ordusu’nda *Kitâbü's-Şifâ* tilâvet etme cihetinin kendisine tevcih edilmesini talep etmektedir. Zira Çankırlı İbrahim Efendi zaten Mevleviyet ciheti sahibidir. Bu arzuhal üzerine yazışmalar başlamış ve anlaşıldığına göre konuyla ilgili olan muhtelif makamlarca tezkireler hazırlanmıştır. Bir başka belgeden, söz konusu talebin uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. 31 Temmuz 1871 tarihine tekâbül eden belgede, “...*Kayd olunan ma‘lûmâta göre asâkir-i nizâmiye-i şâhâne zâbitân ve neferâtından tekâ‘üdi icrâ olunanlar ile bunların eytâm ve erâmiline nizâmiye hazînesinden muhassas olduğu halde seksen senesinden i‘tibâren maliye hazînesine devr ve nakl olunan maâşât meyânında cihet-i mezkûre mutasarrıfı*

¹ Özcan, a.g.md., s. 364.

² Özcan, a.g.md., a.y.

³ BOA, İ.DH., 637/44279-1.

*mûmâ ileyh İbrahim Efendi'nin dahi dört yüz on altı kuruş maaşı olarak şimdiye kadar ifa olunmakta bulunmuşken efendi-i mûmâ ileyhın uhdesine mevleviyet tevcih buyurulmasından dolayı cihet-i mezkûreye âharının ta'yinine değin mevleviyet-i mezkûrenin tevcihi tarihinden i'tibâren maâş-ı mezbûrun muvakkaten kaydı bi't-terkîn mevkûf-ı hazîne tutulduğu anlaşılmış ve mûmâ ileyh Yusuf Ziyâeddîn Efendi'nin şâyeste-i lütuf ve inâyet idüğü tezkire-i aliyye-i meşihat-penâhîde beyân olunup zikr olunan Şifâ-i Şerîf'in asâkir-i zafer-me'âsir-i şâhânenin mazhar-ı tevfiik ve nusret olması maksad-ı hayr marsadıyla kırâat etdirile geldiği arzuhâl-i mezkûrda muharrer bulunmuş idüğüne nazaran terâhî ve tekâsül vukû'a getirilmeyerek eyyâm-ı mahsûsasında Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'de vâki' mescid-i şerîfde kırâat eylemek şartıyla mezkûrî'l-mikdâr maâşla hizmet-i mezkûrenin mûmâ ileyhe havâlesi münâsîp ise de icrâ-yı icâbı menût-ı re'y-i rezîn-i isâbet-karîn-i dâverîleri bulunmağın ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 13 Cümâde'l-ülâ sene [12]88 ve fî 19 Temmuz sene [12]87, Bende Hamdi''¹ denilmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Osmanlı Ordusu'nda, görev yapmış ve emekliye ayrılmış subay ve sâir askerlerin kendileri ile geride bıraktıkları yetimleri ve dulları için ayrılmış bir ödenek bulunmaktadır. Ancak bu ödenek vesîkanın kaleme alınmasından yedi-sekiz sene öncesinde (1280) Mâliye Hazinesi'ne aktarılmıştır. Belgede ismi geçen Süleymaniye Câmii dersiâmı Çankırlı İbrahim Efendi'nin aylık 416 kuruşluk maaşı da bu kaynaktan ödenmektedir. Ancak daha sonra bu zâta mevleviyet tevcih edilince, bir başkası şifâhân olarak tayin edilinceye kadar şifâhânlık maaşı kesilmiş ve geçici olarak hazinede kayıt altına alınmıştır. Belgede, “*terâhî ve tekâsül vukû'a getirilmeyerek eyyâm-ı mahsûsasında Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'de vâki' mescid-i şerîfde kırâat eylemek*” vurgulanmış ve Fatih Câmii dersiâmı Tikveşli Yusuf Ziyâeddîn'in zikri geçen hizmete tevcih edilmesi uygun görülmüştür. Bu arada, “*terâhî ve tekâsül meydana getirilmeyerek*” denilmek suretiyle konunun önemine işaret edilmiştir. “*Eyyâm-ı mahsûsasında*” ifadesi, tilâvet görevinin belli gün ve gecelerde sürdürüldüğünü işaret etmektedir. Netice itibârî ile konu, başta Meşihat Makamı ve Mâliye Nezâreti tarafından hazırlanan tezkirelerle, sadâret makamına arz edilmiştir. Tezkirelerde teklif edilen hususların kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu cihet her ne kadar Bâb-ı seraskerî'de bulunan câmide yürütülse de, Osmanlı Ordusu uhdesinde tevcihin gerçekleşmiş olması sebebiyle bu başlık altında değerlendirilmiştir.*

¹ BOA, İ.DH., 637/44279-4. Ayrıca bkz. BOA, İ.DH., 637/44279-5.

Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî’de *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetinin var olduğunu gösteren 26 Şaban 1275 (31 Mart 1859) tarihli bir başka belgede ise, Ahmed Kâmil Efendi isimli dersiâmın Bâb-ı Seraskerî’de *Kitâbü’ş-Şifâ* okumak üzere görevlendirilmesinden bahsedilmektedir. Belge şu şekildedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Bâb-ı Vâlâ-yı Askerî’de Şifâ-i Şerîf kırâatına me’mûr Hacı Mehmed Efendi’nin vukû-ı vefâtına mebnî işbu hizmet-i şerîfenin şehriye beş yüz kuruş maaş ve yevmiye iki çift nân ta’yîni ile Ahmed Kamil Efendi’ye ihâlesi husûsuna dâir Masârîfât Nâzırı seâdetlû Hazretleri’nin bir küt’a takrîri manzûr-ı âlî buyurulmak için arz ve takdîm olunmuş olmağla ol bâbda her ne vechile emr ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî müteallik ve şeref-sünûh buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu Efendim.*” *Fî 26 Şaban sene [12]75.*¹ Söz konusu belgenin üzerine, “*Ma’rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Hâme-zîb-i ta’zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhileriyle mârru’l-beyân takrîr manzûr-ı şevket-mevfûr-ı cenâb-ı pâdişâhî buyurulmuş ve ber-mûceb-i istîzân hizmet-i şerîfe-i mezkûrenin ol mikdâr maaş ve yevmiye iki çift nân ta’yîni ile efendi-i mûmâ ileyhe havâlesi müteallik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü İrâde-i seniyye-i hazret-i şehir-i yârî iktizâ-yı âlisinden olarak takrîr-i mezkûr yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i’âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 27 Şaban sene [12]75.*” (1 Nisan 1859) kaydının düşüldüğü görülmektedir. Anlaşıldığına göre, Ahmed Kâmil Efendi, Bâb-ı Seraskerî’deki şifâhânlık görevini vefat edinceye kadar 10 yıldan fazla sürdürmüştür. Bu durum on iki yıl sonraki başka bir belgeden anlaşılmaktadır. 13 Şevval 1288 (26 Aralık 1871) tarihli bu tezkirede, bu defa Çorumlu Osman Efendi’nin vefat eden Ahmed Kâmil Efendi’nin yerine Bâb-ı Seraskerî’ye *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâatı hizmetine memuriyeti konu edilmiştir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerî’de Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmetine me’mûr Kâmil Efendi’nin vukû’-ı vefâtına mebnî yerine Çorumlu Osman Efendi’nin tarih-i ta’yîninden i’tibâren hizmet-i mezkûreye muhassas olan dört yüz on altı kuruş maaş ile me’mûriyeti hakkında istîzâna dâir Mâliye Nezâret-i Celîlesi’nin takrîri leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla ber-mûceb-i iş’âr icrâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun ileyhâya havelesi husûsunda her ne vechile emr ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise hükm-i celîline tevfiik*

¹ BOA İ. DH., 428/28297.

hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîmine mübâderet kılındı Efendim. Fî 13 Şevval sene [1]288."¹

4. 2. 2. Mekteb-i Harbiye

II. Mahmûd zamanında 1835'te subay yetiştirmek üzere açılan askerî mekteptir. Harbiye'nin bir müessese olarak kelime anlamıyla birlikte ortaya çıkışı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra askerî sahadaki yeni teşkilâtlanmayla ilgilidir. Eğitime başladıktan sekiz ay sonra II. Mahmûd mektebi ziyaret etmiştir (5 Rebûlevvel 1251/1 Temmuz 1835). Bu ziyaret, okulun resmen açılış tarihi olarak kabul edildiği gibi adı da Mekteb-i Harbiyye olarak tescil edilmiştir.² 1835'te resmî olarak kurulan Mekteb-i Harbiye, günümüze gelinceye kadar değişik aşamalardan ve düzenlemelerden geçmiştir. Günümüz Türkiye'sinin Kara, Hava ve Deniz Harp Okulları ile Harp Akademileri Komutanlığı uzun yıllar boyunca Mekteb-i Harbiye'nin bünyesinde faaliyet göstermiştir.³

Şifâhânlık uygulamasının Osmanlı devlet geleneği içerisinde ne kadar yerleştiğinin önemli göstergelerinden biri de *Kitâbü's-Şifâ*'nın, harp sanatının eğitim ve öğretim merkezi ve askeriye teşkilâtının gözbebeği olan Harbiye Mektebi'nde devlet eliyle okutulmasıdır. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan 2163 numaralı deftere göre Gelibolulu Murad Efendi, 105 kuruş maaşla Mekteb-i Harbiye'de *Kitâbü's-Şifâ* ciheti sahibidir.⁴ Bu belge Mekteb-i Harbiye'de *Kitâbü's-Şifâ*'nın kırâat olunduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekteb-i Harbiye'deki şifâhânlık uygulamasının nasıl bir surette gerçekleştiği noktasında ise bugün için yeterli bilgi ve belgeye bulunmamaktadır. Ama ileride tasnif edilen arşiv belgelerinin oranı arttıkça ümit edilir ki bu hususta da mesafe kat edilecektir.

4. 2. 3. Kara ve Deniz Orduları

Osmanlı Ordusunda sadece karargâhta ve Mekteb-i Harbiye'de değil, bilfiil kara ve deniz ordularında da *Kitâbü's-Şifâ* tilâvet olunmuştur. *Kitâbü's-Şifâ*'nın orduda okunduğuna dâir açık belgeler bulunmaktadır. 1239/1823 tarihli II. Mahmûd (ö.

¹ BOA, *İ. DH.*, 643/44732.

² Özcan, "Harbiye", *DİA*, XVI, 115-116.

³ Özcan, *a.g.md.*, s. 118-119.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 186.

1255/1839) dönemine (1808-1839) denk gelen bir hatt-ı Hümâyunda, Yenişehir Ordusu'nda, *Buhârî-i Şerîf'in* yanında okunacak ikinci eser olarak, *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın belirlendiği görülmektedir. Bu konudaki bir belgenin ilgili yerinde, “*Şevketlû Kerâmetlû Mehâbetlû Kudretlû Veliyyü'n-ni'metim Efendim Pâdişâhım; Öteden berû ordularda asâkîr-i muvahhidînin nusret ve selâmetleri içün Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf kırâatı mücerrebü't-te'sîr havâss-ı celîleden olduğuna binâen inşâallah-ı teâlâ bu sene-i mübâreke fevz u nusret-i asâkir-i müslimîn ve dergâh-ı hazreti hayru'n-nâsirînden istid'â-yı feth-i mübîn zımında Yenişehir Ordusu'nda dahi kırâatı hususu mukaddem ve muahhar hâk-i pâ-yı humâyun-ı şâhânelerine ru-meal-i âcizânemde şifâhen emr ü fermân-ı hilâfetpenâhîleri buyurulmuş olmağla sâbıkları kayd ü kaleminden beyaz üzerine ihrâc ettirilerek Semâhatlû Şeyhü'l-islâm Efendi dâîlerine irsâl olunmuş ve onlar dahi müderrisînden Buhârî-i Şerîf kırâatı içün başka ve Şifâ-i Şerîf kırâatı içün başka iki nefer Efendiler dâîlerini bi'l-intihâb biner kuruş harcırâh ve ikişer yüz kuruş mâhiye verilmek üzere...*”¹ denilmektedir. Resmî yazıdaki muhteşem üslup başlı başına bir tetkik konusudur. Yazının hemen başında Osmanlı Ordusu'nda *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunma gerekçesi sarâhaten beyan edilmektedir. Bu iki eserin tilâvetinden bahsedilirken de “havâss-ı celîle” benzetmesi yapılmaktadır. Havâss kelimesi sözlükte “*bir şeyi diğerlerinden farklı ve üstün kılan nitelik*” anlamına gelen “hâssa” kelimesinin çoğuludur.² Mesela toplumu oluşturan fertler için havâss dendiğinde, sahip oldukları bir takım hususiyetler sebebiyle toplumdaki diğer kimselerden ayrılan “seçkin” kişiler kastedilmiş olur. Bu nitelendirme ile bu iki kıymetli eserin, diğer kitaplarda bulunmayan bir takım husûsiyetlere, bazı derin bilgilere ve manevî enginliğe sahip oldukları ve bütün bu özelliklerin okunma esnasında kırâat olunan kelimeler vasıtasıyla ete-kemiğe büründüğü kastedilmiş olmaktadır. *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunmasının, “*mücerrebü't-te'sîr*” yani etkisi tecrübe edilmiş olduğunun ifade edilmiş olması da dikkati câlip bir durumdur. “Öteden berû” ifadesinden de askeriyede şifâhânlık uygulamasının teâmül haline geldiği anlaşılmaktadır. Yazıya göre Yenişehir Ordusu için 2 adet buhârîhân kadrosunun yanında 2 adet de şifâhân kadrosu öngörülmektedir. Üstelik söz konusu tevcîhât yapılırken, atanacak olan hocaefendilerin 1000'er kuruş harcırâhları ve 200'er

¹ BOA, HAT., 888/39244.

² Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, I, 196; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, I, 796; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII, 24; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-vasît*, I, 238.

kuruş maaşları da zikredilmektedir.

Birbirini takip eden yazı silsilesi incelendiğinde tevcîhat sürecinde şu aşamaların gözetildiği görülmektedir:

1. Yenişehir Ordusu tarafından buhârîhân ve şifâhân cihetlerinin belirlenmesi ve bu doğrultuda Sadrâzâmlık makâmı olan Bâb-ı âlî'den resmî talepte bulunulması

2. Sadrâzâmlık Makâmı'nın Şeyhülslâmlık Makâmı'na söz konusu vazifeye uygun kişilerin belirlenmesi için yazı yazması.

3. Şeyhülslâmlık Makâmı'nın ilgili hocaefendilerin isimlerini ve almaları Meşîhatlıkça uygun görülen maaş miktarlarını içeren cevâbî yazıları.

4. Konunun Bâb-ı âlî tarafından padişâha arz edilmesi

5. Pâdişâhın hatt-ı hümayun ile talebi karara bağlaması, ilgili tevcîhâta onay vermesi ve konuyu ilgili fefterdâr efendiye havâle ederek emir buyurması.

II. Mahmûd'un söz konusu tevcîhât taleplerini 29 Zilhicce 1239/25 Ağustos 1824 tarihinde kendi el yazısıyla onayladığı görülmektedir: *“Benim Vezîrim; İşbu takrîrîn ve Efendi Dâîmizin gönderdiği pusula ve kaleminden mahrec kâğıt manzûr-ı hümayunum olmuştur. Pusulada muharrer Efendi-i mûmâ-ileyhin tayin ve irsâli ve iktizâ eden harcırâh ve mâhiyeleri ve sâbıkına tatbiken lâzım gelen ta'yînâtlarının tanzîmi Defterdâra havâle olunarak icrâsına ibtidâr oluna.”*¹ Hatt-ı hümayun'u hâvî bu belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin şifâhânlık uygulamasına dâir en önemli belgelerindendir.

Arşivlerde Osmanlı Ordusu'nda *Kitâbü's-Şifâ* okuma geleneğininin mevcudiyetine işaret eden 4 Kasım 1853'e denk gelen bir başka tezkirenin ilgili kısmı ise şu şekildedir: *“... Asâkir-i cenâb-ı şâhânenin nusret ve selâmetiyyü'n mukaddemâ Nizâmiye Hazîne-i Behiyyesi'nden şehriye beş yüz kuruş maaş tahsîsiyle Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmet-i celîlesine me'mûr kılınmış olan Seyyid Hâfız Efendi bu defa cânib-i Hicaz'da vefât ederek maaş-ı mezbûr manhûl olmuş olduğuna ve Hâfız Tevfik Efendi hizmet-i mezkûrenin edâsına*

¹ BOA, HAT., 888/39244.

muktedir ve ehliyetli bulunduğuna binâen... Fî 2 Safer sene [12]70."¹ Tezkirenin üzerine 7 Kasım 1853 tarihinde, "Ma 'rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Enmile pîrâ-yı ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan takrîr meşmûl-nigâh-i me 'âlî-iktinâh-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve ber-mûceb-i istîzân maaş-ı mezbûrun târîh-i merkûmdan i'tibâren tahsîliyle hizmet-i mezkûrenin efendi-i mûmâ ileyh uhdesine ihâlesi müteallik ve şeref-sünûh ve sudûr buyurulan emr ü Îrâde-i seniyye-i cenâb-ı şehin-şâhî muktezâ-yı âlisinden bulunmuş ve takrîr-i mezkûr yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i 'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 5 Safer sene [12]70" kaydı düşülmüş, böylelikle talebin uygun görüldüğü belirtililerek selâmet-i asâkîr-i şâhâne için *Kitâbü'ş-Şifâ* kırâatı hizmetinin Hafız Tevfik Efendi'ye tevcih edilmesi yönünde Îrâde gerçekleşmiştir.

28 Şubat 1858 tarihine tekâbül eden bir başka belge ise bu sefer asâkîr-i mülûkânemin nusret ve selâmeti için *Kitâbü'ş-Şifâ* kırâatı hizmetinde bulunan Tevfik Efendi'nin vefat ettiğine ve yerine Çankırlı Seyyid İbrahim Efendi'nin atanmasına dairdir. Belge şu şekildedir: "Atûfetlû Efendim Hazretleri, Asâkir-i fevz-meâsir-i cenâb-ı mülûkânemin nusret ve selâmetiyçün Nizâmiye Hazîne-i Behiyyesi'nden² şehriye beş yüz kuruş maaş ile Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmetinde bulunan Hâfız Tevfik Efendi'nin bu kere vefâtına mebnî hizmet-i mezkûrenin maaş-ı kadîmiyle müderrisîn-i kirâmdan Kengirli Seyyid İbrahim Edhem Efendi'ye tefvîzi husûsuna dâir Masârîfât Nezâret-i Behiyyesi'nin bir küt'a takrîri meşmûl-i nazar-ı âlî buyurulmak üzere arz ve takdîm kılınmış olmağla muvâfık-ı emr ü fermân-ı hazret-i mülkdârî buyurulduğu sûretde ol vechile icrâ-yı icâbî nezâret-i müşârun ileyhâya havâle olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim." Fî 14 Receb sene [12]74. Bu tezkirenin üzerindeki, "Ma 'rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Enâmil-i zîb-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan takrîr manzûr-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i mülûkâne buyurulmuş ve istîzân buyurulduğu vechile hizmet-i mezkûrenin maaş-ı kadîmiyle mûmâ ileyh Seyyid İbrahim

¹ BOA, İ. DH., 282/17747.

² 1842 yılından itibaren Asakir-i Muntazama'nın masraflarını karşılamak üzere gelirlerden 175.000.000 Kuruş tahsis edilerek Mesarifât Hazinesi adı altında bir hazine teşkilatı kurulmuştur. Daha sonra bu hazine yerini kara ordularının tüm masraflarını yürütmek üzere kurulan Nizamiye Hazinesi'ne bırakmıştır. Bkz. Gürsaka, "Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)", s. 118. Belge orduda görevli şifâhânların maaşlarını ordu hazinesinden aldıklarını göstermektedir.

Edhem Efendi'ye tefvîzi zımnında icrâ-yı icâbının nezâret-i müşârun ileyhâya havele olunması şeref-sünûh ve sudûr buyurulan emr ü Îrâde-i seniyye-i cenâb-ı şehri-yârî muktezâ-yı münîfînden olarak mârru'l-beyân takrîrine savb-ı âlî-i sadâret-penâhîlerine i'âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. "Fî 15 Receb sene [12]74"¹ kaydından, söz konusu talebin olumlu bulunarak değerlendirmeye alındığı anlaşılmaktadır.

Arşiv kayıtlarında, Asâkîr-i İslâmiyye'nin muzafferiyeti için, *Kitâbü's-Şifâ* kırâatı ve tahrîri vazîfesiyle orduya gidecek olan Ahmed Efendi'nin harcirâhının verilmesine dâir bir yazı bulunmaktadır: "*Sahh. Telhîs*² mûcebince tezkiresi ve ordû-yı hümâyûn ilmbuhaberî³ i'tâ olunmak buyuruldu. 14 Şaban sene [1]205. (17 Nisan 1791). Tezkire ve ilmühaberi dâde. 14 Şaban sene [1]205. (17 Nisan 1791). Arz-ı bendeleridir ki, Zîr-i livâ-i Nusret-ihativâ-yı Hazret-i Resul-i Kibriyâ aleyhi ezkâ't-tehâyâda nusret-i cünûd-ı İslâmiyye-i şecâat-peymâ ve idbâr-ı asâkir-i a'dâ niyyet-i hâlisesiyle bi'l-iltimâs-ı hazret-i sadâret-penâhî Şifâ-i Şerîf tahrîr ve kırâatıyçün bu defa ordû-yı hümâyuna me'mûr olan Ahmed Efendi dâîlerine harcirâh olmak üzere üç yüz kuruş virilmek bâbında sâdır olan fermân-ı âlîleri mûcebince meblağ-ı mezbûr virilmek için Başmuhâsebe'ye kayd ve tezkiresi i'tâ olunmak bâbında emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultânım Hazretleri'nindir."⁴ Bu belgenin üzerine, aynı tarihte, "*Sahh. İzzetlû Defterdâr Efendi, Zîr-i livâ-i Nusret-ihativâ-yı Hazret-i Resûl-i Kibriyâ aleyhi ezka't-tahâyâ'da nusret-i cünûd-ı İslâmiyye-i şecâat-peymâ ve idbâr-ı asâkir-i a'dâ niyyet-i hâlisesiyle bi'l-iltimâs-ı hazret-i sadâr-ı a'zamî Şifâ-i Şerîf tahrîr ve kırâatıyçün bu defa ordû-yı hümâyuna âzim olan Ahmed Efendi'ye harcirâh olarak üç yüz kuruş Hazîne-i Âmire'den i'tâ eyleyesiz diyü buyuruldu. Fî 14 Şaban sene 1205. Telhîs*" kaydı düşülerek, Defterdârlık makamına ödeme talimatının verildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı asker ocağında *Kitâbü's-Şifâ*'nın tilâvet oluna geldiğini gösteren ve

¹ BOA, İ. DH., 397/26294.

² Sadrazam tarafından Pâdişâh'a sunulan yazılı kâğıt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Telhîs, Arapça hülâsa etmek, uzun yazıyı kısaltmak demektir. Sadrazamların yazdıkları kâğıtlar alâkalı madde mütâlaasını kısaca ihtivâ ettiği ve başkalarının yazılarını takdim ederken hülâsa eylediği için bu tâbir meydana gelmiştir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 449.

³ Aslı "ilm ü haber" dir. Resmî dairelerden birinin alâkalı herhangi bir iş münâsebeti ile diğer dâireye mâlûmâtı hâvî yazdığı kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bunun yerine "müzekkere" tâbiri kullanılmıştır. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, II, 57.

⁴ BOA, C. AS., 942/40867.

muhârebede *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvetiyle iştigâl eden müderrislerden Süleyman Sâlikî’nin borcunun affedilmesini ifade eden 24 Şevval 1273 (17 Haziran 1857) tarihli belge daha mevcuttur. Belgenin ilgili yeri şu şekildedir: “*Mâliye Nezâret-i Celîlesi’ne ve Serasker Paşa Hazretleri’ne, ... esnâ-yı muhârebede efendi-i mûmâ ileyhın husûl-i muvaffakiyet-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî için ordû-yı hümâyunda Şifâ-i Şerîf tilâvetiyle iştigâl ederek ibrâz-ı eser-i hamiyet etmiş olmasına mükâfâten meblağ-ı mezkûrun aqvı husûsuna Devletlû Serasker Paşa Hazretleri tarafından vukû’ bulan iş’âr üzerine bi’l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî müteallik ve şeref-sudûr buyurulmuş olmağla mantûk-ı irâde-i seniyye tesviye-i muktezâsına himmet buyurula diyû.*”¹

4. 3. Kütüphaneler

Osmanlı ilim geleneğinde kütüphanelerin ayrı bir yeri vardır. Osmanlılar kuruluş döneminden itibaren devletin gelişmesi ve büyümesine paralel olarak kütüphanecilikte mesafe kat etmişlerdir. Özellikle Osmanlı Pâdişâhlarının kütüphane kurmaya ilgileri takdire şâyândır.²

Osmanlı merkezden başlayarak, merkezî kütüphanelere dersiâm tevcihâtları yapmıştır. Bu dersiâmlar vasıtasıyla da belli *Sahîhayn* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi belli eserler ders olarak okunmuş ve hatmedilmiştir. Mesela, Geredeli Hasan Efendi, 211 kuruş aylık maaş karşışığında, maaşı Sultan Ahmed-i Sâlis Vakfı’ndan karşılanmak üzere Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesi’nde dersiâmlık yapmıştır.³ Osmanlı tarafından hâkim olduğu coğrafyanın her tarafında tesis edilmeye çalışılan kütüphanelerdeki olmazsa olmaz eserlerden bir tanesi de *Kitâbü’ş-Şifâ* ve üzerine gerçekleştirilen şerhlerdir. Aynı zamanda bu eser bazı vakıf kütüphanelerinde şifâhânlar vesilesiyle ders olarak okunmuştur. Bursa Şer’iyye Sicili’nde bulunan bir belge buna işaret etmektedir. *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın Gemlik’te Câmi-i Kebîr Kütüphanesi’nde 10 kişi tarafından okunduğu ve bununla ilgili bir vakıf tertip edildiği belgede zikrolunmaktadır. Belge arşiv kayıtlarına şu şekilde girmiştir: “*Gemlik Kazası’nda vâki’ Tuzhisârı Karyesi’nin Sivri Mahmûd memlahasının Câmi-i Kebir Kütüphanesi’nde kırâat olunan Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf vakfına meşrûr*

¹ BOA, A. MKT. MHM., 112/89.

² Erünsal, “Kütüphane”, *DİA*, XXVII, 24.

³ İMMA, Def. No. 2162.

olup mütevellisi el-Hac Mahmûd Ağa marifetiyle üç yüz iki senesi martından itibaren üç yüz dört senesi nihâyetine değin ru'yet olunan üç senelik muhasebe kaydıdır.”¹ 26 Şevval 1306 (25 Haziran 1889). Sivri Mahmûd isimli şahsın sahip olduğu memlahanın gelirini *Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* okunması için vakfettiği anlaşılmaktadır. Belgedeki üç senelik muhâsebe kaydının masârifât kısmına göre; *Buhârî-i Şerîf* kırâtı için 10 kişiye kişi başı 40 kuruştan toplam 400 kuruş, *Kitâbü’ş-Şifâ* için ise yine 10 kişiye kişi başı 20 kuruştan toplam 200 kuruş ödeme yapılmıştır. Muhasebe defterine göre vakfin tüm gideri 986 kuruş olarak hesaplanmıştır. 986 kuruşun 600 kuruşunun sadece *Buhârî* ve *Şifâ* okuma hizmetine sarf edildiği görülmektedir. Aynı defterde (25. sayfa) 1305 ve 1306 senelerinin (1888 ve 1889) muhasebe kaydı da tutulmuştur. 36. sayfasında 1307 senesine mahsuben tutulan muhasebe kaydında ise *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâtı için 100 kuruş tahsîs edildiği görülmektedir.

Osmanlı İlim Geleneğinde şifâhânlığın Balkanlardaki kütüphanelere kadar uzandığını gösteren 7 Cemâziyelevvel 1284 (5 Ağustos 1870) tarihli bir vesîka söz konusudur. Vesîkaya göre, Tuna Eyaleti’nde bulunan Tırnova² şehrindeki kütüphanede *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâtı geleneğinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır Hacı Ali Ağa Cami-i Şerîf’i, Mektebi ve Kütüphanesi Vakfı tarafından şart koşulmuş olan bu vazifenin, yıllık otuz kuruş maaşa mukâbil, belgede ismi geçen şahıslara sırasıyla tevcih olunduğu görülmektedir: “*Der-i devlet mekîne arz-ı dâî-i Kemîneleridir ki, Tuna Vilâyet-i Celîlesi dâhilinde medîne-i Tirnovi’de vâki’ Katsa karyesinde kâin emîn-i cû-i³ esbak el-Hâc Ali Ağa Câmi-i Şerîf ve Mekteb ve Kütüphânesi vakfindan almak üzere senevî doksan kuruş vazîfe ile nefis-i Tirnovi’de vâki’ kütüphânede hâfız-ı kütüplük ve yine vakf-ı mezkûrdan almak üzere senevî otuz kuruş vazîfe ile Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf kırâtı ...*”⁴

Osmanlı’da devlet geleneği içerisinde, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın değişik yerlerdeki kütüphanelere hediye olarak gönderildiğini görmekteyiz. 27 Rebûlâhir 1311 (7 Kasım 1893) tarihli bir arşiv belgesine göre, Hanifi Efendi’ye ait Türkçe bir *Kitâbü’ş-Şifâ* şerhi,

¹ Bursa Şerhiye Sicili, No. 3968, s. 17.

² Bugünkü adıyla Tırnova, Bulgaristan’ın kuzeydoğusunda, Balkan dağlarının kuzey yamaçlarından çıkarak Tuna nehrine ulaşan Yantra suyunun taraçalı yamaçları üzerinde kurulmuş târihî bir şehirdir. Bkz. Kiel, “Tırnova”, *DİA*, XLI, 118-122.

³ “Cûy” veya “cû” olarak kullanılan bu kelime, Farsça kökenli olup, akarsu, ırmak, çay ve dere anlamlarına gelmektedir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I, 513.

⁴ BOA, C. MF., 650.

Meşihat Makamı tarafından sarayda bulunan Kütüphanê-i Hümâyûn'a hediye edilmiştir.¹

Mekke-i Mükerre'me'de kurulacak olan kütüphaneye *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın İstanbul'dan gönderildiği bilgisi aynı yıl yazılan iki belge mevcuttur. Bunlardan birincisi 25 Safer 1263 (12 Şubat 1847) tarihli olup Selanik eski Defterdârı Münib Efendi'nin kaleme aldığı *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın Mekke-i Mükerre'me'ye yeni yapılan kütüphaneye gönderilmesi hususundadır. Münib Efendi'nin arzuhalı şu şekildedir: “*Hâk-i atabe-i ulyâyı Âsafânelerine ma'rûz-ı bende-i ihsân-dîdeleridir ki, Ma'lûm-ı vâlâ-yı Âsafâneleri buyurulduğu üzere çâker-i rıkkıyet-perverleri bir müddetdir boşda bulunarak ni'am-ı celîle-i şâhâne ile mütena'im olduğum ve da'avât-ı aliyye-i mülûkâne ve senâ-yı fâ'ika-i âsafâneleri ile meşgûl bulunduğum halde mücerred muvaffakiyet-i umûr-ı ma'delet-nüşûr-ı şâhâne niyyet-i hayriyesiyle bundan akdem bir kıt'a Şifâ-i Şerîf kitâbetine bed' ve mübâşeret olunmuş ve yümn-i tevîk-i ilâhî ve teveccühât-ı aliyye-i vekâlet-penâhîleriyle bu günlerde risâde-i hüsn-i hitâm olmuş olduğundan Mekke-i Mükerre'me-i Ulyâ'da inşâsına İrâde-i seniyye-i pâdişâhâne zuhûr iden kütüphanê-i mu'allâ-yı mülûkâneye vaz' buyurulması cümle-i teferru'ât-ı çâkerîden bulunduğu halde takdimine cesâret olunmuş ise de her halde emr ü fermân-ı kerem-nişân-ı hidvîlerine menût olmağla ol bâbda ve her halde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Bende Münib.*”² Arzuhâlde talep olunan hususların kabul olunduğu ve cevâben sâdır olan 12 Şubat 1847 tarihli bir İrâde'den anlaşılmaktadır: “*Seniyyü'l-himemâ, Devletlû, İnâyetlû, Atûfetlû Efendim Hazretleri, Selânik defterdârı sâbık İzzetlû Münib Efendi'nin terakkî-i muvaffakiyet-i seniyye niyyet-i hayriyesiyle yazmış olduğu bir kıt'a Şifâ-i Şerîf manzûr-ı âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmak için iki kıt'a tezkiresiyle berâber sûy-i vâlâlarına gönderilmiş olup iş'ârı meâlinden müstefâd olacağı vechile Şifâ-i Şerîf-i mezbûrun Mekke-i Mükerre'de inşâsı İrâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı celîlinden olan kütüphaneye vaz' olunmasını ve eslâf ve emsâli sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şehri-yârîde rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsi ihrâz ile mesrûr buyurulmuş ve kendisi dahi kudemâ-yı bendegândan-ı Saltanat-ı Seniyye'den bulunmuş olduğundan beyne'l-akrân bâdî-i mübâhât ve mefharatî olmak üzere uhdesine rütbe-i mezkûre bi't-tevcîh mesrûriyeti husûsuna müsâade-i seniyye erzân buyurulmasını efendi-i mûmâ ileyh niyâz ve iltimâs etmiş olmağla rehîn-i müsâade-i*

¹ BOA, Y. PRK. BŞK., 33/37.

² BOA, İ. DH., 136/6980-1.

mekârim-âde-i hazret-i pâdişâhî buyurulduğu halde zikr olunan Şifâ-i Şerîf'in mutlakâ İrâde-i seniyye-i cenâb-ı cihan-bânîye mütevakıf mevaddan bulunduğu beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Fî 25 Safer sene [12]63” Söz konusu vesîkanın üzerine 15 Şubat 1847 tarihinde, “Ma‘rûz-ı çâker-i müsâkadat-güsterleridir ki, Hâme-pîrâ-yı ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i vekâlet-penâhileriyle sâlifü'l-beyân Şifâ-i Şerîf ve tezkireler manzûr-ı âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve iş‘âr ve istîzân buyurulduğu vechile zikrolunan Şifâ-i Şerîf 'in cildi bi't-tanzîm icâbı icrâ olunmak üzere vâlî-i müşârun ileyh Hazretleri'ne bâ-tahrîrât irsâl olunması ve rütbe-i mezkûrenin tevcîhiyle efendi-i mûmâ ileyhın husûl-i mesrûriyeti mekârim-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulan İrâde-i seniyye-i cenâb-ı cihan-bânî muktezâ-yı me‘âlî-ihativâsından bulunmuş ve mârru'l-beyân Şifâ-i Şerîf -i mezkûr tezkireler ile ma‘an yine savb-ı savâb-nümâ-yı âlîlerine i‘âde kılınmış olduğu muhât-ı ilm-i âlî-i Âsafâneleri buyuruldukda ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 28 Safer sene [12]63”¹ kaydı düşülmüştür.

Diğer belge de 14 Rebûlevvel 1263 (2 Mart 1847) tarihli olup arşiv kayıtlarında, “Mekke-i Mükerrreme'de kurulacak kütüphaneye Şifâ-i Şerîf isimli kitabın gönderilmesine dair evkâf nâzırına gönderilen yazı” şeklinde zikredilmiştir. Belge şu şekildedir: “Evkâf-ı Hümayun Nâzırı Paşa Hazretleri'ne, Selanik Defterdârı sâbık Seâdetlû Münib Efendi terakkî-i muvaffakiyet-i seniyye niyet-i hayriyesiyle yazmış olduğu Şifâ-i Şerîf'in Mekke-i Mükerrreme'de inşâsı irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden olan kütüphâneye vaz‘ olunmasını bâ-tezkire iltimâs etmiş ve zikr olunan Şifâ-i Şerîf'in cildi bi't-tanzîm icâbı icrâ olunmak üzere Cidde vâlisi atûfetlû Paşa Hazretleri'ne bâ-tahrîrât irsâli husûsuna bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr buyurularak mücebince keyfiyet savb-ı senâverîden bi't-tahrîrât vâlî-i müşârun ileyh hazretlerine bildirilmiş ve Şifâ-i Şerîf-i mezkûr dahi seviyy-i sâmililerine irsâl kılınmış olmağla ber-mantûk-ı irâde-i seniyye cildinin tanzîmiyle vâlî-i müşârun ileyh cânibine gönderilmek üzere iktizâsının icrâsı mütevakıf-ı himme-i behiyyeleridir.”²

Osmanlılar yeni kütüphaneler tesis ettikleri gibi, tesis ettikleri bu kütüphanelerdeki kitapları korumaya da azami gayret göstermişlerdir. Eğin Kazası'na bağlı

¹ BOA, İ.DH., 136/6980-3.

² BOA, A.MKT., 69/5.

Geşo Karyesi Kütüphanesi'nden alınarak Eğin'de Nalbant Ethem Ağa'ya satılan bir adet yazma *Kitâbü's-Şifâ*'nın geri alınarak, kütüphaneye konulmasının Ma'mûratü'l-azîz Vilâyeti'ne bildirildiğini anlatan 9 Rebûlâhir 1319 (26 Temmuz 1901) tarihli bir belge bunu göstermektedir.¹

B. OKUNMA GEREKÇELERİ

Osmanlı'da, şifâhânlik uygulamasına ev sahipliği yapan kurumlar başlıklar halinde ve arşiv belgeleri ışığında yukarıda zikredilmiştir. Söz konusu mekânlar câmilerden, medreselere, türbelerden kütüphanelere ve askerî kurumlardan saray teşkilâtına kadar çok geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Aynı şekilde, uygulamanın coğrâfi açıdan yaygınlığı da dikkat çekmektedir. *Şifâ* okumaları, devlet desteği ile Haremeyn'den Şam'a, İstanbul'dan Mısır'a ve Edirne'den Sinop'a kadar geniş bir sahada varlığını sürdürmüştür. Acaba hem kurumsal bazda, hem coğrâfi bazda ve hem de Osmanlı ilim ve fikir çevrelerinde yaygınlık gösteren *Kitâbü's-Şifâ* okumalarının gelenek hâline dönüşmesinin gerekçeleri nelerdir? *Kitâbü's-Şifâ* okunurken hangi gâyeler güdülmüştür? Bu soruların cevabı, şifâhânlik uygulamasının daha iyi anlamlandırılmasına katkı sunacaktır. Şifâhânlik ile ilgili bilgi, belge ve veriler değerlendirildiğinde *Kitâbü's-Şifâ*'nın bazı amaçlar doğrultusunda okunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu amaçlar arasında şunları saymak mümkündür.

1. Hz. Peygamber'in Rûhuna İthaf

Özellikle *Sahîhayn*'ın ve *Kitâbü's-Şifâ* gibi hadis içerikli siyer eserlerinin hatmedilmesinin doğal gerekçelerinden bir tanesi Hz. Peygamber'in ruhuna ithâf etmek ve onun şefaatine nâil olmak düşüncesidir. Kâdî İyâz bu önemli eserini, en başta Peygamberimizin sevgisine nâil olmak ve Müslümanlara O'nu sevdirmek gâyesiyle telif etmiştir. *Kitâbü's-Şifâ*, ümmetin ilgisine ve sevgisine mazhar olmuş bir eserdir. Çünkü Hz. Peygamber hakkında telif edilmiştir. Müslümanlar her dönemde bu eseri, Hz. Peygamber'i tanıma vesilesi kabul etmişlerdir. Hz. Peygamber hakkında öğrendiklerimiz çoğaldıkça, O'na karşı olan sevgimizin de çoğalacağı âşikârdır. Eserin içeriğinde, Hz. Peygamber'in

¹ BOA, MF. MKT., 665/40.

özel hallerini, tavırlarını ve vasıflarını beyan eden birçok rivâyet bulunmaktadır.

Bunu hatim meclislerinin sonunda icrâ edilen hatim dualarından anlamak mümkündür. Mesela, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Öğüt koleksiyonunda bulunan ve Ali Haydar ez-Zühdi'nin tarafından kayda geçirildiği belirtilen bir *Sahîh-i Buhârî* hatmi duası mevcuttur.¹ Bu duanın birkaç yerinde Hz. Peygamber'in şefaati talep edilmiş ve okunan hatim rûhuna ithâf edilerek şöyle denilmiştir:

يا من هو المحمود أزلا وأبدا صل على من سميت به محمودا ومحمدا وعلى آله الذين اتخذوا ما لفظه سنداً

“Ey ezelden ebede her dâim kendisine hamededilen! (Rabbimiz!) ... Kendisini “Mahmûd” ve “Muhammed” olarak isimlendirdiğin O Zât’a ve onun (lâl ü güher) sözlerini rehber edinen Âl’ine (radiyallâhu anhum ecmaîn) rahmetinle muâmele et!”

ويسر منا العمل بما جاء به النبي والحماية لأركانه بالقلب التقى.

“(...) Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem’in getirdiği Sünneti’yle amel etmede ve takvâ ile ma‘mûr bir kalple o Sünnet’in temel rûkûnlerini muhâfaza etmede bizlere kolaylık yollarını bahşeyle!”

وما قرأنا من القرآن والأخبار اجعلها واصلة إلى روح سيد الأبرار وإلى أرواح الآل والأخيار.

“(...) Okumuş olduğumuz Kur’ân ve Hadîsler’den hâsıl olan ecir ve sevâbı, (her türlü hayır ve güzelliği bünyesinde barındıranların Efendisi olan) Hz. Seyyidü’l-ebrâr’ın, onun aile efrâdının ve ümmetin hayırlılarının ruhlarına vâsıl eyle!”

Osmanlılarda bizzat Ravza-i mutahhara’da şifâhânlık cihetinin bulunması da onların Allah Resûlü’nün manevî mevcûdiyetini ne kadar önemsediklerini göstermektedir.

2. Karşılaşılan Meşakkatlerden Kurtulmak

Osmanlı’da genel ve özel bazda sıkıntılı durumlarla karşı karşıya kalındığında *Kitâbü’ş-Şifâ* okunmasının adetten olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 29 Zilhicce 1215 (13

¹ Hasan Fehmi Efendi, “Duâ-i Hatm-i Buhârî”, *Mecmuatü’r-resâil*, İstanbul, 1285.

Mayıs 1801) tarihinde kaleme alınan bir hatt-ı hümayun telhisinin ilgili yerinde şöyle denilmektedir: “Şevketlû, Kerâmetlû, Mehâbetlû, Kudretlû, Velî-ni ‘metim Efendim, Pâdişâhım, İşbu rûz-ı firûzda eşkiyâ ile mukâbil olacakları ifâdesine dâir dünkü gün Osman Paşa kulları tarafından vürûd ile ma ‘rûz-ı huzûr-ı feyz-gencûr-ı şâhâneleri kılınan kâime bâlâsına Hak Teâlâ tevîk ve selâmet versün. Asâkirimiz mansûr olup mahâlifin makhûr olmasıçün ve ibâdullâhın istirâhatiyçün ... dâire-i âcizânemde dahi ulemâdan ve mücerreb ve mazinne olan ashâb-ı hâlden bazı dâileri celb ile Şifâ-i Şerîf hatm itdirilmiş olduğundan mâ ‘adâ bi-mennihî Teâlâ zuhûr-ı fûtûhât-ı muntazıraya kadar her gece hatm-i Şifâ-i Şerîf’e muvâzabat olunmak üzere tertîb ve tasmîm olunmuş ve Şeyhülislâm Efendi dâilerine taraf-ı çâkerânemden mahsûs haber irsâliyle biri iki mahalde Şifâ-i Şerîf kırâat etdirmeleri tavsiye kılınmış olmağla inşâallâhu Teâlâ karîben zuhûr-ı semere-i isâbetile vukû ‘-ı meserret-i eltâf-ı ilâhiyyeden mes ‘ûl idüğü ve ma ‘lûm-ı hümayunları buyurulduğu üzere bu makûle umûr-ı müşkilede Şifâ-i Şerîf hatmi mü ‘essirât-ı mücerrebeden olduğuna ve Enderûn-ı Hümayun-ı Cihan-dârîleri dahi kutb-ı dâire-i âlemyân olup anda dahi bu makûle ed ‘iye-i müessirenin tilâveti emkine-i sâireden ziyâde müessir olmak tecrübesine nazaran saray hâceleri ta ‘yîniyle mi olur yohsa bazı ağalar kulları ta ‘yîniyle mi olur Enderûn-ı Hümayun-ı Hazret-i Cihan-dârîleri ‘nde dahi biri iki mahalde Şifâ-i Şerîf hatm ve kırâatı tertîb buyurulsa sür ‘at-i icâbeti eltâf-ı ilâhiyyeden me ‘mûl olacağı mütebâdir-i hâtır-ı âcizânem olmağla ... 29 Zilhicce 1215. ”¹ Daha önce de vurgulandığı üzere, dönemin Pâdişâhı Sultan III. Selîm, kendisine telhis olunan belgenin üst kısmına “Böyle şeylere dikkat olunsun, Hakk Teâlâ selâmet ve nusret versün, Hayrolsun” kaydını düşmek suretiyle, gerekçeyi onaylamaktadır.

3. Teberrük Düşüncesi

Sahîh-i Buhârî, Kitâbü ‘ş-Şifâ gibi ümmetin teveccühünü kazanmış bazı eserler özellikle türbe, tekke ve zâviyelerde “teberrüken” ve “teyemmünen” okunmuş ve türbe sahiplerinin manevî şahsiyetleri de zikredilerek, bu vesilesi ile bereket umulmuştur. Örnek vermek gerekirse, Osmanlı arşivinde yer alan ve 19 Şubat 1855’e tekâbül eden bir tezkirede “teberrük” vurgusu yapılmaktadır: “Atûfetlû Efendim Hazretleri, Evkâf-ı Hümayun Nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri ‘nin manzûr-ı şevketmeyfûr Hazret-i Şehinşâhî buyurulmak için

¹ BOA, HAT., 55/2543.

melfûf defter ile arz-u takdîm kılınan takrîrinde Bursa'da defîn hâk-ı ıturnâk olan Hazret-i Emir Buhârî Türbe-i Şerîfesi'nde icrâ olunduğu misillü cennet-mekân Gâzî Sultan Osman ve Gâzî Sultan Orhan ve Gâzî Hudâvendigâr ve Yıldırım Bâyezid Han ve Çelebi Sultan Mehmed Han ve Sultan Murad Han-ı Sâni tâb-ı serâhim hazerâtının türbe-i aliyyelerinde dahi âsâr-ı hayriye ve muhsinât-ı asrıyye-i hazreti mülûkâneden olarak senede bir kere teberrûken birer Buhârî-i Şerîf hatm-i münîfi icrâsı ve masârîfının gösterilen sûretle tesviyesi istîzân kılınmış olmağla ol-bâbda her ne vecihle emr ü fermân hazreti şâhâne müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Ğurre-i Cemâziyelâhir 1271"¹ Söz konusu belgenin üzerine; "Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, Enâm-ı zîb-i tefhîm olan iş-bu tezkire-i sâmiye-i âsîfâneleriyle mezkûr defter ve takrîr meşmûl inzâr-ı meâlî âsâr-ı hazreti şehinşâhî buyurulmuş ve bermûceb istîzân zikr olunan türbe-i aliyyelerde dahi senede bir kere teberrûken Buhârî-i Şerîf hatm-i münîfi icrâsı ve masârîfının gösterilen suretle tesviyesi müteallik ve şeref-sudûr buyurulan emr-ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî müktezâyı celîlinden bulunmuş ve beyan defter ve takrîrine savb-ı sâmi-i âsîfânelerine iâde kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazreti veliyyü'lemrindir" kaydının düşülmüş olması bu gerekçenin onaylandığını göstermektedir. Arşivlerde bu gerekçeyi ifade eden başka vesîkalar olmakla birlikte², bu vesîkalar başka münasebetlerle de serdedildiğinden fazla yer tutmaması için burada zikredilmemiştir.

4. Ordunun Muzaffer Olması ve Şehitlerin Ruhlârına İthâf

Ordu-yu Hümâyûn'da kadrolu olarak görev yapan şifâhânların varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu şifâhânlar savaş zamanında da orduyla birlikte hareket ediyorlar ve *Kitâbü'ş-Şifâ* tilâvet etmek suretiyle hem Cenâb-ı Allah'a dua ve niyâzda bulunarak Hz. Peygamber'i şefâatçi kılıyorlar, hem de orduda bulunan askerlerin kuvve-i maneviyelerini diri tutarak onları ortak bir gâye etrafında bütünleştirmeye çalışıyorlardı.

Osmanlı Ordusu'nun düşmana karşı zafer kazanabilmesi için cihet sahibi hocefendiler vasıtası ile *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunduğuna dâir açık belgeler bulunmaktadır.

¹ BOA, *İ. DH.*, 316/20444.

² Bkz. BOA, *İ. DH.*, 306/19406. 1; BOA, *İ. DH.*, 306/19406. 2; BOA, *İ. DH.*, 247/15087; BOA, *MVL.*, 619/50-1; BOA, *MVL.*, 619/50-2; BOA, *MVL.*, 619/50-3; BOA, *MVL.*, 619/50-4.

Mesela, 1239/1823 tarihli II. Mahmûd dönemine denk gelen bir hatt-ı hümayun söz konusudur. Belgenin ilgili yerinde, “Şevketlû Kerâmetlû Mehâbetlû Kudretlû Veliyyü’n-ni’metim Efendim Pâdişâhım; Öteden berû ordularda asâkîr-i muvahhidînin nusret ve selâmetleri için Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf kırâatı mücerrebü’t-te’sîr havâss-ı celîleden olduğuna binâen inşâallah-ı Teâlâ bu sene-i mübârekede fevz u nusret-i asâkir-i müslimîn ve dergâh-ı hazret-i hayru’n-nâsirinden istid’â-yı feth-i mübîn zımnında Yenişehir Ordusu’nda dâhi kırâatı hususu mukaddem ve muahhar hâk-i pâ-yı humâyun-ı şâhânelerine ru-meal-i âcizânemde şifâhen emr ü fermân-ı hilâfetpenâhîleri buyurulmuş olmağla sâbıkları kayd ü kaleminden beyaz üzerine ihrâc ettirilerek Semâhatlû Şeyhü’l-islâm Efendi dâîlerine irsâl olunmuş ve onlar dahi müderrisînden Buhârî-i Şerîf kırâatı için başka ve Şifâ-i Şerîf kırâatı için başka iki nefer Efendiler dâîlerini bi’l-intihâb biner kuruş harcırâh ve ikişer yüz kuruş mâhiye verilmek üzere esâmîlerini mübeyyin bir küt’a pusulasını Bâb-ı Âlîleri’ne göndermiş olmağla ...”¹ denilmektedir. Bu yazıda göze çarpan bazı inceliklere daha önce temas edilmişti. Burada yazının kaleme alınmasındaki amaç nedeniyle yeniden zikredilmiştir. Zira yazının hemen başında öteden beri ordularda asâkîr-i muvahhidîn’in nusret ve selâmetleri için *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü’ş-Şifâ* okunmasının “mücerrebü’t-te’sîr havâss-ı celîleden olduğu” ifade edilmiştir.

Berkofça Kaymakamlığı’na Vidin Vilâyeti’nden gönderilmiş olan 1293/1876 tarihli bir telgraf vardır. Telgraftan Rusya ile yapılan ve 93 Harbi olarak bilinen savaş nedeniyle *Kitâbü’ş-Şifâ* okunması için emir verildiği görülmektedir: “Rusya ile harb ilan olunduğu cihetle def’i sâil-i a’dâ için tedârik-i azîmiye teşebbüs olunduğu gibi daavât-ı hayriyede olan te’sîrât-ı ma’neviye dâhi mansûs olduğundan velî-i ni’met bi-minnetimiz Pâdişâhımız Hazretleri’nin cunûd-ı nusret-i mev’ûd-ı şâhâne bi’l-cümle cuyûş-ı zafer-i me’nûs-ı İslamiyyenin nusret ve selâmeti ve düşmanlarımızın kahru için burada devam olunduğu gibi her tarafta hulûs-i niyet ve sadaka ve taviyyet ile ulemâ-i bilâd ictimâ ederek her gün kırâat-ı azîmü’ş-şân ve Buhârî ve Şifâ-i Şerîf ve meşâyih dahi tesbîh ve tehlîl ve cem’iyyât-ı mekâyin hocaları dahi ezan vaktinde bir sûre-i Fâtîha ve salât-ı tünciye tilâvetle cenâb-ı hakka tazarru’ ve niyâz olunması ve ehemmiyetle riâyet olunması tenbîh edilmiştir.”² Yazıda, “hayırlı duâlarda manevî bir tesir bulunduğundan” hareketle, “İslam

¹ BOA, HAT., 888/39244.

² BOA C. HR., 44/2162.

ordusunun nusret ve selâmeti ve düşmanların kahri için” okunması gerekenler arasında *Kitâbü’ş-Şifâ* de sayılmış ve okunmasına riâyet edilmesi katiyetle tembih edilmiştir.

1271/1855 tarihli bir belge ise şu şekildedir: “*Donanma-yı hümayun’un selâmeti için Şifâ-i Şerîf tahrîri ve Buhârî-i Şerîf kırâatı cihetine mutasarrıf olan Şeyh İbrahim Efendi’nin vefâtı cihetiyle hizmet-i mezkûrenin kendüsüne tevcîhi istid’âsıyla Kastamonulu Seyyid Hafız Mehmed Vasfî Efendi’nin takdim eylediği müzekkere manzûr-ı âlî meşîhatpenâhîleri buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış ve kendisinin âtifet-i aliyyelerine şâyân olduğu haber verilmiş ve icrâ-yı icâb-ı re’y-i sâmi’-i fetvâpenâhîlerine menû ve vâbeste bulunmuş olmağla ol-bâbda emr ü İrâde hazreti men-lehul emrindir.*”¹ Yazıda Şeyh İbrahim Efendi’nin Donanma-yı Hümayun’un selâmeti için *Kitâbü’ş-Şifâ* yazdığından bahs olunmaktadır.

Konuyla ilgili bir başka örnek, bir dönem Balıkesir’de Osmanlıca olarak yayımlanan Karesi Gazetesi’ndedir. O tarihte Karesi gazetesi, günümüzde Balıkesir’i içeren Karesi Sancağı’nın yayın organıdır. Karesi Gezetesi’ndeki enteresan bir duyuru şu şekildedir: “*Buhârî ve Şifâ-i Şerîf Hatmi, Ordumuzun muvaffakiyeti ve şühedâ-i İslâmiye’nin şâd-i rûhu için ulemâ-i muhterememiz tarafından Buhârî-i Şerîf, Şifâ-i Şerîf kırâat ve hatmedilerek, Cuma günü dahi (1 Ocak 1915) Hoca Ali Câmi-i Şerîfi’nde büyük bir cemaat huzurunda Müftü Efendi Hazretleri tarafından Arapça pek belîğ bir hatim ve muvaffakiyet duası irad edilmiş ve askerlerimizin mansûr ve muzaffer ve düşmanlarımızın yakında makhûr ve perîşan olmaları duaları da Dergâh-ı İzzet’e ref’ ve îsâl olunmuştur.*”² Gazetede, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın *Sahîh-i Buhârî* ile birlikte “Kıraat” ve “hatm” edilmesinden bahsedilmektedir. Bu eserlerin hatmedilmesi sebebiyle Cuma günü ve Cuma Namazı vesilesiyle Hoca Ali Câmi’inde bir hatim merasimi icrâ edilmiştir. Geniş katılımlı bu merasimde bizzat Vilâyet Müftüsü hatim duası yapmıştır. Gazetede ilana göre bütün bunlar “*Ordunun muvaffak olması ve şehitlerin ruhlarının şâd olması*” gerekçesiyle yapılmıştır.

4 Kasım 1853’e denk gelen bir başka belgenin ilgili kısmında ise şöyle

¹ BOA, A. MKT. NZD., 146/98.

² Bkz. Yazıcı, “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat”, s. 127.

denilmektedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, ... asâkir-i cenâb-ı şâhânenin nusret ve selâmeti* için *Kitâbü ’ş-Şifâ* okutulduğu açıkça ifade edilmiş bulunmaktadır.

28 Şubat 1858 tarihine tesâdüf eden bir başka belgede ise şu ifadeler yer almaktadır: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Asâkir-i fevz-meâsir-i cenâb-ı mülûkâninin nusret ve selâmeti* için *Nizâmiye Hazîne-i Behiyyesi ’nden şehriye beş yüz kuruş maaş ile Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmet-i celîlesine me ’mûr kılınmış olan Seyyid Hâfız Efendi bu defa cânib-i Hicaz ’da vefât ederek ... Fî 2 Safer sene [12]70.*”¹ Belgede, askerlerin nusret ve selâmeti için *Kitâbü ’ş-Şifâ* okutulduğu açıkça ifade edilmiş bulunmaktadır.

28 Şubat 1858 tarihine tesâdüf eden bir başka belgede ise şu ifadeler yer almaktadır: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Asâkir-i fevz-meâsir-i cenâb-ı mülûkâninin nusret ve selâmeti* için *Nizâmiye Hazîne-i Behiyyesi ’nden şehriye beş yüz kuruş maaş ile Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmetinde bulunan Hâfız Tevfîk Efendi ’nin bu kere vefâtına mebni ... Fî 14 Receb sene [12]74.*”² *Kitâbü ’ş-Şifâ* kırâatı ve tahrîri vazîfesiyle orduya gidecek olan Ahmed Efendi ’nin harcirâhının verilmesi konusuyla ilgili olan ve 17 Nisan 1791 tarihine denk gelen bir belgenin ilgili kısmından da bu eserin, orduda, söz konusu gerekçeyle kırâat olunduğu sonucunu çıkartmak mümkündür: “*Arz-ı bendeleridir ki, Zîr-i livâ-i Nusret-ihtivâ-yı Hazret-i Resul-i Kibriyâ aleyhi ezkâ't-tehâyâda nusret-i cünûd-ı İslâmiyye-i şecâat-peymâ ve idbâr-ı asâkir-i a ’dâ niyyet-i hâlisesiyle bi ’l-iltimâs-ı hazret-i sadâret-penâhî Şifâ-i Şerîf tahrîr ve kırâatı için bu defa ordû-yı Hümâyuna me ’mûr olan Ahmed Efendi dâîlerine harcirâh olmak üzere üç yüz kuruş virilmek bâbında sâdır olan fermân-ı âlîleri mûcebince ... Fî 14 Şaban sene 1205.*”³

Yine, Donanma-yı Hümâyun ’un selâmeti için *Kitâbü ’ş-Şifâ* tahrîri ve *Buhârî-i Şerîf* kırâatı vazîfesinin Kastamonulu Seyyid Hafız Mehmed Vassî Efendi ’ye tevcihini ifade eden 15 Şaban 1271 (3 Mayıs 1855) tarihli bir belge ise şöyledir: “*Donanma-yı Hümâyun ’un selâmeti için Şifâ-i Şerîf tahrîri ve Buhârî-i Şerîf kırâatı cihetine mutasarrıf olan Şeyh İbrahim Efendi ’nin vefâtı cihetiyle ...*”⁴

Son olarak işaret edilmesi gereken bir belge daha bulunmaktadır ki, muhârebede orduda *Kitâbü ’ş-Şifâ* tilâvetiyle iştigâl eden müderrislerden Süleyman Sâlikî ’nin borcunun affedilmesine dâir olup 24 Şevval 1273 (17 Haziran 1857) tarihli dir: “*Mâliye Nezâret-i*

¹ BOA, İ. DH., 282/17747.

² BOA, İ. DH., 397/26294.

³ BOA, C. AS., 942/40867.

⁴ BOA, A. MKT. NZD., 146/98.

Celîlesi'ne ve Serasker Paşa Hazretleri'ne, ... esnâ-yı muhârebede efendi-i mûmâ ileyhın husûl-i muvaffakiyet-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî için ordû-yı Hümâyunda Şifâ-i Şerîf tilâvetiyle iştigâl ederek ibrâz-ı eser-i hamiyet etmiş olmasına mükâfaten..."¹

5. Bizzat Vakıf Sahiplerinin Şart Koşmaları

Gerek başta Osmanlı Pâdişâhları ve Valide Sultanlar olmak üzere devlet ricâli ve gerekse teb'a, kurmuş oldukları vakıflar aracılığıyla *Kitâbü's-Şifâ ve Sahih-i Buhârî* okunmasını teşvik etmişlerdir. Meselâ, Osman Han'ın (ö. 726/1326) kabrinde okunan ve Berat Gecesi günü tamamlanan *Buhârî-i Şerîf* hatminin Abdülmecîd Han'ın (ö. 1277/1861) vakfiyesinde belirttiği şartlar muvâcehesinde onun hayratından deruhte edildiği belgeyle sâbittir.² Sadece İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan 2162 numaralı defterde zikredilen 16 cihetin 9 tanesi vakıflar üzerinden deruhte edilmektedir. Şifâhânlık cihetlerinin vakıflar tarafından finanse edilmesi meselesi üzerinde ileride daha geniş durulacaktır. Burada ifade edilmek istenen şey şudur: Değişik mekânlarda *Kitâbü's-Şifâ* ve diğer bazı eserlerin okunmasının bu kadar yaygınlaşmasının önemli sebeplerinden biri, bu okumaların vakıf senetleri ile kayıt altına alınmasıdır. Osmanlı idâre eden-idâre edilen münâsebetleri bağlamında mesela bir kişi, "*Ben falanca yerde, falanca şartlar muvâcehesinde Şifâ-i Şerîf hatminin yapılmasını arzu ediyorum, buna idârece izin verildiği ve cihet tevcîhi yapıldığı takdirde, aylık şu kadar miktar ödemeyi vakfediyorum*" dediği zaman, devlet en azından feth-i zerîa prensibinin bir gereği olarak, vakıf hükümlerinin gereği doğrultusunda, söz konusu talebin karşılanması için gerekli düzenlemeyi yapıyordu.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki XVIII. (XII) asra ait vakfiyelerden 330 vakfiyeyi tahlil eden Yediyıldız, bu dönemde 7 mescid ve 60 câmide vakıf sahipleri tarafından görevlendirilmiş kişilerin sayılarını ve akçe olarak günlük ücretlerini tespit etmiştir ki, bunlar içerisinde günlük 4 akçe olan bir *Kitâbü's-Şifâ* hocası da bulunmaktadır.³ Vâkıf sahiplerini değişik mekânlarda *Kitâbü's-Şifâ* okunmasına destek olmaya sevkeden husus ise en başta, sevaba nâil olma düşüncesidir. Onlar *Kitâbü's-Şifâ*'nın çeşitli yerlerde kırâat ve tedris olunmasıyla nâil olacaklarına inandıkları sevâbi,

¹ BOA, A. MKT. MHM., 112/89.

² BOA, DH. MKT., 1128/19.

³ Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", s. 15, (Tablo II).

ailelerine ve akrabalarına bağışlamışlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 12 Mart 1819 tarihli şu arzuhâl vesîkası bu konuya ışık tutar mâhiyettedir: “... Ayasofya-i Kebîr'in ders-i âmmalarından Mardinî es-Seyyid Mahmud Efendi'ye Ayasofya-i Kebîr'de küllü yevm Şifâ-yı Şerîf talebe-i ulûma okutmak şartıyla ve hâsıl olan sevâbı zevcim müteveffâ Ali Ağa'nın rûhiyçün ve bi'l-cümle emvât-ı mü'minîn ve ümmet-i Muhammed'in âsâyışiçün dua itmek şartıyla vakf-ı mezbûrun mütevellisi olanlar virmek şart eylediğim vakfın ...”¹ Arzuhâlin üzerine 26 Cemâziyelevvel 1234 (23 Mart 1819) tarihinde düşülen kayıta da aynı husus şu cümlelerle vurgulanmıştır: “... vâkife-i mezkûrenin nükûdunun hâsıl olan nemasından mahmiye-i İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Câmî'-i Şerîfi'nde Şifâ-i Şerîf tilâvet ve ta'lim idüp hâsıl olan sevâbını vâkıfenin ve ebeveyninin ve cemî'-i mü'minîn [ve] mü'minâtın ruhlarına ihdâ eyleyüp mukâbelesinde yevmî altmış akçe vazife virile diyü şart ve ta'yîn eylediği mestur ve musarrah olup henüz kimesneye deruhde ve berat olunmamıştır. Lâkin cihet-i mezbûrun medâr-ı aslîsi ilm-i şerîf olmağla fazîletlü semâhatlü şeyhülislâm mevlânâ efendi Hazretleri'nin işâret-i aliyyelerine muhtâcdır emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultân Hazretleri'nindir. Fî 26 Cemâziyelevvel sene 1234.” Görüldüğü üzere, vesîkada, söz konusu vakıf bazı şartlara bağlanmıştır. Bunlardan biri de, hâsıl olan sevâbın, Âyişe Hatun'un bizzat kendisinin, vefat etmiş olan zevci Ali Ağa'nın, ebeveynlerinin, ölmüş olan bütün mü'min ve mü'minelerin ruhlarına hediye edilmesi ve Ümmet-i Muhammed'in asayışı için dua edilmesidir.

6. Önemli Gün ve Geceler

Osmanlı Toplumunda başta Mevlid kandilleri olmak üzere, insanları bir araya getirmeye vesile olan önemli gün ve gecelerde *Kitâbü's-Şifâ* gibi eserlerin okunması âdet kabilindendir.

Mesela, 8 Cemâziyelâhir 1278 (11 Aralık 1861) tarihli Bâb-ı Âlî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kararının ilgili kısmında şöyle denilmektedir: “... müşârun ileyh İbrahim Bilal Hazretleri kibâr-ı sâdâtdan ve e'âzım-ı evliyâullâhdan olarak iktibâs-ı envâr-ı rûhânîyeleriyle berâber Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri ilâ-kıyâmi's-sâ'a serîr-ârâ-yı hilâfet ve saltanat buyursun velî-ni'met bî-minnetimiz şehr-i yâr-ı merhamet-

¹ BOA, C. EV., 459/23227.

hisâl efendimizin duâ-yı mefrûza ifâ-yı temâdî-i ömr ü iclâl-i mülûkânelerine muvâzabat olunmak ve Sinop vak'a-i müteallimesinde nâil-i rütbe-i şehâdet olan cünûd-ı muvahhidînin inâre-i ervâh-ı tayyibelerine sebeb-i ma'nevî olmak üzere mescid-i şerîf-i mezkûrda Şifâ-i Şerîf'den ol vechile birer ders kırâ'at etdirilmesi umûr-ı müteyemmene ve hayriyeden ve talebe-i ahâlinin müstefîd olmalarını mûcib mevâdd-ı haseneden bulunmuş ve emr-i tadrîsin müftî-i mûmâ ileyhe havâlesi dahi beyân kılınan kudret-i ilmiyesi cihetiyle münâsîp görünmüş olmağla... Fî 8 Cümâde 'l-âhire sene 278." ¹ Yazıdan Kitâbü 'ş-Şifâ'nın söz konusu caminin bitişiğindeki Seyyid İbrahim Bilal Zâviyesi'nde okutulması talebinin uygun görülmesinin gerekçelerini çıkarmak mümkündür. Bunlardan bir tanesi, hem belde halkının ve hem de ilim talebelerinin Cuma günü ve Cuma namazı vesilesiyle burada toplanmasıdır. Diğer ise tarihte "Sinop Vakası" olarak bilinen hadisedir. ² Yazıda, "Sinop vak'a-i müteallimesinde nâil-i rütbe-i şehâdet olan cünûd-ı muvahhidînin inâre-i ervâh-ı tayyibelerine sebeb-i ma'nevî olmak üzere" denilmek suretiyle, bu üzücü hâdiseye işâret edilerek, bu olayda şehid olan askerlerin ruhlarının şâd olması için Kitâbü 'ş-Şifâ'nın okunmasının yerinde olacağına işâret edilmiştir.

7. Pâdişâhların Rûhlarına İthaf

Belgelerde görebildiğimiz kadarıyla merhum Osmanlı Pâdişâhlarının medfûn bulunduğu birçok türbede *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü 'ş-Şifâ* okuna gelmiştir. Fâtih Türbesi, Sultan Selim Türbesi, Mecîdiye Türbesi, Hamîdiye Türbesi, Sultan Mahmûd Türbesi ve Sultan Mustafa Türbesi bunlardandır.

Buralarda okunan hatimlerin okunma gerekçelerinden biri, Pâdişâhların burada medfûn bulunmalarıdır. 1307/890 tarihli bir belgede "Zât-ı hilâfet-simât Efendi

¹ BOA, MVL., 619/50-1. Ayrıca bkz. BOA, MVL., 619/50-2; BOA, MVL., 619/50-3; BOA, MVL., 619/50-4.

² 30 Kasım 1853 Cuma günü, Ruslar, sürpriz olmayan bir baskınla Sinop limanında bulunan 12 gemilik Osmanlı filosunun tamamını imha etmiştir. Osmanlı, deniz harp tarihinde, sadece 1571'de İnebahtı'da normal bir deniz savaşı sonunda yenilmiştir. Diğer yenilgiler hep baskına uğramak şeklinde olmuştur. Bunlar 1771 Çeşme Baskını, 1827 Navarin Baskını ve 1853 Sinop Baskını'dır. Bkz. Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, (trc. Candan Badem), İş Bankası Kültür Yayınları, 2012. Nejat Tarakçı'nın bu eserden türettiği bir makale söz konusudur. *Sinop Baskınının Bilinmeyenleri* ismini taşıyan makale için bkz. http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/sinop_baskininin_bilinmeyenleri_a38b4015-a8f5-4047-80ef-02dbb0c3057a.pdf (18.1.2015). Ayrıca bkz. Badem, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", *Türkiyat Mecmuası*, s. 130.

Hazretleri'nin devam-ı selamet ve temâdi-i ömr ü şevket şahâneleri ve burada bulunan ecdâd-ı 'izâm firdevs makamlarının şâd-ı ervâh-ı mukaddeseleri için" söz konusu hatmin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.¹ Belgede Bursa'daki Sultan Osman Türbesi'nde okunan *Buhârî-i Şerîf* hatmi için bazı gerekçeler öne sürülmüştür. Bu gerekçelerden biri de mevcut pâdişâh için sıhhat, selâmet ve âfiyet temennisidir. Diğerleri ise, zikri geçen türbelerde bulunan merhum sultanların ruhlarının şâd olmasıdır. Aynı durum elbette ki *Kitâbü'ş-Şifâ* tilâvet edilen pâdişâh türbeleri için de geçerlidir. Pâdişâh türbelerinde, genelde bizzat pâdişâhlar tarafından ihdâs edilen vakıflar aracılığıyla hatim programlarının icrâ edildiği görülmektedir. Önceki bölümlerde bünyesinde *Kitâbü'ş-Şifâ* okunan pâdişâh türbeler ve tilâvet eden hocaefendiler tadat edilirken bu vakıflara da temas edilmişti. Pâdişâhlar, tesis ettikleri vakıflar aracılığı ile babalarının ve dedelerinin mezarları başında *Kitâbü'ş-Şifâ* okunmasını temin ederek, onların ruhlarını şâd etmek ve onlara olan vefâ borçlarını yerine getirmek istemişlerdir. Pâdişâhların bizzat iştirak ettikleri hatim meclislerinde, kendileri için dua edildiği anlaşılmaktadır: "*Fî 4 Receb Rûz-ı penç şenbih Yalı sepetçilerine, ba'de'l-asr Harem-i Şerîf'e asrı edâ, Kütüphaneye teşrif, Hâmidî Efendi Dâileri Şifâ-i Şerîf hatmi etmekle duasını edüp Efendimiz mezbûra ihsan.*"²

Yukarıda maddeler halinde sayılan hususlar, belgeler müvâcehesinde dile getirilen hususlardır. Bunlar hâricinde, "*Osmanlı devlet sistematığı içerisinde kendisine önem atfedildiği âşikâr olan bu gelenekten, devlet erkinin başkaca ne gibi gâyeler gözetebileceği, bu uygulamadan neler umabileceği*" üzerinde düşünülmüş ve sonuçta aşağıdaki teoriler oluşmuştur:

8. Hz. Peygamber'in Örnek Hayatını Topluma Yansıtma

Sahîh-i Buhârî ve *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın bu kadar yaygın bir coğrafyada, bu derece yoğun şekilde okunmasının en önemli sebeplerinden birinin muhtevâları olduğunu düşünülmektedir. Biri Kur'ân'dan sonra en sahih kaynak kabul edilmiştir, diğeri de siyer-şemâil-delâil sahasında telif edilen en özgün hadis eserlerindendir. Bu kadar değerli bir muhtevaya sahip olan *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın, hatim geleneği çerçevesinde değişik mekânlarda okunması son derece normal görülmelidir. *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerinin câmileri aşarak

¹ BOA, Y. PRK. ASK., 70, G. No. 102.

² İrmak, III. *Mustafa Ruznâmesi*, s. 60.

birçok devlet kurum ve kuruluşunda okunmasının, hem de bu okuma faaliyetinin devlet erkince teşvik edilmesinin temelinde yatan, belki de bu mekânların, devlet geleneğinin etki alanı içerisinde kabul edilmesi ve idârî hiyerarşinin bir parçası olarak görülmesidir. Yani devlet, belki de sosyal buluşmayı temin etmek için, Hz. Peygamber'in örnek hayatını ve Sünnet'ini bir vesile ittihaz etmektedir ve bu doğrultuda imkânlarını seferber etmektedir. Burada “belki de” denilmek suretiyle, meselenin farazî yönü vurgulanmıştır. Zira araştırma boyunca, Hz. Peygamber'in örnek hayatını ve Sünnet'ini topluma yansıtmak gâyesine dâir, doğrudan bu amacı salık veren herhangi bir bilgi ve belge ile karşılaşılmamıştır.

Bununla birlikte öteden beri, gerek İslam dünyasında ve gerekse Osmanlı'da, hatim meclisleri bir yönüyle, devlet ile milletin, umerâ ile ulemâ ve halkın kaynaştığı merasimler olarak kabul edilmiştir. Osmanlılar, yapı itibarıyla devletin babadan oğula geçen saltanat sistemiyle idare edilmesine karşılık başta pâdişâh, kadın sultan ve paşalar olmak üzere her kademedeki yöneticiler, toplum yararına kurdukları vakıflar aracılığıyla *Şifâ* okumalarına ön ayak olmuşlar, böylelikle belki de devlet vatandaş buluşmasını temin etmek ve geniş kesimlerin idârecilere bağlılıklarını temin etmek istemişlerdir. 12 Muharrem 1307 (8 Eylül 1889) tarihli ve Hüdâvendigâr Valisi Mahmûd Efendi'nin imzasını taşıyan bir belgede şöyle denilmektedir: “*Zât-ı hilâfet-simât Efendi Hazretleri'nin devâm-ı selâmet ve temâdî-i ömr-ü şevket şâhâneleri ve burada bulunan ecdâd-ı 'izâm firdevs makâmlarının şâd-ı ervâh-ı mukaddeseleri için şehir-i receb-i şerîf'in ibtidâsından berû dersiâm efendilerden intihâb olunan dâiyane mahsâsan tilâvet ettirilen Buhârîyi Şerîf hatmi leyle-i mübareke-i berât'a müsâdif olan iş bu Salı günü çakerleri ile erkân-ı vilâyet ve heyet-i askeriye ve ulemâ ve eşrâf-ı belde hâzır oldukları halde müesses bünyân saltanat-ı seniyye Osman Han Gazi Hazretleri türbe-i münîfesinde teyemmünen icrâ ve da'vât-ı mefrûza-i cenâb-ı hilâfetpenâhî tertîl ve âfâ kılındığı arz olunur. Hüdâvendigâr Valisi Mahmûd.*”¹ Belgede her ne kadar buhârîhânlık uygulaması söz konusu edilmiş ise de belge, bu uygulamanın şifâhânlık ile aynı düzlemde bulunması sebebiyle burada kullanılmıştır. Belgeye göre Sultan Osman Gazi Türbesi'nde Recep ayının başlamasıyla birlikte *Sahîh-i Buhârî* hatmine de iftitâh edilmiş ve Şaban ayının 14'ünü 15'ine bağlayan gece olan Berat Gecesi'nde hitâma erdirilmiştir. Buna göre *Sahîh-i Buhârî* hatminin kırkbeş

¹ BOA, Y. PRK. ASK., 70/102.

gün gibi kısa sayılabilecek bir zaman zarfında bitirildiği anlaşılmaktadır. Hatmin son günü, hatim meclisine vilâyette bulunan bürokratların, askerlerin, âlimlerin ve beldenin önde gelenlerinin iştirak ettikleri görülmektedir. Türbede icrâ edilen bir hatim programına devlet ricâlinin yoğun katılım sağlaması devlet erkinde ve yönetim hiyerarşisinde *Buhârî* ve *Şifâ* hatimlerine ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Ama bu belgenin, kişiyi, madde başlığında dile getirilen, “devletin, Allah Resûlü’nün örnek hayatını ve Sünnet’ini topluma yansıtmak amacı gütmesi” sonucuna ulaştırmaması gerektiği ve bunun şu aşamada bir nazariyeden ibaret olduğunu vurgulamak gerekir.

9. Devletin Yaygın Din Eğitimi Tabana Yayma Gayreti

Câmilerde, türbelerde ve türbelerin bitişiğinde tesis edilen dergâhlarda, talebelere ve buraların ziyaretçilerine *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunagelmesi âdetten olmuştur. İnsanların bu mekânları ziyaret esnasında yoğun uhrevî duygulara kapıldıklarından hareketle, *Kitâbü’ş-Şifâ* okumalarının, yaygın eğitim aracı olarak kullanılmak istemesi söz konusu olmuştur. Bir arşiv vesîkasında şöyle denilmiştir: “*Devletlû, İnâyetlû, Merhametlû, Veliyyü’n-niam, Kesîru’l-lutf-i kerem, Efendim Sultânım Hazretleri’nin hak-pâyı devletlerine arzuhâl-i kulları oldur ki, Halebü’ş-Şehbâ’da vaki’ Câmi-i Kebîr’de Hazret-i Zekeriyâ alâ nebiyyinâ ve aleyhi efdalü’t-tehâyâ muvâcehe merkad-i münevverelerinde Buhârî ve Müslim vesâir kütübü’s-sitte dersiyesine sahn itibariyle mutasarrıf olup müdd-i medîdeden berû ol makam-ı cennet-i âşiyânda telebe-i ulûma neşr-i ehâdis-i nebeviye ve rivâyet-i ahabâr-ı Mustafâ’yı rivâyete ve dirâyete ifâde ve istifâde hizmetiyle müştağil olduğumdan ol makam-ı cennet-i mâye-i hürmete ve ehâdis-i Rasûlullah’ı riâyete ve halime merhamete ve dersiye-i merkûmeyi rütbe-yi Dârülhadis-i Süleymâniye ile terfî’ ve yedime bir kıt’a ruûs-ı Hümayun verilmek zaraâtaya işbu arzuhâle cesaret olundu. Bâkî emr ü ferman Devletlû, İnâyetlû, Merhametlû Veliyyü’n-niam Kesîru’l-lutf ve’l-kerem Efendim Sultânım Hazretleri’nindir.*”¹ Belgeden isminin Seyyid Ahmed olduğunu öğrendiğimiz zât, Süleymâniye Dârülhadisi’nde müderris olma talebinde bulunduğu arzuhâlinde, Hz. Zekeriyâ’nın (aleyhisselâm) türbesini “*merkad-ı münevver*” ve “*makâm-ı cennet-i âşiyân*” ve “*makâm-ı cennet-i mâye-i hürmet*” gibi ifadelerle vasfetmekte ve burada “*ilim talebelerine, Rasûlullah’ın hadîslerini ve ona dâir sâir haberleri rivâyet ve dirâyet hizmeti*

¹ BOA, C. MF., 61/3032.

ile meşgul olduğunu” ifade etmektedir. Seyyid Ahmed Efendi’nin yazısında hadis usulü açısından “hadis” ve “haber” kelimelerini birbirinden ayırarak kullanması, aynı şekilde “rivâyet” ve “dirâyet” kavramlarını vurgulaması dikkat çekmektedir. Burada, asıl önemli olan ise Hz. Zekeriyâ’nın türbesinin, ilmî bir faaliyete vesile kılınmış olmasıdır. Bunu devletin yaygın din eğitimi tabana yayma gayretinin bir parçası olarak okumak mümkünse de doğrudan bunu vurgulayan bir vesîka ile karşılaşılmamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı ilim geleneği çerçevesinde birçok cami, türbe, tekke ve zâviyede ilmî ve irfânî faaliyetlerin sürdürüldüğü bilinen bir gerçektir.

C. OSMANLI’DA KİTÂBÜ’Ş-ŞİFÂ’NIN İSTİNSÂHI ve KORUNMASI

Osmanlı toplumunda *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın yazılmasının devlet eliyle gerçekleştirilmesine geçmeden önce, çeşitli ilim ve sanat dallarına dair uygulamaların câmilerde, okullarda ve aile ortamlarında ne kadar içselleştirildiğine dâir bazı örnekleri serdetmek yerinde olacaktır. Özellikle câmilerin yaygın eğitim kurumları olarak ne kadar önemli bir vazife gördüğüne işaret etmek gerekir. Yusuf Doğan, câmilerde verilen hüsn-i hat derslerine temasla şöyle demektedir: “... *Bunun yanında hat meşki, Kur’ân talimi ve hıfzı gibi uygulamalı derslerin câmilerde verildiği de bilinmektedir. Hatta o dönemde İstanbul’da bazı câmiler geleneksel olarak yerleşmiş dersleriyle meşhur olmuştur. Mesela Nuruosmaniye ve Amasya Beyazıt gibi bazı câmilerde hat meşkedilirdi. Nitekim Arif Efendi Nuruosmaniye’de verdiği hat dersleriyle tanınmıştı...*”¹

Umûr-u Mülkiye Nâzırı Pertev Paşa’nın torunu Abdülazîz Bey’in (ö. 1918) Osmanlı toplumunda günlük yaşam, törenler, gelenekler ve görenekler ile kullanılan tabirler üzerine bilgi ve gözlemlerini içeren “*Osmanlı Âdet, Merâsim ve Tabirleri*” isimli eserinde şöyle demektedir: “*Çocuklara Sibyan Mektebi’nde usûl-i kırâat dersleri verilir, bilhassa Kur’ân-ı Kerîm’in kırâatına çalıştırılır. Mektebin bir de çocuklara yazı gösteren, hüsn-i hatta çalıştıran ve türlü yazı örneklerini yazmaya alıştıran ayrı bir yazı muallimi vardır. Bazı mekteplerde ise yazıyı da kırâat muallimi olan hoca öğretir...*”² Osmanlı’nın son münevverlerinden ve Hem Osmanlı’nın yıkılışını hem de Cumhuriyetin kuruluşunu idrâk etmiş olan, Soyadı Kanunu çıkınca, “günahsız, masum” mânâsına gelen “Yazıksız”

¹ Doğan, *Câmi Merkezli Din Eğitiminde Profesyonellik*, s. 80.

² Abdülazîz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 70.

soyadını alan Necip Âsım Bey'in (ö. 1935) "*Kitap*" isimli bir eseri vardır. Müellif eserinde kitabın tarihçesinden başlayıp yazıdan alfabeye, yazı malzemesinden kâğıt çeşitlerine, yazma eserlerden kitap adlarına, yasak kitaplardan, kitap yakma hadîselerine kadar, kitap deyince aklımıza gelen her şeyden söz etmiş ve anlattıklarını güzel anekdotlarla süslemiştir. Müellif bu eserinde *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın yazımının Osmanlı sosyal hayatındaki yerine işareten şöyle demektedir: "*Osmanlılarda hüsn-i hat erbabına pek ziyade riâyet edildiğinden ve vükelâ-i fihâm ve sâir ricâl dahi hep veliyü'n-ni'metleri olan padişâhân-ı izâm'ın eser-i hümayunlarına iktifâ eylediklerinden hemen her konakta birer kitâphâne bulunur idi. Vaktiyle ekseriyâ Osmanlı kibârlarının konaklarına hergün bir hattat getirtirilerek Kur'ân-ı Kerîm, Buhârî ve Şifâ-i Şerîf gibi, kütüb-i diniyyeden hiç olmazsa bir iki satır olsun mutlaka yazdırılarak teberrük edilirdi.*"¹

Osmanlı'da *Kitâbü'ş-Şifâ*'ya gösterilen ihtimâmın göstergelerinden biri de bu eserin hattatlar tarafından yazılmasının ve istinsahının devlet tarafından desteklenmesidir. Bu bağlamda, resmî vesikalarda "tahrîr"² ve "muharrir"³ kavramının sıkça kullanıldığı görülmektedir: "*Ma'rûz-ı abd-i dâîleridir ki, Taraf-ı mülûkâne için dâimâ müddet-i zamandan berü bu dâîleri hidemât-ı seniyyede Şifâ-yı Şerîf tahrîri hizmet-i behiyyesiyle müftehir bulunup sâye-i şâhânede bir çokdan berü bir günâ istid'â etmemiş isem de ... Bende eş-Şeyh es-Seyyid el-Hâc İsmail Zühdi Muharrir-i Şifâ-i Sultânî.*"⁴ 22 Şevval 1265. (10 Eylül 1849). İsmail Zühdi Efendi, yukarıdaki arzuhâlinde, kendisini *Muharrir-i Şifâ-i Sultânî* olarak tanıtmaktadır ki bu durum, *Kitâbü'ş-Şifâ*'yı yazan bazı kimselerin bunu bir devlet görevi olarak icrâ ettiklerini göstermektedir. İsmail Zühdi Efendi'nin bizzat Sadrazamlık makamı tarafından hazırlanan bir tezkireye istinâden taltif edildiği anlaşılmaktadır. "*Tezkire-i Sâmiye, Şifâ-i Şerîf muharriri İsmail Zühdi Efendi bu defa arzuhâl isti'tâfidüp mûmâ ileyh bu hizmet-i cemîle ile meşgul olarak zâten dahi bi'l-vücûh lütuf ve âtifet-i seniyyeye sezâ-vâr olmasıyla sadaka-i ser-şevket-efser-i hazret-i pâdişâhî olmak üzere kendisine iki bin beş yüz kuruş atıyye-i seniyye ihsân buyurulması müsâade-i*

¹ Yazıksız, *Kitap*, s. 98.

² Arapça düzeltmek, süslemek anlamına gelen "harî" (حر) köküne dayanmaktadır. "Yazı yazma, kitâbet, kitap yazma, bir eser kaleme alma" anlamında Osmanlı'da kullanılmıştır. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyûk Türkçe Sözlük*, III, 3036.

³ Yazıya geçiren, yazan, yazıcı, kâtip anlamlarında kullanılmıştır. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2147.

⁴ BOA, A. AMD., 10/52-1.

inâyet-âde-i cenâb-ı şehin-şâhîye şâyân görünmüş ise de ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i mülûkâne şeref-sünûh buyurulur ise icrâ-yı muktezâ-yı âlîsine mübâderet olunacağı beyânıyla tezkire.”¹ Atiyye-i seniyye veya atiyye-i şâhâne, Pâdişah hediyesi veya Pâdişah armağanı anlamında kullanılmaktadır.² Yukarıdaki tezkireden anlaşıldığına göre, İsmail Zühdi Efendi’nin bu hizmeti, “hizmet-i cemîle” olarak vassfedilmiş ve *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın yazımında gösterdiği gayret neticesinde bizzat Pâdişah’dan 2.500 kuruş izzet ve ikrama nâil olmuştur.

Belgeler incelendiğinde, Osmanlı’da *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın tab‘ının iki usulle gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, devlet eliyle basılmasıdır. Osmanlı, bizzat görevlendirdiği muharrirler vasıtası ile *Kitâbü’ş-Şifâ* istinsâh ettirmiştir. Aşağıdaki belgeden anlaşılmaktadır ki, Osmanlı’da belli eserlerin yazımı için de tevcih-i cihet söz konusu olmuştur. Donanma-yı Hümâyûn’un selâmeti için *Kitâbü’ş-Şifâ* tahrîri ve *Buhârî-i Şerîf* kırâatı vazîfesinin Kastamonulu Seyyid Hafız Mehmed Vasfî Efendi’ye tevcihini ifade eden 15 Şaban 1271 (3 Mayıs 1855) tarihli bir belge şöyledir: “*Donanma-yı Hümâyûn’un selâmeti için Şifâ-i Şerîf tahrîri ve Buhârî-i Şerîf kırâatı cihetine mutasarrıf olan Şeyh İbrahim Efendi’nin vefâtı cihetiyle hizmet-i mezkûrenin kendüsüne tevcihi istid‘âsıyla Kastamonulu Seyyid Hafız Mehmed Vasfî Efendi’nin takdim eylediği müzekkere manzûr-ı âlî meşihatpenâhîleri buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış ve kendisinin âtîfet-i aliyyelerine şâyân olduğu haber verilmiş ve icrâ-yı icâb-ı re’y-i sâmi ‘-i fetvâpenâhîlerine menû ve vâbeste bulunmuş olmağla ol-bâbda emr ü İrâde hazreti men-lehul emrindir.*”³ 9 Cemâziyelâhir 1268 (31 Mart 1852) tarihli bir başka belgede ise *Şifâ-i Şerîf* muharriri Halil Şükrü Efendi’nin maaşına zam verilmesi hususu işlenmiştir⁴ Bu resmî yazıdan muharririn maaşında arttırmaya gidilmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Vesîkada söz konusu kişinin maaşına zam yapılması konusunun işlenmesi, Halil Şükrü Efendi’nin devlet nâmına bu vazifeyi yerine getirdiğini göstermektedir.

12 Rebûlevvel 1268 (5 Ocak 1852) tarihli bir tezkirede ise *Kitâbü’ş-Şifâ* muharriri İsmail Efendi’den münhal maaşın suret-i taksiminden bahs olunmaktadır. Belge

¹ BOA, A. AMD., 10/52-2.

² Bkz. Ayverdi, a.g.e., I, 210.

³ BOA, A. MKT. NZD., 146/98.

⁴ BOA, A. MKT. NZD., 50/32.

şu şekildedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Evkâf-ı ümâyûn Nâzırı Atûfetlû Efendi Hazretleri’nin manzûr-ı âlî buyurulmak üzere takdîm kılınan bir kıt’a takrîrinin bend-i evvelinde niyet-i Hayriye-i hazret-i hilâfet-penâhî için teberrüken dâimî olarak Şifâ-i Şerîf tahrîri hizmetinde bulunan Hattât İsmail Zühdfî Efendi vefât iderek münhal olan yedi yüz kuruş maaşından iki yüz elli kuruşunun hizmet-i mezkûreyi rü’yet eylemek üzere Mekteb-i Ma’ârif-i Adliye-i Şâhâne sülûs meşk hocası Halil Şükrü Efendi’ye tahsisıyla... Fî 12 Rebûlevvel sene [12]68.*”¹ Münhal kavramı makam, memuriyet, maaş ve kadro tabirleri ile birlikte kullanılır. O kadronun açık ve boş olduğunu ifade eder. Yazıdan anlaşıldığına göre, İsmail Efendi vefat etmiştir. *Kitâbü’ş-Şifâ* tahrîri kadrosuna yeni atama yapılmadığından, söz konusu maaşın taksimi söz konusu edilmektedir.

3 Cemâziyelâhir 1268 (25 Mart 1852) tarihli bir başka belgede ise bu sefer münhal bulunan yüz kuruş miktarındaki maaşın *Kitâbü’ş-Şifâ* muharriri Halil Şâkirî Efendi’ye tahsisi söz konusu edilmiştir. Belge şu şekildedir: “*Ma’rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki, Âyişe Hâtûn’un vefâtı vukû’una mebnî cennet-mekân Efendimiz Hazretleri’nin vakf-ı celîllerinden olarak muhassas ve münhal olan şehriye yüz kuruş maaşının Şifâ-i Şerîf muharriri Halil Şükrü Efendi’nin maaş-ı kadîmi olan iki yüz elli kuruşa zammıyla lâzım gelen senedinin tanzîm etdirilüp takdîm buyurulması müteallik ve şeref-sünûh buyurulan emr ü İrâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriye-yârî icâb-ı celîlinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 3 Cemâziyelâhir sene [12]68.*”²

Meşhur Türk Hattatı Abdullah Hamdi Bey de (ö. 1317/1899) bizzat zamanın pâdişâhı tarafından *Kitâbü’ş-Şifâ* tahrîr etmekle vazifelendirilenlerdendir. On yedi on sekiz yaşlarında Sadâret Mektûbî Kalemi’nde kâtip olarak memuriyete başlamıştır. 1877’de Şevkî Efendi’nin ölümünden sonra pâdişâh İrâdesi’yle Menşe-i Küttâb-ı Askerî yazı hocalığına tayin edilmiştir. Yine pâdişâh İrâde’siyle kendisine reîsü’l-hattâtîn unvanı verilmiş ve bir *Şifâ-i Şerîf* yazmaya memur edilmiştir.³

Kitâbü’ş-Şifâ’yı bizzat hattatlara yazdıran ve devlet eliyle tab‘ ettiren Osmanlı, ikinci bir yol olarak, özel sektör marifetiyle basımının da önünü açmıştır. Ancak bu usulle

¹ BOA, *İ.DH.*, 247/15087.

² BOA, *İ. DH.*, 249/15269.

³ Ülker, “Abdullah Hamdi Bey”, *DİA*, I, 103-104.

basılacak eserleri bir kontrol mekanizması içerisinde takip etmiştir. Eserler basılmadan önce ilgili birimler tarafından tetkik edilmiş, inceleme neticesinde basım ruhsatları verilmiş veya verilmiş olan ruhsatlar bir gerekçeye binâen iptal edilebilmiştir.

Arşivlerde bu konuda birçok belge bulunmakla birlikte, örnek olması sadedinde bazı belgeler değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bunlardan birincisi şu şekildedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Esnâf mâlî ve bin iki yüz nüsha olarak tab‘ ve temsîl kılınmış olan Şifâ-i Şerîf Şerhi Ali el-Kârî nâm kitabın beher nüshasına elli dörder kuruş otuz sekizer para masraf gösterdiğinden yirmi beşer kuruş ikişer para dahi temettu‘ ilâvesiyle mezkûr kitapların sâhibine i‘tâsı husûsuna dâir Takvîmhâne-i Âmire Nâzırı Seâdetlû Beyefendi Hazretleri tarafından tevârüd iden bir kît‘a takrîriyle zikr olunan kitâbın iki nüshası manzûr-ı âlî-i cenâb-ı şehîr-i yârî buyurulmak için savb-ı vâlâlarına gönderilmiş olmağla muvâfık-i İrâde-i seniyye-i hazret-i tâcâdârî buyurulur ise ber-vech-i takarrüb iktizâsı Mâliye Nâzırı Devletlû Paşa Hazretleri’ne havele olacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Fî 11 Safer sene [12]64”¹ (18 Ocak 1848).*

İkinci belge ise 1 Receb 1267 (2 Mayıs 1851) tarihlidir ve tab‘ edilen Şifâ-i Şerîf’in satışına izin verilmesi konusunda bir tezkiredir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Takvîmhâne-i Âmire Nâzırı Seâdetlû Efendi Hazretleri’nin manzûr-ı âlî buyurulmak için arz ve takdîm kılınan takrîrinde Tab‘hâne-i Âmire malî olarak tab‘ ve temsiline şûrû‘ olunup bu defa resîde-i hitâm olan Şifâ-i Şerîf Şerh-i Şihâb nâm kitâb-ı şerîfin masârîf-ı vâkî‘asına elli bu kadar kuruş ilâvesiyle fûrûhtu husûsunun Mâliye Nezâret-i Celîlesi’ne havâlesi istîzân olunmuş olmağla ol bâbda her ne vechile İrâde-i seniyye-i hazret-i şehinşâhî müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı ve kitâb-ı şerîf-i mezkûrun müzehheb ve mücelled olarak çend kît‘a nüshası manzûr-ı âlî-i hazret-i şehinşâhî buyurulmak için irsâl-ı sûy-i sâmilîleri kılındığı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı Efendim. Fî gurre-i Receb sene [1]267.”² İki gün sonra, belgenin üzerine kaydedilen; “*Ma‘rûz-ı çâker-i Kemîneleridir ki, Enmile pîrây-ı ibcâl olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle zikr olunan takrîr meşmûl-nigâh-ı şevket-iktinâh-ı hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve ber-mûceb-i istîzân husûs-ı mezkûrun nezâret-i müşârun ileyhâya**

¹ BOA, İ. DH., 165/8646.

² BOA, İ. DH., 233/14049.

havâlesi müteallik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümayun-ı cenâb-ı şehr-i yârî muktezâ-yı münîfînden olarak zikr olunan nüshalar nezd-i şevket-vefd-i hazret-i şâhânede bi't-kîf takrîr-i mezkûr yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 3 Receb sene [12]67” ifadesi, söz konsu talebin münasip bulunduğunu göstermektedir.

Bunların yanında arşivlerde, “*Şifâ-i Şerîf nüshalarına tetkik ve muayene için el konulduğuna*”¹ dâir 27 Cemâziyelevvel 1304 (21 Şubat 1887) tarihli bir belge ile “*Kitâbü’ş-Şifâ li hukûki’l-Mustafâ adlı kitabın basımına ruhsat verildiğine*”² dâir 17 Zilkâde 1322 (23 Ocak 1905) tarihli bir belge mevcuttur.

21 Zilkâde 1313 (4 Mayıs 1896) tarihli, “*Matbaa-i Osmânî’de basımı için izin istenilen Şifâ-i Şerîf Şerh-i Şihâb isimli kitabın incelenmek üzere Meşîhat’a*³ *gönderildiği*”⁴ hususunda kaleme alınan bir belgeden anlaşıldığına göre, dînî içerikli eserlerin basımında Meşîhat Nezâreti’nin de oluru aranmaktadır. Normalde şekil şartları yerine getirilerek basım için gerekli izinler talep edilen *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın Meşîhat Makamı’nca incelenmesi talep edilmektedir. Benzer talepler *Kitâbü’ş-Şifâ* basımı için de söz konusu olmuştur. Bu taleplerden iki tanesini ve bu taleplerin Osmanlı bürokrasisindeki serüvenini arşiv belgeleri ışığında dile getirmek mümkündür. Bunlardan birini 18 Cemâziyelâhir 1324 (9 Ağustos 1906) tarihli bir yazıdan anlamak mümkün olabilmektedir. Başında, “*Maârif-i Umûmiye Nezâreti Mektûbî Kalemi telgraf müsveddâtına mahsûs varakadır*” denilen ve “37/633” evrak numarası ve “6838/178 mukâbele 26” sayısı ile Tahsin isimindeki şahıs tarafından gözden geçirilerek “*Tarih-i tebyîzi: 23 Zi’l-ka’de sene 324 – 26 Kânûn-ı evvel sene 322*” notu düşülen vesîkada şöyle denilmektedir: “*Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne, Kitapçı Mehmed bin Hurşid Efendi tarafından i’tâ olunan arzuhâlde Şifâ-i Şerîf nüshasının tekrar tab’ ve neşrine ruhsat verilmesi istid’â olunmasıyla tedkîk-i kütüb-i dîniye ve şer’iyye ve tedkîk-i müellefât hey’etlerince edilen muâyene ve Makâm-ı Âlî-i Meşîhat-penâhî ile icrâ kılınan muhâbere netâyicinde mezkûr kitabın kütüb-i mukayyede-i şer’iyyeden olması*

¹ BOA, MF. MKT., 93/52.

² BOA, MF. MKT., 826/45.

³ Şeyhülislâmlik makamı, Şeyhülislâm’ın bulunduğu makam, dâire anlamına gelir. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2060.

⁴ BOA, MF. MKT., 313/62.

*hasebiyle tab‘ ve neşri câiz olduğu ve fakat ziyâde ve noksan ile tebdîl ve tağyîri câiz olamayacağından derûnuna ilsâk olunan şukkaların¹ hâşiye tarzında etrâf-ı kitâbda tab‘ olunması iktizâ edeceği bildirilmiş ve mezkûr kitabın bazı emsâline tevfiikan kabûl olunan bir nüshası tahtîm olunarak ruhsat-nâmesiyle beraber sâhibine verilmek üzere bulunmuş olmağla ol bâbda.”² Belge, Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nden Dâhiliye Nezâreti’ne çekilmiş olan bir telgrafa dayanmaktadır. Görünen o ki birden fazla kurumu ilgilendiren konularda kurumlar arasında bilgilendirmeler söz konusu olmaktadır. Yazıdan anlaşıldığına göre, herhangi bir eserin basılması hususunda, özellikle tartışmaya konu olan eserlerin uygunluğunu incelemek üzere iki hey’et bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Tedkîk-i Müellefât Hey’eti’dir. Diğerisi ise Tedkîk-i Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Hey’eti’dir. Yani, genel olarak telif edilen bütün eserler incelemeye konu olmakla birlikte, dînî içerikli eserler ayrıca tetkik edilmektedir. Kitapçılıkla işigal eden Mehmed Efendi, *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı basabilmek için dilekçe vermiş, bu dilekçeye binâen basmayı düşündüğü nüsha, yukarıda zikredilen hey’etler tarafından incelenmiştir. İlgili hey’etlerce gerekli incelemelerin yapılmasının dışında dikkat çeken ikinci bir husus da, Şeyhülislâmlık Makamı ile yapılan görüşmelerdir. Bu inceleme ve görüşmeler neticesinde bir kanaate varılmış ve bu durum belgelere yansımıştır. Yukarıdaki belgeye göre, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın “kütüb-i mukayyede-i şer’iyyeden” olduğu, bu sebeple “tab‘ ve neşrinin câiz olduğu” ancak “ziyâde ve noksan ile tebdîl ve tağyîri câiz olamayacağı” beyan edilmiştir. Bu doğrultuda, “derûnuna ilsâk olunan şukkaların” problem teşkil ettiği, bu notların “hâşiye tarzında etrâf-ı kitâbda tab‘ olunması iktizâ edeceği” sonucuna varılmıştır. Yukarıdaki yazıda “Makâm-ı Âlî-i Meşîhat-penâhî ile icrâ kılınan muhâbere netâyicinde” denilmek suretiyle Şeyhülislâmlık Makamı ile bu konuda icrâ edilen muhavereye işaret edilmişti. Arşivlerde söz konusu muhaverenin belgeleri de yer almaktadır. İlk olarak, ilgili şahsın arzuhaline istinaden, Maârif Nezâreti tarafından Şeyhülislâmlık Makamı’na yazı yazıldığı ve inceleme talebinde bulunulduğu görülmektedir. “Ma‘ârif-i Umûmiye Nezâreti Mektûbî Kalemi telgraf müsveddâtına mahsûs varakadır” diye başlayan “2487/76 Ziya Bey 27” notuyla, Ziya ismindeki görevli tarafından gözden geçirildiği anlaşılan, “561” evrak numaralı belge, “Tarih-i Tebyîzi: 18 Cümâde’l-ûlâ sene 324 ve fî 27 Haziran sene 322”*

¹ Mektup, tezkere anlamına gelmekle birlikte, yazma eserlere sonradan eklenen bu tür yazı ya da yazılara da şukka denilmektedir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 360.

² BOA, MF. MKT., 940/31-1.

kaydıyla, Meşîhat Makamı'na hitaben yazılmıştır: “*Makâm-ı Âlî-i Meşîhat-penâhî*’ye, *Kitapçı Mehmed bin Hurşid imzâsıyla i’tâ olunan arzuhelde Şifâ-i Şerîf nâm kitâbın tekrar tab’ ve neşrine ruhsat verilmesi istid’e ve nüshası i’tâ olunmasıyla tedkîk-i kütüb-i dîniye ve şer’iyye ve tedkîk-i müellefât hey’etlerine lede’l-havâle kütüb-i mukayyede-i şer’iyyeden olan zikr olunan kitabın ba’delhû ruhsatnâmesi tanzîm ve i’tâ olunmak üzere ta’allukuna mebnî evvel-emirde ale’l-usûl bir kere de dâire-i celîle-i Fetvâ-penâhîlerinde müteşekkil hey’et-i mahsûsa tarafından tedkîki zımnında keyfiyetin cânib-i âlî-i meşîhat-penâhîlerine izbârı ifâde ve mezkûr nüsha leffên itâre kılınmağla icâbının icrâ ve inbâ ve kitabın i’âdesine müsâ’ade-i celîle-i fetvâ-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında.*”¹ Belgede “*dâire-i celîle-i Fetvâ-penâhîlerinde müteşekkil hey’et-i mahsûsa tarafından tedkîki zımnında*” denildiğine göre, Tedkîk-i Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Hey’eti’nin, Meşîhat Makamı’nın bünyesinde yer alması kuvvetle muhtemeldir. Şeyhülsislâmlığı II. Abdulhamid dönemi ile özdeşleşen ve toplamda 18 yıl kadar bu görevi ifa eden Mehmed Cemâleddîn (ö. 1917) nâmına yazılan ve 21 Cemâziyelâhir 1324 (12 Ağustos 1906) tarihini taşıyan belgenin başında, “*Bâb-ı Fetvâ*”, “*Dâire-i Meşîhat-ı İslâmiye*” yazmaktadır. “*Mektûbî Kalemi Aded 37*” kaydıyla Maârif Nezâreti’ne gönderilmiştir: “*Maârif Nezâret-i Celîlesi’ne, Devletlû Efendim Hazretleri, 18 Cümâde’l-ûlâ sene 1324 tarihli ve yirmi sekiz adedli tezkire-i düstûrîleri cevâbıdır. Kitapçı Mehmed bin Hurşid imzâli arzuhâl ile tekrar tab’ ve neşrine ruhsat i’tâsı istid’â olunan Şifâ-i Şerîf nüshası tedkîk-i müellefet hey’etinde lede’l-mütâlâa kitâb-ı mezkûr kütüb-i mu’tebere-i şer’iyyeden olduğundan tab’ ve neşri câiz olup ancak ziyâde ve noksan ile tebdîl ve tağyîr câiz olamayacağından derûnuna ilsâk olunan şukkaların hâşiye tarzında etrâf-ı kitâbda tab’ olunması iktizâ edeceği ifâde olunarak nüsha-i mezkûre matviyyen savbı-âlîlerine i’âde kılındı efendim. Fî 21 Cümâde’l-âhire sene 1324 ve fî 30 Temmuz sene 1322. Şeyhü’l-islâm Mehmed Cemaleddin.*”² Belge, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın, “*kitâb-ı mezkûr, kütüb-i mu’tebere-i şer’iyyeden olduğundan*” denilmek suretiyle, dönemin Şeyhülsislâm’ı Mehmed Cemâleddîn Efendi tarafından yazılı olarak tevsik edilmesi açısından önem arz etmektedir. Meşîhat ile Maârif Nezâreti arasında cereyân eden bu yazışmaların akabinde, basımı için izin istenen *Kitâbü’ş-Şifâ* nüshasının Meşîhat Makamı’nda oluşturulan hey’et tarafından tetkik olunduğu ve ulaşılan kanaatin tezkire hazırlanmak suretiyle Maârif Nezâreti ile paylaşıldığı görülmektedir. İlgili

¹ BOA, MF. MKT., 940/31-4.

² BOA, MF. MKT., 940/31-2.

kurulların raporu doğrultusundan Meşihat Makamı tarafından hazırlanan Rûmî 26 Ağustos 1322 (9 Eylül 1906) tarihli tezkire-i cevâbiye şu şekildedir: “*Tedkîk-i Müellefât ve kütüb-i dîniye hey’etlerince muâmele-i kaydiye ba‘de’l-îfâ Tefîş ve Muâyene Hey’eti’ne fî 31 Temmuz sene 322. Sıra numarası 2104. Vürûdu 1 Ağustos sene 322. Tedkîk-i müellefât hey’etince kayd edilmiştir. “Fî 15 Ağustos sene 1322 bende Davud. İşbu tezkire-i cevâbiye-i fetvâ-penâhîde mevzû’-ı bahs olan Şifâ-i Şerîf kitabının kaydı icrâ edilmiş olmakla meâmele-i lâıkasının icrâsı için tefîş ve muâyene hey’etine tevdi’ kılındı. Fî 23 Ağustos sene 322. 25979 Ruhsat 312. Bu tezkire-i cevâbiye-i fetvâ-penâhîde kütüb-i mu‘tebere-i şer‘iyyeden olmasıyla tab‘ ve neşri câiz olduğu ve fakat ziyâde ve noksan ile tebdîl ve tağyîri câiz olamayacağından derûnuna ilsâk olunan şukkaların hâşiyeye tarzında etrâf-ı kitâbda tab‘ olunması iktizâ edeceği beyân olunan ve tedkîk-i müellefât ve kütüb-i diniye ve şer‘iyye hey’etlerince me‘âmele-i kaydiyesinin icrâ edildiği bâlâdaki der-kenârlardan anlaşılan Şifâ-i Şerîf’in bazı emsâline tevfîkan kabûl olunan bir nüshası tahtîm olunarak ruhsat-nâmesiyle beraber sâhibine verilmek üzere bulunmuş olduğundan keyfiyetin berây-ı ma‘lûmât Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne iş‘âr buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir. Fî 26 Ağustos sene 322. Kaleme fî 27. Evrâka vürûdu fî 11 Kânûn-ı evvel sene 322. Ruhsatnâme yazılmışdır. Said Bey’e fî 16 minhü.”¹*

Yine *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın basımına dair olmak üzere, bu sefer Kitapçı Mehmed b. Saîd’in arzuhalî söz konusu olmuştur. Arzuhal rûmî olarak 27 Nisan 1322 tarihini taşımaktadır ve milâdî 12 Mayıs 1906’ya tekâbül etmektedir. Belge şu şekildedir: “*Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi’ne, Şifâ-i Şerîf, Devletlû Efendim Hazretleri, Nüsah-ı musammemi hitâm bulan ve matviyyen takdîm-i manzûr-ı nezâret-penâhîleri kılınan Şifâ-i Şerîf’in bu kere icrâ-yı tab‘ı lâzım gelmiş olduğundan me‘âmele-i nizâmiyenin bi’l-ikmâl icâb eden ruhsat-nâme-i resmîsinin lütfen i’tâ buyurulması istîrhâm olunur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.” Fî 27 Nisan sene 322. Vâlîde Hanı’nda 335 numaralı odada Kitapçı Mehmed b. Said.² 9 Cemâziyelevvel 1324 (1 Temmuz 1906) tarihinde, basılmasına izin istenilen *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın incelenmek üzere Meşihat’a gönderildiği, Meşihat sistematîği içerisinde, Tedkîk-i Müellefât heyetine havale edildiği ve burada değerlendirildiği görülmektedir. Sonuçta ulaşılan komisyon kararı, üyelerin*

¹ BOA, MF. MKT., 940/31-3.

² BOA, MF. MKT., 938/23-2.

imzaları ile kayıt altına alınmıştır. Arşivlerde bu konuyla ilgili bir bilirkişi raporu da bulunmaktadır. Ahmed Yunus Efendi tarafından hazırlanmış olan rapor, 2 Haziran 1906 (9 Rebûlâhîr 1324) tarihine denk gelmektedir ve şu şekildedir: “*Tab ‘ına ruhsat talep olunan Şifâ-i Şerîf’i mütâlâa etdim. Münderecâtı mahzûrdan selîm olduğu ma ‘rûzdur fermân. Fî 20 Mayıs sene 322, Ed-dâ ‘î Ahmed Yunus.*”¹

Osmanlı Devleti’nde *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın el yazması nüshalarının muhafazasına da önem verildiği müşâhede edilmektedir. Mesela 9 Rebûlâhîr 1319 (7 Ağustos 1901) tarihini taşıyan bir arşiv belgesinde, “*Eğîn Kazası’na bağlı Geşo Karyesi Kütüphanesi’nden alınarak Eğîn’de Nalbant Ethem Ağa’ya satılan bir adet yazma Şifâ-i Şerîf’in geri alınarak kütüphaneye konulmasının Ma ‘mûratü’l-aziz Vilâyeti’ne bildirilmesi*”² konu edilmiştir.

Kitâbü’ş-Şifâ gibi İslam akîdesini içeren eserlerin basımının, Müslümanlara ait matbaalarda gerçekleştirilmesinin devlet eliyle sağlanmaya çalışıldığını da yine arşiv belgeleri dile getirmektedir. Hatta bu konudaki bir arzuhale bakıldığında, matbaaların denetlenmesi maksadıyla “matbaalar müfettişliği” adıyla bir görev ihdas edildiği görülmektedir: “*Huzûr-ı Âlî-i Cenâb-ı Nezâret-penâhî’ye, Ma ‘rûz-ı bendeleridir, Bâb-ı Âlî Caddesi’nde vâki Hristiyan matbaalarında akâid-i dîniye ve İslâmiyet’e müteallik kitablardan İlmihâl ve Dürr-i yektâ Şerhi*³ ve Kudûrî Tercümesi Azîziye⁴ ve Şifâ-i Şerîf ve Elifbâ-yı Osmânî ve sâir kütüb ve resâ’ilin tab ‘ edilmekde olduğu görülmekde ve bu matbaalarda istihdâm olunan mürettib ve müstahdemînin kâffesi Hristiyan olması hasebiyle destleriyle tab ‘ edilerek ve bu gibi kütüb-i dîniyenin bi’t-tab ‘ matbû ‘ kağıdları yüksek bir mahalle vaz ‘ edilmeyüp yerlere konularak ayakaltlarında bırakılmakda ve matbaalarda istihdâm edilen eşhâs ise Hristiyan bulunması münâsebetiyle tahâret ve

¹ BOA, MF. MKT., 938/23-1.

² BOA, MF. MKT., 665/40.

³ *Dürr-i yektâ*, Osmanlı âlimi ve kazasker İmamzâde Esad Efendi’nin (ö. 1851) Hanefî fıkında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihal olup çeşitli baskıları yapılmıştır. Daha sonra bizzat müellifi tarafından şerhedilen eserin birçok baskısı bulunmaktadır. Bkz. Cici, “İmamzâde Esad Efendi”, *DİA*, XXII, 211.

⁴ *Kudûrî*, Sultan Abdülhamid zamanında Kars mutasarrıfı Muhammed Emin Fehim Bey tarafından Osmanlıcaya çevrilmiştir. Mütercim, o zamanda bu vazifeyi yapan pek nadir olduğu için kitabına, “ender bulunan” manasına gelen “Aziziye” ismini vermiştir. Eserin Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından neşredilen 1304 hicrî tarihli nüshası için bkz. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, demirbaş no: 732017.

nezâfetden dahi bî-haber bulunduklarından bu gibi kütüb-i dîniyenin Hristiyan matbaalarında tab'ı meşrû' olamayacağından bu husûs hakkında bir usûl ittihâz edilmesi iktizâ eder ise de yine her halde icrâ-yı îcâbî re'y-i âlî-i cenâb-ı âsafenelerine menût ve mütevakkıf fermân-ı sâmilere bulunmuşdur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir." Fî 13 Ağustos sene 1318, Matbaalar Müfettişi bende Rızâ.¹ Rıza isimindeki matbaalar müfettişi tarafından yazılan arzuhalin tarihi 21 Cemâziyelevvel 1320 (26 Ağustos 1902) tarihine tekâbül etmektedir. Sadrâzamlık Makamı'na hitâben yazılan arzuhâlin değerlendirmeye tâbi tutulduğu ve arzuhalin arka nüshasına, 22 Cemâziyelâhir 1320 (26 Eylül 1902) tarihinde, Encümen'e hitâben bir talep yazısı kaleme alınmıştır. Yazıdan anlaşıldığına göre, Rıza Efendi'nin gerekçeleri yerinde görülmüş ve bu doğrultuda Dâhiliye Nezâreti'nin durumdan haberdar edilmesi istenmektedir. Bu talep üzerine Dâhiliye Nezâreti'ni durumdan haberdar etmek üzere 18 Eylül 1318 (1 Ekim 1902) tarihinde bir yazı kaleme alınmıştır. Bir önceki yazıda bahsedilen Encümen'in, "Encümen-i Teftiş ve Muâyene" olduğu da bu belgeden anlaşılmaktadır: "Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne, Hristiyan Matbaalarında ilmihal ve Dürr-i yektâ Şerhi ve Kudürî Tercümesi Azîziye ve Şifâ-i Şerîf gibi akâ'id-i dîniyeye ve İslâmiyete müteallik kitaplarla Elifbâ-yı Osmânî tab' edilmekte ve mezkûr matbaalardaki mürettiblerin kâffesi Hristiyan olmak münâsebetiyle âsâr-ı dîniyenin yerlere konulmakda olduğu bâ-rapor bildirilmesi üzerine keyfiyet Encümen-i Teftiş ve Muâyene'ye ledel-havele kütüb-i muhtereme-i dîniyenin hîn-i tab'ında lâzıme-i ta'zîm ve hürmetin ifesına lâbüd olmasına ve Hristiyan matbaalarında ise bu cihete pek dikkat ve i'tinâ edemeyeceği tabîi bulunmasına binâen bu bâbda iktizâ eden esbâb ve tedâbir-i mânianın sür'at-i ittihâzı ve icrâsı lüzûmunun savb-ı âlî-i dâverîlerine izbârî ifâde kılınmağla ol bâbda.²

Osmanlı hattatlarının da hem sanatlarını göstermek ve hem de bu vesile ile geçimlerini temin etmek maksadıyla Şifâ-i Şerîf istinsâh ettiklerini görmekteyiz. Kaynaklarda Şifâ-i Şerîf muharriri bazı hattatlardan bahsedilmektedir. Ahmet Râkım Efendi'nin (ö. 1304/1866) 5 adet³, Mehmed Şevkî Efendi'nin (ö. 1305/1887) 3 adet⁴,

¹ BOA, MF. MKT., 665/40-1.

² BOA, MF. MKT., 665/40-2.

³ Derman, "Ahmed Râkım Efendi", DİA, II, 117.

⁴ İbnülemin, Son Hattatlar, s. 401.

Mehmed Râşid Efendi'nin (ö. 1925 m.) 5 adet¹, Mehmed Vasfî Efendi'nin (ö. 1247/1831) 3 adet² ve Hâfız Abdülahad Vahdetî Bey'in (ö. 1312/1895) 1 adet³ *Kitâbü's-Şifâ* yazdığı zikredilmektedir. Bu şahısların *Kitâbü's-Şifâ*'yı devlet memuriyetinin gereği olarak mı yoksa kendi tasarrufları olarak mı yazdıklarına dair bir bilgiye ulaşamamakla birlikte, yaşadıkları dönemde hat sanatının önemli temsilcileri olan bu isimlerin el emeği göz nuru eserleri arasında *Kitâbü's-Şifâ*'nın da olması, söz konusu eserin ilim ve sanat dünyasında ne kadar muteber olduğunu göstermektedir. Manastırlı Sâlih Nâilî Efendi (ö. 1293/1876) yazı sanatında ustalığı olan bir şahıstır.⁴ İbnülemin, onun Kur'ân-ı Kerîm ve *Şifâ-i Şerîf* yazdığı, bazı ileri gelenlerinin çocuklarını okutarak geçimini temine çalıştığı bilgisini vermektedir.⁵

Abdülazîz Bey kitabında sibyan mekteplerinde öğrencilerine hat sanatı öğreten yazı muallimlerine temas eder ve onların *Kitâbü's-Şifâ* yazarak geçimlerine katkı sağladıklarından bahisle şöyle der: “(...) *Talebelere hat öğreten bu kimseler yalnız bu işle meşgul olmaz, ayrıca nesih ile Mushaf-ı Şerîf, Şifâ-i Şerîf, Delâil-i Şerîf yazarlar ve bu yazdıkları, mahâret dereceleri ve şöhretlerine göre on-on beş kuruş hediye ile küberâ tarafından alınır ve bir o kadar daha üstüne verilerek üstâdân-ı mühezzibâna tehzib ettirilirdi.*”⁶

Kitâbü's-Şifâ'nın basımıyla ilgili ticârî vb. uyuşmazlıkların mahkemeye intikâl ettiğini Osmanlı arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. es-Seyyid Yusuf Ebussuûd Efendi'nin telif hakkı ve imtiyâz hakkı çerçevesindeki şikâyeti üzere devam eden yazışmalar silsilesi arşivde mevcuttur. 5 Şaban 1305 (17 Nisan 1888) tarihli bir vesîkada, *Kitâbü's-Şifâ*'nın imtiyâzı kendisinde olduğu halde başkası tarafından hatalı olarak tab' ettirildiğinden şikâyet eden Yusuf Efendi'ye mahkemeye mürâcaat edebileceği bildirilmiştir.⁷ Yazıdan anlaşıldığına göre, Yusuf Efendi *Kitâbü's-Şifâ*'nın imtiyâz hakkının kendisinde olduğunu

¹ İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 300.

² Alper, Mehtap, “Hattat Mehmet Vasfî Efendi'nin “Hüsn-ü Hat” Risâlesi ve Dil İncelemesi”, s. 331; İbnülemin, *a.g.e.*, s. 447.

³ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 441.

⁴ Algül, Hüseyin, “Osmanlılar Döneminde Makedonya'da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Âlimler”, s. 8.

⁵ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 225.

⁶ Abdülazîz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 71.

⁷ BOA, Y. MTV., 32/15.

iddia etmekte, eserin başkaları tarafından üstelik hatalı olarak tab‘ ettirildiğinden şikâyet etmektedir. Bunun üzerine kendisine mahkemeye başvurabileceği ifade edilmiştir.

5 Rebûlâhîr 1296 (29 Mart 1879) tarihli belgede ise, Yusuf Ebussuud Efendi’nin imtiyâz sahibi olduğu hâşiyeli ve i‘rablı *Kitâbü’ş-Şifâ* kitabını bastırانların ilgili mahkemeye havâle edilmesi söz konusu edilmiştir.¹ Yusuf Efendi’nin mahkemeye başvurması üzerine, şikâyetçi olduğu şahısların da mahkemeye havâle edildikleri anlaşılmaktadır. Mahkeme neticesinde verilen karar, 25 Rebûlevvel 1293 (20 Nisan 1876) tarihli belgeye konu olmuştur. Sonuç, câ-yi dikkattir: “*Yusuf Efendi’nin bastırdığı Şifâ ve Buhârî-i Şerîf nüshalarını harekeli olarak bastırان Hâfız Hasan Efendi’nin elindeki nüshaların imtiyâz süresinin sonuna kadar toplattırılması...*”² Mahkeme Yusuf Efendi’nin imtiyâzını koruma yoluna gitmiş ve kitapları toplattırmıştır.

Mahkemenin yaptırdığı tahkikat neticesinde kimi zaman telif ile ilgili yanlış uygulamaları mani olduğu ve taraflara yol gösterdiği görülmektedir. 6 Cemâziyelâhîr 1293 (29 Haziran 1876) tarihli bir belgede, Süleyman ve Hâfız Efendilerin bastırdığı ve Zabtiye’ce toplattırılan *Kitâbü’ş-Şifâ*’ların, Yusuf Efendi’nin bastırdıkları ile aynı olmadığından kitapların sahiplerine iâdesi ve Yusuf Efendi’nin ise gramerden dolayı isterse mahkemeye mürâcaat edebileceği ifade edilmektedir.³

24 Rebûlevvel 1305 (10 Aralık 1887) tarihli bir yazıda ise, es-Seyyid Yusuf Ebussuûd Efendi’nin *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı tahşiye etmesinden dolayı telif hakkına sahip olamayacağı ifade edilmiştir.⁴ Yazıdan anlaşıldığına göre, Yusuf Efendi, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın kenarlarına hâşiyeye yazarak neşretmiştir. Hâşiyeleri sebebiyle telif hakkı iddiasında bulunmaktadır. Ancak mahkeme bu talebi reddetmiştir. Reddetme gerekçesine ise başka bir aşiv belgesi ışık tutmaktadır. 3 Cemâziyelâhîr 1305 (16 Şubat 1888) tarihini taşıyan bir vesîkada, *Kitâbü’ş-Şifâ* kitabının eski kitaplardan olduğu, dolayısıyla bu tür kitaplar üzerinde telif hakkı iddiasında bulunulamayacağı ifade edilmiştir.⁵

¹ BOA, MF. MKT., 60/54.

² BOA, MF. MKT., 35/68.

³ BOA, MF. MKT., 37/147.

⁴ BOA, MF. MKT., 96/45.

⁵ BOA, MF. MKT., 96/74.

III. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLIK GELENEĞİ VE ŞİFÂHÂNLAR

A. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLIK GELENEĞİ

Kâdî İyâz'ın en önemli eserlerinden olan *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, ilim dünyasında *Kitâbü's-Şifâ* olarak, Osmanlı ilim geleneğinde ise genellikle *Şifâ-i Şerîf* olarak meşhur olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan resmî yazışmalarda da genelde *Şifâ-i Şerîf* şeklinde bir kullanım söz konusudur. *Kitâbü's-Şifâ*'yı belirli mekânlarda okumakla görevli şahıslar da “şifâhân” olarak isimlendirilmişlerdir.

1. Şifâhânlığın Tanımı ve Şartları

Şifâhân kelimesi yarı Arapça yarı Farsça bir kelimedir. “Şifâ” kelimesi Arapça olup, “bir hastalığın son bulması”, “iyileşme”, “iyi olma”, “onma”, “hastalıktan kurtulma” anlamlarına gelir. Ancak burada bu kelimeden kastedilen, bu anlamdan menkûl olarak tesmiye edilmiş olan *Kitâbü's-Şifâ*'dır. “Hânden” (خواندن) kelimesi ise Farsça bir fiil olup “okumak”, “söylemek”, “ötmek” anlamlarına gelir.¹ “Hân” (خوان) kelimesi de bu fiilden türemiştir ve “okuyan”, “söyleyen”, “okuyucu”, “çağırıcı”, “söyleyici”, “nâmeli ve ezgili şarkı söyleyen”, “ücret karşılığı şarkı söyleyen” anlamlarına gelmektedir.² Bu durumda “Şifâ” kelimesinin sonuna “Hân” kelimesinin getirilmesiyle Farsça usulünde oluşturulmuş “şifâhân” kelimesi, “*Kitâbü's-Şifâ* okuyan kimse” anlamına gelir. Buradan hareketle, şifâhân birleşik sözcüğünün; Osmanlı Devleti'nde câmiler ve türbeler başta

¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 590; Kanar, *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük*, 488; Golkarian, *Moheg Türkçe-Farsça Sözlük*, s. 169.

² Farsçada “Hân” (خوان) kelimesi sonuna geldiği kelimelere “okuyan, okuyucu” anlamı katarak Farsça usulüyle birleşik kelimeler yapar. Meselâ: Dâvet-hân: Davet eden, Duâ-hân: Dua okuyan, Mevlid-hân: Mevlithan, mevlid okuyan, Mesnevîhân: Mesnevî okuyan gibi. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I, 118; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, I, 590; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 688; Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, II, 1862; Golkarian, *a.g.e.*, s. 169.

olmak üzere muhtelif yerlerde, belli bir plan ve program dâhilinde *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı ders vermek üzere, devlet tarafından dersiâm efendilerin arasından seçilerek görevlendirilen kişiler için kullanılan bir tabir olduğunu söylemek mümkündür.

Şifâhân olabilmenin ilk adımı müderris olmaktır. Müderris sınıfına dâhil olabilmek için ise, medrese eğitiminden geçilmesi, okunması icap eden ilimler bitirilip icâzet (diploma) alınması, bir ilim heyeti huzurunda ruûs imtihanının kazanılarak ders vermeye me’zûn olunması gerekmektedir.

Osmanlı’da, hatim meclislerini deruhte edecek hocaefendilerin belli bir usûle göre seçildiklerini ispat eden belgeler mevcuttur. Mesela 29 Zilhicce 1212 (14 Haziran 1798) tarihli bir hatt-ı hümayun belgesinde, zamanın Pâdişâhı III. Selim’e (ö. 1808) sunulan telhîste, “*İmtihanda istihkakı görülenlere müderrislik rüusu verilmesi*” kaydının yer aldığı görülmektedir. Telhîs şu şekildedir: “*Şevketlû, Kerâmetlû, Mehâbetlû, Kudretlû, Velî-ni’metim, Efendim, Pâdişâhım, Mesned-i meşihatda bulunan dâîleri iralıkda imtihan tertîbiyle müstahakkînden mülâzımîn ve sâire tedrîs-i ruûs-ı hümayunu i’tâsını iltimâs ve tanzîm itmek de’b-i dîrîn-i Saltanat-ı seniyye’den olduğuna binâen semâhatlû şeyhü’l-islâm efendi dâîleri bu defa imtihân tertîb idüp istihkakı nümâyân olanlara müderrislik ruûsları i’tâ buyurulmasını işâret idüp göndermeleriyle mücerred manzûr-ı mekârim-mevfûr-ı hüsrevâneleri buyurulmak için arz ve takdîm kılndığı muhât-ı ilm-i âlîleri buyuruldukda emr ü fermân Şevketlû, Kerâmetlû, mehâmetlû, Kudretlû, velî-ni’metim Efendim Pâdişâhım Hazretleri’nindir.*”¹ Sultan III. Selim’in, bu yazının üzerine kendi hattıyla “*Manzûrum olmuştur*” yazdığı görülebilmektedir. Yine 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) tarihli bir arşiv vesîkasında, bir hatim meclisinden bahsedilirken “*mütehayyerât-ı ulemâ’dan intihâb olunmuş on nefer hocaefendi*” söz konusu edilmektedir.²

2. Şifâhânlığın Dersiâmlık İle Alakası

Câmilerde bulunan umûmî ders cihetlerine nâil olabilmek için sadece müderris olmak da yetmiyordu, dersiâmlık pâyesi gerekiyordu. Arapça ders ve ‘âmm (درس عام)

¹ BOA, HAT., 249/14100.

² BOA, İ. DH., 469/31404. 1.

kelimelerinin mezc edilmesinden oluşmuş birleşik bir kelimedir. *Başta büyük câmilerde olmak üzere halka açık mekânlarda, halka ve öğrencilere toplu olarak ders veren müderrislere dersiâm denilmiştir.*¹ Osmanlı ilim geleneğinde, müderris efendilerin arasından seçilen ve özel bir imtihan neticesinde ruûs² alan hocaefendiler belirli mekânlarda, bu sıfatla talebelere *Sahîh-i Buhârî*, *Kitâbü’ş-Şifâ* ve *Sahîh-i Müslim* gibi eserleri ders vermekteydiler. Aslında dersiâmlık ruûsu da tek başına kifâyet etmiyordu, dersiâm efendiye hangi cihet tevcih edilecekse, o cihet için bir de berat tanzim ediliyordu. Yani bir müderris, umûmî dersler vermeye hâiz olması kabilinden dersiâmlık ruûsuna sahip bulunsa bile, mesela bir yerde *Kitâbü’ş-Şifâ* okutacaksa, bu tevcih için bir de berat³ vesîkasına hâiz olması gerekiyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde, bir yerde şifâhân olarak görev yapan müderrislerin berat taleplerini ihtivâ eden birçok belge bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını aşağıda temas edilecektir. Bu arada, dersiâm cihetini elde edenlerin medreselerle bağı da devam ediyordu. Medreselerde verdikleri derslerin dışında belli mekânlarda, belli vakitlerde, belli bir eseri, belli bir program dâhilinde, belli bir prosedür dâhilinde ve belli bir yöntemle bu eserleri okutuyorlardı. Okuttukları kitaba göre de “Buhârîhân”, “Şifâhân”, “Müslimhân” gibi pâyeler alıyorlardı. Dersiâmlık, manevî yönü ağır basan itibarlı ve önemli bir paye idi. Çünkü kamuoyunun önünde, o günün en merkezi câmilerinde umûmî dersler verme liyâkatini hâiz bulunuyorlardı.

Dersiâmlık, Osmanlı eğitim geleneğini, câmi merkezli sürdürülen yaygın din eğitimi hizmetlerini ve Osmanlının sosyal dokusunu anlamak için üzerinde önemle durulması gereken kurumsal bir yapıdır. Bu kurumun artıları ve eksileriyle günümüze ışık tutacak seviyede incelenmesi önem arz etmektedir. Günümüzde dersiâmlık ile ilgili nitelikli çalışmalar yapılması gereği bulunmaktadır. Kuvvetle muhtemel ki yeni arşiv belgeleri ortaya çıktıkça ve bu belgeler ilim adamları tarafından değerlendirildikçe gerek

¹ Bkz. Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, I, 690; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 427, 428.

² Ruûsun konumuzla ilgili iki kullanımı vardır: 1. Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, tımar ve zeâmet sahipleriyle vilâyet kadıları gibi üst kademedeki görevlilerin dışında kalan bütün devlet memurlarının tayin işlemlerini gösteren resmi yazı. 2. Medrese tahsilini ve yedi senelik mülâzımlık hizmetini bitirdikten sonra girdikleri imtihanda başarılı olanlara verilen berat ve müderrislik pâyesi. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, III, 2638, 2639.

³ Arapça bir kelime olarak manası “yazılı kâğıt” ve “mektup” demek olan bu tabir, Osmanlı Devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere, tayin edilenlere vazîfelerini icrâ salâhiyetini tevdi etmek üzere, padişâhın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tayin emirleri hakkında kullanılan bir ıstılahtır. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, I, 295.

bu müessese ve gerekse bu müessesenin Osmanlı sosyokültürel hayatına yansımaları daha belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır. Bugün eldeki az sayılabilecek bilgiler ışığında bile dersiâmların belli bir dönem çok önemli bir vazifeyi ifa ettiklerini söylemek mümkündür. Pakalın'ın, dersiâmlar ile ilgili tespitleri önemi hâizdir: “*Dersiâm, medreselerde talebeye ders veren müderrislerin unvanı idi. Dersiâm olmak için okuması meşrû olan ilimleri okuyup medrese istilâhınca mücâz olmak ve ondan sonra da bi'l-ımtihan ehliyetini ispat etmek lazımdı. İmtihan heyeti ders vekilinin reisliği altında tanınmış ulemâdan teşekkül ederdi. İkinci Abdülhamîd'in saltanatının ortalarına kadar dersiâm olmak isteyen mezun hocalar senede bir defa teşekkül eden heyete mürâcaat eder, imtihan olurlardı. Sonraları birçok hocanın toplanıp imtihan gün ve saatini beklemeleri nazar-ı dikkati celbederek imtihan heyetinin medreselere gidip isteyenleri orada imtihan etmeleri usul-ı ikâme olundu. Dersiâmlığa her sene on beş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık için ehliyet gösteren bu on beş kişiye dört sene sonra ruûsla beraber iki yüz kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşlar artırılırdı. II. Abdülhamîd maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersiâmlara Hazine-i Hassa'dan dörder lira maaş tahsisini usul ittihaz etmişti. Ruûs i'tâ ve maaş tahsîsi üzerine Hazine-i Hassa'dan bağlanan maaşlar kesilirdi.*”¹

Albayrak'ın “*Son Devir Osmanlı Uleması*” isimli çalışmasında 2800'den fazla âlimin tanıtım bilgileri veilmektedir. Müellifin eserinde birçok âlim için “*falanca dersiâmda ders okudu*” veya “*imtihanı kazanarak dersiâm oldu*” gibi kayıtlar düştüğü görülmektedir.² Aynı şekilde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan iki varaklık bir belgeden de önemli bazı veriler elde etmek mümkün olmuştur. Sultan Abdülmecîd dönemine (1839-1861) ait olduğu tahmin edilen “*Bilcümle Dersiâm Efendilerin Defteri*dir” başlıklı bir listede, XIX. (XIII) yüzyıl ortalarında toplam 121 dersiâmın görev yerlerine göre dağılımı verilmekte ve bunlara toplam 50.800 akçe ödendiği kaydedilmektedir.³ Dersiâmlara vakıf cihetlerinden çeşitli görevler tahsis edilebilirdi. Nitekim Bursa'da ilk altı Osmanlı Pâdişâhının türbelerinde senede bir defa *Buhârî-i Şerîf* okunması için on dersiâma 750'şer kuruş ödenmesine dâir Sultan Abdülmecîd'in 1855

¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 427-428.

² Bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1980.

³ İpşirli, “Dersiâm”, *DİA*, IX, 185.

tarıhli İrâde'si bulunmaktadır.¹

Atamalarda yukarıda bir miktar temas edilen yolun izlenmesi, şifâhânların seçiminde mümkün mertebe liyâkat unsurunun gözetildiğı ve seçici olunmaya çalışıldığını göstermektedir. Nitekim 30 Nisan 1868'de (7 Muharrem 1285) Şeyhülslâmlık makamına tayin olunan Hasan Fehmi Efendi'nin² (ö. 1298/1881) ruûs imtihanına girecek talebelere kolaylık sağlamak için risaleler kaleme aldığı da bilinmektedir.³ XIX. (XIII) yüzyılın ikinci yarısında dersiâmlık unvanının verilmesi için açılan imtihanla ilgili bazı yeni kurallar getirilmiştir. Bu dönemde dersiâmlık imtihanları, ders vekilinin başkanlığında tanınmış ulemâdan oluşan bir heyet tarafından yapılmıştır. II. Abdülhamîd döneminin (1876–1909) ortalarına kadar dersiâmlık imtihanları yılda bir defa açılmış, daha sonra teşkil eden bir heyetin medreselerde belirli aralıklarla imtihan yapması, bu şekilde yılda on beş kişiye bu unvanın verilmesi usulü benimsenmiştir.⁴

Genellikle câmi ve mescidlerde, bunun yanında halka açık olan hangâh, dergâh, türbe, kütüphane gibi yerlerde dersiâm nezâretinde tertip edilen umûmî derslerin, daha önce üzerinde durulan hatim meclislerinin genel hüviyetine uygun tarzda cereyan ettiği görülmektedir. Bu derslerde genelde Tefsir, Hadîs ve Fıkıh ilimleriyle ilgili temel eserler müzâkere ediliyordu. Hadis sahasında dersiâmların okuttuğı dersler arasında en başta *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gelmektedir. Bu kitapları okuyan dersiâmlara da “buhârîhân” ve “müslimhân” denilmiştir. Siyer-Şemâil-Delâil türü eseler içinde tartışmasız en çok okunan eser ise *Kitâbü's-Şifâ*'dır. Dersiâmlar tarafından başlangıçta İstanbul'da selâtin câmilerde ve belli başlı türbelerde başlatılan umûmî dersler, zaman içerisinde yaygınlaşmış ve Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada, Harem-i Şerîf,⁵ Ravza-i Mutahhara,⁶ Mısır,⁷ Bağdat Saray Mescidi,⁸ Suriye'de Şam Emeviyye Câmii,⁹ Haleb

¹ İpşirli, “Dersiâm”, *DİA*, IX, 185.

² İpşirli, “Hasan Fehmi Efendi”, *DİA*, XVI, 320-323.

³ 1858–1859 tarihlerinde Ders Vekilliğı görevi de yapan Hasan Fehmi Efendi, *Risâletü'l-imtihan li'r-ruûs* (İstanbul 1275) ve *Mir'âtü'efkârî'r-ricâl li yetemeyyeze erbâbü'l-Kemâl* (İstanbul 1280/1863) isimli iki eser kaleme almıştır.

⁴ İpşirli, *a.g.md.*, s. 185.

⁵ BOA, C. MF., 180/8964.

⁶ BOA, A. MKT. MHM, 7/15.

⁷ BOA, C. MF., 184/9182.

⁸ BOA, İ. DH., 250/15293.

⁹ BOA, İ. ŞD., 39/1982.

câmilere¹ ve Bursa’da pâdişâh türbeleri² gibi muhtelif şehir ve câmilere de uzanmıştır. Osmanlı devlet geleneğinde dersiâmlar uhdesinde deruhte edilen umûmî içerikli dersler sadece câmi, mescid ve türbelerle sınırlı kalmamıştır. Devlet dâirelerinde de halka açık derslerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Enderun-ı Hümâyûn,³ Ayasofya Kütüphânesi,⁴ Livâ-yı Şerîf Dâiresi,⁵ Bâbîâlî,⁶ Bâb-ı Fetvâ⁷ ve Hırka-i Saâdet⁸ bunlardan bazılarıdır.

Yeri gelmişken tevcih kavramına temas etmekte fayda bulunmaktadır. Rütbe, memuriyet vb. şerefli bir şeyi bir kimseye vermeye tevcih denirdi. Tevcihât denilince de memuriyet tayinleri akla gelirdi.⁹ Arşiv belgelerinde bu meyanda çok geçen kavramlardan biri de “cihet” kavramıdır. Cihet kelimesi Arapça “vech” kökünden gelmektedir ve “yön, taraf, istikâmet” anlamlarına gelmektedir. Osmanlı’da bir vakfın, bir kuruluşun amacını gerçekleştirmek için yapılan hizmet ve göreve cihet denmiştir. Vakıf olan bir câmide imamlık, hatiplik, kürsü şeyhliği, şifâhânlık, buhârîhânlık vb. hizmetler de cihet olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı arşivindeki bazı vesikalarda, böyle bir görev almış kimselere ödenen maaşlara da cihet dendiği olmuştur.¹⁰ Osmanlı devlet geleneğinde Tevcih-i Cihât (Cihât Tevcihi) Nizâmnâmesi¹¹ söz konusudur. Günümüz “Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği” uygulamasına denk gelen bu tatbîkâtın belgeleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mevcuttur. Bu belgelerden kimisi Cihât Tevcihi Nizâmnâmesi hakkında¹², kimisi Tevcih-i cihât Nizâmnâmesi’nin bir nüshasının Takvîm-i vekâyî¹³’de yayınlanması

¹ BOA, C. MF., 166/8282.

² BOA, İ. DH., 316/20444.

³ BOA, A. MKT. NZD., 407/48.

⁴ BOA, A. MKT. NZD., 55/63.

⁵ BOA, C. MF., 127/6345.

⁶ BOA, DH. MKT., 2709/57.

⁷ BOA, A. MKT. MHM. 212/86.

⁸ BOA, A. MKT., NZD. 57/62.

⁹ Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 3190.

¹⁰ Ayverdi, *a.g.e.*, I, 502, 503.

¹¹ Arapça “usûl, kural” anlamlarına gelen “nizâm” kelimesi ile Farsça “yazılı şey” anlamına gelen “nâme” kelimesinin birleşmesinden oluşan nizâmnâme; bir kurum veya kuruluşun uyması gereken hükümleri gösteren maddelerin bütünü, tüzük, statü anlamlarına gelmektedir. Ayverdi, *a.g.e.*, II, 2389.

¹² BOA, İ. DUİT., 58/74.

¹³ Takvim-i Vekâyî, 11 Kasım 1831’de yayın hayatına girmesiyle Osmanlı Devleti sınırları içinde yayınlanmaya başlayan ilk Osmanlı Türk gazetesi ünvanını kazanmıştır. Haftalık olarak yayınlanan ve Osmanlı Türkçesi dışında Arapça, Ermenice, Farsça, Fransızca, Rumca baskıları da yayımlanan bir gazetedir. Resmî ilânlar ve gayri resmî duyurular dışında, iç ve dış gelişmelere ilişkin haberler de gazetede yer almıştır. Bkz. Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyî”, *DİA*, XXXIX, 490.

hakkında¹, kimisi de Cihât Tevcîhi Nizâmnâmesi'nin değiştirilmesi vb. hakkındadır.² Bir yere tevcih edilen dersiâma, o yerde hangi kitabı okutacaksa, bu doğrultuda berat-ı şerîf hazırlanmasının ve kendisine takdim edilmesinin Osmanlı ilim geleneğinin teâmüllerinden olduğu dile getirilmişti. Bunu gösteren birkaç arşiv belgesini takdim etmek yerinde olacaktır. 16 Ekim 1863 tarihine takâbül eden bir belgede şöyle denilmektedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Cennet-mekân Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân tâbe serâhu Hazretleri câmi-i şerîfinde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi cihetine mutasarrıf olan İbrahim Halil Efendi'nin vefâtı cihetiyle cihet-i mezkûrenin huzûr-ı şâhâne müderrisi Ali Efendi'ye tevcihi zımında iktizâ eden berat-ı şerîfin i'tâsı... Fî 3 Cemâziyelevvel sene 1280.*”³ Yazıda “iktizâ eden berat-ı şerîfin i'tâsı” denilmek suretiyle beratın gerekliliğine vurgu yapılması dikkat çekicidir. Belgeye göre, Fatih Câmiî'nde şifâhân olan İbrâhim Halil Efendi vefat etmiş ve görev huzur-ı şâhâne müderrisi Ali Efendi'ye tevcih edilmiştir. Ali Efendi'nin şifâhânlık beratı olmadığından, söz konusu berat resmî yazı ile talep edilmiştir. Benzer bir durum Ayasofya Câmiî'nde bir vakıfça meşrut olan şifâhânlık görevini icrâ eden Mardinli Seyyid Muahmûd Efendi için de söz konusu olmuştur. Anlaşıldığına göre Mardinli Seyyid Mahmûd Efendi, Ayasofya Câmiî dersiamlarından. Bununla birlikte bir süredir, aynı câmide, *Kitâbü'ş-Şifâ'yı*, vakıf tarafından deruhte edilen günlük 60 akçeye mukâbil, günlük periyotta kırâat ve tedris eylemektedir. Ancak elinde bu câmide *Kitâbü'ş-Şifâ* okutabileceğine dâir berat-ı şerîf bulunmamaktadır. Bunun üzerine, söz konusu berata nâil olabilmesi için, vakfın mütevelliyesi olan ve Enderûn eğitimine sahip olduğu anlaşılan Âyişe Hatun 15 Cemâziyelevvel 1234'te (12 Mart 1819) bir arzuhal kaleme almıştır. Arzuhâlin ilgili kısmı şu şekildedir: “... mezkûr Mardinli es-Seyyid Mahmud Efendi bunca zamandır dersiyye-i mezkûreye devâm ve vazîfe-i muayyenesi yevmî altmış akçe bi't-tamâm isti'fâ ve ahz idivir lâkin yedinde berat-ı şerîfi olmayup merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki vakf-ı mezbûrun kaydı kaleminden der-kenâr buyurup kuyûd ve şurûtuna nazar buyuruldukda merkûm es-Seyyid Mahmud Efendi'nin yedine cihet-i mezkûre içün bir berat-ı şerîf-i âlî-şân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında... Tahrîren fî'l-yevmi'l-hâmis aşar li-Cümâde'l-evvel sene elf ve mieteyn ve erba'a ve selâsîn. Bende Âyişe Enderûn-ı Hümayun'dan muhrec mütevelliyeye-i vakf-ı mezbûr.” Arzuhâl ile birlikte aşağıdaki takrîr

¹ BOA, A. MKT. MHM., 463/28.

² BOA, Y. A. RES., 24/7.

³ BOA, İ.DH., 519/35335.

hazırlanmış, gerekli kontroller yapılmış ve bu tezkire 26 Cemâziyelevvel 1234 (23 Mart 1819 tarihinde dönemin Şeyhülislâm'ı Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'ye (ö. 1262/1846) takdim edilmiştir: *"Vâkıfe-i mezbûrenin bin iki yüz otuz dört senesi Rebî'u'l-âhiri'nin gurre-i günü târihiyle müverrah ve sene-i mezbûr Cemâziye'l-evveli'nin beşinci günü bâ-fermân-ı âlî Anadolu Muhâsebesine kavd olunan vakfiyye-i ma'mûlün bihâsında vâkıfe-i mezûrenin nûkûdunun hâsıl olan nemasından mahmiye-i İstanbul'da Ayasofya-i Kebîr Câmî-i Şerîfî'nde Şifâ-i Şerîf tilâvet ve ta'lîm idüp hâsıl olan sevâbını vâkıfenin ve ebeveyninin ve cemî'-i mü'minîn [ve] mü'minâtın ruhlarına ihdâ eyleyüp mukâbelesinde yevmî altmış akçe vazife virile diyü şart ve ta'yîn eylediği mestur ve musarrah olup henüz kimesneye deruhde ve berat olunmamıştır. Lâkin cihet-i mezbûrun medâr-ı aslîsi ilm-i şerîf olmağla fazîletlü semâhatlü şeyhülislâm mevlânâ efendi Hazretleri'nin işâret-i aliyyelerine muhtâcdır emr ü fermân Devletlû Seâdetlû Sultân Hazretleri'nindir. Fî 26 Cemâziyelevvel sene 1234."* Arzuhal ve tezkireyi hâvî vesîkanın Şeyhülislâm Mustafa Âsım Efendi tarafından şu cümleyle onaylandığı görülmektedir: *"Mûcebince amel buyurulmak mercûdur. ed-Dâî Mekkîzâde Mustafa Âsım ufiye anhumâ."*¹

Pîrîzâde Mehmed Sahip Efendi Vakfî'nca deruhte edilen bir şifâhânlık ciheti için de benzer bir durum söz konusu olmuştur. Mustafa oğlu Hattat Mehmed Efendi, sahip olduğu şifâhânlık cihetini, kendi isteği ile bu görev için, istidat ve hak sahibi olduğunu beyan ettiği Ömer Efendi'ye terketmek istemiştir. Bu maksatla aşağıdaki arzuhâli kaleme almış ve hem cihetin ona tevcih edilmesini ve hem de berat verilmesini talep etmiştir: *"Ma'rûz-ı dâî-i devlet-i aliyyeleridir ki, İstanbul'da vâkî Şeyhülislâm-ı esbak merhûm Pîrî-zâde Mehmed Sahip Efendi nûkûdu vakfından almak üzere yevmî kırk akçe vazife ile haftada iki gün kırâat-ı Şifâ-i Şerîf ve akabinde vâkıfın ve halîlesi Hâce Hatice Hanım'ın ve akrabâ-i ta'allukât ve sâir mü'minîn ve mü'minât ervahlarıyçün hatm-i hâcegân şartıyla dersiyeye cihetine mutasarrıf müderrisinden Hattat Mehmed Efendi ibnü Mustafa mutasarrıf olduğu cihet-i mezkûresini hüsn-i rızasıyla işbu Bâis-i arz-ı ubudiyet erbâb-ı isti'dâd ve istihkâkdan Ömer Efendi ibn-i Mehmed'e ferâğ ve kasr-ı yed itmekle cihet-i mezkûre mûmâ ileyh es-Seyyid Mehmed Efendi'nin ferâğından merkûm Ömer Efendi'ye tevcih ve yedine berat-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak recâsına arz olundu. Bâkî emr hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî Cemâziye'l-âhiri min-sene seb'a ve işrîn ve*

¹ BOA, C. EV., 459/23227.

mieteyn ve elf. el-Abdü'd-Dâi es-Seyyid Abdurrahîm el-Mütevellî.” (m. 1812). Arzuhâl gerekli mercilerce gözden geçirilmiş, üzerine, adet olduğu şekliyle gerekli kayıtlar düşülmüş ve İşâret buyurması için dönemin Şeyhülislâm'ı Dürrizâde Seyyid Abdullah Efendi'ye¹ (ö. 1244/1828) tevcih ve takdîm edilmiştir. Buradan şifâhânlık tevcihâtlarının Şeyhülislâm'a arz edildiği ve İşâret'inin² talep edildiği neticesini çıkarmak mümkündür. Yani bir nevi Şeyhülislâm'ın oluru aranmakta ve olurundan sonra atama kişiye tebliğ edilmektedir.³ Üzerinde durulan belgede de aynı durum söz konusu olmuştur. Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi'nin arzuhâli onaylayarak işâret buyurması ile süreç tamamlanmış ve Ömer Efendi'ye şifâhânlık beratı tevcih edilmiştir: “*Mûcebince tevcih buyurulmak mercûdur. ed-dâi Dürrizâde es-Seyyid Abdullah ufiye anhumâ.*”⁴

Bir diğer belge ise şu şekildedir: “*Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmi mekân ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihan-sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki, Şâm-ı Şerîf'de vâki 'Emeviyye Câmi-i Şerîfi Vakfı'ndan almak üzere yevmî yirmi akçe vazife ile câmi-i mezbûrda bâ-şart-ı tedris Şifâ-i Şerîf mutasarrîf olan Alîmullâh fevt olup cihet-i merkume mahlûl olmağla erbâb-ı istihkâktan işbu râfi 'u tevki'-i refi 'i ş-şân-ı hâkânî es-Seyyid eş-Şeyh Mansûr zîde salâhahû her vechile mahal ve müstahak olmağın müteveffâ-yı mezbûrun mühlûlünden merkûma tevcih olunup yedine berat-ı şerîf-i âlî-şân virilmek bâbında inâyet recâsına vakf-ı mezbûr mütevellisi Şeyh Murad-zâde Seyyid Ali zâde de'behû ve takvâhu arz itmekle mûcebince tevcih emrinde a'lemü'l-ulemâ'i'l-mütebahhirîn efdalü'l-fuzalâ'i'l-müteverri'in bi'l-fi'l Şeyhü'l-islâm Melvânâ Dürrizâde Mustafa edâmallâhu Te'âlâ fezâilehû işâret itmekle işâreti mûcebince tevcih olunmak fermân olmağın hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getürüp bin yüz yetmiş altı senesi Rebî'u'l-evveli'nin yirmi beşinci günü sâdır olan ru'ûs-ı hümayun mûcebince berat-ı şerîf virdim ve buyurdum ki mûmâ ileyh es-Seyyid eş-Şeyh Mansur zîde salâhahû varup vech-i meşrûh üzre câmi-i mezkûrda bâ-şart-ı tedris-i*

¹ II. Mahmûd dönemi Şeyhülislâmlarından olup Dürrizâde ailesine mensup altı Şeyhülislâmdan biridir. Bkz. İpşirli, “Dürrizâde Abdullah Efendi”, *DİA*, X, 36, 37.

² İşâret-i aliyye, Şeyhülislâm, Defterdar ve Yeniçeri ağası gibi maiyyet memurlarından biri tarafından yazılan takrir veya ilâm üzerine Sadrazâmın tasvib veya red şeklinde yazdığı buyruldu hakkında kullanılır bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 103.

³ Bunu ifade etme sadedinde, Hırka-i Şerîf'te ve Tophâne-i Âmirâne'deki Câmi-i Nusret'te *Kitâbü's-Şifâ* kırâatı görevini uhdesinde bulunduran Dersîâm Çarşambalı Hacı Mustafa'nın vefatıyla bu görevlerden birinin Müderris Hüseyin Hayri Efendi'ye verilmesine dâir Şeyhülislâm'a tevcih edilen 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848) tarihli tezkire için bkz. BOA, A. MKT., 106/80.

⁴ BOA, C. EV., 287/14636-3.

*Şifâ-i Şerîf ta'yîn olunan yevmî yirmi akçe vazifesin evkâf-ı mezbûre (sîlik) mütevellîsi olanlar yedinden alup mutasarrıf ola şöyle bile alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâmin işrîn Rebî'u'l-evvel sene tis'în ve mieteyn ve elf."*¹ 23 Ekim 1794'e tekâbül eden bu vesîkada, Emevî Câmii'nde Emevî Câmii Vakfı'ndan meşrut şifâhânlık görevini günlüğü yirmi akçeye yerine getirmekteyken vefat eden Alîmullah Efendi'nin yerine Seyyid Mansûr'un atanışı hikâye edilmiştir. Buna göre, Mansûr Efendi zaten ruûs sahibidir. 25 Rebûlevvel 1176 tarihinde (14 Ekim 1762) o dönemin Şeyhülislâmı olan Dürrîzâde Mustafa Efendi'nin² (ö. 1118/1775) İşâret'i ile ruûs-ı hümayuna nâil olmuştur. O tarihte elde ettiği ruûsa binâen kendisine şifâhânlık tevcihi ve beratı verilmesi talep edilmiştir.

Bir yere şifâhân olarak atanan dersiâm daha sonra aynı görevinde yer değişikliği talebinde bulunabiliyordu. Meselâ arşivde, Eyüp'te Hz. Hâlid Türbesi *Kitâbü's-Şifâ* cihatini talep eden Fâtih Dersiâmlarından Mehmed Hilmi'ye ait olan 1 Şevval 1312 (28 Mart 1895) tarihli bir telgraf bulunmaktadır.³

Şifâhânların câmi cihetlerine atanmasında ve yer değiştirmesinde bu cihetlerin çoğunun vakıflar yoluyla deruhte edilmesi sebebiyle Evkâf Nâzırı'nın⁴ rolü bulunabilmektedir. Şu arşiv belgesi bunu göstermektedir: "*Evkâf Nâzırı'na, Cennet-mekân Efendimiz Hazretleri'nin türbe-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf-hânlık cihetine mutasarrıf olan İsmail Efendi'nin bu kere vefâtı vukûuna mebnî cihet-i mezkûrenin Sultan Bâyezîd Hân Câmî-i Şerîfi dersiâmlarından ve müderrisinden Zileli Hüseyin Sabri Efendi uhdesine tevcihi ifade ve iltimâs olunmuş ve efendi-i mûmâ ileyh şâyân-ı âtîfet bulunmuş olmağla iktizâsının icrâsı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir.*"⁵ 8 Şaban 1263. (22 Temmuz 1847).

¹ BOA, C. MF., 349-1.

² İpşirli, "Dürrîzâde Mustafa Efendi", *DİA*, X, 38.

³ BOA, Y. MTV., 117/4.

⁴ Evkâf Nâzırlığı ya da Evkâf-ı Hümayun Nezareti son dönem Osmanlı Hükümetleri'nde vakıf kurumlarından sorumlu olan nâzırlıktır. Osmanlı Devleti daha kuruluşunun ilk yıllarında vakıflar kurmaya ve işletmeye başlamıştır. İkinci pâdişâh Orhan Gazi'nin Bursa'da yaptırdığı câmi, medrese ve diğer kurumları vakıf olarak düzenleyip, vezirlerinden Sinan Paşa'yı bu vakıfların sorumlusu olarak tayin ettiği bilinmektedir. Bu tarihten sonra vakıfların sayısı artıkça çeşitli evkâf nazırlıkları kuruldu. Bir süre bu vakıflar şeyhülislâma bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde vakıfların idâresini, vakıflarla ilgili hususları yürütmekle görevli bakanlık 1921 yılına kadar Evkâf Nezâreti adıyla devam etmiş, 1921'de adı Evkâf Vekâleti olmuş, 1934'te Vakıflar Umûm Müdürlüğü'ne dönüştürülmüştür. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I, 913.

⁵ BOA, A. MKT., 86/39.

Aynı şekilde yeni kurulan kütüphanelere *Kitâbü’ş-Şifâ* gönderilmesi için de Evkâf Nâzırı devreye girebilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki 14 Rebûlevvel 1263 (2 Mart 1847) tarihli bir belge, Mekke-i Mükerreme’de kurulacak kütüphaneye *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın gönderilmesi hususundadır ve Evkâf Nâzırına gönderilmiştir: “*Evkâf-ı hümâyûn Nâzırı Paşa Hazretleri’ne, Selanik Defterdârı sâbık Seâdetlû Münib Efendi terakkî-i muvaffakiyet-i seniyye niyet-i hayriyesiyle yazmış olduğu Şifâ-i Şerîf’in Mekke-i Mükerreme’de inşâsı irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfinden olan kütüphâneye vaz’ olunmasını bâ-tezkire iltimâs etmiş ve zikr olunan Şifâ-i Şerîf’in cildi bi’t-tanzîm icâbı icrâ olunmak üzere Cidde vâlisi atûfetlû Paşa Hazretleri’ne bâ-tahrîrât irsâli husûsuna bi’l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne müteallik ve şeref-sudûr buyurularak mûcebince keyfiyet savb-ı senâverîden bi’t-tahrîrât vâlî-i müşârun ileyh hazretlerine bildirilmiş ve Şifâ-i Şerîf-i mezkûr dahi seviyy-i sâmilere irsâl kılınmış olmağla ber-mantûk-ı irâde-i seniyye cildinin tanzîmiyle vâlî-i müşârun ileyh cânibine gönderilmek üzere iktizâsının icrâsı mütevakkıf-ı himme-i behiyyeleridir.*”¹

Şifâhânlık görevlerini sürdüren bazı dersiâmların görevleri esnasında çeşitli hediyelerle ve nişanlarla taltif edildikleri görülmektedir. Ali Zeynelâbidîn Efendi, kırk yaşından sonra hâfız olmuştur. İstanbul ruûsunun Hareketi Dâhil Derecesinin sâniye rütbesini hâiz olup, uhdesine İshak Hakîm Medresesi tevcih edilmiş ve altun liyâkat madalyasına layık görülmüştür. Ayrıca Fâtih Câmî-i Şerîf’inde *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti kendisine tevcih edilmiştir. Bu kitabı ikinci cildinin yarısına kadar okutmuş, 18 Saferülhayr 1336 (3 Aralık 1917) senesinde vefat etmiştir.²

Sultan Selim Câmîi’nde Cuma günleri *Kitâbü’ş-Şifâ* dersleri veren Ereğlili Mustafa Vasfî Efendi (ö. 1338/1919), 25 Zilkâde 1326’da (1 Eylül 1918) dördüncü rütbeden Osmânî Nişânı ile taltif edilmiştir.³

Süleymaniye Câmîi şifâhânı Rizeli Ömer Lütfî Efendi (ö. 1334/1915) alelusûl

¹ BOA, A. MKT., 69/5.

² Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 200.

³ Mardin, *a.g.e.*, II, 248.

dördüncü rütbeden Mecîdî ve Osmânî Nişânı ile ödüllendirilmiştir.¹

Sultanyerli Yusuf Ziyâeddîn Efendi (ö. 1335/1916) Bâb-ı Meşihat şifâhânlarından olup, Mecîdî ve Osmânî Nişanları sahibidir.²

Ortaköy Câmii'nde 150 kuruş maaşa mukâbil *Kitâbü'ş-Şifâ* dersleri veren Safranbolulu Muhammed Râşid Efendi (ö. 1335/1916) dördüncü dereceden Osmânî ve altın liyâkat nişânı ile ihsân olunmuştur.³

Osmanlı ilim geleneğinde *Sahîhayn*, *Kitâbü'ş-Şifâ*, *Delâil* vb. eserler, câmilerde ve diğer bazı mekânlarda hatim geleneği çerçevesinde dersiâmlar aracılığı ile okunduğu gibi, bu okuma-okutma uygulamasının verimli bir şekilde sürdürülebilmesi için de anlaşıldığı kadarıyla bazı idârî tedbirler alınmıştır. “Noktacılık” uygulaması bunlardandır. Arşiv belgelerinde noktacılık cihetine dâir belgeler bulunmaktadır: “*Üsküb'de, Gazi İsa Bey Câmii'nde Ahmed Bey Vakfı'ndan meşrût noktacılık cihetinin tevcîhi...*”⁴ 27 Zilhicce 1177 (27 Haziran 1764). “*Bursa'da Hüdavendigar Türbesi'nde Süleyman Bey evkafından meşrût vazife ile noktacılık cihetinin tevcîhi...*”⁵ 29 Şaban 1181 (20 Ocak 1768). “*Karahisar-ı Sahib, Sencanlı kazasında Lala Sinan Paşa'nın yaptığı câmi evkâfından muayyen vazife ile noktacılık cihetinin tevcîhi...*”⁶ 29 Zilhicce 1181 (17 Mayıs 1768). Mefail Hızlı'ya göre Noktacı, “*Vakfın birimlerinde görev alan kişilerin, talebelerin ve vazifelilerin devam-devamsızlıklarını kontrol eden ve gelmeyenlerin isimlerinin yanına nokta koyan kişi anlamındadır.*”⁷ Süleymaniye vakfiyesinde, “*vakıf görevlilerinden olarak iki nefer noktacının bulunması gerektiği, bunlardan birinin sabah ve ikindi vakitlerinde, diğerinin ise öğle vaktinde eczâhânları takip etmeleri, özürsüz olarak vazifelerini ifâ etmeyenler olursa -belirtildiği üzere- defterlerine nokta koymaları gerektiği*” kaydedilmiştir.⁸ Buradan vakıf sahiplerinin ve vakıf mütevellilerinin vakıf hizmetlerinin sağlıklı işleyip işlemediğini denetledikleri, vazife verdikleri kimselerin vazifelerini yerine

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 1081.

² Mardin, *a.g.e.*, II, 1086.

³ Mardin, *a.g.e.*, II, 1103.

⁴ BOA, C. EV., 625/31511.

⁵ BOA, C. EV., 508/25687.

⁶ BOA, C. EV., 468/23664.

⁷ Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, s. 26.

⁸ *Süleymaniye Vakfiyesi*, (Haz. Kürkçüoğlu, Kemal Edip), s. 102.

getirip getirmediğini takip ettikleri ve ilim halkalarının duyurulduğu doğrultuda oluşturulup oluşturulmadığını noktacılık ciheti vesilesiyle murâkabe ettikleri anlaşılmaktadır.

B. ARŞİV BELGELERİNDE ZİKİRİ GEÇEN ŞİFÂHÂNLAR

Şifâhânlarla ilgili ulaşılabilen kaynakları şöyle sıralamak mümkündür:

1. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi

1. 1. 2162 Numaralı Defter

İstanbul Müftülüğü arşivindeki 2162 numaralı bu defterde mükerrerlerle birlikte 200 âlimin esâmî listesi yer almaktadır. Defter, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA) kayıtlarına “*Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf Hocaları*” şeklinde girmiştir. *Buhârî-i Şerîf Hocaları* ile birlikte *Şifâ-i Şerîf* ciheti ile ilgili bir defter tanzim edilmesi aslında bu görevin ne kadar yaygınlık kazandığının en önemli göstergelerinden biri olsa gerektir. Listede dersiâmların isimleri, maîşet miktarları, maîşetleri bir vakıf tarafından deruhte ediliyorsa hangi vakıf tarafından karşılandığı bilgileri yer almaktadır. “*mülâhazât kırâat ve tedris ve kayd-ı evkâf mahallin ismi*” başlığı altında ise, hangi câmide ve hangi cihet ile görev yaptıkları bilgileri yer almaktadır. İki kapak arasında toplam 41 sayfadan oluşan defterde zikri geçen dersiâm efendilerin birçoğunun masrafının vakıflar tarafından karşılandığı görülmektedir. “Sahib-i vakf” başlığının altında zikredilen vakıf isimlerine bakılacak olursa bunlar genellikle selâtin vakıflar diye de isimlendirilen pâdişâh ve valide sultan vakıflarıdır. Bu husus ileride müstakil bir başlık altında değerlendirilecektir.

Her ne kadar İMMA kayıtlarına “*Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf Hocaları*” şeklinde girdiyse de aslında defter sadece buhârîhânlar ile şifâhânları içermemektedir. Şifâhânlık hâricinde çok sayıda cihetten bahs olunmaktadır. Defterde, 81 adet buhârîhânlık, 1 adet buhârîhânlık ile birlikte Cuma vaizliği, 1 adet *Buhârî-i Şerîf* riâseti ve Dersiâmlık, 1 adet buhârîhânlıkla birlikte müslimhânlık ve cüzhânlık, 1 adet buhârîhânlık ile birlikte dersiâmlık, 2 adet buhârîhânlık ile birlikte devirhânlık, 1 adet buhârîhânlık ile birlikte vaizlik, 1 adet buhârîhânlık ile birlikte yevm-i isneyn vâizliği, 6 adet müslimhânlık, 1 adet müslimhânlık ile birlikte şifâhânlık, 1 adet müslimhânlık ile birlikte yevm-i sebt ve yevm-i ehad vâizliği, 3 adet yevm-i ehad vâizliği, 3 adet yevm-i isneyn vâizliği, 1 adet yevm-i

sülâsâ vâizliği, 3 adet yevm-i erbiâ vâizliği, 3 adet yevm-i hamîs vâizliği, 1 adet vaizlik ciheti bâbında nâiblik, 1 adet yevm-i hamîs ile birlikte yevm-i ehad vâizliği, 1 adet yevm-i isneyn vâizliği ile birlikte yevm-i ehad vâizliği, 1 adet yevm-i erbiâ vâizliği ile birlikte Cuma vâizliği, 17 adet Cuma vâizliği, 17 adet dersiâmlık, 1 adet müderrislik, 13 adet vâizlik, 1 adet vaizlik ve devirhânlık, 1 adet vaizlik ve cüzhânlık, 5 adet muhaddislik¹, 1 adet kürsü şeyhliği, 3 adet dersiyye, 1 adet dersiyye ile birlikte Cuma ve yevm-i isneyn vâizliği, 1 adet tedris-i ulûm, 1 adet hatme, 1 adet fıkıh dersi, 2 adet cüzhânlık ve muhaddislik ve 1 adet hıfz cihetleri zikredilmektedir. Tezin bu aşamasında sadece şifâhânlar üzerinde yoğunlaşıldığı için burada sadece defterdeki şifâhânların listesi verilecektir. Defterde kendilerinden bahsedilen şifâhânlar şunlardır:

1. Kilisli Mehmed Tevfik Efendi: Tophane’de bulunan ve Sultan II. Mahmûd tarafından yaptırılan bir selâtûn câmii olan Nusretiye Câmii *Kitâbü’ş-Şifâ* hocasıdır. Defterde Kilisli Mehmed Tevfik Efendi’nin maîşet miktarı aylık 200 kuruş olarak belirtilmiştir.²

2. Timûrhisârlı Abdülvehhâb Efendi: Sultan Selim’de Mecîdiye Türbesi’nde Sultan Mecîd Vakfı’nca şart koşulan şifâhânlık görevini, aylık 224 kuruş maîşet karşılığında yerine getirmiştir.³ Timurhisar, Demirhisar olarak da bilinmekte olup, Yunanistan’ın Makedonya kesimindeki Siderokastro kasabasının Osmanlılar zamanındaki adıdır.⁴

3. Safranbolulu Mehmed Râşid Efendi: Defterde, Safranbolulu Mehmed Râşid Efendi’nin dersiamdan olduğu ve Sultan Selim Câmi-i Şerîf’inde 200 kuruş aylık karşılığında *Kitâbü’ş-Şifâ* hocalığı yaptığı ifade edilmektedir. Sâhibu’l-vakf, Sultan Mahmûd’dur.⁵

¹ Muhaddislik cihetinin işlevinin ne olduğuyla ilgili hususî bir kayıt ile karşılaşılmamış olmakla birlikte Dârülhadis hocalarının bu pâyeye ile anıldıkları düşünülmektedir. Kendisiyle görüşülen DİB Din İşleri Yüksek Kurulu emekli üyesi ve emekli müftü Recep Akakuş da bu görüşte olduğunu beyan etmiştir. Dârülhadislik cihetine sahip olan kimi müderrisler, değişik sebeplerle dârulhadislerde bu görevlerini yapamayınca câmilere tevcih edilmiş görünmektedirler.

² İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 2.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 9.

⁴ Kiel, “Demirhisar”, *DİA*, IX, 151.

⁵ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 16.

4. Nevrekoplu Mustafa Fehmi Efendi: Nevrekoplu Mustafa Fehmi Efendi Fâtih dersiâmlarındandır. 312 akçeye mukâbil Hz. Hâlid Türbesi'nde *Kitâbü'ş-Şifâ* dersi vermiştir.¹ Nevrekop, Bulgaristan'ın güneybatısında tarihî bir kasaba olup, günümüzde "Goce Delçev" adıyla anılmaktadır.²

5. Priştineli Ahmed Tevfik Efendi: Kasımpaşa'da Câmi-i Kebîr'de dersiâmlık ve Fâtih Câmi-i Şerîf'inde *Kitâbü'ş-Şifâ* kârîliği yapmıştır. Merhum Kasım Paşa vakfından 138 kuruş maîşet mukâbilinde bu görevi yerine getirmiştir. Aynı zâtın aylık 100 kuruş karşılığında, Mesihpaşa-i Cedîd Câmi-i Şerîf'inde de *Kitâbü'ş-Şifâ* okuttuğu da aynı yerde ifade edilmektedir.³

6. Aydoslu Sadullah Efendi: O gün için Rumeli Eyaleti içerisinde, Edirne'nin bir kasabası olan Aydos (Aitos, Aetós), bugün Bulgaristan'ın doğusunda, Burgaz ilinde bulunan bir ilçedir. Buralı olan Sadullah Efendi, Sultan Mehmed-i Sâî Vakfı'ndan meşrut olan şifâhânlık vazifesini, aylık 312 kuruşa mukâbil Hırka-i Saâdet'te yerine getirmiştir.⁴

7. Sivash İbrahim Zühdi Efendi: 200 kuruş aylık maaşa mukâbil Süleymâniye Câmi-i Şerîf'inde *Kitâbü'ş-Şifâ* dersi vermiştir. Söz konusu vazife, Sultan Süleyman Vakfı'na şart koşulmuştur.⁵

8. Zileli Abdurrahman Hilmi Efendi: Topkapı Sarayında Hırka-i Saâdet Dâiresi'nde şifâhân olarak görev yapmıştır. Defterden bu görev karşılığında aylık 312 kuruş aldığı anlaşılmaktadır.⁶

9. Hâdimli Mustafa Hilmi Efendi: Mustafa Hilmi Efendi, 1275/1858 yılında Taşkent ilçesinde doğmuştur. Babası çiftçilikle uğraşan Hüseyin Efendi'dir. İlk tahsilini doğduğu yerde yapan Mustafa Hilmi Efendi, medrese tahsiline Hadim'de başlamıştır. Daha sonra İstanbul'a giderek orada Sinan Paşa Medresesi'nde okumuştur. Beyazıt Câmi'i'nde de Karacasulu Hafız Ali Efendi'nin derslerine devam ederek 1298/1881 yılında icazet

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 18.

² Kiel, "Nevrekop", *DİA*, XXXIII, 54.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 21-22.

⁴ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 45.

⁵ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 64.

⁶ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 94.

almıştır. 1304/1887 yılında da Beyazıt Câmii'nde ders okutmaya başlamıştır. 1313/1895 yılında da talebelerine icazet vermeye muvafak olmuştur. 1326/1910 yılından 1333/1917 yılında kadar Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmıştır. Musıla-i Sahn derecesiyle Haydar Paşa Medresesi müderrisliğinde de bulunmuş ve 1930 yılında vefat etmiştir. Şifâhânlık ile birlikte buhârîhânlık icrâ eden dersiamlardandır.¹ Mustafa Hilmi Efendi'nin Hamîdiye Türbesi'nde aylık 244 kuruş karşılığında *Buhârî-i Şerîf* okuttuğu, aynı zamanda Şeyh Mehmed Geylânî Dergâhı'nda bulunan mescidde aylık 174 kuruş mukâbilinde *Kitâbü'ş-Şifâ* dersi verdiği görülmektedir.²

10. Yenişehirli Ahmed Şâkir Efendi: Dersiâm'dan olup, Hamîdiye Türbesi'nde 200 kuruş mukâbilinde *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir.³

11. Giresunlu Mehmed Hâlis Efendi: Bu zât da Süleymâniye Câmii'nde şifâhânlık cihetini 200 kuruş mukâbilinde yerine getirmiştir. Söz konusu vazifenin Süleymâniye Vakfı tarafından şart koşulduğu görülmektedir.⁴

12. Tekfûrdağlı Mustafa Feyzî Efendi: Bugünkü Tekirdağ'ın Osmanlı resmî kayıtlarında mevcut ilk ismi Tekfurdağı'dır.⁵ Mustafa Feyzi Efendi 1267/1851 tarihinde Tekirdağ'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini memleketinde aldıktan sonra, 1285/1868 senesinde İstanbul'a gelerek, büyük kardeşi Beyazıd Câmî-i Şerîf'i dersiamlarından Tekirdağlı Muhammed Tâhir Efendi'nin ders halkasına dâhil olup, 1300/1882 senesinde icâzetnâme almıştır. 1301 senesi cemâziyelâhîrinde (1884) icrâ kılınan ruûs imtihanında ehliyetini ispat ederek Beyazıd Câmii'nde ders vermeye başlamış ve 1316/1898 tarihinde icâzetnâme vermeye başlamıştır. Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) tasavvuf talebesi olan ve Gümüşhânevî Dergâhının son şeyhi olan Mustafa Feyzi Efendi, 1328-1339 tarihleri arasında Huzur Derslerinde muhatap olarak bulunmuştur.⁶ Onun bir yönü de devrinin şifâhânlarından olmasıdır. Defterde, Mustafa Feyzi Efendi'nin, 200 kuruş aylık maîşetle Sultan Mustafa Vakfı'ndan meşrû şifâhânlık cihetini Sultan Mustafa Câmii'nde

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 271-272.

² İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 67-68.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 101.

⁴ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 102.

⁵ Ateş, "Tekirdağ", *DİA*, XL, 359.

⁶ Mardin, *a.g.e.*, II-III, 349.

yerine getirdiği ifade olunmaktadır.¹

13. Mustafa Efendi: Defterde nereli olduğu belirtilmemiş olan Mustafa Efendi, 300 kuruş maişet ile Sultan Mahmûd-ı Sâni Vakfı'ndan meşrûr *Şifa-i Şerîf* cihetini Sultan Mahmûd Türbesi'nde ifâ etmiştir.²

14. Mustafa Vasfî Efendi: Dersiâmdan olduğu vurgulanan Hz. Hâlid Vakfından meşrûr şifâhânlık görevini 435 kuruş mukâbilinde Hz. Hâlid Câmi-i Şerîf'inde yerine getirmektedir.³

15. Hüseyin Efendi: Dersiâmdan olduğu vurgulanan ancak nereli olduğu belirtilmeyen Hüseyin Efendi, Mustafa Han Vakfından meşrûr *Kitâbü'ş-Şifâ* okutma görevini Sultan Fâtih Câmi-i Şerîf'inde 200 kuruş aylık maişet karşılığında ve müslimhânlık cihetini de Sultan Mustafa Türbesi'nde 142 kuruş mukâbilinde yerine getirmiştir.⁴

16. Arapkirli Ali Rıza Efendi: Bugün Malatya iline bağlı ilçe merkezi konunda bulunan Arapkir'e nispet edilen ve defterde dersiâmdan olduğu vurgulanmış bulunan Ali Rıza Efendi, Sultan Selim Câmii'nde şifâhân olarak vazife yapmıştır.⁵

17. Tokatlı Şerîf Efendi: 200 kuruş maaşla Ayasofya Câmi-i Şerîf'inde *Kitâbü'ş-Şifâ* dersleri vermiştir.⁶

1. 2. 2163 Numaralı Defter

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan ve "*Sâhib-i Cihât Dersiâmlar*" ismiyle kayıtlı olan defterin her sayfasının üst kısmında "*Cihât-i alîyyeye mahsûs emirnâme defteri*" yazmaktadır. Defter 127 varaktan ve 254 sayfadan müteşekkildir. Her varagın sağ sayfasında "*Sâhib-i cihetin ismi*", "*cihetin nev'i*", "*Sıra numarası*", "*Evkâf sıra numarası*", "*Mikdâr-ı maaşı*", "*Sâhib-i vakf*" ve "*Câmi-i şerîfin ismi*" başlıklarını içeren bir tablo yer almaktadır. Tablo her sağ sayfada aynı olup, her bir sağ sayfada iki adet

¹ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 121.

² İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 132.

³ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 145.

⁴ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 146.

⁵ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 156.

⁶ İMMA, Def. No. 2162, sıra no: 180.

dersiâma yer verilmiştir. Her varağın sol sayfasında ise “*Cereyân iden muâmelât*” başlığı altında mukâbilinde yer alan dersiâm ile ilgili yeri geldiğinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Defterde tespit edilebildiği kadarıyla 21 farklı cihet tarîki zikredilmiştir. Defterde şifâhânlık hâricinde bahsi geçen cihetler arasında 115 buhârîhânlık, 7 müslimhânlık, 3 yevm-i ehad vâizliği, 13 yevm-i isneyn vâizliği, 3 yevm-i sülâsâ vâizliği, 4 yevm-i erbiâ vâizliği, 8 yevm-i hamîs vâizliği, 33 Cuma vâizliği, 20 dersiâmlık, 1 müderrislik, 27 vâizlik, 4 muhaddislik, 6 dersiyye, 1 tadrîs-i ulûm, 4 fıkıh, 1 tefsîr-i şerîf ile birlikte delâilhânlık, 2 cüzhânlık, 2 devirhânlık ve 1 bayram-ı ba‘de’l-asr ciheti kaydı bulunmaktadır. Diğer defterlerde olduğu gibi bu defterde de en çok buhârîhân kaydı vardır. Yine, *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti, sayıca buhârîhânlık cihetinden az ama müslimhânlık cihetinden fazladır. Defterde zikredilen şifâhânlar şunlardır:

1. Kilisli Mehmet Tevfik Efendi: Bu deftere göre de Tophane’de bulunan Nusretiye Câmii’nde 200 kuruş aylık maaş mukâbilinde şifâhânlık yapmıştır.¹

2. Tokatlı Şerîf Efendi: Bir önceki defterde de kaydı geçen Şerîf Efendi, Ayasofya Câmî-i Kebîr Vakfı’ndan meşrût şifâhânlık cihetini Ayasofya Câmî-i Kebîr’inde 200 kuruş maaş ile yerine getirmiştir. *Cereyân iden muâmelât* kısmında “*Fevt -Radiyahallâhu aleyh- 4 Teşrîn-i sâni sene 1339*” denilerek Tokatlı Şerîf Efendi’nin vefatına işaret edilmiştir. Buna göre 4 Kasım 1923 tarihinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. Defterde ayrıca, “*kürsî meşâyihinden*” denilmek suretiyle Şerîf Efendi’nin kürsü şeyhi olduğu vurgulanmıştır.²

2. Köstenceli Ali Rıza Efendi: Dersiâmdan olduğu vurgulanmıştır. Deftere göre aynı anda iki cihet sahibidir. *Kitâbü’ş-Şifâ* ve Cuma vaazı cihetleri. Ayasofya civarında Fatma Sultan Câmii’nde ayda 120 kuruşa mukâbil Cuma vaazı vermekte, Laleli Sultan Câmii’nde ise 200 kuruş karşılığında *Kitâbü’ş-Şifâ* okumaktadır. *Cereyân iden muâmelât* kısmında “*15 teşrîn-i evvel sene 1334 târîh ve 105 Numrolu müzekkere ile Tekfûrdağlı Mustafa Efendi ile icrâ-i becâyışleri*” şeklinde not düşülmüştür.³ Tekfûrdağlı Mustafa

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 2.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 19.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 33.

Efendi, İMMA, 2299 numaralı defterde geçen Tekfûrdağlı Mustafa Feyzî Efendi olmalıdır.

3. Timûrhisârlı Abdülvehhâb Efendi: Bu defterde de zikredilen ve dersiamdan olduğu vurgulanan Abdülvehhâb Efendi, Sultan Mecîd Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık cihetini 224 kuruş maaşa mukâbil Sultan Selim'de bulunan Mecîdiye Türbesi'nde yerine getirmiştir.¹

4. Safranbolulu Mehmed Râşid Efendi: Önceki defterde de ismi geçen Mehmed Râşid Efendi, Sultan Mahmûd Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini Sultan Selim Câmii'nde 200 kuruş maaşa mukâbil icrâ etmiştir. Cereyân iden muâmele kısmında “fevt” notu düşülerek vefatına işaret edilmiştir.²

5. Karaköylü Mustafa Fehmi Efendi: Hâlâ Türbesi'nde 215 kuruş maaş karşılığında *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir. Cereyân iden muâmele kısmında “fevt rahmetüllâhi aleyh” notu düşülerek vefatına işaret edilmiştir.³

6. Priştineli Ahmed Tevfik Efendi: Bu defterde de dersiamdan dersiâmdan olduğu vurgulanan Ahmed Tevfik Efendi, Fâtih Câmii'nde 138 kuruş mâişet karşılığında *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir. Aynı zamanda Mesihpaşa-i Cedîd Câmii'nde 100 kuruş aylık mukâbilinde *Kitâbü'ş-Şifâ* okumaktadır.⁴

7. Aydoslu Sadullah Efendi: Dersiâmdan olup buhârîhânlık ve şifâhânlık cihetleri sahibidir. Sultan Mahmûd-ı Sâni Vakfı'nca şart koşulmuş olan *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini Hırka-i Saâdet'te ve *Buhârî-i Şerîf* cihetini Bâb-ı Fetvâ'da yerine getirmiştir. Şifâhânlık ciheti maaşı 315 kuruş, buhârîhânlık ciheti maaşı ise 150 kuruştur.⁵

8. Hâfız Mehmed Efendi: Aydoslu Sadullah Efendi'nin sayfasında, *Cereyân iden muâmelât* kısmında “Fevt. Vazîfesi vekîl-i resmî bulunan Hâfız Mehmed Efendi tarafından ifâ olunmaktadır 17 Eylûl sene 228” yazmaktadır. Buradan 29 Eylûl 1818 tarihinde Hırka-i Saâdet'in şifâhânlarından birinin Hâfız Mehmed Efendi olduğunu

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 34.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 41.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 43.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 45.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 66.

söylemek mümkündür.¹

9. Kemâhlı Mahmûd Nedîm Efendi: Fâtih dersiâmlarından olup Cuma vaazı ve *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetleri sahibidir. Sultan Mecîd Vakfı’ndan meşrûr Cuma vaazı cihetini 236 kuruş mukâbilinde Teşrîfiye Câmii’nde yerine getirmiştir. Aynı zamanda Sultan Fâtih Vakfı’ndan meşrûr *Kitâbü’ş-Şifâ* dersiyesini de 200 kuruş mukâbilinde Fâtih Câmii’nde yerine getirmiştir.²

10. Sivashlı İbrahim Zühdi Efendi: Dersiâmdan olup *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti sahibidir. Sultan Süleyman Vakfı’ndan meşrûr şifâhânlık cihetini Süleymâniye Câmii’nde 200 kuruş mikdarı maaşa mukâbil icrâ etmiştir. Cereyân iden muâmele kısmında “*Fevt-rahmetullâhi aleyh- 2 Eylül Sene 337*” notu düşülmüştür. Buna göre, onun vefat tarihinin m. 2 Eylül 1921 olduğunu söylemek mümkündür.³

11. Batumlu Ahmed Efendi: Sivashlı İbrahim Zühdi’den sonra bu vazifeyi Batumlu Ahmed Efendi’nin sürdürmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İbrahim Zühdi Efendi’nin sayfasında, “Fevt” kaydının altına “Dersiâmdan Batumlu Ahmed Efendi” kaydının düşülmüş olması, ondan sonra bu vazifeyi Batumlu Ahmed Efendi’nin sürdürdüğü izlenimini vermektedir.⁴

12. Haremli Mustafa Hilmî Efendi: Dersiâmdan olup hem *Buhârî-i Şerîf* hem de *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetleri sahibidir. Hamîdiye Türbesi’nde 544 kuruş maaşla *Buhârî-i Şerîf* dersi vermiş, aynı zamanda Şeyh Mehmed Geylânî Türbesi’nde 174 kuruş maaşa mukâbil *Kitâbü’ş-Şifâ* kırâat etmiştir.⁵

13. Arapkirli Ali Rıza Efendi: Bâyezîd Câmii dersiâmlarından olup dersiâmlık, Cuma vaizliği ve şifâhânlık cihetlerini hâizdir. Şeyhoğlu Ali Paşa Vakfı’ndan 60 kuruş maaş ile Şeyhoğlu Ali Paşa Câmii’nde dersiâmdır. Kara Mehmed Paşa Vakfı’ndan meşrûr Cuma Vaizliği cihetini 150 kuruş mukâbilinde Kara Mehmed Paşa Câmii’nde icrâ etmiştir.

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 66.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 71.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 84.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 84.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 87.

Aynı zamanda Sultan Selim Câmii'nde aylık 200 kuruş maaş karşılığında şifâhân olarak vazife yapmıştır.¹

14. Yenişehirli Ahmed Şâkir Efendi: Dersiâmdan olup *Sahîh-i Buhârî* ve *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetleri sahibidir. Sultan Azîz Vakfı'ndan meşrût Buhârî cihetini 179 kuruş mukâbilinde Fâtih Türbesi'nde icrâ ederken, Sultan Hamîd-i Sâni Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini 200 kuruş mukâbilinde Hamîdiye Türbesi'nde yerine getirmiştir. *Cereyân iden muâmelât* kısmında, “*Fevt, Rahmetullâhi aleyh, fî 25 Hazirân sene 337*” kaydı düşülmüştür. Buna göre, 25 Haziran 1921 tarihinde vefat ettiğini söylemek mümkündür.²

15. Erzincanlı Yusuf Ziyâ Efendi: Dersiâmdan olup, Sultan Mahmûd-ı Evvel Vakfı'ndan meşrût buhârîhânlık cihetini Ayasofya Câmii'nde, şifâhânlık cihetini de 435 kuruş aylık maaş mukâbilinde Hz. Hâlid Türbesi'nde icrâ etmiştir.³

16. Mersinli Ahmed Hilmi Efendi: Dersiâmdan olduğu vurgulanan Mersinli Hilmi Efendi, Fâtih Türbesi'nde 150 kuruş mukâbilinde *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibidir.⁴

17. Zileli Abdurrahman Hilmi Efendi: Dersiâmdan olan Topkapı Sarayında Hırka-i Saâdet Dâiresi'nde şifâhân olarak görevlendirilmiştir.⁵

18. Giresunlu Mehmed Hâlis Efendi: Defterde Fâtih dersiamlarından olduğuna vurgu yapılan Mehmed Hâlis efendi, *Kitâbü'ş-Şifâ* ve *Sahîh-i Buhârî* cihetleri sahibidir. Sultan Süleymân Vakfı'nca şart koşulan şihâhânlık görevini 200 kuruş aylıkla Süleymaniye Câmii'nde icrâ etmiştir. Nakşidil Vâlîde Sultan Vakfı'nca şart koşulan buhârîhânlık cihetini 174 kuruş aylıkla Sultan Fâtih Türbesi'nde ve 132 kuruş aylıkla Buhârî-i Şerîf Câmii'nde yerine getirmiştir.⁶

19. Tekfûrdağlı Mustafa Feyzî Efendi: Önceki defterde de kaydı bulunan

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 95.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 100.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 105.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 106.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 108.

⁶ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 112.

Mustafa Feyzî Efendi, 200 kuruş aylık maîşetle Sultan Mustafa Vakfı'ndan meşrût şifâhânlık cihetini Sultan Mustafa Câmii'nde yerine getirmiştir. Defterde *cereyân iden muâmelât* kısmında “*fevt*” notu düşülmüştür.¹

20. Çankırlı Zeynelâbidîn Efendi: Beyazıd Câmii dersiâmlarındandır. Defter kaydına göre Dersiâmlık, vaizlik ve *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetlerini hâizdir. Sultan Süleymân Vakfı'ndan meşrût şifâhânlık görevini 200 kuruş aylık mukâbilinde Sultan Süleymân Câmii'nde yerine getirmiştir. Defter kaydına göre Zeynelâbidîn Efendi'nin diğer cihetlerle beraber toplam maaşı 686 kuruştur.²

21. Muzaffer Efendi: Defterde nereli olduğu belirtilmeyen Muzaffer Efendi, Sultan Mahmûd-ı Sâni Vakfı'ndan meşrût şifâhânlık görevini Sultan Mahmûd Türbesi'nde 300 kuruş maaş mukâbilinde icrâ etmiştir.³

22. Mustafa Vasfî Efendi: Hz. Hâlid Türbesi'nde 435 kuruş maaşla şifâhânlık ciheti sahibidir. *Cereyân iden muâmelât* kısmında “*rahmetullâhi aleyh fî 23 Hazîrân sene 337*” notu düşülmüştür. Buna göre, vefat tarihini 23 Haziran 1921 olarak tespit etmek mümkündür.⁴

23. Sivashlı Hüseyin Efendi: Sultan Fâtih Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü’ş-Şifâ* cihetini 200 kuruş maaşla Sultan Fâtih Câmii'nde yerine getirmiştir. *Cereyân iden muâmelât* kısmında “*fevt Rahmetullâhi aleyh 16 Kânûn-ı evvel, sene 334*” yazmaktadır. Buna göre, 26 Aralık 1918'de vefat etmiştir.⁵

24. Gelibolulu Murad Efendi: 105 kuruş maaşla Mekteb-i Harbiye'de *Kitâbü’ş-Şifâ* ciheti sahibidir.⁶

25. Sürmeneli Mustafa Efendi: Defterde Beyazıd dersiâmlarından olduğu ifade edilen Mustafa Efendi, 200 kuruş maaşla Ayasofya-i Kebîr Câmii'nde şifâhânlık

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 129.

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 136.

³ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 139.

⁴ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 152.

⁵ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 153.

⁶ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 186.

yapmıştır.¹

26. Lüleburgazlı Hacı Receb Efendi: *Kitâbü 'ş-Şifâ* ve Harbiye Vaizliği cihetleri sahibidir. Sultan Hamîd-i Evvel Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık görevini Hamîdiye Türbesinde 200 kuruş maaşla icrâ etmiştir.²

1. 3. 2299 Numaralı Defter

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan ve câmi dersleri ile ilgili önemli bilgiler veren kaynaklardan biri de 2299 numarada kayıtlı defterdir.

Bu defterde şifâhânlık ciheti haricinde, 20 civarında farklı cihete işaret edilmiştir. 102 buhârîhânlık, 3 müslimhânlık, 9 yevm-i ehad vâizliği, 12 yevm-i isneyn vâizliği, 8 yevm-i sülâsâ vâizliği, 9 yevm-i erbiâ vâizliği, 12 yevm-i hamîs vâizliği, 1 yevm-i sebt vâizliği, 52 Cuma vâizliği, 35 dersiâmlık, 86 müderrislik, 56 vâizlik, 6 muhaddislik, 4 dersiyye, 1 buhârîhânlık ile birlikte devirhânlık, 2 tadrîs-i ulûm, 1 fıkıh, 1 tefsîr-i şerîf ile birlikte *Delâil-i Şerîf*, 1 imâmet ve 1 adet de noktacı ciheti söz konusu edilmiştir. Defterin kapaktan sonraki ilk sayfasında şöyle yazmaktadır: “*Sâhib-i cihet bulunan ders-i âmm efendilerin ders-i vekâlet-i alîyyesince kuponları görölüb tahrîr olunan defterdir.*”³ Dersiâm efendilerin isimleri, hangi cihete memur oldukları ve bu görevi gangi câmide ve hangi günler yerine getirdikleri kaydedilmiştir. Önceki defterlerde olduğu gibi bu defterde de buhârîhân olan dersiâm efendilerin sayısı diğer cihetlere göre bir hayli fazladır. Yine diğer defterde olduğu gibi bu defterde de *Sahîh-i Buhârî*'den sonra en çok okunan eser *Kitâbü 'ş-Şifâ*'dır. Defterde haklarında mâlûmât bulunan şifâhânlar şunlardır:

1. Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbîdîn Efendi: Kânûn-ı evvel 1324'te (m. 1909) 138 kuruşa Fâtih Câmi-i şerîfi'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* ciheti sahibi olup aynı câmide dersiâmdır.⁴

2. Rizeli Ömer Lütfî Efendi: Sultan Süleymân Hazretleri Vakfı'ndan meşrûr olarak 200 kuruş maîşet karşılığında Süleymânîye Câmi-i şerîfi'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* ciheti

¹ İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 218. (Defterde 208'den itibaren sıra numarası verilmemektedir. Söz konusu şifâhân'ın sırası 218'e denk gelmektedir.)

² İMMA, Def. No. 2163, sıra no: 230.

³ İMMA, Def. No. 2299, vr. no. 1.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 1.

sahibidir.¹

3. İsmi Verilmeyen Bir Dersiâm: Defterde, Hamîdiye-i şerîf vakfından şehri yüz kuruş vazîfe ile *Buhârî-i Şerîf* ve *Şifâ-i Şerîf* cihetlerini Hamîdiye Türbe-i Şerîfi'nde yerine getireceği kaydedilmiştir.² “Cuma'dan ma'adâ her gün” ifadesinden, Cuma günleri dışındaki diğer günlerde bu görevin icrâ edileceği anlaşılmaktadır.

4. Arbonlu Mehmed Emîn Efendi: Bâyezîd dersiâmlarındandır. Harbiye Câmii'nde Sultân I. Mahmûd Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü'ş-Şifâ* vazîfesini 105 kuruş maaşla yerine getirmiştir.³

5. Mustafa Mestân Efendi: Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Hırka-i şerîf civârındaki Mesih Pâşâ Câmi'inde Laleli Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini 100 kuruş aylık karşılığında vermiştir.⁴

6. Tekfûrdağlı Mustafa Fevzî Efendi : Bâyezîd Câmii dersiâmlarındandır. Tokatlı Ahmed Nûreddîn Efendi'den ref' olunan *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini 200 kuruş ücrete mukâbil Sultân Mustafa Câmi'inde icrâ etmiştir.⁵

7. Tokatlı Ahmed Nûreddîn Efendi: Yukarıdaki kayıttan Tokatlı Ahmed Nûreddîn Efendi'nin Tekfûrdağlı Mustafa Fevzî Efendi'den önce Sultan Mustafa Câmii'nde şifâhânlık yaptığı anlaşılmaktadır. Defterde Tekfûrdağlı Mustafa Fevzî Efendi'ye görevin tevcih tarihi olarak 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909) tarihi kayıt düşülmüştür.⁶

8. Rizeli Ömer Efendi: Fâtih dersiâmlarından olan Ömer Efendi Sultân Süleymân Vakfı'nca şart koşulan *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini 200 kuruş maaşla Süleymâniye Câmi'inde, haftada üç gün yerine getirmiştir. Defterde, Ömer Efendi'nin müderrislik ve

¹ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 3.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 36.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 69.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 113.

⁵ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 117.

⁶ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 117.

dersiye cihetleri sahibi olduğu da belirtilmektedir.¹

9. Dağıstânlı İsmail Hakkı Efendi: Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Sultân Selîm Hân-ı evvel Vakfı’ndan meşrût *Kitâbü’ş-Şifâ* dersini 200 kuruş maaş ile Sultân Selîm Câmii’nde Cuma günleri yerine getirmiştir.²

10. Osmânpazarlı Hâfız Hamdi Efendi: Bulgaristan’da eski bir Osmanlı kasabası olup bugün Omurtag adıyla anılmaktadır.³ Buralı olan Hamdi Efendi ise Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Fâtih Vakfı’nca şart koşulan şifâhânlık cihetini Fâtih Câmii’nde Salı günleri yerine getirmiştir.⁴

11. Safranbolulu Râşid Efendi: Önceki defterlerde de ismi geçen Râşid Efendi, Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Mecîdiye vakfından meşrût *Kitâbü’ş-Şifâ* dersini mezkûr câmide Salı günleri 150 kuruş maaş karşılığında okutmuştur.⁵

12. Zeynelâbidîn Efendi: Hz. Hâlid Vakfından meşrut olan şifâhânlık cihetini aylık 200 kuruş maaş karşılığında Hz. Hâlid Câmii’nde Salı günleri icrâ etmiştir.⁶

13. Es’ad Efendi: Huzûr-ı hümâyun müezzinidir. Defterde onun için şöyle denmektedir: “Cennetmekân vakfından huzûr-ı hümâyun müezzinlerinden Es’ad Efendi’den ref ile Bayezîd müderrislerinden Zileli Abdurrahman Efendi uhdesine tevcih olunmuştur.” Söz konusu vazifeyi Hırka-i Saâdet’te yerine getirmiştir.⁷

14. Zileli Abdurrahman Efendi: Yukarıdaki yazıdan da anlaşılacağı üzere, Es’ad Efendi’den kendisine intikâl eden şifâhânlık görevini 312 kuruşa mukâbil yerine getirmiştir.⁸

15. Dağıstânlı Mustafa Efendi: Huzûr-ı hümâyun mukarrirlerinden olduğu

¹ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 122, 123, 124, 125, 126.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 138.

³ Kiel, “Osmanpazarı”, *DİA*, XXXIV, 1.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 196.

⁵ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 217.

⁶ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 276.

⁷ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 287.

⁸ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 287.

vurgulanan Mustafa Efendi, Ayasofya-i kebîr Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık görevini Ayasofya Câmii'nde icrâ etmiş, sonra bu görev kendisinden ref' olunarak Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹

16. Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi: Bâyezîd Câmii dersiâmlarındandır. Dağıstânî Mustafa Efendi'den kendisine tevcih edilen *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini Ayasofya Câmii'nde 200 kuruş maaşla icrâ etmiştir.²

17. Sadullah Efendi: Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Fâtih Cennetmekân Vakfı'ndan meşrûr *Kitâbü'ş-Şifâ* dersiyesini Hırka-i şerîf Câmii'nde Salı ve Cuma günleri sabah namazından sonra yerine getirmiştir. Sadullah Efendi'nin maaşı 312 kuruş olarak zikredilmiştir.³

18. Yenişehirli Ahmed Şâkir Efendi: Fâtih Câmii dersiâmlarındandır. Mecîdiye Vakfı'ndan şart koşulan aylık 200 kuruşluk *Kitâbü'ş-Şifâ* dersini Mecîdiye Türbesi'nde icrâ etmiştir.⁴

19. Timûrhisârlı İbrahim Edhem Efendi: Fâtih Câmii dersiâmlarından olup, Mecîdiye Vakfı'nca şart koşulan şifâhânlık cihetini 200 kuruş maaşa mukâbil Mecîdiye Türbesi'nde Çarşamba ve Cumartesi günleri icrâ etmiştir.⁵

20. Hüseyin Şevkî Efendi: Yahya Efendi dergâh-ı şerîfi post-nişinidir. Sultân Mahmûd Vakfı'nca meşrûr *Kitâbü'ş-Şifâ* cihetini 312 kuruş maaşla yerine getirdiği zikredilmektedir.⁶

21. Alasonyalı Hâcî Ali Efendi: Fâtih Câmii'nde dersiâmdır. Fâtih Cennetmekân Vakfı'ndan meşrûr şifâhânlık cihetini 138 kuruş aylık ücrete mukâbil Pazar günleri Fâtih Câmii'nde yerine getirmiştir. Bu zât defterde zikredilen ve yukarda verdiğimiz Alasonyalı

¹ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 290.

² İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 290.

³ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 299.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 307.

⁵ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 313.

⁶ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 331.

Hâcî Ali Zeynelâbîdîn Efendi ile aynı kişi olmalıdır.¹

22. Mehmed Emîn Efendi: Harbiye Câmii'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* ciheti sahibidir. Bu görevi için 105 kuruş maaş takdir edildiği görülmektedir. Bu zâtın ismi aynı defterde daha önce Arbonlu Mehmed Emin Efendi olarak zikredilmişti.²

23. Hâdimli Mustafa Hilmi Efendi: Arabacılar Câmii altında bulunan Şeyh Mehmed Geylânî türbesinde Hamîdiye Vakfı'ndan meşrû *Kitâbü 'ş-Şifâ* ciheti görevini 120 kuruş aylık ücretle icrâ etmiştir.³

24. Ahmed Şâkir Efendi: Hamîdiye Türbesi'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* ciheti sahibidir. Defterde mikdar-ı vazîfesi 200 kuruş olarak gözükmektedir.⁴

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Şifâhânlarla ilgi olarak belki de ilk mürâcaat edilmesi gereken yerlerden biri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Osmanlı arşiv kayıtlarına genel olarak bakıldığında, çeşitli gerekçelerle yazılmış ve arşivlenmiş belgelerin bazılarında sarâhaten, bazılarında da zımnen şifâhânlardan bahsedilmekte olduğu görülmektedir.

İlk olarak, kendilerinden şifâhân olarak bahsedilen ama isimleri zikredilmeyen şifâhânlara dâir bazı belgeler sunulacaktır. Şifâhânlara ve şifâhânlık uygulamasının varlığına işaret eden belgelerin başında ödeme tahvilleri gelmektedir. Bu belgelerin çoğu, hazine bütçesinden çıkan, Kethüdâ Efendi aracılığıyla, Şeyhülislâmlık Makamı'na ulaştırılan maaşların, Kethüdâ Efendi'ye teslim edildiğini gösteren teslim-tesellüm tutanaklarıdır. Bu tutanaklarda şifâhânların isimleri belirtilmemekte, icmâl edilmek suretiyle, kendilerine ödenecek maaş tutarı ifade edilmektedir. Örnek olarak üç belge verilecektir. Bunlardan birincisi şu şekildedir: “*Ma'rûz-ı dâîleridir ki, Cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîye ve selâtîn-i izâm cevâmî '-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf kırâatına me'mûr yedi aded hâce efendilere Hazîne-i Âmire-i Mâliye'den tahsis buyurulan iki bin beş yüz otuz bir*

¹ İMMA, Def. No. 2299, sıra no: 351.

² İMMA, Def. No. 2299, vr. no: 32, sıra no: 59.

³ İMMA, Def. No. 2299, vr. no: 33, sıra no: 76.

⁴ İMMA, Def. No. 2299, vr. no: 35, sıra no: 38.

kuruş işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfî'ne mahsûb hazîne-i mezkûreden makbuzum olduğunu müş'ir işbu hülâsa i'tâ olunmuştur. [Mühür] Es-Seyyid Mehmed Emin.”¹ 29 Rebîülâhir 1255 (12 Temmuz 1839). Bu belgede, “Şifâ-i Şerîf kırâatine me'mûr yedi aded hâce efendiler” şeklinde bir kullanım söz konusu olmuştur. İkincisi ise yine bir ödeme belgesidir ve şu şekildedir: “Tezkiresi virile. Dâde 6 Ramazan sene [12]38. (17 Mayıs 1823). Bâis-i tahvîl-i hurûr budur ki, İşbu bin iki yüz otuz sekiz senesi Şa'bânü'l-muazzamı şehriyesi olmak üzere selâtîn-i izâm câmi-i şerîflerinde Şifâ-i Şerîf kırâat eden ders-i âmm efendilere ta'yîn buyurulan iki yüz on kuruşu hâlen veznedâr Ağa tarafından ahzımızı müş'ir işbu tahvîl i'tâ olundu. Şaban sene [1]238. Kethüdâ-yı Veliyyü'n-ni'amî, [Mühür] es-Seyyid Mehmed Emin.”² Üçüncü arşiv belgesi ise şu şekildedir: “Tezkiresi virile. Dâde 4 receb sene [12]36. (7 Nisan 1821). Bâis-i nemîka oldur ki, Mahmiye-i İslambol'da mahâll-i ma'dûdede Şifâ-i Şerîf tilâvet iden yedi nefer hâce efendiler dâîlerine Hazîne-i Âmire'den beher mâh ta'yîn ve mahallerine teslîm olunmak üzere hâlen mesned-ârâ-yı fetvâ-penâhî Devletlû İnâyetlû Efendimiz Hazretleri taraflarına Hazîne-i Âmire tarafından mu'tâd olan iki yüz on kuruş işbu bin iki yüz otuz altı senesi Cümâde'l-âhiresi mahiyesine mahsûben Veznedârbaşı Seâdetlû Ahmed Efendi yedinden tamamen kabz olunduğunu müş'ir işbu tahvîl i'tâ olundu. ed-Dâî Mehmed Emin Kethüdâ-yı Hazret-i Veliyyü'n-ni'amî, [Mühür] Mehmed Emin.”³ Aynı doğrultuda hazırlanmış başka belgeler de söz konusu olmuş olmakla birlikte sadece yıl ve ay bilgileri değişiklik göstermektedir.⁴ Bu belgelerin her biri çok yer kaplamaması için, burada ayrı ayrı zikredilmemiştir.

Şifâhanlığın kavram olarak geçtiği belge türlerinden biri de muhâsebe icmâlleri ve muhâsebe defterleridir. Örnek bir muhâsebe icmâli şu şekildedir: “Muhâsebe İcmâli: Birinci Ahmed'in Mısır'da vâki Şifâ-i Şerîf erbâbı, Mekke ve Medine sâkinleri vazifeleri için tahsîs ettiği evkâfın vâridât ve masrafları... (Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa ve Evkâf Müfettişi Ömer b. Haneî'nin mühür ve imzası ile)”⁵ 25 Zilhicce 1263 (4 Aralık 1847) tarihli bir muhâsebe icmâlinde ise “Sultan Mahmûd Han hayrâtından Harem-i şerîf'te

¹ BOA, C. EV., 8/390.

² BOA, C. MF., 153/7622.

³ BOA, C. MF., 87/4320.

⁴ BOA, C. MF., 54/2680; BOA, C. MF., 89/4447; BOA, C. SM., 2/81; BOA, C. MF., 153/7622; BOA, C. MF., 153/7622; BOA, C. EV., 11/542.

⁵ BOA, TS.MA.d.,G. No. 3713.

okutulan cüz ve Delâil hademesiyle, Buhârî ve Şifâ-i Şerîf okuyan ve mezâhib-i selâce müderris ve talebelerine verilen maaş ve aylıkların miktarı... ” söz konusu edilmiştir.¹

Osmanlı’da muhâsebe defterlerine konu olan hususlardan biri de şifâhânların maaşlarıdır: “Muhâsebe Defteri: 1. Ahmed’in Mısır’da, Mekke ve Medine Haremlerinde Şifâ-i Şerîf okuyacaklar için tesis ettiği vakfın Medine Vilâyeti karyelerinden birine verilen hilali resminden ve Menûfiye Vilâyeti dâhilindeki bazı karyeler mahsûlâtından vuku’ bulan vâridâtı ile Harem-i şerîf’te vâki Şifâ-i Şerîf okuyanlar ve Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî Mezheplerine sâdık olan imam ve hatibler, Beytullahtaki Harem-i şerîfteki muvakkitletler², dört mezheb makamlarında tekbir getirenler, Harem-i şerîf müezzinleri, Mekke Haremi ve dört makam ve müteferrik makamlar ferraşları, kandil yakanlar, Harem-i şerîf hademesi ve kapıcıları, Harem-i şerîf kapılarının süpürücüleri ve sâire vazife sahiplerinin mevâcibleri masrafları ve vakıf levâzım ve mühimmâtı için vuku’ bulan mübâyaaat masrafları...”³

Bazı müteferrik arşiv belgelerinde de şifâhânlar icmâlen zikredilmiştir. Aynı konuyla ilgili olan iki belgeden 12 Mayıs 1900’e tekâbül eden birincisi şu şekildedir: “Sudûr-i izâm’dan Yunus Vehbi Efendi’nin tarîk maaşına iki bin ve Bâb-ı Vâlâ-yi Meşîhat’ta Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâatine memur yirmi neferin maaşlarına yüz kuruş zam yapılması...”⁴ 12 Muharrem 1318. Diğer belge ise Meşîhat makamına yazılmıştır ve ardından gereği yapılmak üzere Maliye Nezâreti’ne tevcih edilmiştir: “Sadâret Mektûbî Kalemi”, 14 Muharrem sene 318 – 30 Nisan sene 316. Taraf-ı Âlî-i Hazret-i Meşîhat-penâhî’ye, ... Bâb-ı Vâlâ-yı Meşîhat-penâhîlerinde Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâatine me’mûr yirmi nefer esâtizenin maaşlarına yüzer kuruş zammı için iktizâ eden şehri dört bin kuruşun mevâzene açığına idhâlen tahsisât-ı aliyeye ilâvesi tezkire-i ma’rûza-i şeyhü’l-islâmîleri üzerine 12 Muharrem sene 318 tarihinde şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden olarak mantûk-ı celîli Mâliye Nezâret-i Behiyyesi’ne de tebliğ edilmiş olmağla dâire-i celîle-i ilmiyece dahi iktizâsının ifâsı

¹ BOA, EV. d./32282.

² Dünyanın güneş etrafındaki hareketine göre vakti ve bilhassa namaz vakitlerini belirleyen kimse. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2193.

³ BOA, TS.MA.d./1696. Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa ve Evkâf Müfettişi Ömer b. Hanefî’nin mühür ve imzası vardır.

⁴ BOA, İ. İLM., 3/1318/M-2.

bâbında."¹

1239 (1823) tarihli ve II. Mahmûd dönemine denk gelen bir hatt-ı hümayunda da, iki şifâhândan bahsolunmaktadır. Belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: "... onlar dahi müderrisînden Buhârî-i Şerîf kırâatı için başka ve Şifâ-i Şerîf kırâatı için başka iki nefer Efendiler dâîlerini bi'l-intihâb biner kuruş harcırâh ve ikişer yüz kuruş mâhiye verilmek üzere esâmîlerini mübeyyin bir kıt'a pusulasını Bâb-ı Âlîleri'ne göndermiş olmağla..."²

Bazı arşiv belgelerinde ise şifâhânların bizzat isimleriyle zikredildikleri görülmektedir. İsim tabanlı incelendiğinde, belgelerde zikri geçen şifâhânları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Mehmed Hilmi Efendi: Fâtih Câmiî dersiamlarından. 1 Şevval 1312 (28 Mart 1895 tarihinde yazdığı bir arzuhâl ile Eyüp'te bulunan Hz. Hâlid Türbesi şifâhânlık cihetini talep etmiştir.³

2. Ankaralı el-Hâc Mehmed Efendi: 6 Receb 1304 (31 Mart 1887) tarihli belgeye göre, Ayasofya Câmiî dersiamlarından olan Ankaralı Hacı Mehmed Efendi, münhal olan Hamîdiye Türbesi şifâhânlık cihetini talep etmiştir.⁴

3. Seyyid Sâlih el-Münîr: 6 Şaban 1303 (10 Mayıs 1886) tarihli arşiv belgesine göre, bu zât Şâm-ı Şerîf'de Yahya Aleyhi's-selâm Hazretleri'nin makâm-ı âlîlerinde Şifâ-i Şerîf kırâatına müdâvemet etmektedir. Kendisine 200 kuruş maaş tahsis edilmesi söz konusu edilmektedir.⁵

4-6. Hacı Mehmed Efendi-Ahmed Kâmil Efendi-Çorumlu Osman Efendi: Hacı Mehmed Efendi, Ahmed Kâmil Efendi ve Çorumlu Osman Efendi'nin Bâb-ı Vâlâ-yı Askerî'de sırasıyla şifâhânlık hizmeti verdiklerine dâir birbirini tamamlayan belgeler mevcuttur. 26 Şaban 1275 (31 Mart 1859) tarihli belge, "Bâb-ı Vâlâ-yı Askerî'de Şifâ-i Şerîf kırâatına me'mûr Hacı Mehmed Efendi'nin vukû-ı vefâtına mebnî işbu hizmet-i

¹ BOA, BEO, 1485/111370.

² BOA, HAT., 888/39244.

³ BOA, Y. MTV., 117/4.

⁴ BOA, İ. DH., 1027/80978.

⁵ BOA, İ. DH., 988/78037.

şerîfenin şehriye beş yüz kuruş maaş ve yevmiye iki çift nân ta'yîni ile Ahmed Kamil Efendi'ye ihâlesi husûsuna" dairdir.¹ Buna göre, söz konusu yerde şifâhânlık hizmeti veren Hacı Mehmed Efendi vefat etmiş ve yerine Ahmed Kâmil Efendi tayin olunmuştur. Bu tarihten takriben on iki sene sonra bu sefer 13 Şevval 1288 (26 Aralık 1871) ve 14 Şevval 1288 (27 Aralık 1871) tarihli belgelerden Ahmed Kâmil Efendi'nin vefat ettiği anlaşılmaktadır. Dersiâmdan Çorumlu Osman Efendi'nin tarih-i ta'yîninden i'tibâren hizmet-i mezkûreye muhassas olan 416 kuruş maaş ile me'mûriyeti hakkında kaleme alınmış olan belgeden, Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerî'de *Şifâ-i Şerîf* kırâatı hizmetiyle muvazzaf olan Kâmil Efendi vefat ettiği ve yerine de Çorumlu Osman Efendi'nin tevcih edildiği anlaşılmaktadır.²

7-8. Tikveşli Yusuf Ziyâeddîn Efendi-Çankırlı İbrahim Efendi: 28 Cemâziyelâhir 1288 (14 Eylül 1871) ve 29 Cemâziyelâhir 1288 (15 Eylül 1871) tarihli belgelere göre, Tikveşli Yusuf Ziyâeddîn Efendi Fatih Sultan Mehmed Câmîi'nde uzun zamandan beri sabah ve akşam "*tedrîs-i ulûm-ı nâfi'a ve du'â-yı pâdişâhî*" ile meşgul olmaktadır. Ancak maaşı kifâyet etmemektedir. Daha önce "*asâkir-i cenâb-ı şâhânenin tasarrufu için kırâat olunmakda olan Şifâ-i Şerîf hizmet-i celîlesi*" uhdesinde bulunan Çankırlı İbrahim Efendi ise artık "*mevleviyet ciheti*" sahibidir. Yusuf Ziyâeddîn Efendi, İbrahim Efendi'den münhal olan şifâhânlık cihetini talep etmektedir. Belgelerden söz konusu şifâhânlık cihetinin aylık 416 kuruş karşılığı olduğu anlaşılmaktadır.³

9. Hacı Hâfız Hüseyin Hüsnü Efendi: 5 Şevval 1329 (29 Eylül 1911) tarihini taşıyan ve Ali Rızâ Bey'e ait olduğu anlaşılan bir hal tercümesi vesîkasında, Ali Rızâ Bey'in babası Hacı Hafız Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Harbiye Nezâreti'nde şifâhân olduğu vurgulanmaktadır.⁴

10-11. Ali Efendi-Ahıskalı Mehmed Şerîf Efendi: Selh-i Safer sene 1281 (4 Ağustos 1864) tarihli arşiv vesîkası Fâtih Câmîi şifâhânlık cihetine dairdir. Vefat eden Ali

¹ BOA, İ. DH., 428/28297.

² BOA, İ. DH., 643/44732.

³ BOA, İ. DH., 637/44279-1; BOA, İ. DH., 637/44279-5.

⁴ BOA, DH. SAİDD., 179/403.

Efendi'nin yerine Ahıskalı Mehmed Şerîf Efendi'nin tayin olunmasını ifade etmektedir.¹

12. Yusuf Ziyâeddîn Efendi: 16 Safer 1277 (3 Eylül 1860) tarihli arşiv belgesi, Tarsus'da bulunan Nûr Câmii'nde günlük olarak *Şifâ-i Şerîf* tedrîsine devam eden Yusuf Ziyâeddîn Efendi'nin muhassas olan maâşını yirmi yedi aydan beridir alamadığına dairdir.²

13. Yozgatlı Hâfız Ömer Efendi: 12 Şaban 1273 (7 Nisan 1857) ve 13 Şaban sene 1273 (8 Nisan 1857) tarihli belgelerden anlaşıldığına göre Medîne-i Münnevvere'de mücâvir olarak bulunan Yozgatlı Hâfız Ömer Efendi'ye Ravza-i Mutahhara'nın aylık 120 kuruşa denk gelen nısf *Şifâ-i Şerîf* dersiyyesi ciheti tevcih olunmuştur.³

14-15. Vidinli Mustafa Efendi-İçelli İbrahim Efendi: 18 Zilkâde 1271 (2 Ağustos 1855), 28 Zilkâde sene 1271 (12 Ağustos 1855) ve 29 Zilkâde sene [12]71. (13 Ağustos 1855) tarihli belgeler, Fatih Câmii'nde aylık yetmiş kuruş *Şifâ-i Şerîf* dersiyyesi vazifesinin, vefat eden Vidinli Mustafa Efendi'nin yerine İçelli İbrahim Efendi'nin tayin edilmesine dairdir.⁴

16-17. Hâfız Ahmed Efendi-Hâfız Abdullah Efendi: 22 Zilkâde 1270 (16 Ağustos 1854) ve 23 Zilkâde 1270 (17 Ağustos 1854) tarihli belgeler, Kastamonu'da bulunan Nasrullah Kâdî Câmii'nde aylık yüz kuruş maaş ile *Şifâ-i Şerîf* kârî bulunan Hâfız Ahmed Efendi'nin vefâtı sebebiyle zikri geçen cihetin mahallince intihâb olunan Hâfız Abdullah Efendi uhdesine tevcihiyle ilgilidir.⁵

18. Ali Rıza Efendi: 13 Rebûlâhir 1268 (5 Şubat 1852) ve 18 Rebûlâhir 1268 (10 Şubat 1852) tarihlerini taşıyan belgelerde, baba-oğul iki şifâhân ile ilgili malumat bulunmaktadır. Belgelerden anlaşıldığına göre, yukarıda ismi zikredilen Hâfız Ahmed Efendi Kastamonu'da bulunan Kadı Nasrullah Câmii'nde şifâhânlık cihetini deruhte etmekteyken vefat etmiştir. Görevin “vekâleten” oğlu Ali Rıza Efendi'ye tevdi edilmesi öngörülmüştür. Ali Rıza Efendi'nin Hâfız Abdullah Efendi'den önce söz konusu camide

¹ BOA, İ.DH., 527/36434.

² BOA, A. MKT. UM., 424/88.

³ BOA, İ. DH., 376/24853.

⁴ BOA, İ.MVL., 337/14554-1.

⁵ BOA, İ. DH., 306/19466.

geçici olarak Şifâ-i Şerîf hizmetini icrâ etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹

19-20. Seyyid Hâfız Efendi-Amasyalı es-Seyyid Halil Efendi: 26 Muharrem 1270 (29 Ekim 1853) tarihli bir belge, vefat etmiş bulunan Hoca Seyyid Hâfız Efendi'den münhal şifâhânlık cihetinin Rodos dersiamlarından Amasyalı Halil Efendi'ye tevcihine dairdir.²

21. Mehmed Şâkir Efendi: 19 Safer 1269 (2 Aralık 1852), 24 Safer 1269 (7 Aralık 1852), 5 Rebûlâhir 1269 (16 Ocak 1853), 8 Rebûlâhir 1269 (19 Ocak 1853) ve 9 Rebûlâhir 1269 (20 Ocak 1853) tarihli yazılarda, Fatih Sultan Mehmed Câmii'nde şifâhânlık ciheti sahibi olan Mehmed Şâkir Efendi'nin maaşının yetersiz olduğundan bahisle arttırılması söz konusu edilmektedir. Anlaşıldığına göre söz konusu cihet Fatih Sultan Mehmed Vanfı'nca şart koşulmuştur. Sonuçta aylık 46 kuruş olan maaşı bir misli arttırılarak 92 kuruş olarak belirlenmiştir.³

22-23. Çarşambalı Hacı Mustafa Efendi-Hüseyin Hayri Efendi: 25 Muharrem 1264 (2 Ocak 1848) tarihini taşıyan belgelere göre Dersaiâmdan Çarşambalı Hacı Mustafa Efendi, Hırka-i Şerife'de ve Tophâne-i Âmire'de Câmi-i Nusret'de *Şifâ-i Şerîf* kırâatları cihetlerin sahibidir. Onun vefat etmiş olması sebebiyle, söz konusu cihetlerden birinin Hüseyin Hayri Efendi'ye tevcihi söz konusu edilmektedir.⁴

24-25. İsmail Efendi-Zileli Hüseyin Sabri Efendi: 8 Şaban 1263 (22 Temmuz 1847) tarihli bir belgede, "*Şifâ-i Şerîf-hânlık cihetine mutasarrıf olan İsmail Efendi'nin bu kere vefâtı vukûuna mebnî cihet-i mezkûrenin Sultan Bâyezîd Hân Câmi-i Şerîfi dersiâmlarından ve müderrisinden Zileli Hüseyin Sabri Efendi uhdesine tevcihi*" söz konusu edilmektedir.⁵

26. Kayserili Saîd Efendi: 29 Zilhicce 1250 (28 Nisan 1835) tarihli bir arşiv belgesinden, Kayserili Saîd Efendi'nin Beyazıd Câmii'nde *Şifâ-i Şerîf* müzâkere ettiği

¹ BOA, A. MKT. MHM., 43/49; BOA, A. MKT. MHM., 42/81.

² BOA, HR. MKT., 65/75.

³ BOA, İ.MVL., 257/9573-1; BOA, İ.MVL., 257/9573-2; BOA, İ.MVL., 257/9573-3.

⁴ BOA, A. MKT., 106/80.

⁵ BOA, A. MKT., 86/39.

anlaşılmaktadır.¹

27-29. Seyyid Hâfız Efendi-Hâfız Tevfik Efendi-Çankırlı Seyyid İbrahim Edhem Efendi: Yine birbirini tamamlayan arşiv belgelerine göre, Seyyid Hâfız Efendi, Hâfız Tevfik Efendi ve Çankırlı İbrahim Edhem Efendi, sırasıyla şifâhânlık görevini yerine getirmişlerdir. 2 Safer 1270 (4 Kasım 1853) ve 5 Safer 1270 (7 Kasım 1853) tarihlerini taşıyan resmî bir arşiv belgesine göre, Seyyid Hâfız Efendi, “*asâkir-i cenâb-ı şâhânenin nusret ve selâmetiyçün*” Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmetine atanmıştır. Bu görevi karşılığında Nizâmiye Hazîne-i Behiyyesi’nden kendisine 500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Daha sonra Seyyid Hâfız Efendi’nin Hicaz’da vefatı üzerine, söz konusu görev Hâfız Tevfik Efendiye tevdi edilmiştir. Belgede Tevfik Efendi’nin, “*hizmet-i mezkûrenin edâsına muktedir ve ehliyetlü*” olduğu da vurgulanmıştır.² Aradan beş yıl kadar geçmiş ve bu sefer vefat eden Tevfik Efendi’nin yerine Çankırlı Seyyid İbrahim Edhem Efendi tayin edilmiştir. 14 Receb 1274 (28 Şubat 1858) ve 15 Receb 1274 (29 Şubat 1858) tarihlerini taşıyan bir vesîka, “*Asakir-i mülûkânenin nusret ve selâmeti için Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmetinde bulunan müteveffâ Tevfik Efendi’nin yerine Seyyid İbrahim Efendi’nin me’muriyetine*” dairdir.³

30. Ahmed Efendi: 14 Şaban 1205 (17 Nisan 1791) tarihini taşıyan bir arşiv belgesi, Ahmed Efendi’nin “Zîr-i livâ-i Nusret-ihativâ-yı Hazret-i Resul-i Kibriyâ aleyhi ezkâ’t-tehâyâda nusret-i cünûd-ı İslâmiyye-i şecâat-peymâ ve idbâr-ı asâkir-i a’dâ niyyet-i hâlisesiyle” Osmanlı ordusuna, Şifâ-i Şerîf tahrîr ve kırâatı göreviyle tayin olduğunu göstermektedir. Aynı yazıdan, Ahmed Efendi’ye Hazîne-i Âmire’den harcırâh olarak üç yüz kuruş ödendiğini göstermektedir.⁴

31. Şeyh Abdülkerim Efendi: 21 Rebîulâhir 1192 (19 Mayıs 1778) tarihli bir belge, “İmam Hanbelî evlâdından Şeyh Abdülkerim Efendi’ye Haleb’de Câmi-i Kebîr’de Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâat itmek üzere Haleb muhassıllığına tabi memleha-i Cebel

¹ BOA, HAT., 1591/53.

² BOA, İ. DH., 282/17747.

³ BOA, İ. DH., 397/26294.

⁴ BOA, C. AS., 942/40867.

mukâtaasından yevmiye on beş akçe tahsîsi” hakkındadır.¹

32. İskilipli Mehmed Efendi: 4 Muharrem 1311 (18 Temmuz 1893) tarihli bir belge, “Huzur dersi muhâtablarından İskilipli Mehmed Efendi’nin Bâb-ı Meşihat Şifâ-i Şerîf Müderrisliği hizmetine tayini” konusundadır.²

33-34. Bağdatlı Hacı Mehmed Efendi-Seyyid Halil Efendi: 17 Zilhicce 1274 (29 Temmuz 1858) tarihli, dönemin Serasker Paşa’sına yazılmış olan bir belgede, şifâhânlık ciheti ukdesinde olan Bağdatlı Hacı Mehmed Efendi’nin başka bir iş ile meşgul olduğundan bahisle söz konusu görevin Seyyid Halil Efendi’ye tevcih olunması söz konusu edilmektedir.³

35. Süleyman Sâlikî Efendi: 24 Şevval 1273 (17 Haziran 1857) tarihli bir arşiv belgesi, Süleyman Sâlikî Efendi’nin ordu-yu hümâyun şifâhânlarından olduğunu göstermektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Süleyman Sâlikî Efendi, Hamid Sancağı’nda Yalvaç’ta Kuyucak diye bilinen bir yerde, kardeşi vaitasıyla oturmk üzere bir ev satın almıştır. Kendi hissesine de 13.075 kuruş düşmüştür. Sonuç itibarıyla, “ ... *esnâ-yı muhârebede efendi-i mûmâ ileyhın husûl-i muvaffakiyet-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî için ordû-yı hümâyunda Şifâ-i Şerîf tilâvetiyle iştigâl ederek ibrâz-ı eser-i hamiyet etmiş olmasına mükâfâten*” söz konusu borcunun affedilmesini talep etmiştir.⁴

36-37. Şeyh İbrahim Efendi-Kastamonulu Seyyid Hâfız Mehmed Vasfî Efendi: 15 Şaban 1271 (3 Mayıs 1855) tarihli bir belge, Şeyh İbrahim Efendi’nin “*Donanma-yı Hümâyun’un selâmeti için Şifâ-i Şerîf tahrîri ve Buhârî-i Şerîf kırâatı cihetine mutasarrıf*” olduğunu, ancak onun vefatı sonrasında söz konusu vazifenin Kastamonulu Seyyid Hâfız Mehmed Vasfî Efendi’ye tevdi edilmesini konu etmektedir.⁵

38. Mehmed Şâkir Efendi: 19 Safer 1269 (2 Aralık 1852) tarihini taşıyan bir arşiv belgesinde “*Fâtih Câmii Şifâ-i Şerîf dersi hocası Mehmed Şâkir Efendi’nin maaşına*

¹ BOA, C. MF., 166/8282.

² BOA, Y. PRK. BŞK., 32/9.

³ BOA, A. MKT. NZD., 260/60.

⁴ BOA, A. MKT. MHM., 112/89.

⁵ BOA, A. MKT. NZD., 146/98.

zam yapılması” söz konusu edilmiştir.¹

39. İhsan Efendi: 7 Safer 1326 (11 Mart 1908) tarihli bir vesîkaya göre İhsan Efendi Mihrişah Kadın Türbesi’nde *Şifâ-i Şerîf* ciheti sahibidir. Belgede, “*Mihrişah Kadın Türbesi’nde Şifâ-i Şerîf cihetini deruhde eden İhsan Efendi’nin maaşının artırılması*” söz konusu edilmiştir.²

40-41. Abdullah Hâlîfe b. İbrahim-Hocazâde Mehmed Râşid Efendi: 17 Muharrem 1210 (3 Ağustos 1795) tarihli bir arşiv belgesi, Abdullah Halîfe b. İbrahim ve oğlu Hocazâde Mehmed Râşid Efendi’nin Bursa Ulu Câmiî’nde ardısıra şifâhânlık yaptıklarını göstermektedir. Belgeye göre, Dumanzâde el-Hâc Süleyman Efendi b. Abdullah vakfinca Bursa’da bulunan Câmi-i Kebîr’de şart koşulan es-Seyyid Abdullah Halîfe bu görevi ifâ etmekteyken vefat etmiştir. Belgede, “hizmet-i lâzime” olarak tavsif edilen cihetin, “erbâb-ı isti’dâd ve istihkâktan” olan öz oğlu Hocazâde es-Seyyid Râşid Halîfe’ye tevdi edilmesi ve bu münâsebetle yeniden bir berat düzenlenmesi söz konusu edilmektedir.³

42. İshak Efendi: Neticede bu görevi yapması kesinleşmiş midir bilinmemektedir ama İshâk Efendi ismindeki zâtın, Padras şehrindeki Câmi-i Kebîr’de şifâhân olarak görevlendirilmesi için vakıf yetkililerinin devreye girerek talepte bulundukları anlaşılmaktadır. 29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796) tarihli bir arşiv belgesi, “*Râgıb Mehmed Paşa merhumun evkâf-ı şerîfleri mülhakâtından olup Patra’da vâki’ Câmi-i Kebîr’de kırâat olunmak üzere otuz akçe ile Şifâ-i Şerîf dosyasının İshak Efendi’ye tevcihine dâir mütevellî-i vakf Emine’nin arzını*” içermektedir.⁴

43-45. Mehmed Âsım Efendi-Mehmed Ziyâeddîn Efendi-İbrahim Nûri Efendi: 11 Zilkâde 1302 (1 Ekim 1914) tarihini taşıyan bir arşiv belgesinde, Mehmed Âsım, Mehmed Ziyâeddîn ve İbrahim Nûrî ismindeki şifâhânların Bâb-ı Fetvâ’da *Şifâ-i Şerîf* kırâat ettikleri zikrolunmaktadır. Söz konusu belgede, “*Maliye Hazînesi-i*

¹ BOA, A. MKT. NZD., 67/62.

² BOA, BEO., 3267/244954.

³ BOA, AE., SSLM.III, 433/24684.

⁴ BOA, ÇVB., 39/2280.

Celîlesi'nden muhassas olup üç yüz ve üç yüz bir senelerinden mütedâhil maâşlarının mecmû' u olan on yedi bin yüz yirmi bir kuruşun tesviyesi” söz konusu edilmektedir.¹

46-47. İbrahim Halil Efendi-Ali Efendi: 3 Cemâziyelevvel 1280 (16 Ekim 1863) tarihli bir belgede, Cennet-mekân Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân tâbe serâhu Hazretleri câmi-i şerîfinde Şifâ-i Şerîf dersiyyesi cihetine mutasarrıf olan İbrahim Halil Efendi'nin vefâtı cihetiyle cihet-i mezkûrenin huzûr-ı şâhâne müderrisi Ali Efendi'ye tevcihi zımında iktizâ eden berat-ı şerîfin i'tâsı” söz konusu edilmiştir.²

48. Mardinli Seyyid Mahmud Efendi: 15 Cemâziyelevvel 1234 (12 Mart 1819) tarihli bir belgede ismi zikredilmektedir. Ayasofya-i Kebîr Câmiî dersiamlarından olduğu ve Ayasofya-i Kebîr Câmiî'nde hergün *Şifâ-i Şerîf* okuttuğu anlaşılmaktadır.³

49-50. Hattat Mustafa oğlu Mehmed Efendi-Mehmed oğlu Ömer Efendi: 1227 yılının Cemâziyelevvel ayında (Mayıs 1812) yazılmış olduğu anlaşılan bir arşiv belgesinde Mehmed Efendi'den ve oğlu Ömer Efendi'den bahs olunmaktadır. Belgeye göre Mehmed Efendi'nin babası Hattat Mustafa Efendi'dir. Mehmed Efendi, önceki şayhülislamardan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (ö. 1162/1749) İstanbul'da kurmuş olduğu vakfinca şart koşulan *Şifâ-i Şerîf* kırâtı ve ardından hatm-i hâcegân icrâsı vazifesini haftada iki gün yerine getirmektedir. Bu vazifeyi günlük 40 kuruş ücret mukâbilinde icrâ ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu vazifeyi kendi rızasıyla erbâb-ı isti'dâd ve istihkâkdan olduğunu ifade ettiği oğlu Ömer Efendiye bırakmayı arzu etmiş ve bu doğrultuda söz konusu vakfın mütevellisi olan Abdurrahman Efendi vastasıyla arzuhal yazılmış ve Ömer Efendi için berat talebinde bulunulmuştur.⁴

51-52. Ahıskalı Ali Fikri Efendi-Mehmed Said Efendi: Ahıskalı Ali Fikri Efendi ve oğlu Mehmed Said Efendi'nine Ayasofya-i Kebîr Câmiî'nde şifâhânlık yapmış olduklarını ifade eden aşiv belgesi mevcuttur. Ali Fikri Efendi, Lebîbe Hanım Vakfı'ndan meşrût şifâhânlık cihetini günlük 60 kuruş mukâbilinde, haftada iki gün yerine getirmiştir.

¹ BOA, İ. DH., 998/78872.

² BOA, İ. DH., 519/35335.

³ BOA, C. EV., 459/23227.

⁴ BOA, C. EV., 287/14636-3.

Onun vefat etmesiyle de oğlu Mehmed Saîd Efendi'nin aynı şartlar dâhilinde söz konusu görevi ifa etmesi ve bu doğrultuda kendisine berat verilmesi söz konusu olmuştur.¹

53. Mehmed Râgıb Hissîzâde: Mehmed Râgıb Hissîzâde'nin Şam'da bulunan Emeviyye Câmii'nde şifâhân olarak vazife yaptığı anlaşılmaktadır.²

54-56. Alîmullâh Efendi-Seyyid Mansûr Efendi-Mehmed Saîd el-Hamevî: Alîmullah Efendi, Seyyid Mansur Efendi ve Mehmed Saîd Efendi'nin de sırasıyla Emeviyye Câmii'nde şifâhânlık cihetini deruhte ettikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu camide günlük yirmi kuruş maîşet karşılığında görev yapan Alîmullah Efendi vefat etmiş, yerine Seyyid Mansûr şifâhân olarak belirlenmiş ve kendisine berat verilmesi söz konusu olmuştur.³ Daha sonra, 18 Rebûlevvel 1204 (16 Aralık 1789) tarihli bir başka belgeye göre, Seyyid Mansûr'un Emeviyye Câmî-i Şerîfi Vakfı'nca şart koşulan görevini kendi isteğiyle Mehmed Saîd el-Hamevî'ye devrettiği görülmektedir.⁴

57-58. Ahmed Râşid Efendi-Mustafa Sun'ullâh Efendi: 7 Cemâziyelevvel 1287 (5 Ağustos 1870) tarihli bir vesîka söz konusudur. Vesîkada Ahmed Râşid Efendi ve Mustafa Sun'ullah Efendi'nin durumları söz konusu edilmektedir. Vesîka, Tırnova şehrindeki kütüphanede, Hacı Ali Ağa Cami-i Şerîf'i, Mektebi ve Kütüphanesi Vakfı tarafından şart koşulmuş olan *Buhârî-i Şerîf* ve *Şifâ-i Şerîf* kırıâtı geleneğinin, yıllık doksan kuruş maaşa mukâbil, bu iki şifâhâna sırasıyla tevcih olunduğunu göstermektedir. "Seyyid", "Şeyh" ve "Hâfız" olarak vasedilen Ahmed Râşid Efendi, Nakşibendiyye Tarîkatı'nın Hâlidîyye kolunun halifesi olup babasının adı Hacı Hâfız Mustafa Hamza'dır. Tırnova'da bulunan Evliya Kâsım Paşa Câmii'nde imamlık ciheti sahibidir. Bu cihetin yıllık otuz kuruş maaşının Dranova ismindeki köyün mahsulünden karşılandığı anlaşılmaktadır. Buna ilaveten caminin altında bulunan dükkanın kirası da Ahmed Râşid Efendi'ye aktarılmaktadır. Yine belgeden anlaşıldığına göre, Ahmed Râşid Efendi vefat etmiş ve geride oğlu Mustafa Sun'ullah Efendi'yi bırakmıştır. Mustafa Sun'ullah Efendi'nin hüsn-i idâreye muktedir olduğundan bahisle, söz konusu cihetlerin kendisine

¹ BOA, C. MF., 28/1395.

² BOA, C. MF., 3/121.

³ BOA, C. MF., 7/349-1.

⁴ BOA, C. MF., 7/349-2.

tevdî edilmesi ve yeniden berat verilmesi söz konusu edilmektedir.¹

59. Sinop Müftüsü Mehmed Sırrı Efendi: Mehmed Sırrı Efendi'nin Sinp'ta bulunan Seyyid İbrahim Bilal'in Zâviyesinin bitişiğinde bulunan Cezâyirli Ali Paşa Câmii'nde *Şifâ-i Şerîf* dersi vermesi bir çok arşiv belgesinde söz konusu edilmiş ve "... işbu hizmet-i cemîlenin edâ ve icrâsına Sinop Müftüsü Mehmed Sırrı Efendi dâîleri müstahak ve vazîfe veyâhûd maâş tahsîsine elyak idüğinden" denilmek suretiyle liyâkatine işaret edilmiştir.²

3. Diğer Kaynaklar

Daha sonraki yıllarda kaleme alınan konulu bazı eserlerde bazı şifâhânların isminin zikredildiğini görmekteyiz. Bu konulu çalışmalardan bir tanesi de Ebû'l-ulâ Mardin'in *Huzur Dersleri* isimli eseridir. Müellif Osmanlı'daki Huzur Dersleri'ni incelemiş ve neticede 3 cilt ve 1700 küsur sayfadan oluşan bir eser ortaya çıkmıştır. Mardin, eserinde huzur derslerine davet edilen mukarrir ve muhâtabların isimlerini ve ulaşabildiği kadarıyla biyografilerini zikretmiştir. Eserde zikri geçen bazı mukarrir veya muhâtabların aynı zamanda şifâhân oldukları anlaşılmaktadır:

1. Ali Zeynelâbidîn Efendi: Fâtih Câmii Şerîfi'nde *Şifâ-i Şerîf* ciheti kendisine tevcih edilmiştir.³

2. Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi (ö. 1335/1917): Ayasofya Câmî-i Şerîf'inde *Şifâ-i Şerîf* müderrisliği ve kürsü şeyhliği vazîfesinde bulunmuştur.⁴

3. Ereğlili Mustafa Vasfî Efendi (ö. 1338/1920): Sultan Selim Câmii'nde Cuma günleri *Şifâ-i Şerîf* mukarrirliği yapmıştır.⁵

4. Harputlu (Ebû) Bekir Efendi (ö. 1338/1920): 1328/1910 senesinde Sultan

¹ BOA, C. MF., 650.

² BOA, MVL., 619/50-1; BOA, MVL., 619/50-2; BOA, MVL., 619/50-3; BOA, MVL., 619/50-4.

³ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 200.

⁴ Mardin, *a.g.e.*, II, 239.

⁵ Mardin, *a.g.e.*, II, 248.

Mahmûd Türbesi'nde *Şifâ-i Şerîf* kırâatı ile meşgul idi.¹

5. İskilipli Muhammed Hilmi Efendi (ö. 1326/1908): II. Mahmûd Türbesi'nde *Buhârî-i Şerîf* ciheti ile Fetvâhâne'de haftada bir *Şifâ-i Şerîf* ciheti kendisine tevcih olunmuştur.²

6. Rizeli Ömer Lütfî Efendi (ö. 1333/1915): 1910 senesine kadar 26 yıl boyunca Süleymaniye Câmii'nde *Şifâ-i Şerîf* tedrisiyle meşgul olmuştur.³

7. Sultanyerli Yusuf Ziyâeddîn Efendi (ö. 1334/1916): 1316 (1898) tarihinde Bâb-ı Meşihat'ta şifâhân olarak tavzif olunmuştur. Bu tarihten daha önce, 1296 (1879) tarihinde ise Aksaray'da bulunan Pertevniyal Vâlide Sultan Câmî-i Şerîfi'nde *Buhârî-i Şerîf* okutma ciheti verilmişti.⁴

8. Safranbolulu Muhammed Râşid Efendi (ö. 1334/1916): Ortaköy Câmii'nde 150 kuruş maaşa mukâbil *Şifâ-i Şerîf* ciheti sahibidir.⁵

9. İstanbullu Hafız Muhammed Şevkî Efendi (ö. 1323/1905): Sultan Selim Türbesi'nde *Şifâ-i Şerîf* okumuştur.⁶

Osmanlı döneminde yaşamış ilim ve fikir adamlarının hayatları ve eserleri hakkında akademik çevrelerde gerçekleştirilen makale çalışmaları, seminer sunumları, yüksek lisans ve doktora tezleri de şifâhânlar ile ilgili bazı veriler içerebilmektedir. Örnek vermek gerekirse Fahri Unan, “*Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klasik Osmanlı Eğitimi Üzerine*” başlığını taşıyan bir çalışma yapmış ve bu çalışmasında, Seyyid Hâfız Mehmed b. Murâd isimli Osmanlı âlimini konu etmiştir. Söz konusu âlimin hayat hikâyesine bakıldığında talebeliğinde *Şifâ-i Şerîf*'i belli bir program dâhilinde tederrüs ettiği anlaşılmaktadır: “*Kezâ, 1233'de Evkâf-ı Hümâyûn müfettişi ve Galata Sarayı Kütüphanesi hocası İmâmzâde Hâfız Mehmed Es'ad Efendi'den Taftazânî'nin Şerh-i Akâid-i*

¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 954.

² Mardin, *a.g.e.*, II, 977.

³ Mardin, *a.g.e.*, II, 1081.

⁴ Mardin, *a.g.e.*, II, 1086.

⁵ Mardin, *a.g.e.*, II, 1103.

⁶ Mardin, *a.g.e.*, II, 292.

Nesefiyye'si ile Hâşiye-i Hayâli'yi, bilâhare Kâdî Mîr'le birlikte Lârî, Celâl-i Devvânî ve Muhtasaru'l-Müntehâ'yı okumuş, derslerden önce olmak üzere Şifâ-i Şerîf'i, Molla Husrev'in Gurer' inin şerhi olan Dürer'i, ikinci namazlarından sonra olmak üzere beş senede Mutavvel Şerhu't-Telhîs li't-Taftazânî'yi, Ali Kuşçu'nun Vad'iyye Şerhi'ni ve Hulâsatü'l-Hisâb ile Menâr'ın şerhi olan İbn Melek'i okumuştur.”¹

Seyyid Hâfız Mehmed Efendi'nin kendi ifadelerinden bizzat kendisinin hocalığı döneminde Şifâ-i Şerîf okuttuğu anlaşılmaktadır: “... Bu fakîr dahi yedi kimseye ilm-i Kur'ân'dan el-hamdü lillâh icâzet vermek mukadder oldu. el-ân rûz u şeb hânkâhımızda el-hamdü lillâh Mesnevî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf ve Kâfiye şerhi Mollâ Câmî ve ilm-i kırâat ve ilm-i arûzu ve ilm-i fikh ve Dîvân-ı Şevket ve Dîvân-ı Sâ'ib ve Şâtîbî ve sâir kütübi üstâdlarımın ebeveynimin ve ehibbâ vü asdikâmın duâları berekâtiyle neşr eder olduğumuz hâlde kûşe-i hânkâhımızda vahdet-nişîn ü peygûle-güzîn olmuşuzdur.”²

C. OSMANLI'DA ŞİFÂHÂNLIK UYGULAMASININ SORUNLARI

Buhârîhânlık, şifâhânlık, müslimhânlık, mesnevîhânlık, cüzhânlık ve duâhânlık gibi yaygın din eğitimi uygulamalarının Osmanlı ilim geleneğinde önemli bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Yıllar boyunca belli bir misyonu yerine getirmekle birlikte bu uygulamaların da, zaman içerisinde, işlevsellik bağlamında, diğer yaygın din eğitimi uygulamaları ile doğru orantılı olarak, bir takım çıkmazlara girmesi tabîî bir durum olarak görülmelidir. Bu başlık altında, Osmanlı ilim geleneğinde -tespit edilebildiği kadarıyla- en az iki asır boyunca uygulanmış olan şifâhânlık tatbikatında meydana gelen bir takım aksaklıklar üzerinde durulacaktır.

1. Zaman İçerisinde Meydana Gelen İlmî ve Ahlâkî Yozlaşma

Duraklama, gerileme ve yıkılma sürecinde Osmanlı toplumunda bir takım ilmî ve ahlâkî yozlaşmaların meydana geldiği genel bir kanaattir. Sultan II. Abdülhamîd'in Sâbık Miralay Hüsrevbeyzâde Celaleddin'e hazırlattığı bir lâyhada söz konusu yozlaşmaya ve

¹ Unan, “Bir Âlimin Hayat Hikâyesi” s. 381-382.

² Unan, *a.g.m.*, s. 388. (Söz konusu ifadeler, Seyyid Hâfız Mehmed Efendi'nin 1304/1887'de İstanbul'da neşredilen *Mâ-hazar-ı Mehmed Murâd* isimli şerh eserinin 482-498. sayfaları arasında yer almaktadır.)

bunun ilmiye sınıfına yansımalarına dâir tespitler bulunmaktadır.¹

Lâyihada, Osmanlı ilmiye sınıfının o günkü halini resmeden ve bu konuda ciddî eleştiriler ifade eden satırlar bulunmaktadır. Hüsrevbeyzâde Celaleddin'e göre, orduda tabur ve alay imamları ile müftüleri gelişi güzel bir halde ve sathî bir imtihanla seçilmektedir. Cuma hitâbetinde bulunanların tamamı az bir kırâatten başka bir şeye muktedir olmayan yaşlı, âciz kimselerdir. Bu kimseler ellerindeki matbû hutbeleri bile doğru düzgün okuyamamaktadırlar. Kürsü şeyhleri, ellerindeki vaaz kitabından başka bir şeye vâkıf olmayan kimselerdir. Cemâat-i Müslimîne ve özellikle kadınlara ve çocuklara karşı ağızlarına her ne gelirse söylemektedirler. Mahalle imamlıkları sadece beş vakit namazı kıldırıktan ibaret olup, bu imamların seçiminde de intizâmsızlıklar söz konusudur. Hüsrevbeyzâde Celaleddin belki de en sert eleştirilerini Tekke şeyhliklerine yöneltmektedir. Ona göre, Tekke şeyhlikleri hakâik-i tasavvufiyye şöyle dursun, okumaktan, yazmaktan mahrum ümmilerin elinde kalmıştır. Osmanlı tarihinin şehâdet edeceği üzere önceki şeyhler tam bir dînî ve şer'î eğitimden geçmiş âlimler arasından gelmiştir. Buna bir de ulûm-i bâtına ve tasavvufiyye eklenmekle kemâle ermişlerdir. Bu minvalde, tekke şeyhlikleri bir usûle bağlanmalı ve şeyhliklere müderrisler tayin edilmelidir. Böylece hem müderrislerin maîşeti için yeni bir alan açılmış olur ve hem de turuk-i âliye ıslah edilmiş olur.²

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Ticâret ve Nâfia Nezâreti'nde Mektûpçu Muâvini olduğu anlaşılan Ali Said ismindeki bir zâtın, 6 Rebûlevvel 1327 (28 Mart 1909) tarihli bir maruzâtı bulunmaktadır. Ali Said, vâizlerin elindeki vaaz kitaplarının zararlı telkinler içerdiğinden ve Maârif Nezâreti'nin bu konudaki lâkayt tutumundan şikâyetçidir. Maruzâtında şöyle demiştir: “*Dünkü ma ‘rûzât-ı abîdânemde arz ve îzâh eylediğim vechile vâizlerin ellerinde bulunan va'z kitapları gâyet muzır telkînâtı hâvîdir. Mezkûr kitaplardan dört adedi muhteviyâtındaki kelimât-ı muzırrası çizilerek ve sahîfe numarasıyla tertîb kılınan melfûf defterde ebhâs-ı muzırta tercüme edilerek hâk-i pâ-y-i hümayun-ı hazret-i*

¹ Ramazan Balcı bu lâyiha üzerine bir makale kaleme almıştır. Bkz. Balcı, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamîd'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, *Tarih Okulu*, sayı: XII, Ocak-Nisan 2012. Balcı, lâyiha'nın herhangi bir tarih taşımadığını ifade etmekte ve tahmini olarak 1310/1893 tarihini vermektedir.

² BOA, Y. PRK. AZJ., 25/71.

hilâfet-penâhîlerine arz ve takdîm kılınmıştır. Maârif Nezâreti şâyân-ı te'essüf bir lâ-kaydî içinde tedvîr-i umûr eylemekte ve firârî ve kezzâb ve süfehâdan müteşekkîl me'mûrları Beyoğlu'nda dem-güzâr-ı fîsk u fucûr olarak görülmekte olmasıyla arz-ı keyfiyete bi-hasebi's-sadâka ictisâr kılındı. Kâtibe-i umûrda İrâde ve fermân şevket-me'âb Efendimiz Hazretleri'nindir. Abd-i Memlûkleri Ali Said”¹

Şifâhânlar ile doğrudan ilgili bir veriyle karşılaşmamış olmakla beraber özellikle gerileme ve dağılma dönemlerindeki siyâsî, sosyal, iktisâdî ve kültürel alanlarda meydana gelen olumsuzluklardan ilmiye sınıfının ve câmi derslerinin de payını alması kuvvetle muhtemeldir. Zaten yukarıdaki satırlar da genel manada Osmanlı ilmiye teşkilâtının karşı karşıya kaldığı olumsuzlukları dile getirmektedir. Ancak dolaylı bir takım verileri gündeme getirmek mümkündür. Arşivlerde yer alan 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) şu belge, sosyal ve kültürel yozlaşmadan hatim meclislerinin de etkilendiğini gözler önüne serer gibidir: “Devlet-i âliye-i sermediyeti'd-devâmın her hâlde selâmet ve seâdetine vesîle-i ma'neviye olmak niyet-i hayriyesiyle mütehayyerât-ı ulemâ'dan intihâb olunmuş on nefer hocaefendiler beher hafta isneyn ve hamîs günleri Bâb-ı Fetvâ'da tecemmu' ederek ba'de Kitâbillâh-i Teâlâ esahh-ı kütüb-i İslâmiye olan Buhârî-i Şerîf kitabını sırasıyla bi't-ta'zîm kırâat ve beher mâh bir hatm-i şerîfî itmâm etmek mine'l-kadîm mu'tad olup bir aralık bazı mertebe-i güçlük ârız olmuş ise de bir müddetten berû mübtelâ olunan muzâyaka-i mâliye ve müşkilât-ı sâirenin indifâi ve her halde seâdet ve suhûlet husûlü kasdıyla cemiyet-i mezkûrede terk ve tekâsül ve bazı ihmâl ve sûretleri men' olunarak her haftada iki gün vaz'-ı kadîmi üzere icrâ olunmakta ve her mâh ibtidâsında huzûr-ı dâiyânemde hatm duâsı îfâ kılınmakta olup...”² Yazıda, Buhârî hatimlerinin bir müddet bazı ihmâl ve gevşeklikler sebebiyle aksadığı, ancak bu ihmâl ve gevşekliklerin önüne geçilerek hatimlerin tekrar başlatıldığı ifade edilmektedir.

Yine arşivlerde yer alan ve dönemin Serasker Paşa'sına hitâben yazılmış olduğu anlaşılan 17 Zilhicce 1274 (29 Temmuz 1858) tarihli bir arzuhâlde “Bağdâdî Hacı Mehmed Efendi'nin başka iş ile meşgul olduğundan uhdesinde bulunan Şifâ-i Şerîf cihetinin kendisine verilmesi istid'âsıyla Seyyid Halil Efendi'nin takdîm eylediği

¹ BOA, Y. EE., 143/53.

² BOA, İ. DH., 469/31404. 1.

müzekkire” söz konusu edilmektedir.¹ Belgede yer alan “*başka bir iş ile meşgul olduğundan*” ifadesi önemlidir. Bu ifade, Bağdatlı Hacı Mehmed Efendi’nin bu sebeple *Şifâ-i Şerîf* kırâatını aksattığı veya yerine getirmediği izlenimini uyandırmaktadır.

Zaman içerisinde meydana gelen ilmî ve ahlâkî yozlaşmanın bir yönünü de medreselerdeki gerileme temsil etmektedir. Belki de medreselerdeki olumsuz gidişâtın bir neticesi olarak yukarıdaki olumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Medreselerdeki eğitim ve öğretim metodu zamanla ihtiyaca cevap veremez olmuştur. Gözlem, tecrübe, inceleme, araştırma ve eleştiriye yer vermeyen; âyet, hadis ve temel dînî metinlerin sadece şerh ve haşiyelerinin göz önünde olduğu bir metod ön plana çıkmıştır. Genel itibariyle lafızdan öze inemeyen, tekdüze bir anlayış söz konusudur. Böylece medreseler düşünen, araştıran, üreten ve sorgulayan ilim adamları yetiştirme hedefinden uzaklaşmış ve mevcudu muhafaza etmeye ve hazır olanla yetinmeye çalışan kurumlar haline dönüşmüştür. 17 Muharrem 1341 (9 Eylül 1922) tarihli bir belge medreselerin içine düştüğü bunalımı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu dönemde Osmanlı Pâdişâhı Sultan VI. Mehmed Vahdettin’dir (ö. 1926), Devlet-i Âliye son demlerini yaşamaktadır ve Anadolu’da kurtuluş mücadelesi devam etmektedir. Belgeye göre dönemin Pâdişâhı Sultan Vahdettin, sarayda istihdâm olunmak üzere getirilen bir çocuğa dînî konularda bazı sorular sorar. Ancak aldığı cevaplar pek tatmin edici değildir. Çocuğun dînî konulardaki yetersizliğini, okuduğu medresede gerektiği seviyede din eğitimi alamadığına bağlar. Söz konusu durumun ileride çok daha kötü sonuçlar doğuracağına hükmeder. Okul çağındaki çocukların hayatlarını karartacak ve âhiretlerini kaybettirecek bu gibi durumlardan ülkeyi korumak maksadıyla, her seviyedeki okullarda din eğitim ve öğretiminin ciddiyetle verilmesini ilgililere emreder. Belge şu şekildedir: “*Saray-ı Hümayun-ı Cenâb-ı Mülûkâne’de istihdâm olunmak üzere getirilen on beş-on altı yaşlarında ve oldukça okuryazar bir çocuğa irâd buyurulan ba’zı es’ile-i esâsiyye-i dîniyyeye cevâb-ı kâfi alınamaması kendisinin devâm etmiş olduğu mektepte lüzûm-ı vechile ulûm-ı dîniyyenin ta’lîm edilmemiş olmasından neş’et eylediği anlaşıl原因 olarak bâdî’-i te’essüf olan bu lâkaydînin devâmına mü’essirât-ı sâ’ire-i hâzıranın dahi inzımâmı hâlinde âtiyen ne muzır avâkıb ve netâyic tevellüd eyleyeceği ve ebnâ ve şebbân-ı müslimîni bu gibi mezâlik-ı hüsrândan vikâye ve muhâfazanın ise akdem-i umûr olduğu bedîhî olmasıyla mekâtib-i ibtidâ’iyyeden i’tibâren talebe ve tâlibâta ferâ’iz-i*

¹ BOA, A. MKT. NZD., 260/60.

diniyye ve usûl ve erkân-ı ibâdetin ve i'tikâdât ve îmân-ı İslâm'ın ale'd-derecât lüzûm u iktizâsı vechile hüsn-i ta'lîm ve tefhîmine fevkalâde i'tinâ ve dikkat kılınmasının îcâb edenlere serî'an tenbîh ve iş'ârî şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulan emr u fermân-ı Hümâyûn-ı cenâb-ı hilâfet-penâhî mantûk-ı müinîfinden olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Ser-Kâtib-i Hazret-i Şehriyârî bende Rif'at."¹ Belge, sona ermek üzere olan devlet-i âliyyede eğitim sisteminin düştüğü son derece olumsuz durumu îzâh etme sadedinde çarpıcı bir örnektir.

Aslında gerek ilmiye sınıfındaki ve gerekse toplumun genelindeki bu ahlâkî çözülmeyi sadece Osmanlı merkez yönetimine hasretmek de pek uygun görünmemektedir. Zira benzer problemler İslâm Dünyasının tamamı için söz konusu olmuştur. İbn Ebû Dînâr (ö. 1092/1681) *el-Mu'nis fî ahhârî İfrîkiyye ve Tunus* isimli eserinde, hatim meclisleri düzenleyen hocaların hepsinin aynı kıvamda olmadıklarını dile getirmiş, çoklarının samîmî olmadıklarını ifade etmesinin akabinde, gerçekten hatim meclisi düzenlemeye layık olan hakîkî hocalarla, bu işi gösteriş için yapanları karşılaştırmıştır. Onun, hatim meclisleri ölçeğinde, dile getirdiği şu satırlar kültürel ve ahlâkî yozlaşmanın genel boyutunu özetler gibidir: “Günümüze gelince, hatim okuma işi herkesin ulaşabileceği bir rütbe olmadığı için, günümüzdekiler önceki dönemlerde yapılanlara ziyade olarak ihtisâr yönüne gittiler. Kimileri sırf insanlar kendileri için “râvî” desinler diye, gösteriş yapmayı sevdikleri için bu işe atılır oldular. ... Kimileri ise, böyle bir gayret içinde olmaz ama hatim günü geldiği zaman, sırf “o, bu işin erbâbıdır” diye anılmak için hatim töreni düzenler. Hatta senenin başından itibaren âlimlerin sözlerini derleyen ve levhalarda bu sözleri saklayan kimseler bile vardır. Bu kimseler, hatim günü gelince, alelacele bu sözleri ezberler, sonra ezberinden imlâ ettirirler ve hızlıca okur geçerler. Biri çıksa ve derlediklerinden aklına takılan bir konuyu sorsa, o okuduğu rivâyetleri kaynağına isnâd etmekten bile âciz kalırlar. Bu durum günaha girmekte cüretkâr ve hayâ yoksunu bazı kimselerin mübâşeret ettikleri bir husustur.”²

2. Zâdegânlık-Evlâdiyetlik İmtiyâzı

Evlâdiyetlik imtiyâzı derken, ilmiye sınıfındaki bir kısım pâyelerin liyâkat ve

¹ BOA, Mabeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Başkitabeti, No. 48.

² İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nis fî ahhârî İfrîkiyye ve 't-Tûnus*, s. 346-347.

atama prensipleri ötelenerek, übüvvet-bünüvvet bağı sebebiyle babadan oğula tevârüs etmesi kastedilmektedir. Tezde üzerinde durulan ve bazıları yukarıda zikredilen kimi cihetlerin babadan oğula intikâl edebildiği görülmüştür. Bu sisteme göre, vazîfe sahibi, yürütmekte olduğu vazifenin oğluna devredilmesini talep edebiliyor veya oğul babasının yürütmekte olduğu vazifeye tâlip olabiliyordu.

Zâdegânlık imtiyâzıyla ise bir pâyenin babadan oğula intikâl etmesinden ziyâde, bir âilenin veya şahsın itibar ve otoritesi sebebiyle, yetkili merciler tarafından, atamalarda bu şahıs ve ailelerin çocuklarına iltimâs sağlanması ve liyâkat prensipleri gözetilmeksizin akranlarına göre üst görevlere atanmaları kastedilmiştir.

Aslında genel atama sisteminin ve prensiplerinin bozulmasına bağlı olarak ortaya çıkmış ve yerleşmiş bir uygulama olan zâdegânlık imtiyâzının temelleri Molla Fenâî olarak bilinen Şemseddin Muhammed b. Hamza (ö. 834/1431) ailesine kadar uzanmaktadır.¹ Balcı'ya göre, benzer uygulamaların örnekleri Kanuni döneminde de görölse de, ilim geleneğine belki de en önemli darbe Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) tarafından vurulmuştur. Onun tarafından ihdâs olunan “zâdegânlık” sebebiyle ilmî rütbeler babadan oğula geçer hale gelmiş, talebeler arasında ilim yarışı yara almıştır.² Feyzullah Efendi'nin II. Mustafa üzerindeki büyük nüfuzundan faydalanarak devlet işlerine müdâhale etmeye, oğullarını ve akrabalarını henüz küçük yaşlarda iken yüksek mevkilere getirmeye başlamıştır. Hatta Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere oğlu Fethullah Efendi'nin kendinden sonra şeyhülislâm olması hususunda pâdişâhtan bir ferman bile almıştır.³ Pakalın bu hususa temas etmiş ve tenkitlerini dile getirmiştir: *“Ehliyet beratı olan rüüs hassaten Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin medreselere ve ilmiye tarîkına indirdiği darbe ile son zamanlarda kıymetten düşmüştü. Çünkü ilmiye tarîkında ihdâs olunan “zâdegân” lık sıfatına namzet ulema avlâdlarına daha analarının karınlarında iken Allah tarafından okutulmuşlar gibi doğdukları gün beşiklerine nazar boncuğu kabilinden “rüüs” asılmaya başlanmıştır. Bununla beraber medreselerin loş ve havasız odalarında dirsek çürüterek alınan rüüslerle beşiklere asılanlar arasında şüphesiz fark vardı. Bununla*

¹ Balcı, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamîd'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, s. 161.

² Balcı, *a.g.m.*, s. 162.

³ Tayşi, “Feyzullah Efendi”, *DİA*, XII, 527.

beraber, emek sarfıyla elde edilen bu muvaffakiyete mukâbil emeksizce mazhariyet büyük bir su-i tesir yapmaktan da hâlî kalmıyordu.”¹

Anadolu’da halkın dilinde dolaşan “beşik şeyhliği”, “evlâdiyelik meşihat” ve “yol’dan değil bel’den gelen mürşitlik” gibi tabirlerin Pakalın’ın dile getirdiği tarz uygulamalardan neş’et etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Vakfiyelerde tekke şeyhliğinin babadan oğula intikal eden bir görev şeklinde tesbit edilmesi de, yetkin ve yeterli olmayan şeyh evlâdının ortaya çıkardığı problemler tasavvuf hayatının itibar kaybetmesinde önemli rol oynamıştır.² Zaman içerisinde evlâdiyet anlayışının “kürsü şeyhliği”³, “vâizlik”⁴, “hitâbet”⁵, “müezzinlik”⁶, “duâ-gûyluk”⁷ gibi kritik, veballi ve ehemmiyet arz eden görevlerde bile söz konusu olabildiği görülmüştür. Hatta bu anlayış tekke ve dergâhlara kadar uzanmış, şeyhlik tevârüs yoluyla oğullara intikâl eder olmuştur.⁸ Müderrislik pâyesi de, yüksek dereceli ulemânın çocuklarına, daha erken yaşlardan itibaren verilmeye başlanmıştır. Böylece terfi, ilerleme, ölçme ve değerlendirme gibi aşamalarda hiyerarşiye yeterince dikkat edilmemeye başlanmıştır.⁹ Sonuçta, gerçekten ilim ehli olan zevât ile kestirme yollarla bu pâyeye nâil olanlar bir telekkî edilmeye başlanmış ve hocazâdelerden, müftüzâdelerden, kadızâdelerden oluşan yapay bir sınıf oluşmuştur. Hocazâdelere, bulûğ çağına geldiklerinde “dâhil elli” derecesinde müderrislikler, Müftüzâdelere “hâriç” müderrislikleri, Kazasker oğullarına “ibtidâî kırklı”, İstanbul kadılarının oğullarına da

¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 71.

² Kara, “Tekke”, *DİA*, XL, 369.

³ Bkz. “Kütahya’da Lala Hüseyin ve Karagöz Paşa câmilerinde müderrislik ve kürsü şeyhliğinin babasının ferağından oğluna tevcihi... 29 Receb 1198” (18 Haziran 1784). BOA, C. EV., 147/7301.

⁴ Bkz. “Çankırı’da Sultan Süleyman Câmii’nde el-Hâc Receb Efendi Vakfı’ndan olan vaizlik ciheti mutasarrıfı Süleyman Efendi vefât ettiğinden hizmetinin üvey oğlu Mustafa Efendi’ye tevcihi... 12 Rebûlâhir 1120” (1 Temmuz 1708). BOA, C. EV., 446/22570.

⁵ Bkz. “Yenişehir-i Bursa kasabasında Bali Bey Câmii’nin hitâbeti mahlûl olmağla müteveffâ hatibin oğluna tevcihi... 29 Zilhicce 1151” (9 Nisan 1739). BOA, C. EV., 163/12278.

⁶ Bkz. “İştib’te Sultan Murad Câmii müezzin ve kayyumluğunun, vazîfesi mahallesini cizyesinden verilmemek üzere babası mahlûlünden oğluna tevcihi... 29 Receb 1130” (28 Haziran 1718), BOA, C. EV., 171/8511.

⁷ Bkz. “Tophane’de Kılıç Ali Paşa Vakfı’ndan duâ-gûy vazîfesine sahip Sâliha Hâtûn cihetini oğluna terkettiğinden tevcihi... 29 Zilhicce 1117” (13 Nisan 1706). BOA, C. EV., 566/28562.

⁸ Bkz. “Lâdik kasabasında Şeyh Ahmed-i Kübra Zaviyesi’nin evlâda meşrûta şeyhlik ve mütevelliliğinin babasının isteği ile oğluna tevcihi... 24 Zilhicce 1185” (29 Mart 1772). BOA, C. EV., 601/30332; “Maraş’ta Seyyid Mazlum Zaviyesi Vakfı hissesine sahip şeyhin vefâtı ile yerinin oğluna tevcihi... 12 Safer 1201” (4 Aralık 1786). BOA, C. EV., 605/30504.

⁹ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s.159.

“yirmibeşli”, “otuzlu” medreseler verilmesi âdetten olmuştur.¹

Örnek olaylara bakıldığında zâdegânlık ya da evlâdiyet imtiyâzlarını öne sürerek babanın sahip olduğu ciheti talep etmek ya da daha yüksek bir dereceye nâil olmayı istemek bir hakmış gibi görünmektedir. Ancak araştırmalar neticesinde zâdegânlık imtiyâzını düzenleyen ya da meşrû gören, resmî bir düzenlemeyle de karşılaşmamıştır. Ortada bir kanun olmadığına göre, sanki zâdegânlık, biraz da iltimâs, hatır ve gönül ilişkileriyle yürüyor görünmektedir. Sözü geçen talebi dikkate alınmakta, sözü geçmeyen ve hatırı olmayan kimsenin talebi dikkate alınmamaktadır. Bu uygulama, zaman içerisinde, resmen adı konulmamış da olsa bir gelenek ve teâmüle dönüşmüş ve kurumsallaşmıştır. Bununla birlikte Osmanlı ilmiyesi, zâdegânlığa hepten teslim olmuş değildir. Bütün tevcîhlerin sadece irsiyet dikkate alınarak doğrudan yapıldığını söylemek haksızlık olur. Tayinlerde babaların yerine geçmesi teklif edilen çocukların o cihetin gereklerini yerine getirmeye ehil ve muktedir olmaları beklenmiştir. Babaların yerine geçecek çocuk bulunmadığı veya bulunduğu halde küçük veya yetkin durumda olmadıkları zamanlarda, vazife üçüncü bir şahsa verilebilir ve böylelikle nâiblik müessesesi işletilirdi.² Tayin olabilmek için, kadı veya mahallin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyon önünde yapılacak olan müsabaka imtihanında muvaffak olmak ve görevi yerine getirebilecek yeterlikte olduğunu ispat etmek gerekirdi.³ Mesela, Tırnova şehrindeki kütüphanede, babasının vefatının ardından, sürdürme geldiği hâfız-ı kütüblük, buhârîhânlık ve şifâhânlık cihetlerine talip olan o gün için 34 yaşındaki Hacı Hâfız Mustafa Sun‘ullah Efendi, Meclis-i idâre-i livâ’da evkâf müdürünün de hazır olduğu bir ortamda imtihana tâbi tutulmuş ve söz konusu cihetleri güzel bir şekilde yürütmeye salâhiyetli olduğu görülmüştür. Bu durum belgede şöyle ifade edilmiştir: “*İşbu i’lâm ve merbût mazbata ve inhâ der-kenârda muharrer hâfız-ı kütüb ve kârî-i Buhârî ve Şifâ-i Şerîf cihetleri mutasarrıfının fevtiyle mahlûlünden inde’l-ımtihân ehliyeti zâhir ve nümâyân olan sulbi kebîr oğlu es-Seyyid el-Hâc Hâfız Mustafa Sun‘ullâh Efendi’ye tevcihine dâir olup kuyûd-ı lâzimesi bi’l-ıhrâc me’âl-i arıza kuyûd ve nizâmına muvâfık*

¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 40.

² Bkz. “Ürgüb kazasına tâbi Avanos Karyesi’nde vâki’ medresenin müderrisinin vefâtı üzerine tevcîhin kendisine yapılması istid’âsında bulunan oğluna “kudret ifade gelince nâib tayin etmek şartıyla tevcîhi.. 8 Cemâziyelâhîr 1173 (Şeyhülislâm İsmail Asım Efendi imzalı işaret-i aliyye).” (27 Ocak 1760), BOA, C. MF., 3/148; Ayrıca bkz. BOA, C. MF., 88/4373.

³ Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, s. 128.

olmağla evvel emirde ber-mûceb-i nizâm cihât-ı mezkûreden kâri '-i Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf cihetlerinin tevcihi husûsu makâm-ı meşihat-i ulyâdan işâret-i aliyye buyurulmağa tevakkuf eder. Fermân hazret-i men lehü 'l-emrindir. Fî 23 Rebîülevvel sene 1285.'¹ (14 Temmuz 1868). İlgili vakfın mütevellisi buna istinâden 7 Cemâziyelevvel 1284 (5 Ağustos 1870) tarihinde “...Bâis-i arz-ı ubudiyet ibn-i mûmâ ileyh es-Seyyid el-Hâc Hâfız Mustafa Sun ‘ullah Efendi dâîleri cihât-ı mezkûrâtı hüsn-i idâreye muktedir olduğu meclis-i idâre-i livâda evkâf müdürü hâzır olduğu halde lede 'l-imtihân zâhir ve nümâyân olmağla cihât-ı mezkûrât vazife-i merkûmeleriyle pederi müteveffâ-yı mûmâ ileyh mahlûlünden mûmâ ileyh es-Seyyid el-Hâc Hâfız Mustafa Sun ‘ullâh Efendi abd-i dâîleri uhdesine tevcih ve yedine müceddeden berat-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak recâsıyla” bir arzuhal kaleme almıştır.²

Her ne kadar bu genel şartlar geçerli ise de dar dâirede, zâdegâlık ve evlâdiyetlik imtiyâzlarından kaynaklanan bir takım aksaklıkların söz konusu olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Hatta bir dönem bazı tevcihâtların vakıf gelirlerinden para kopartmak için araç olarak kullanılmış olabileceği ihtimâl dâhilinde görülmelidir.

Daha önce de zikredildiği gibi buhârîhânlık, şifâhânlık, müslimhânlık gibi cihetlerin her biri aynı kurumsal yapının, yaygın din eğitimi sisteminin birer parçasıdır. Dolayısıyla buhârîhânlık uygulamasındaki zâdegâlık ve evlâdiyetlik örneklerini aksettirmekte bir beis görülmemiştir. Zaten bu mealdeki bir belgede buhârîhânlık ve şifâhânlık birlikte zikredilmiştir. 24 Muharrem 1265 (20 Aralık 1848) tarihli bir Sadrâzâm’a yapılan bir arzda şöyle denilmektedir: “*Atûfetlû Efendim Hazretleri, Cennet-mekân Efendimiz Hazretleri’nin evkâf-ı celîleleri fuzelâsından olarak şehriye iki yüz elli kuruş vazife ile Razza-i Mutahhara-i Cenâb-ı Nebvî’de buhârîhânlık cihetinin mutasarrıfı Mehmed Âlim Efendi’nin vefâtı vukûuna mebni mahlûlünden oğlu Abdullah kesb-i isti ‘dâd edinceye kadar hizmet-i lâzimesi bi’l-vekâle edâ ettirilmek üzere tevcih-i mukaddema mahallinden ba-tahrîrât inhâ kılınmış ise de bu misillü Buhârî ve Şifâhânlık cihetleri a’lem-i ulemâdan zevata tevcih olunup evlada intikal eder cihetten olmadığından âhar ehl ü erbâba intihâb olunması zımında gönderilen tahrîrâta cevaben Şeyhü’l-Haram Hazret-i*

¹ BOA, C. MF., 650.

² BOA, C. MF., 650.

Nebevi Atufetlû Paşa Hazretleri'nin vurûd eden tahrîrâtında hizmet-i mezkûre için mücâvirinden Vidinli Mustafa Efendi intihâb olunup fakat mütevaflâ-yı mûmâ-ileyhin oğlu merkûmun cihet-i mezbûre vazîfesinden başka bir taraftan medâr-ı maaş olmayarak âhara tevcîhi takdîrinde dûcâr-ı sefâlet olacağı beyan olunduğuna binaen vekil marifetiyle idare-i hizmet ettirilmek şartıyla işaret-i aliyye-i Hazret-i Şeyhülislâm'ı mücebince zikr olunan cihetin sağır merkûma tevcîhi."¹ Yazıya göre, Ravza-i Mutahhara'daki buhârîhânlık cihetini îfâ eden Abdullah Âlim Efendi vefat etmiştir. Görevinin, Abdullah ismindeki oğluna tevcih edilmesi istenmektedir. Ancak oğlunun yaşının küçük olması sebebiyle bu mümkün olamamaktadır. Ara çözüm üretilir ve Abdullah söz konusu görev için istidat kazanıncaya kadar Vidinli Mustafa Efendi'nin bu görevi vekâleten yerine getirmesi teklif edilir. Yani yaşı henüz küçük olan Abdullah maaşı alacak, görevi ise, Harem-i Şerîf Şeyhi Paşa Hazretleri'nin araştırarak tespit ettiği ve uygun gördüğü, Harameyn sâkinlerinden Vidinli Mustafa Efendi vekâleten yerine getirecektir. Yazıda gerekçe olarak Abdullah'a bu görev verilmediği takdirde sefâlete dûcâr olacağı ifade edilmektedir. Zira Osmanlı'da birçok kişi vakıflar aracılığıyla kendilerine tevcih edilen cihetlerden kazandıklarıyla maîşetlerini temin ediyorlardı. Yazıda "... bu misillü Buhârî ve Şifâhânlık cihetleri a'lem-i ulemâdan zevata tevcih olunup evlada intikal eder cihetten olmadığından" denilmek suretiyle Buhârîhânlık ve şifâhânlık gibi cihetlerin, âlimlerin içerisinde en bilgili olanlara tevcih edildiği ve evlâda intikâl eden cihetlerden olmadıkları ifade edilmektedir. Bu ifade, devlet erkinin özellikle bu iki ciheti önemseydiğini ve zâdegânlık imtiyâzının kapsam alanı dışında gördüğünü hissettirmektedir. Sonuçta aynı belge üzerine kaydolunan İrade şu şekildedir: "*Zikr olunan buhârîhânlık cihetinin vekil ma'rifetiyle idâre ettirilerek kendisi ber-minvâl mücerred kesb-i iktidâr eylediği hâlinde mutasarrıf olmak ve muktedir olamadığı takdirde ol-vakt icâbına bakılmak üzere ber-mûceb işâret-i âliye sağır merkûma tevcîhi.*" İrade'den pâdişâhın söz konusu arzı onayladığı anlaşılmaktadır. Yani Vidinli Mustafa Efendi'nin, Abdullah'ın yerine vekâleten buhârîhânlık yapması uygun görülmüştür. Yine İrade'ye göre, Abdullah ileride *Buhârî-i Şerîf* okumaya muktedir olabilirse ciheti asâleten devam edecek, muktedir olamadığı takdirde o gün bu husus karara bağlanacak ve çözüme kavuşturulacaktır. Aslında bu İrade'den, -her ne kadar ilmî liyâkat vurgusu yapılsa da- idârenin zımnen zâdegânlık/evlâdiyelik uygulamasını kabullendiği

¹ BOA, İ. DH., 185/10255.

sonucunu çıkarmak da mümkündür. Zira söz konusu İrade ile küçük yaştaki bir çocuk, sırf babası buhârîhân olduğu için bi'l-kuvve buhârîhân kabul edilmiştir. Bu göreve muktedir olup olamayacağı zaman içerisinde gözlemlenecek ve nihâî karar verilecektir. Evet, ileride belki de muktedir olmadığı için ciheti geri alınacaktır. Ya da kendisini ispat edecek ve bi'l-fiil buhârîhân olacaktır. Neticede muhtemelen def'-i meşakkat prensibi işletilmek istenmiş, maslahat gözetilerek, fakirlik endişesine binâen şartlı olarak bile olsa, erken yaşta bir çocuğa buhârîhânlık tevcih edilmiştir.

Evlâdiyetlik uygulaması ile ilgili başka bir belge daha söz konudur. Süleymaniye Câmii'nde dersiâmlık yapan ve buhârîhânlık ciheti sahibi Sâlih Efendi, bir arzuhâl kaleme almıştır. Arzuhâlinde, kendisi daha hayatta olduğu halde, sahip olduğu buhârîhânlık cihetinin kendisinden alınarak oğlu Ahmed Şefîk'e tevcih edilmesini talep etmiştir. Bu gerçekleştiği takdirde kendisinin, oğlu bu göreve liyâkat kesbedinceye kadar ona hizmet edeceğinin bir nevi sözünü de vermektedir. Arzuhâli şöyledir: *“Arzuhâl-i kullarıdır ki İstanbul'da Süleymâniye Câmi-i Şerîfi'nde usûl-ı vakfîtan olmak üzere mutasarrıf olduğum yevmiye kırk akçe vazîfe ile Buhâri-i Şerîf dersiâmlığını hüsn-ü rızâ ve ihtiyârım ile sulbî sağır oğlum Ahmed Şefîk kendüye isti'dâd gelinceye kadar yine ben edâ yu hizmet itmek şartıyla ferâğ ve kasr-ı yed etmemle merâhim-i aliyelerinden mercûvdur ki dersiâmlık-ı mezkûru bu kullarının kasr-ı yedimden yine ben edâ ü hizmet itmek üzere sağır oğlum Ahmed Şefîk'e tevcih buyurulması için işâret-i aliyyeleri erzân buyurulmak bâbında emr-i fermân Devletlû İnâyetlû Semâhatlû Veliyyü'n-niam Efendim Sultânım Hazretleri'nindir. (imza) Abdü'd-Dâî Sâlih. İşaretleri mücebince tevcih olunmak buyruldu.”*¹ Bu belgeden, bir dersiâm efendinin kendi görevini oğluna intikâl ettirmek suretiyle çocuğunun geleceğini planlamak ve belki de garantiye almak istediği çıkarımını yapmak mümkündür. Elbette bu belgelerden hareket ederek niyet okumak suretiyle topyekûn ilmiye teşkîlâtını zan altında bırakmamak gerekir. Konunun sosyolojik yönleri bulunmaktadır ve kendi döneminin toplumsal şartları doğrultusunda değerlendirilmelidir. İfade etmek istenen husus, söz konusu uygulamanın suistimallere açık olduğudur.²

Şifâhânlık ile ilgili olarak öne sürülebilecek 1210 (1795) tarihli diğer bir

¹ BOA, C. MF., 179/8940.

² Bu doğrultudaki bir değerlendirme için bkz. Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*, s. 87.

evlâdiyetlik belgesinde ise babasının yerine tevcih edilmesi öngörülen zât için imtihân söz konusu edilmemiştir. Sadece *“her vechile mahal ve merhamet ve şâyeste-i inâyet olduğu mevsûkû'l-kelem kimesneler ihbâr itmeleriyle”* denilmek suretiyle hüsn-i şehâdette bulunmakla iktifâ edilmiştir. Vesîkanın Osmanlı bürokrasisindeki yolculuğu, Seyyid Abdurrahman'a ait 17 Muharrem 1210 (3 Ağustos 1795) tarihli bir dilekçe ile başlamıştır: *Der-i devlet-mekîne arz-ı dâi-i Kemîneleridir ki, Nezâret-i hazret-i veliyyü'n-ni'amîde âsûde evkâfdan Mahrûse-i Burusa'da Câmi-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf dersiyyesi için Dumanzâde el-Hâc Süleyman Efendi bin-i Abdullah Nükûdu Vakfı'ndan almak üzere yevmî on akçe vazife ile bâ-ru'ûs-ı hümayun ders-i âmm olan es-Seyyid Abdullah Halîfe ibn-i İbrahim bundan akdem vefât idüp cihet-i mezkûre mahlûle ve hizmet-i lâzimesi muattal olmağla müteveffâ-yı mezbûrun sulbî oğlu erbâb-ı isti'dâd ve istihkâdan işbu bâis-i arz-ı ubudiyet Hocasâde es-Seyyid Raşid Halîfe dâileri her vechile mahal ve merhamet ve şâyeste-i inâyet olduğu mevsûkû'l-kelem kimesneler ihbâr itmeleriyle cihet-i merkûmeyi babası müteveffâ-yı mezbûrun mahlûlünden vazife-i mersûmesiyle mezbûr es-Seyyid Mehmed Raşid Halîfe dâilerine tevcih ve yedine müceddeden berat-ı şerîf-i âlî-şân sadaka ve ihsân buyurulmak ricâsına ol ki vâkı'u'l-hâl hasbeten lillâhi'l-meliki'l-müte'âl bi'l-iltimâs der-i devlet-masîre arz ve i'lâm olundu. Bâkî fermân hazre-i men lehü'l-emdir. Fi'l-yevmi's-sâbi' aşar min-Muharremi'l-harâm li-sene aşar ve mieteyn ve elf. el-Abdû'd-Dâi li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmâniyye es-Seyyid Abdurrahman el-müvellâ bi-hilâfe bi-mahrûse-i Burusa”* Ardından, belge, 22 Muharrem 1210 (8 Ağustos 1795) tarihinde İşaret buyurması maksadıyla dönemin Şeyhüslâmı Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi'ye¹ (ö. 1215/1800) tevcih olunmuştur: *“İşâretleri mücebince tevcih olunmak buyuruldu.”* Şeyhüslâm Efendi için hazırlanan 15 Ağustos 1795 tarihli tezkire şu şekildedir: *“Mahrûse-i Burusa'da Câmi-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf dersiyyesi için Dumanzâde el-Hâc Süleyman Efendi ibn Abdullah Nükûd Vakfı'ndan almak üzere yevmî on akçe vazife ile müderrislik ciheti vâkıf-ı mezbûrun bâ-fermân-ı âlî Anadolu Muhâsebesi'ne kayd olunan vakfiyye-i ma'mûlün bihâsında müderrisîn-i kiramdan es-Seyyid Abdullah Efendi ibn-i İbrahim Burusa'da Câmi-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf tedris itmek üzere şart ve ta'yîn eylediği mukayyed olup henüz uhdesine kayd ile berat verilmemekle müderrislik-i mezbûr ber-*

¹ Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi, Sultan I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) altı ay kadar (1785) ve Sultan III. Selim döneminde 6 yıldan fazla (1792-1798) Şeyhüslâmlık yapmıştır. Bkz. İpşirli, “Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi”, *DİA*, X, 37.

mûceb-i vakfiyye uhdesine kayd ile berat-ı âlî-şân ihsân buyurulmak bâbında merkûm es-Seyyid Abdullah Efendi bâ-arzuhâl istid'â-yı inâyet itmeğin mûcebince tevcîh buyurulmak üzere fazîletlü semâhatlü Şeyhü'l-islâm mevlânâ Dürrîzâde es-Seyyid Ârif Efendi Hazretleri işâret itmeleriyle işâretleri mûcebince tevcîh olunmak bâbında bin iki yüz yedi senesi Safer'inin yirmi sekizinci günü sâdır olan ruûs-ı hümâyun mûcebince berat-ı âlî-şân verildiği mukayyeddür. Emr ü fermân Devletlü Seâdetlü Sultânım Hazretleri'nindir. Fî 29 Muharrem sene 1210.” Netice itibari ile aynı belgenin üzerine Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'den sâdır olan İşâret-i aliyye kaydı düşülmüştür: “*Mûcebince tevcîh buyurulmak mercûdur. es-Seyyid Mehmed Ârif Dürrîzâde ufiye anhu.*”¹ Belgeden, Abdullah Halîfe'nin dersiâm olduğu ve Bursa Ulucâmii'de Dumanzâde Hacı Süleyman Efendi b. Abdullah Vakfı tarafından şart koşulan şifâhânlık cihetine sahip bulunduğu ve bu görevi günlüğü on akçeye mukâbil yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Dersiâmdan ve ruûs sahibi olan Abdullah Halîfe'nin vefat etmesiyle birlikte aynı görevin, “*vazife-i mersûmiyesiyle tevcihine dâir*” denilmek suretiyle, büyük oğlu olduğu anlaşılan Hocaîzâde Mehmed Râşid Efendi'ye tevcihi ev bu doğrultuda “*müceddeden*” berat verilmesi arz edilmiştir. Zira yukarıda yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, kendisine 28 Safer 1207 (15 Ekim 1792) senesinde, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin İşâret'i ile ruûs-ı hümâyun ve beraberinde berat takdim edilmiştir.

12 Receb 1245 (7 Ocak 1830) tarihli başka bir arşiv vesîkasına göreyse Ayasofya Câmii şifâhânı dersiâmdan Ahıskalı Ali Fikri Efendi, mezkûr câmide haftada iki gün *Şifâ-i Şerîf* kırâat ve tedrisi ile meşgul iken vefat etmiştir. Bu görevi günlük 60 kuruş mukâbilinde Lebîbe Hanım Vakfı'ndan meşrut olarak yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Vefâtından sonra vakıf mütevelliyesi Lebîbe Hanım devreye girmiş ve bir arzuhâl kaleme almıştır: “*Ma'rûz-ı dâîyeleridir ki, Ber-vech-i meşrûta mütevelliyesi olduğum vâlid-i mâceddim sadr-ı a'zam-ı esbak Ragıb Mehmed Paşa merhumun mahmiye-i İstanbul'da Koska nezdinde binâ ve ihyasına muvaffak oldukları kütüphâne-i nazîfesi vakf-ı şerîfleri mülhakatından kerimesi merhume Lebîbe Hanım Vakfı'ndan yevmî altmış akçe vazife ile haftaada iki gün Ayasofya-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf kırâat ve tedris eylemek üzere vakf eylediği dersiyiye-i mezkûreye mutasarrıf olan ders-i âmm Ahıshavî Ali Fikri Efendi bi-emrillâhi Te'âlâ fevt olup dersiyiye-i mezkûre mahlûl ve hizmet-i lâzimesi muattal olmağla*

¹ BOA, AE., SSLM.III, 433/24684.

şart-ı vâkıf üzre haftada iki gün Ayasofya-i Kebîr'de sâbıku'z-zıkr Şifâ-i Şerîf kırâat ve tedris olunmak şartıyla bâis-i arz-ı ubudiyet müteveffâ-yı mûmâ ileyhın oğlu Mehmed Said Efendi dâîlerine bâ-işâret-i aliyye tevcîh ve yedine berat-ı âlî-şân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Bende Lebîbe mütevellîye-i vakf-ı mezbûr."¹ Belgede görüldüğü üzere, müteveffâ şifâhânın yerine oğlu Mehmed Saîd Efendi'nin söz konusu görevi yerine getirmesi ve bu doğrultuda berat verilmesi talep edilmiştir. Arzuhal 12 Receb 1245'de (7 Ocak 1830) tarihinde bir takım inceleme ve tahkîkâtan geçirilmiştir. Belge bu aşamadan sonra, aynı tarihte şu not düşülerek muhtemelen dönemin Şeyhülislâm'ına tevcih edilmiştir: *"İşâretleri mücebince tevcîh olunmak buyuruldu. Fî 12 Receb sene [1]245."* Muhtemelen dönemin Şeyhülislâm Efendi'nin aşağıdaki İşâret'i ile adı geçen şifâhânlık ciheti, oğul Mehmed Said Efendi'ye tevcih edilmiştir: *"Mücebince arz tevcîh buyurulmak mercûdur."*

Evlâdiyetlik uygulamasının "vekâlet" yöntemi ile gerçekleştirilebildiğini gösteren bir belge daha söz konusudur. 5 Şubat 1852 tarihine tekâbül eden bir belgede şöyle denilmektedir: *"Ba'de't-tebyîz takrîr defterindeki kaydına işâret olunacağı. Fî 13 Rebûlâhir sene [12]68. Mâliye Nâzırı Hazretleri'ne, Kastamonu'da kâin câmi-i şerîfde Şifâ-i Şerîf kârîi Hâfız Ahmed Efendi'nin vefâtı cihetiyle hizmet-i şerîfe-i mezkûrenin vekâleten idâre etdirilmek üzere oğlu Ahmed Rızâ Efendi'ye tevcihi hakkında olan takrîr-i devletlerine meclis-i muhâsebe mazbatası üzerine zât-ı vâlâ-yı meşihat-penâhî ile muhâbereyi şâmil olan tezkire manzûr-ı vâlâ-yı nezâret-penâhîleri buyurulmak üzere leffen gönderilmiş olmağla icâbının icrâsı mütevakkıf-ı himem-i behiyyeleridir."*²

3. Ücret Tahsislerinde Yaşanılan Problemler

Şifâhânların ücretlerinin genelde üç yöntemle karşılandığı gözlemlenmiştir. Bunlardan birincisi doğrudan devlet bütçesidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda "beytûlmâl" olarak isimlendirilen ve "defterdar" tarafından takip edilen devlet hazinesi için, zaman içerisinde "hazîne-i pâdişâhî", "hazîne-i âmire", "hazîne-i emîriyye", "hazîne-i devlet" ve "hazîne-i mâliyye" tabirleri de kullanılmıştır. 4 Şaban 1247 (8 Ocak 1832) tarihli şu belgede de devlet hazinesi için "hazîne-i Âmire" tabiri kullanılmıştır:

¹ BOA, C. MF., 28/1395.

² BOA, A. MKT. MHM., 43/49.

“Tezkire verile. Dâde 4 Şaban sene [1247]. Bâis- nemîka oldur ki, Şevketlû Mehâbetlû Kudretlû Azâmetlû Pâdişâh-ı âlem-penâh Efendimiz Hazretleri’nin Hazîne-i Âmireleri’nden İstanbul’da mahâll-ı ma’dûdede Şifâ-i Şerîf tilâvet eden yedi aded hâce efendiler dâîlerine beher mâh ta’yîn ve mahallerine teslîm olunmak üzere hâlen mesned-ârâ-yı fetvâ-penâhî Devletlû İnâyetlû Efendimiz Hazretleri taraflarına irsâli mu’tâd olan iki yüz on kuruş kırk yedi senesi Receb-i Şerîf mâhiyesine mahsûben hâlen Veznedârbaşı Seâdetlû Efendi yedinden ahz olunduğunu müş’ir işbu tahvîl i’tâ olundu. [Mühür] Mehmed Emin.”¹

Arşivlerde bulunan maâşât defterlerinde, hazineden doğrudan ödeme yapılan kalemler arasında şifâhânlar da zikredilmiştir. Bunun örnekleri çoktur. Mesela, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan bir maâşât defterinin en sonunda bulunan 128, 129 ve 130’uncu sayfalarında banka suretleri ve icmâl çizelgeleri vardır. Defter arşiv kayıtlarında: “Defterin sahifeleri icmâl, vukûât-ı yevmiye, âdet-i umûmî ve defter-i umûmî numaralarını, sene, ashâb-ı maaş, kısım, fasıl, madde, tarih ve melfûzât sütunlarını ihtivâ eden Masârâfât-ı Umûmiye, Dîvân-ı Muhâsebât, Hazîne-i Hâssa, Dâvân-ı Ahkâm, Şârâ-yı Devlet nâzırları, ferik ve livâ paşalar, müderris, Orman Mektebi, Tıbbiye-i Mülkiye, Nâfia, vâliler, mirimiranlar, müsteşârlar, Meclis-i Vâlâ matbâât müdürü, muhâcir komisyonu, vekânüvis, mütercim turuk ve demiryolları, litoğrafya memurları, doktor, patrik Kethüdâları, mahkeme reisi ve azaları, meskûkât, telhisciler, ıslahat-ı sanayi, Pasaport Dâiresi, Eshâm Dâiresi, yâverler, beylikçi, tevki-i hânedân Valide Sultanlar, haremağavâtı, sultan, kadın, ikbâl hanımların, cüceler, kayıkçı, Şifâ-i şerâfhânlar, kurenâ bevvâblar, serseccâde, kahveci, sâzendegân, dîvân-ı cinâyât, şehzâdeler, etibbâ, cerrâh, bimarhâne, müstahdemîn, Istabl-ı Âmire pâyelüleri ve Beytûlmâl Müdürlüğü maaşât ve masarîfâtını hâvî maaşât defteri” şeklinde yer almıştır.² Buna göre, devletin maaş giderlerini gösteren defterde şifâhânlar bizzat zikredilmiş bulunmaktadır.

11 Muharrem 1251 (9 Mayıs 1835) tarihli bir arşiv belgesinde, şifâhânların hazineden tahsîs olunan maaşlarının alındığı ifade edilmektedir: “Tezkiresi virile, Bâis-i nemîka oldur ki, İki yüz elli senesi Zi’l-hiceti’ş-şerîfesine mahsûben selâtîn-i izâm

¹ BOA, C. SM., 2/81.

² BOA, MAD.d./11230.

cevâmi 'lerinde Şifâ-i Şerîf kırâat yedi aded ders-i âmm efendilere Hazîne-i Âmire 'de tahsîs olunan akçeyi hâlen ser-veznedâr İzzetlû ağadan makbuzum olmuştur. [Mühür] es-Seyyid Mehmed Emin. Dâde 11 Muharrem sene [12]51.¹ Demek ki şifâhânların aylık maaşları önceden belli edilmekte ve bütçe gelir ve gider dengesi içerisinde giderler kalemine konularak, tahsîs işlemi gerçekleşmiş olmaktadır.

Bu doğrultuda 7 Nisan 1821 tarihine tekâbül eden başka bir belge daha söz konusudur. Belgede, şifâhânlara verilmek üzere Şeyhülislâm'a para gönderildiği ifade edilmiştir. Buna göre, Şeyhülislâmlık makamının şifâhânların aylık maîşetlerinin dağıtılması hususunda devrede olduğu anlaşılmaktadır: “ Tezkiresi virile. Dâde 4 Receb sene [12]36. Bâis-i nemîka oldur ki, Mahmiye-i İslambol'da mahâll-i ma'dûdede Şifâ-i Şerîf tilâvet iden yedi nefer hâce efendiler dâîlerine Hazîne-i Âmire'den beher mâh ta'yîn ve mahallerine teslîm olunmak üzere hâlen mesned-ârâ-yı fetvâ-penâhî Devletlû İnâyetlû Efendimiz Hazretleri taraflarına Hazîne-i Âmire tarafından mu'tâd olan iki yüz on kuruş işbu bin iki yüz otuz altı senesi Cümâde'l-âhiresi mahiyesine mahsûben Veznedârbaşı Seâdetlû Ahmed Efendi yedinden tamamen kabz olunduğunu müş'ir işbu tahvîl i'tâ olundu. ed-Dâî Mehmed Emin Kethüdâ-yı Hazret-i Veliyyü'n-ni'amî, [Mühür] Mehmed Emin.”²

Bazı ödeme makbuzlarına bakıldığı zaman, Kitâbü's-Şifâ okuma hizmeti için ayrılan tahsîsâtların biraz daha ayrıntılı olarak ifade edildiği görülmektedir. Mesela 29 Rebûlâhîr 1255 (12 Temmuz 1839) tarihini taşıyan ve aynı senenin Receb ayı için İstanbul'da bulunan yedi adet şifâhân'a yapılan ödeme miktarını gösteren bir vesîka bulunmaktadır: “Ma'rûz-ı dâîleridir ki, Cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhîye ve selâtîn-i izâm cevâmi '-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf kırâatına me'mûr yedi aded hâce efendilere Hazîne-i Âmire-i Mâliye'den tahsis buyurulan iki bin beş yüz otuz bir kuruş işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi'ne mahsûb hazîne-i mezkûreden makbuzum olduğunu müş'ir işbu hülâsa i'tâ olunmuştur. [Mühür] Es-Seyyid Mehmed Emin. Mührü mutâbıkdır.

Kuruş

2083 mâhiye müşârun ileyh

0208 mâhiye bedel-i hass-ı müşârun ileyh

¹ BOA, C. MF., 54/2680.

² BOA, C. MF., 87/4320.

0030 mâhiye bahâ-i nân-ı azîz-i müşârun ileyh

0210 mâhiye ders-i âmm Şifâ-i Şerîf

2531

Mûmâ ileyh Hazîne-i Âmire'den şehriye iki bin beş yüz otuz bir kuruş maaş ta 'yîn olunduğu mukayyed olduğundan ber-mûceb-i nizâm kaydiyçün son tahrîr-i vâki' üzre meblağ-ı mezbûrun işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi'ne mahsûben veznedârbaşı ağa ma'rifetiyle Hazîne-i Âmire'den i'tâsı zımında der-kenâr olunmuştur. Fî 29 Rebîülâhir sene 1255.”¹

Bazen de devlet kendisine ait olan arazi vb. gelirlerinin bir kısmından ferâgat ederek, o geliri doğrudan şifâhânlara tahsîs edebilmektedir. 19 Mayıs 1778 tarihine denk gelen bir arşiv belgesinin ilgili kısmını bu uygulamaya örnek olarak göstermek mümkündür: “İmam Hanbelî evlâdından Şeyh Abdülkerim Efendi'ye Haleb'de Câmi-i Kebir'de Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâat itmek üzere Haleb muhassıllığına tabi memleha-i Cebel mukâtaasından yevmiye on beş akçe tahsîsi... 21 Rebîülâhir 1192.”²

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla şifâhânların maaşlarının karşılanma yöntemlerinden ikincisi, pâdişâhlar ve vâlide sultanların doğrudan veya dolaylı olarak bu uygulamayı himâye etmeleridir. Bu ise iki şekilde gerçekleşmiştir:

Birincisi, Ceyb-i Hümâyun'dan harc-ı hâssa kalemi ile doğrudan yapılan maaş ödemeleridir. Ceyb-i Hümâyun, Osmanlılar'da doğrudan pâdişâhın şahsî kullanımına ayrılan parayı ve buradan yapılan harcamaları ifade eden bir tabirdir.³ Osmanlı'da devlet gelirlerinin tamamı pâdişâha ait olmakla birlikte bunun bir kısmı dirlik olarak dağıtılmış ve artan kısmı da hâss-ı Hümâyun hâsılı olarak devlet hazinesine aktarılmıştır. Bu gelirlerden, kullanımı sadrazam ve defterdara bırakılan ve devletin harcamalarına ayrılan meblağlar, sarayın dış bahçesindeki dış hazineye saklanırdı. Dış hazinenin bazı gelir kaynakları ise sarayın iç bahçesinde bulunan ve bundan dolayı iç hazine diye anılan hazineye aktarılır ve bu meblağların sarfı pâdişâhın irâdesine bırakılırdı. Pâdişâh bunların bir bölümünü bugün âmme masrafları denen harcamalara tahsîs edebildiği gibi şahsî masraflarına da

¹ BOA, C. EV., 8/390.

² BOA, C. MF., 166/8282.

³ Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümâyun”, *DİA*, VII, 465.

ayırabilirdi. Pâdişâhın yaptığı in'âmlar ve dağıttığı sadakalar kendi özel iç hazinesinden karşılanabildiği gibi dış hazineden ve devlet bütçelerinden de verilebilirdi. Bu gibi masraflar devlet bütçelerinin “in'âmat ve tasaddukat” masraf fasıllarında yer alırdı.¹

Osmanlı maliyesinde aslında pâdişâhın tasarrufunda olan iç hazine kaynaklarının özel bir kısmını teşkil eden ceyb-i hümayun harçlığı, ayrıca “ceyb-i hümayun akçesi” diye tasrih edilen meblağları ve iç hazine masraf hesaplarında bu isimle yapılan harcamaları da ifade etmekteydi. İç hazineden karşılanan diğer bazı özel giderler “harc-ı hâssa” adıyla kaydediliyordu.² Bu kayıtların tutulduğu defterlere de harc-ı hâssa defterleri deniliyordu. Görünen o ki harc-ı hâssa defterleri, Osmanlı Devleti’nde Pâdişâh ve saraya ait olan husûsî harcamaların listelemektedir. Uzunçarşılı’ya göre “*Hazine-i Hümayun Kethüdâsının nezâretindeki Hazîne-i Hümayun kısmına ait en mühim defter, harc-ı hâssa-i hümayun vâridat ve sarfiyyat defterleri ile Ceyb-i Hümayun defterleridir. Harc-ı Hâssa Defteri her aya mahsus ayrı ayrı yapılan sarfiyatı ve o aylardaki vâridatı göstermesi itibariyle mühimdir. Her ay Hazine Kethüdâsı tarafından pâdişâha takdim edilen bu defterlere bakıldığı zaman bir ay içindeki gelir gider kalem kalem görülmektedir.*”³

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde bulunan bir harc-ı hâssa defteri, kayıtlara “*Harc-ı Hâssa Defteri: Her ay Hazine-i Hümayun Kethüdâsından ve Darbhâne’den gelen paralarla mevâcib fazlası olarak Şehremîni tarafından gönderilen ve iydiyye ve bohça bahası olarak Bâb-ı âlî’den, Kıbrıs Adası öküz bahası olarak Mirahur-i Sâni Mehmed Ağa’dan gelen ve bizzat Pâdişâh tarafından gönderilen paralardan ibaret vâridât ile her ay hazineden, seferliden, Galatasaray’ndan, zülüflülerden muhrec olanlara, saraydan bazı kimselere, mâhiyye olarak Mabeyn’e, Şeyhülislâm Dâiresi’nde Şifâ-i Şerîf vesâire okuyanlara, Pâdişâh’ın bazı mahallere gidişlerinde, Cuma namazlarından çıkışlarında yapılan ihsanlar ve defterlerde yazılı diğer masraflar*”⁴ şeklinde geçmiştir. Buna göre, padişâhın kullanımına münhasır olan iç hazineden, yani ceyb-i hümayundan Şeyhülislâm Dâiresi’nde yani Bâb-ı meşîhatta *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvet eden dersiâmlara ihsanda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kayıtta “ihsanda” bulunulduğunun

¹ Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, *DİA*, VII, s. 466.

² Sahillioğlu, *a.g.md.*, a.y.

³ Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu”, s. 79.

⁴ BOA, TS.MA.d.,G. No. 2272/0032. Mükerreren BOA, TS.MA.d./2272/0033.

zikredilmesi, aylık mutat olarak devam eden standart bir maaş uygulamasından ziyâde, bir nevi örtülü ödenek uygulaması şeklinde cereyân eden, spontane bir ödeme uygulamasını akla getirmektedir. Pakalın'ın şu ifadeleri kanaatimizi desteklemektedir: “*Dersiâmlığa her sene on beş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık için ehliyet gösteren bu on beş kişiye dört sene sonra ruûsla beraber iki yüz kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşlar artırılırdı. II. Abdülhamîd maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersiâmlara Hazine-i Hassa'dan dörder lira maaş tahsîsini usul ittihaz etmişti. Ruûs i 'tâ ve maaş tahsîsi üzerine Hazine-i Hassa'dan bağlanan maaşlar kesilirdi.*”¹ Bu satırlardan anlaşıldığına göre, özellikle devletin üst üste gelen savaşlar sebebiyle buhranlı günler geçirdiği dönemlerde, eğer dersiâmlara devlet bütçesinden rutin verilmesi gereken maaşlar ödenememişse, devreye hazîne-i hâssa giriyordu. Düzenli maaş verilmeye başlandığında ise devreden çıkıyordu.

İkincisi ise selâtîn ve vâlîde sultan vakıfları aracılığıyla şifâhânların maaşlarının ödenmesidir. Osmanlı hükümdârları ve onların aileleri, vakıf müessesesinin hikmetine mebni olarak, Allah rızasını kazanmak maksadıyla, taşınır veya taşınmaz mülklerini dînî, hayrî ve sosyal gâyeleri temin etmek amacıyla bağışlamışlardır. İslam Hukûkunda öteden beri önemli bir yeri olan ve fıkıh kitaplarında en ince ayrıntılarına kadar izah edilen vakıf müessesesi, birçok ilim adamına göre altın dönemini Osmanlı Devleti'nde yaşamıştır. Hatta Osmanlı için “vakıf medeniyeti” tabiri yaygın olarak kullanılmıştır. Vakıf müessesesinin, kurumsal bazda bu derece yerleşmesinin, sistem ve uygulama açısından zirve yapmasının en önemli gerekçelerinden biri ve belki de birincisi, başta pâdişâhlar ve onların âileleri olmak üzere, idârecilerin bu yapıyı desteklemeleri ve teşvik etmeleridir. Orhan Gazi ile temeli atılan² Osmanlı vakıf faaliyetleri, her pâdişâh döneminde artarak devam etmiştir. Osmanlı pâdişâhları arasında vakfî olmayan yoktur. Birçok pâdişâh da vakfiyelerinde, özellikle dedeleri olan pâdişâhların türbelerinde *Kitâbü'ş-Şifâ* okunmasını şart koşmuşlardır. Bu araştırmada, buna yeri geldikçe işaret edilmiştir. Konuya örnek olarak Sultan I. Ahmed'in kendi akdettiği vakıf aracılığıyla, hayır işlemek düşüncesi ile Mısır câmilerinde ve Haremeyn'de *Şifâ-i Şerîf* okunmasını temin ettiğini gösteren muhâsebe

¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 427-428.

² Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfıyesi”, s. 277-288.

icmâlini ve muhâsebe defterini vermek mümkündür. Muhâsebe icmâli şu şekildedir: “Muhâsebe İcmâli: I. Ahmed’in Mısır’da vaki’ Şifâ-i Şerîf erbâbı, Mekke ve Medine sâkinleri vazifeleri için tahsis ettiği evkâfın vâridât ve masrafları... (Dârüssaâde Ağası Hacı Mustafa ve Evkâf Müfettişi Ömer b. Haneî’nin mühür ve imzası ile)¹ Muhâsebe defteri ise şu şekildedir: Muhasebe defteri: I. Ahmed’in Mısır’da, Mekke ve Medine haremelerinde Şifâ-i Şerîf okuyacaklar için tesis ettiği vakfın Medine vilâyeti karyelerinden birine verilen hilali resminden ve Menufiye vilâyeti dâhilindeki bazı karyeler mahsûlâtından vuku’ bulan varidâtıyla, Harem-i Şerîf’de vâki’ Şifâ-i Şerîf okuyanlar ve Haneî, Şafî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine sâlik olan imam ve hatibler, Beytullah’daki Harem-i Şerîf’deki muvakkitler, dört mezhep makamlarında tekbir getirenler, Harem-i Şerîf müezzinleri, Mekke haremî ve dört makam ve müteferrik makamlar ferrâşları, kandil yakanlar, Harem-i Şerîf hademesi ve kapıcıları, Harem-i Şerîf kapılarının süpürücüleri vs. vazife sâhiplerinin mevâcibleri masrafları ve vakıf levâzım ve mühimmâtı için vuku’ bulan mübâyaat masrafları. (Darüssaâde Ağası Hacı Mustafa ve evkâf müfettişi Ömer mühür ve imzaları vardır.)² Sultan Mahmûd Han hayrâtından olmak üzere, Harem-i Şerîf’te okutulan cüz ve Delâil hademesiyle Buhârî ve Şifâ-i Şerîf okuyanlara ve mezâhib-i selâse müderris ve talebelerine verilen maaşların miktarını gösteren bir defterden, Sultan Mahmûd Hân hayrâtından olmak üzere, Haremeyn-i şerîf’te Delâil-i Şerîf, Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf ile Kur’ân’dan cüzler okutulduğu, hatta ilim talebelerine ve hangi mezhepten olurlarsa olsunlar onların hocaları olan müderrislere izzet ve ikrâmda bulunulduğu anlaşılmaktadır.³

Şifâhânların aylık maişetlerinin karşılanması sadetinde gündeme gelen üçüncü yöntem ise padişahların ve ailelerinin dığında kalan şahıs ve ailelerin akdetmiş oldukları vakıflardır. Osmanlı Devleti’nde vakıf müesseselerinin bu derece yaygın olması elbette sadece pâdişâhların ve vâlide sultanların kurdukları vakıflar sayesinde olmamıştır. Onların yanı sıra vezirler, beylerbeyiler, sancakbeyleri, mahalli beyler ve malî durumu yerinde olan kişiler de Allah rızası için vakıflar kurmuşlar ve birçoğu şifâhânlık, buhârîhânlık gibi belli bir eserin okunup hatmedilmesini esas alan cihetleri finsanse etmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, bunu ifade eden bir belgenin ilgili yerinde şöyle denilmektedir: “Der-i devlet-

¹ BOA, TS.MA.d./3713.

² BOA, TS.MA.d./1696.

³ BOA, EV.d./32282.

mekîne arz-ı dâî-i Kemîneleridir ki, Bâ-berat-ı şerîf ve bâ-şart-ı vâkıf mütevelliyesi olduğum Baфра'da vâki' zevcim müteveffâ Ali vakf eylediği kantara zam ve ilhâk eylediğim vakf-ı nukûd ve vakf-ı mezbûra mülhak ve vakf-ı mezbûrun şurûtuyla meşrût olup ancak nukûd-ı mezkûrenin ribhinden yevmî altmış akçe Ayasofya-i Kebîr'in ders-i âmmalarından Mardinî es-Seyyid Mahmud Efendi'ye Ayasofya-i Kebîr'de küllü yevm Şifâ-yı Şerîf talebe-i ulûma okutmak şartıyla...¹ Belgeye göre, önce Ali Efendi, sahip olduğu kantarın gelirini vakfetmiştir. Vefatını müteakip de, zevcesi Âyişe de önceki vakıfla aynı şartlarda olmak üzere, üzerine vakf-ı nukûd² ilâve etmiş ve vakıf oluşturulurken şart kılınmadığı halde vakfın mütevelliyesi olmuştur. Vakfedilmiş olan nukûdun gelirinden günlük 60 akçe, Ayasofya Câmii'nde sürdürülen Şifâ-i Şerîf kırâatı hizmeti için ayrılmıştır.

Arşivlerde bulunan 12 Receb 1245 (7 Ocak 1830) tarihli bir belgeye göre, Vezîriazam Mehmed Râgıb Paşa ve kızı Lebîbe Hanım, ihdâs etmiş oldukları vakıfları marifeti ile Ayasofya Câmii'nde hafta iki gün icrâ edilecek Şifâ-i Şerîf cihetine sponsor olmuşlardır. Belgenin ilgili yeri şu şekildedir: “Ma'rûz-ı dâîyeleridir ki, Ber-vech-i meşrûta mütevelliyesi olduğum vâlid-i mâ-ceddim sadr-ı a'zam-ı esbak Ragıb Mehmed Paşa merhumun mahmiye-i İstanbul'da Koska nezdinde binâ ve ihyasına muvaffak oldukları kütüphâne-i nazîfesi vakf-ı şerîfleri mülhakatından kerimesi merhume Lebîbe Hanım Vakfı'ndan yevmî altmış akçe vazife ile haftaada iki gün Ayasofya-i Kebîr'de Şifâ-i Şerîf kırâat ve tedris eylemek üzere vakf eylediği dersiyeye-i mezkûreye mutasarrıf olan...”³

Arşivlerde bu maksadı ifade eden birçok belge bulunmaktadır. Birkaç tanesini daha zikretmek yerinde olacaktır. 22 Safer sene 1209 (18 Eylül 1794) ve Cemâziyelâhir 1227 (Haziran/Temmuz 1802) tarihlerini taşıyan iki belge, bizzat Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (ö. 1162/1749) haftada iki gün ve günlüğü kırk kuruş mukâbilinde Şifâ-i Şerîf kırâatı ve hatme-i hâcegân ifâ olunmasını vakfettiğini göstermektedir. İki arşiv vesîkası arasında yaklaşık sekiz sene bulunmaktadır. Her iki belgede de benzer ifadelerle, “İstanbul'da vâki' Şeyhülislâm-ı esbak merhûm Pîrîzâde Mehmed Sahip Efendi nukûdu vakfından almak üzere yevmî kırk akçe vazife ile haftada iki

¹ BOA, C. EV., 459/23227.

² Nukûd-u mevkûfe, geliriyle hayır yapılmak üzere vakfedilmiş paralar. Bkz. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 2394.

³ BOA, C. MF., 28/1395.

gün kırâat-ı Şifâ-i Şerîf ve akabinde vâkıfın ve halîlesi Hâce Hatice Hanım'ın ve akrabâ-i ta'allukât ve sâîr Mü'minîn ve Mü'minât ervahlarıyçün hatm-i hâcegân şartıyla dersiyye cihetine..." vurgu yapılmıştır.¹

17 Rebûlevvel 1219 (26 Haziran 1804) tarihini taşıyan bir başka arşiv belgesinde ise, *"Aişe Hatun'un Üsküdar haricinde Kısıklı karyesinde kâin vakfiyla mülhakâtından mûmâileyhânın zevci Ahmed Ağa'nın Bindirekli Kasabası'nda Sultan Süleyman Mahallesi'nde kâin dershanesi vakfından Bolu'da eski câmide haftada iki gün Delâil, Şifâ ve Tefsîr-i şerîf dersiâm ciheti sülûs hissesinin tevcihi. 17 Rebûlevvel 1219"* söz konusu edilmektedir.²

Son olarak, *"Hadîka-ı Hâssa Orta Çavuşu Hacı Hüseyin'in istid'ası ile Kireccibaşı sâbık müteveffâ Süleyman Haseki'nin vâlidesi Fatma Hatun'un oğullarından mevrûs mebâliği hadîka-ı hâssadaki câmide mevlit, hatm-i Şifâ-i Şerîf kırâatına vakf ve kendisini müteveli nasbetmiş..."* olmasına dair belgelerin varlığına işaeret etmek uygun olacaktır. Söz konusu vakıf işlemi etrafında uzun yıllar sürecektir ve dönemin padişahına kadar ulaşacak olan bir takım tartışmaların söz konusu olduğuna daha önce temas edilmişti.³

Muhâsebe defterlerine, bu defterlerdeki muhâsebe icmâllerine ve tevcihât defterlerine bakıldığı zaman, şifâhânların maaşlarının büyük ölçüde vakıflar aracılığı ile karşılandığı görülmektedir. Osmanlı Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde yer alan ve daha önce üzerinde durulan 2162, 2163 ve 2299 numaralı defterler de bu hususu doğrulamaktadır. Söz konusu defterlerde yer alan kayıtlar, onlarca tevcihât işleminin şahıs vakıfları aracılığıyla deruhte edildiğini doğrulamaktadır. Osmanlı iktisâdî hayatında, vakıfların mâlî işleyişteki yeri bağlamında yapılan bilimsel çalışmalar da bu durumu destekler mahiyettedir: *"Değişik dönemlerde vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar, iktisadî hayatımızın ortalama % 15'ine vakıfların hâkim olduğunu göstermektedir. XVII. asır vakıfları arasında rastgele seçilen 330 vakfiye üzerinde yapılan ve genele teşmil edilen bir araştırmaya göre, bu asırda vakıfların genel bütçe içerisindeki payının yaklaşık % 26'lara*

¹ BOA, C. EV., 287/14636-1; BOA, C. EV., 287/14636-3.

² BOA, C. MF., 37/1809.

³ Söz konusu belgeler için bkz. BOA, HAT., 229/12783-1; BOA, HAT., 229/12783-2.

kadar yükseldiği görülmektedir. Bu oran XIX. yüzyılda da %15 civarında olmuştur. (...) Vakıf sektörünün ülke istihdamına katkısı söz konusu olduğunda Osmanlı döneminin sonlarında devlet hizmetlerinde çalışan personelin %12'sinin, Cumhuriyetin ilk yıllarında ise %15'inin vakıflardan aylık aldığını görmekteyiz. Bu oran, maalesef 1990'da % 1'e inmiştir.”¹ Soysaldı tarafından verilen bu rakamlar, vakıf gelirlerinin Osmanlı'nın umûmî iktisâdî dengeleri içerisindeki oranını ifade etmektedir. Çerçeve biraz daha daraltılarak, başta câmililer olmak üzere, türbe, dergâh gibi kurumlar özelinde vakıfların etkisi ele alındığında, söz konusu etkinin çok daha fazla olduğu müşâhede edilmiştir.

Netice itibariyle Osmanlı câmililerinde ve diğer bazı sosyal mekânlarda sürdürülen yaygın din eğitimi hizmetlerinin büyük ölçüde vakıfların sponsorluğunda yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu durum, şifâhânlık geleneğinin ekonomik açıdan vakıflara bağımlı olduğunu göstermektedir. Yani vakıf hizmetlerinin işlevselliği ile şifâhânlık uygulamasının verimliliği arasında doğru orantı söz konusudur. Nitekim özellikle Osmanlı Devletinin yıkılma sürecine girdiği, ardı ardına katıldığı savaşlar nedeniyle ekonomik krizlerle boğuştuğu ve vakıf müessesesinin yıprandığı bir dönemde, 15 Muharrem 1332 (14 Aralık 1914) tarihinde kaleme alınmış resmî bir belgede, “*Sahibzâde Mehmed Esad Efendi Dergâhı için toplanan meblağdan Buhârî-i Şerîf ve Şifâ-i Şerîf müderrislerine maaş olarak verildiği*”² anlatılmaktadır. Belgeye göre Mehmed Esad Efendi Dergâhı için yardım toplanmış, ancak bu para dergâh için değerlendirilmemiş ve Şifâ-i Şerîf ve Buhârî-i Şerîf tilâvet eden hocalara maaş olarak takdim edilmiştir. Bu durum aslında ilmiye sınıfı açısından bugün bakıldığında onur kırıcı bir durum gibi görünmekteyse de o günün şartlarında böyle bir uygulama nasıl değerlendiriliyordu bilinmemektedir... Birçok cephede sürdürülen savaşlar sebebiyle, maaş tahsîsâtlarında bir takım sıkıntıların meydana gelmiş olması ve neticede dergâhta toplanan paraya mecbur kalınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Meseleye diğer bir açıdan bakıldığında ise özellikle devletin yıkılma sürecini yaşadığı son demlerinde, bazı tevcîhlerin tabiri câizse vakıflardan para koparabilmek için şişirildiği görülmektedir. Özellikle son devletin son dönemlerinde duâguyân, cüzhân vs. vazîfe tahsîslerinde büyük bir artış olmuş; vakıflardan, mukâtaa ve

¹ Bkz. Soysaldı, “Vakıflar ve Psiko-sosyal Fonksiyonları”, s. 85-104.

² BOA, Y. PRK. UM., 69/14.

gümrüklerden ayrılan duâgû tahsîsleri büyük miktarlara ulaşmıştır. Aynı şekilde, özellikle vakfiyeler kanalıyla özellikle ilim ve tarikat mensuplarına duâgûluk vazifeleri verildiği anlaşılmaktadır. Saray çevresinde himâye görenlere, saray ve devlet ricâliyle yakınlık kurmayı başaranlara duâgûluk tahsîs edilmeye başlanmıştır.¹ Neticede bu tahsîssatlar o dereceye ulaşmıştır ki 1784 yılına ait Hazîne-i Âmire giderleri arasında “mütekâidîn, duâgûyân ve hüddâmân”a ödenen ücretlerin 815.505 kuruş tuttuğu, bunun hazînenin toplam giderleri içerisindeki nispetinin % 4.38 olduğu tespit edilmiştir.² Kültür ve Turizm Bakanlığı arşivlerinde bulunan Maliye müdevver defterlerinden birinde yer alan 1 Muharrem 1099 (7 Kasım 1687) tarihli şu belge bir tahsîs örneği olarak arz edilebilir: “*Hazîne-i Mısır, Karaman, Basra, Şam ve nefis-i Bağdad gümrüğü, Haleb gümrük ve muhassıllığı, Kıbrıs, Erzurum, Trabzon, Girid gebran cizyeleri, Haleb ve çeltük-i Adana ve Tarsus hâsları, İzmir, Bağdad ve Diyarbakır cizyeleri, Kars ve Zülkadriye enhar-ı çeltükleri, Hamid hasları, Trablusşam, Hama ve tevâbii, Musul gümrüğü, has ve aşar resimleri ve emsali mukataaların 1099 senesine mahsuben ihalelerini deruhte edenlerin isimleri ve cereyan eden muamelatı mutazammın meşruhatı ve bu mukataalardan kale neferatı yeniçerilerin masârifatı ve mevacibleri için yapılan havalat, ocaklık ve has olarak bağlanan mukataât, Tokad, Musul, Diyarbakır mütekâidîn ve duagüyân vezaifinin mahalleri malından vâridât ve teslimâtına dâir icmâlleri, Diyarbakır vâlisi Ömer Paşa ve 18 sancak beyinin, zuamâ ve erbâb-ı timarının sefere gitmeleri mümkün olmayıp bunlardan alınacak bedeliyyeleri, Basra’dan imdâd-ı seferiyye olarak gönderilen para ve zahîre irsâlâtı, Basra’nın 1094-99 seneleri muhâsebesinin rû’yet olunarak zimmette kalanının üç senede taksitle tahsîli, Üsküdar’da Şeyh Mahmud emlâk ve akarâtının muâmeleleri, Matbah-ı âmire’nin bir senelik et ta’yîni ve sâireye dâir başmuhâsebe defterlerine müsteniden verilen kararlar ve emr-i şerif tahrîri için olan tezkirelerin suretlerini muhtevî Başmuhasebe’nin mukataât defteri...*”³

Acaba şifâhânlar ve diğer sâhib-i cihet dersiâmlar için günlük, haftalık veya aylık net bir ücret belirlenmiş ve buna binâen herbir dersiâma kıdem ve derecesine göre standart bir maaş verilebiliyor mudur? Aslına bakılacak olursa bu husus tam olarak tespit

¹ İpşirli, “Duâgû”, *DİA*, IX, 541.

² İpşirli, *a.g.md.*, a.y.

³ Bu belge için Bkz. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Maliye Müdevver Defterleri*, <http://www.karamankulturturizm.gov.tr/kulturMd/sayfaGoster.asp?id=382> (19.1.2015).

edilebilmiş değildir. Ama eldeki mevcut belgelin işaret ettiği kadarıyla, özellikle devletin zor günlerinde ve savaş zamanlarında, maaş tahsîsâtlarında sıkıntılar yaşandığını söylemek mümkündür. Hüsrevbeyzâde Celâleddin II. Abdülhamîd’e hazırladığı bir raporda bu duruma işaret etmektedir: *“Ashâb-ı ruûsdan şimdiye kadar beklenen birinci hizmet müderrislik olduğu gibi bundan böyle dahi hizmet-i esâsiyeleri müderrislik olarak mebâdi-i tadrîslerinde aylıkları şimdiki gibi yüz kuruştan ibâret olması muvakkaten tecvîz edilse bile bir aile halkının medar-ı te’ayyüşünün hadd-i asgârı olan beş yüz kuruşa kadar çend sene zarfında yine hizmetinde göstereceği iktidâra nispetle terakkilerinin te’mini icab eder.”*¹ Cihet sahibi dersiâmların tamamına yakınının geçim kaynağı sadece kendilerine tevcih olunan dersler karşılığında aldıkları ücret idi. Bununla birlikte İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’nde bulunan 2162, 2163 ve 2299 numaralı defterlere bakıldığında farklı vakıflar tarafından meşrûat kılınmış şifâhânlık cihetleri için 200 kuruş, 120 kuruş, 215 kuruş, 138 kuruş, 315 kuruş, 31 kuruş vs. miktarlarda maaş rakamlarının belirlerlendiği görülmektedir. Şifâhânlar zikrederken, tespit edilebildiği kadarıyla maaş miktarları da verildiğinden burada teferruatlı olarak bahsedilmemiştir. Şu kadarı var ki, Celâleddin Bey’in bahsettiği asgarî geçim standardı olan 500 kuruş maaş limitini yakalayabilen şifâhân hemen hemen yok gibidir. Tabi ki maaş miktarlarındaki çeşitliliğin sebebi, günümüz terimiyle ifade edecek olursak kıdem ve derece farkları olabilir. Anlaşıldığı kadarıyla göreve yeni başlayan bir müderris 100 kuruş maaş ile başlamakta, dersiâmlık cihetini elde edip bu görevde dört yılını tamamladığında ise maaşı 200 kuruşa çıkmaktadır. Defterlerdeki farklı maaş rakamlarının sebeplerinden biri de şu olabilir: Mesela bir vakıf sahibi 50 kuruşa mukâbil şifâhânlık ciheti şart koşar ve deftere cihet ismi ve cihet sâhibinin bu cihete mukâbil vakıf kanalıyla aldığı 50 kuruş kaydedilir. Ama zikri geçen şifâhân zaten dersiâmlık ciheti veya bir başka câmide başka bir cihetin sahibidir. Birkaç cihetten elde ettiği maaşların yekünü ile maişetini temin ediyordur. Sadece bir cihetten aldığı maaşı dikkate alındığı takdirde farklı maaş rakamları zihin karıştırıcı olabilir. Arşivlerde bulunan muhâsebe defterleri ortaya çıkarıldıkça ve bu defterler üzerinde kapsamlı araştırmalar yapıldıkça dersiâm efendilerin maaşları üzerinde daha kapsamlı değerlendirmeler yapma imkânı söz konusu olacaktır.

¹ Balcı, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamîd’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, s. 189.

Bir devlette maaş politikasındaki aksaklıklara delâlet eden hususlardan biri maaşların birikmesi, diğeri ise maaşların birbirine karışmasıdır. Arşivlerde bazı şifâhânların böylesi durumlarla karşılaştığına dâir veriler bulunmaktadır. 1 Ekim 1914’e tekâbül eden bir vesîkada şöyle denilmektedir: “*Bâb-ı Fetvâ-penâhî’de Şifâ-i Şerîf kârîlerinden Mehmed Âsım ve Mehmed Ziyâeddîn ve İbrâhim Nûrî Efendilerin Maliye Hazînesi-i Celîlesi’nden muhassas olup üç yüz ve üç yüz bir senelerinden mütedâhil maâşlarının mecmû’u olan on yedi bin yüz yirmi bir kuruşun tesviyesi muktezâ-yı İrâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîden olarak mûmâ ileyhim tarafından takdîm olunup manzûr-ı âlî buyurulan arzuhâl leffen irsâl kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 11 Zilkâde sene [1]302 fî 30 Temmuz sene [1]302, Ser-kâtib-i Hazret-i Şehr-i yârî bende Süreyyâ*”¹ Belgeye göre Bâb-ı Fetvâ’da şifâhân olan Mehmed Âsım, Mehmed Ziyâeddîn ve İbrâhim Nûrî Efendiler, Osmanlı Devleti’nin başta Balkan Savaşları olmak üzere birçok cephede mücâdele verdiği iki sene boyunca maaşlarını alamamışlar, iki seneden biriken alacakları birbirine karışmış ve Mâliye Nezâreti tarafından kaydı tutulan miktar, toplamda 17.121 kuruşa ulaşmıştır. Söz konusu alacağın, bu hocaefendiler tarafından talep edildiği ve söz konusu probleme çözüm yolu arandığı anlaşılmaktadır.

Mesela Tarsus Nur Câmîi şifâhânı Yusuf Ziyâeddîn Efendi ile ilgili 16 Safer 1277 (3 Eylül 1860) tarihli bir arzuhâl vardır. Yazı, Tarsus Nur Câmî-i Şerîf’inde her gün *Kitâbü’ş-Şifâ* okuyan Yusuf Ziyâeddîn Efendi’nin, 27 aydan beridir maaşını alamadığını, müterâkim maaşlarının verilmesini ve bundan sonra ay be ay ödeme yapılmasını içermektedir ve şu şekildedir: “*Adana Mutasarrıfı’na ve Evkâf Müdîriyeti’ne, Tarsus’da vâki ‘Câmî’u’n-nûr’da beher yevm Şifâ-i Şerîf tadrîsine müdâvemet etmekde bulunan Yusuf Ziyâeddîn Efendi’nin muhassas olan maâşına yirmi yedi mâhdan berü derdest olamadığından tarafına i’tâsıyla beraber bundan böyle mâh-be-mâh kendüye virilmesi hakkında vuku bulan istid’âsı üzerine Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı Devletlû paşa Hazretleri tarafından yazılan bâ-tahrîrât mücebince iktizâsının icrâsı husûsuna himmet eylemeniz siyâkında şukka. 16 Safer 1277.*”²

¹ BOA, İ. DH., 998/78872.

² BOA, A. MKT. UM., 424/88.

Bu arada, konu ile ilgili arşiv belgelerinin ekseriyetinin “tevcîh sâhibi dersiâmların maaşlarına zam yapılmasına dâir” oldukları gözlemlenmiştir. Bu hususta da birkaç belge serdettikten sonra diğer başlığa intikâl edilmesi düşünülmüştür. 2 Muharrem 1318 (12 Mayıs 1900) ve 14 Muharrem 1318 (14 Mayıs 1900) tarihlerini taşıyan belgede “Bâb-ı Vâlâ-yı Meşhihat-penâhîlerinde Buhârî ve Şifâ-i Şerîf kırâatine me’ûr yirmi nefer esâtizenin maâşlarına yüzer kuruş zammı için iktizâ eden şehri dört bin kuruşun mevâzene açığına idhâlen tahsîsât-ı aliyyeye ilâvesi...” söz konusu edilmektedir.¹ 19 Safer 1269 (2 Aralık 1852) tarihini taşıyan başka bir vesîkada da Fatih Câmîi dersiâmlarından Mehmed Şâkir Efendi’nin maaşına zam yapılması söz konusu edilmiştir.² 21 Şaban 1277 (4 Mart 1861) tarihini hâvî bir tezkirede ise câmilerdeki buhârîhânların maaşlarına zam yapıldığı halde Bâb-ı Fetvâ’da Buhârî-i Şerîf hatmetmekle görevli olan 10 adet dersiâmın zamdan yararlanamadıkları ve 50 kuruş almaya devam ettikleri zikredilmiş ve onlara da zam yapılarak tesviye işlemi yapılması istenmiştir.³

Şifâhânlara, aylık bazda yapılan nakdî ödemelerin yanında, kimi zaman yine vakıflar aracılığıyla aynî ödemeler de yapılabiliyordu. Bu, genelde günlük bazda ekmeğin veya bedelinin verilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Bunu gösteren ve 26 Şaban 1275 (31 Mart 1859) ve 27 Şaban 1275 (1 Nisan 1859) tarihlerini taşıyan bir belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “Atûfetlû Efendim Hazretleri, Bâb-ı Vâlâ-yı Askerî’de Şifâ-i Şerîf kırâatine me’ûr Hacı Mehmed Efendi’nin vukû-ı vefâtına mebnî işbu hizmet-i şerîfenin şehriye beş yüz kuruş maaş ve yevmiye iki çift nân ta’yîni ile Ahmed Kamil Efendi’ye ihâlesi husûsuna dâir Masârîfât Nâzırı seâdetlû Hazretleri’nin bir küt’a takrîri manzûr-ı âlî buyurulmak için arz ve takdîm olunmuş olmağla...”⁴ Belgeye göre, vefat etmiş bulunan Hacı Mehmed Efendi’nin yerine, Bâb-ı Seraskerî’ye şifâhân olarak atanan Ahmed Kâmil Efendi’ye aylık 500 kuruş maaşın yanında, günlük iki çift nân⁵ verilmesi karara bağlanmıştır.

Bazı şifâhânlara belli periyotlarla gıda yardımının yapılması uygulaması ile ilgili bir başka belgede de şöyle denilmektedir: “Müteveffâ Hoca Seyyid Hafız Efendi’nin Şifâ-i

¹ BOA, İ. İLM., 3/1318/M-2; BOA, BEO, 1485/111370.

² BOA, A. MKT. NZD., 67/62.

³ BOA, İ. DH., 469/31404. 1.

⁴ BOA İ. DH., 428/28297.

⁵ Nân; ekmek, buğday ve diğer hububat unundan yapılan gıda maddesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 653.

Şerîf kırâatı için uhdesinde bulunup bu defa münhal olan yevmiye üç çift nân-i azîz ile şehriye beş yüz kuruş ma'âşın kendisine tevcîh ve i'tâsı husûsu müderrisîn-i kiramdan ve Rodos âmm hocalardan Amasyalı es-Seyyid Halil Efendi dâîleri istid'â idüp işbu ma'âşât-ı mahlûlenin Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerîleri'ne merbûtiyeti dahi haber verilmekle buna dâîr olan müzekkire manzûr-ı mekârim-menşûr-ı sipehsâlârîleri buyurulmak üzere leffen takdîm olunmuş ve mûmâ ileyh dâîlerinin şu emeline nâ'iliyeti şîme-i ehl-perverî-i âsafîlerine şâyân olacağı misillü kendisinin bu yüzden istihsâl-i vesâil-i mesrûriyetine mesrûr olacağıma rehîn-i ilm-i sâmi-i Ser-askerîleri buyuruldukda emr ü İrâde hazret-i men lehü'l-emrindir. 26 Muharrem 1270. ”¹ (29 Ekim 1853). Görüldüğü üzere, yazıya göre, 500 kuruş maaş ve günlük üç çift nân-ı azîz almaktayken vefat eden Hoca Seyyid Hâfız Efendi'nin yerine Amasyalı Seyyid Halil Efendi'nin aynı şartlarda atanması söz konusu edilmiştir.

Bu doğrultuda üzerinde durulabilecek diğer bir vesika, bir ödeme makbuzudur. 29 Rebûlâhîr 1255 (12 Temmuz 1839) tarihini taşıyan ve aynı senenin Receb ayı için İstanbul'da bulunan yedi adet şifâhâna yapılan ödeme miktarını gösteren vesîkada, bahâ-i nân-i azîz bedeli olarak aylık 30 kuruş gösterilmiştir: “Ma'rûz-ı dâîleridir ki, Cânib-i cenâb-ı fetvâ-penâhiye ve selâtîn-i izâm cevâmi'-i şerîfelerinde Şifâ-i Şerîf kırâatine me'mûr yedi aded hâce efendilere Hazîne-i Âmire-i Mâliye'den tahsis buyurulan iki bin beş yüz otuz bir kuruş işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi'ne mahsûb hazîne-i mezkûreden makbuzum olduğunu müş'ir işbu hülâsa i'tâ olunmuştur. [Mühür] Es-Seyyid Mehmed Emin. Mührü mutâbıkdır.”

Kuruş

2083 mâhiye müşârun ileyh

0208 mâhiye bedel-i hass-ı müşârun ileyh

0030 mâhiye bahâ-i nân-ı azîz-i müşârun ileyh

0210 mâhiye ders-i âmm Şifâ-i Şerîf

2531

“Mûmâ ileyh Hazîne-i Âmire'den şehriye iki bin beş yüz otuz bir kuruş maaş ta'yîn olunduğu mukayyed olduğundan ber-mûceb-i nizâm kaydiyçün son tahrîr-i vâki’

¹ BOA, HR. MKT., 65/75.

üzre meblağ-ı mezbûrun işbu iki yüz elli beş senesi Receb-i Şerîfi'ne mahsûben veznedârbaşı ağa ma'rifetiyle Hazîne-i Âmire'den i'tâsı zımnında der-kenâr olunmuştur. Fî 29 Rebûlâhîr sene 1255.”¹

D. ŞİFÂHÂNLIK UYGULAMASININ SONA ERMESİ

Osmanlı Devleti'nde pâdişâhların ve vâlide sultanların maddî ve manevî her açıdan sahiplenmesi ile gelişen, sistemleşen ve devlet geleneği hâlini alan şifâhânlık uygulamasının, Osmanlı Devleti'nin ardı ardına devam eden savaşıardan mağlup ayrılması ve siyâsî, sosyal ve iktisâdî açılardan çözölme sürecini yaşaması ile birlikte resmî olarak sona erdiği görölmektedir. “Resmî olarak sona ermesi” derken, Osmanlı devlet erkinin, bu uygulamayı sona erdirildiğini beyan eden bir belge veya bilginin varlığı değil, devlet mekanizmasının resmen yıkılması ve işlevsiz hale gelmesiyle beraber artık bu konunun fiîlî olarak resmî yazışmalara konu olamayacağı kastedilmiştir. Bugün için, mevcut arşiv vesîkaları çerçevesinde, bu uygulamanın en son hangi tarihe kadar devam ettirilebildiğini ifade eden kesin bir belgeden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte incelenen belgelerin yekûnünden anlaşıldığına göre kabaca 1920'li yılların başlarında, bu uygulamanın cılız da olsa hâlâ sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.

Cumhuriyet Türkiye'sinde ise şifâhânlık uygulamasının resmî hüviyette devam ettirilmediğini rahatlıkla dile getirebiliriz. Cumhuriyet dönemi arşiv kaynaklarının taranması neticesinde bu yönde herhangi bir belge veya bilgiyle karşılaşılmamıştır. 1920 lere kadar, Osmanlı bürokrasisinde, ağır aksak bile olsa, o kadar çalkantılı süreçlere rağmen mütedâvel olan *Kitâbü'ş-şifâ* ve şifâhânlık konulu belgeler, bu tarihten itibaren kesilmiştir. Yakın zamana kadar, zaman zaman güçlü şekilde hissedilen din eksenli tartışmalardan ve bürokratik önyargılardan şifâhânlık uygulamasının da nasibini aldığını söylemek mümkündür. Bu nedenle Devlet-i Âlî'nin yıkılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte resmî olarak sona erdiği vurgusu yapılmıştır. Cumhuriyet ile birlikte şifâhânlık, buhârîhânlık gibi uygulamalar ne bizzat devlet tarafından deruhte edilmiş, ne de vakıflar aracılığı ile finanse edilebilmiştir. Tabiri câiz ise, kendi hâllerine terk edilmişlerdir. Bu dönemden itibaren artık lokal olarak, bu alanda müktesebâtı olan ilim ve fikir insanlarının

¹ BOA, C. EV., 8/390.

şahsî gayretleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla resmî olarak sona eren şifâhânlık uygulaması elbette tamamen bitmiş değildir. Şifâhânlığın uygulanabilmesi için en basit anlamda dört şey gereklidir: *Kitâbü’ş-Şifâ*, onu okutacak ilim adamları, dinleyecek talebeler ve okutulacak mekân. *Kitâbü’ş-Şifâ* elimizdeyse ve bu eserleri okuyacak, okutacak hocaefendiler ve talebeler de aramızda mevcut ise teknik olarak şifâhânlığın sona erdiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim ülkemizde her devirde meccânen *Kitâbü’ş-Şifâ*’yı okuyan ve okutan kimseler mutlaka çıkmıştır. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın farkında olan ve bu geleneğin manevî sorumluluğunu tevârüs etmiş olan ilim adamları bu geleneği devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Bu aşamada, günümüzde *Şifâ-i şerif* hatimlerini sürdürmeye çalışan ve ân itibariyle “Son şifâhânlar” olarak tanımlanabilecek bazı ilim erbabına işaret etmek yerinde olacaktır.

E. SON ŞİFÂHÂNLAR

Ülkemizde son dönemde *Kitâbü’ş-şifâ* okumaları denilince akla iki isim gelmektedir. Gerek ilmî gayretleri ve sîretleri itibariyle ve gerekse *Kitâbü’ş-Şifâ* konusundaki müktesebâtları ve gayretleri açısından temâyüz etmiş olan bu iki isimden biri Emin Saraç, diğeri ise M. Yaşar Kandemir’dir. Her iki isimle de bu tezin hazırlanma sürecinde doğrudan ve dolaylı olarak bir çok kere görüşme imkânı olmuştur. Onların bu konudaki gayretlerini tarihe not düşme amacının yanında, yıllardan beridir *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunmasında ve okutulmasında gösterdikleri çabaya mukâbil bir teşekkür vesilesi olarak kendileriyle mülâkât yapılması düşünülmüştür. Emin Saraç ile doğrudan ve talebeleri aracılığıyla görüşülmüş, hatta kendilerine bu minvalde yapılması planlanan mülâkâttan bahsedilmiştir. Ancak değişik sebeplerle bu proje gerçekleştirilememiştir. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi emektâr öğretim üyelerinden ve hâlen İSAM’da (İslam Araştırmaları Merkezi) *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*’nin neşrinde görev yürüten M. Yaşar Kandemir mülâkât talebimizi nezâketen kabul buyurmuştur. Mülâkât şu şekildedir:

S: *Kitâbü’ş-Şifâ* telif edildiğinden itibaren her dönemde Müslümanların teveccühüne mazhar olmuş bir eser... Özellikle Osmanlılarla birlikte *eş-Şifâ* hatimlerinin çok daha farklı bir mâhiyete, bir sisteme kavuştuğunu müşâhede ediyoruz. Siz, bu teveccühü nelere bağlıyorsunuz?

C: *Şifâ-i Şerîf Resûl-i Ekrem Efendimiz’i en güzel şekilde anlatan, onun*

muhabbetini en güzel üslûp ile terennüm eden bir şâheserdir. Kâdî İyâz kendi zamanına kadar bu konuda yazılan ne varsa hemen hepsini görmüş, bu bilgileri pek güzel tasnif edip değerlendirmiştir. Diğer bir söyleyişle Şifâ-i Şerîf Fahr-i Cihân Efendimiz hakkında yazılan binlerce kitabın özeti mahiyetindedir. İşte bu tür özellikleri sebebiyle Şifâ-i Şerîf ümmet-i Muhammed'in teveccühünü kazanmıştır.

S: Hatırladığınız kadarıyla Cumhuriyet Türkiye'sinin şifâhânlık tecrübesinden ve son dönem şifâhânlarından bahsedebilir misiniz?

C: *Bu konuda bir araştırma yapmadığım için sorunuza doyurucu cevap veremeyeceğim. İnşallah bu konuya sizin araştırmanızla muttali olacak ve doyurucu cevabı sizden öğreneceğiz. Benim bildiğim kadarıyla Cumhuriyet dönemiyle birlikte Şifâhânlık müessesesi de sona ermiştir. 2005 yılı Mayıs ayında Eyüp Sultan'da Şifâ-i Şerîf okumaya başladığım günlerde, bu câmi-i şerîfin emekli imamı ve en son reîsü'l-kurrâ olan Ahmed Arslanlar hocaefendi Eyüp Câmiinde iki yere işaret ederek "Hoca Osman Efendi şuradaki minderde oturup Şifâ-i Şerîf okuturdu. Şuradaki minderde de Zeynel Efendi oturur ve Şifâ-i Şerîf okuturdu." demişti. Benim adlarını duyduğum son iki şifâhan bu iki hocaefendidir.*

Şunu şükranla yâdetmeliyiz ki, Emin Saraç Hocaefendi ileri yaşına ve çeşitli rahatsızlıklarına rağmen ecdadımızın talebe okutma geleneğini ısrarla sürdürmekte, Fâtih câmi-i şerîfinde talebelerine ve halka Şifâ-i Şerîf okutmaya devam etmektedir. Şimdiye kadar Şifâ-i Şerîf'i 10 defadan fazla hatmeden hocamıza Cenâb-ı Hak'tan sağlıklı uzun ömür bağışlamasını niyâz eylerim.

S: *Kitâbü'ş-Şifâ'yı nerelerde ve kaç defa hatmetmek nasip oldu? Şu anda devam eden bir hatim programınız var mıdır? Varsa dersler ne zaman başlamıştır? Eserin ne zaman hitâma erdirilmesi planlanmaktadır? Hangi periyotta devam etmektedir? Dersler nerede, kaç kişinin katılımı ile devam etmektedir? Her derste ortalama kaç sayfa okunmaktadır?*

C: *2005 yılında Emin Saraç hocamızın tensip buyurmasıyla Eyüp Sultan câmiinde Şifâ-i Şerîf okumaya başladım. Eseri, şerhetmek suretiyle haftada bir okuttuğum için ancak yedi yılda tamamlayabildik. Muhterem hocamız, Şifâ okutmanın bir geleneği olduğunu, bu geleneğe göre Şifâhanların sağlıkları elverdiği sürece hayatlarının sonuna kadar Şifâ okuttuklarını söyler. Yeniden Şifâ okutmaya başlamadan önce, Tirmizî'nin eş-Şemâilü'l-*

Muhammediyye'sini okutmamın uygun olacağını tavsiye buyurdu. Bir yıldan fazla bir zamandır bu değerli eseri okuyoruz. İnşallah iki yıl içinde de okuyup bitireceğiz. Rabbim müyesser kılarsa tekrar Şifâ-i Şerîf okumaya başlayacağız.

S: Zât-ı âlîlerinizin Şifâ okumalarında gözettiği usûl nasıldır? Ders programı genelde nasıl cereyan etmektedir? Ders esnasında sizin ve talebelerinizin dikkat ettiği bir takım şeyler var mıdır? Derslerinizde göz önünde bulundurduğunuz maddî ve manevî hususlardan bahsedebilir misiniz? Hatim meclislerinin erkân ve âdabı nelerdir?

C: *Şifâ-i Şerîf okurken hedef kitlemiz halktır. Her biri saatçilik, demircilik, presçilik gibi mesleklere mensup birkaç talebemiz ellerindeki Şifâ-i Şerîf ile dersimizi takip etmekte, diğer cemaatte dinlemektedir. Gönül isterdi ki, hiç olmazsa o semteki imamlar, müezzinler dersimizi takip etsinler. Fakat bu müyesser olmadı. Uzak semtlerden gelerek dersimizi takip eden erkek ve hanım kardeşlerimiz var. Onlara faydalı olabilmek için müellifimizin temas ettiği konuları, işaret etmekle yetindiği veya kısaca zikrettiği hadîs-i şerîfleri açıklayarak dersimizi sürdürüyoruz.*

Bütün hadis kitapları için belli bir hatim usûlü vardır. Hatim meclisinde okunan kitap ile müellifinden söz edilir, özellikle de o kitabın son hadîsi veya kitabın bir bahsi ele alınıp şerhedilir. Biz de hatim meclisinde öyle yaptık.

S: Muhterem Hocam, *Kitâbü's-Şifâ* hatimlerinin başta selâtin camileri olmak üzere, çok geniş bir coğrafyada ve birçok müessesede uygulanagelen yerleşik bir uygulama olduğu görülüyor. Günümüzle de kıyas etmek suretiyle söz konusu hususu değerlendirebilir misiniz?

C: *Tesbit edebildiğim kadarıyla birçok selâtin caminin vakfiyesinde, o câminin bânisi, câmisinde Şifâ-i Şerîf okutulmasını vasiyet etmiştir. Nitekim Eyüp Sultan camisindeki bir dersimin sonunda, bir zât yanıma geldi ve kendisinin tıp doktoru olduğunu, Bezm-i âlem Vâlide Sultan Câmîi'nin mütevellî heyetinde bulunduğunu, caminin bânisi olan Bezm-i âlem Vâlide Sultan'ın vakfiyesinde câmi-i şerifinde Şifâ-i Şerîf okutulmasını vasiyet ettiğine yeni vâkîf olduklarını söyleyerek benim orada da Şifâ-i Şerîf okutup okutamayacağımı sordu. Bu olay da gösteriyor ki, camilerimizin vakfiyeleri henüz yeterince okunup gereği yapılmıyor. Şimdilerde ülkemizin her şehrinde ilahiyat fakülteleri*

açıldı. Belli bir akademik seviyeye gelmiş olan özellikle hadis hocalarımızın, Peygamber muhabbetini gönüllere kazandırmak için Şifâ-i Şerîf okutmaları uygun olur. Şifâ-i Şerîf Şerhi kitabımı takdim ederken bu muhalled eserin sadece memleketimizde değil, bütün İslâm dünyasında gördüğü itibarı, derin ilgiyi dile getirmeye çalışmıştım. İnsanımızın yeniden inşâsında Şifâ-i Şerîf büyük hizmet ifâ edecektir.

S: Kimi araştırmacılar Kâdî İyâz'ın *Kitâbü 'ş-Şifâ'* da naklettiği rivâyetleri tenkit etmekte ve eserinde resmedilen “Peygamber tasavvurunu” aşırı bulmaktadırlar. Malumları veçhile, bir caddeye sıkça uğrayan bir kimsenin o caddeyi tavsîf etmesi ile o caddeye nadiren uğrayan bir kişinin tavsîf etmesi aynı olamaz. Bu önemli eserin açtığı yolda ilerleyen biri olmanız hasebiyle;

1. Kâdî İyâz'ın muhaddislik yönünü izah edebilir misiniz?

2. *Kitâbü 'ş-Şifâ'* da yer alan rivâyetlerin usûl-i hadis yönünden ve kabul ve red açısından umûmî değerlendirmesini yaptığınızda nasıl bir tablo ortaya çıkmaktadır?

3. *Kitâbü 'ş-Şifâ* nasıl bir eserdir? Hadis eseri mi? Siyer eseri mi? Yoksa şemâil türü bir eser mi?

C: 1. *Kâdî İyâz hadis ilminde bir otoriteydi. Sahih hadîsle sahih olmayanı birbirinden ayırma konusunda üstün bir mahârete sahipti. Onun bu özelliğini dile getiren hicrî VII. yüzyılın (milâdî XIII. yüzyılın) ünlü muhaddis ve tarihçilerinden İbnü'l-Ebbâr, Kâdî İyâz'ın hadis ilminde seviyesine ulaşamayan bir zirve olduğunu söylemekte, şöhretli tarihçi İbni Hallikân onu, yaşadığı devrin hadis imâmı ve hadis ilimlerini en iyi bilen âlimi diye göstermekte, hicrî IX. yüzyılın (milâdî XV. yüzyılın) tanınmış muhaddisi ve tarihçisi Sehâvî, Kâdî İyâz'ı yaşadığı dönemde hadîsi en iyi bilen âlim diye tanıtmaktadır.*

2. *Şifâ-i Şerîf'teki bazı hadîslerin uydurma olduğunu söyleyerek eseri tenkit edenler olmuştur. Nitekim ünlü hadis ve tarih âlimi Zehebî, Kâdî İyâz'ın bir hadis âlimi olduğunu kabul etmekle beraber, Şifâ-i Şerîf'e aldığı bazı rivâyetler dolayısıyla onu tenkid etmiştir. Bun karşılık Sehâvî, Ali el-Kârî, Faslı hadis âlimi Muhammed ibni Ca'fer el-Kettânî gibi hadis âlimleri de Zehebî'yi bu tenkitlerinde haksız bulmuşlardır. Şifâ hadîslerini değerlendiren Ali el-Kârî kendisinin de bazı rivâyetlerin senedini bulamadığını belirttiikten sonra şöyle demiştir: “Kâdî İyâz bu rivâyeti buraya aldığına göre, öyle*

sanıyorum ki, elinde bu hadîsin güvenilir bir senedi vardı. Öyle olmasaydı onu eserine almazdı.” Kâdî İyâz’ı tanıyan başka âlimler de, onun bildiği bütün rivâyetlerin mutlaka senedine de sahip olduğunu söylemektedir. Fihrisü’l-fehâris müellifi Abdülhay el-Kettânî bunlardan biridir.

3. Şifâ-i Şerîf’e genel olarak bakıldığında onu bir siyer kitabı olarak kabul etmek mümkündür. Şemâil konularına oldukça yer vermesi itibariyle de bir nevi şemâil kitabıdır. Bu çok yönlü eser 1.800 kadar hadis-i şerif ihtiva ettiğine göre onu bir hadis kitabı saymamak uygun olmaz.

S: Belirtmek isteginiz başka hususlar var mıdır?

C: Biz büyük bir mânevî servetin vârisleriyiz. İslâm ümmetini mânen emziren, güçlendiren, zenginleştiren gıdaların başında Peygamber muhabbetiyle gönülleri besleyen Şifâ-i Şerîf bulunmaktadır. Günümüzün maddileşen insanı için bir mâna ifade etmese de şunu belirtelim ki, ecdadımız düşman tehlikesi belirdiğinde, vebâ salgını baş gösterdiğinde bile Şifâ-i Şerîf’e sarılarak ondan mânevî güç almaya çalışmıştır. Mâneviyâtsizliğin gönüllerimizi büyük ölçüde tahrip ettiği günümüzde biz de Şifâ-i Şerîf’e tutunarak gönül yaralarımızı tâmir etmeye çalışalım.

IV. DEĞERLENDİRME

“Hatim” kavramı köken itibarıyla Arapçadır. Aynı zamanda Kur’ânî bir kelimedir. Lügatte pek çok anlama gelmekle birlikte bu anlamların “bir şeyin sonuna ulaşmak” manasına raci olduğu görülmektedir. Kelimenin, ıstılâhî açıdan ise “*Kur’ân-ı Kerîm’i başından sonuna kadar yüzünden veya ezbere okuyarak bitirilmesi, ayrıca Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ve Kitâbü’ş-Şifâ başta olmak üzere, tanınmış hadis kitaplarının okuyarak sona erdirilmesi*” olarak tarif edildiği görülmektedir. Buna göre, lügavî anlamları göz önüne alındığında, mürtecel olmayıp, daha sonra İslâmî ilimler sahasına intikal etmiş menkûl bir kavramdır. Önce Kur’ân’ın hatmedilmesi şeklinde başlamış, sonra da başta hadis eserleri olmak üzere dînî eserlerin okunarak bitirilmesi anlamında yaygınlık kazanmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm dışındaki belli başlı dînî metinlerin hatmedilmesi geleneğinin pratik boyutu ise rivâyet ilmiyle ilgilidir. Hadis tarihinde, hadîslerin değişik rivâyet usûlleri ile cem‘ edilmesinin akabinde, bu sefer yine rivâyet usulleri çerçevesinde olmak kaydıyla kitapların nakledilmesine geçildiği görülmektedir. Kitapların nakledilmesinde kullanılan yöntemlerden biri de hatim meclisleri akdetmektir. Hadis kitaplarının nakli için bazen imlâ meclisleri, bazen rivâyet meclisleri ve bazen de hatim meclisleri deruhte edilmiştir.

Rivâyet kültürünün bir yansıması olarak değerlendirilebilecek *Kitâbü’ş-Şifâ* hatim meclisleri, Osmanlı ilim geleneğinde, diğer İslam beldelerine göre çok daha sistematik olarak ele alınmış görünmektedir. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın okunması ve hatmedilmesi gerek ilmiye sınıfı müntesipleri tarafından ve gerekse devlet ricâlî tarafından son derece önemsenmiştir. Dersiâmlar arasından seçilen şifâhânlar belli bir atama ve yer değiştirme sistematığı içerisinde, yaygın ve örgün eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir parçası olarak, istihdâm edilmişlerdir.

Osmanlı’da *Kitâbü’ş-Şifâ* okumalarının orijinal yönlerinden biri de *Kitâbü’ş-Şifâ*

okumalarının, hatimlerinin, okunan mekânların ve şifâhânların değişik vesileler ile resmî yazışmalara konu olmasıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan toplam 161 adet belgenin değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmamızda İstifadeye açılmış bulunan konuyla ilgili arşiv belgelerinin tamamına yakınına ulaşıldığı ve bu belgelerin tarandığı düşünülmektedir. Tarama neticesinde, bu uygulamanın nerelerde, hangi şifâhânlar aracılığıyla sürdürüldüğü, *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunma gerekçeleri ve şifâhânlık uygulamasının sorunları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Özellikle askerî kurumlarda şifâhânlığın yerleşik bir uygulama haline dönüştüğü; bu çerçevede, orduda bulunan şifâhânların, ordu kadrosunda bu görevi yerine getirdikleri, hazardsa ve seferde orduyla birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Mekteb-i Harbiye'den başlayarak, Kara ve Deniz Ordularında ve Osmanlı Askerî Teşkilatı'nın beyni hükmündeki Bâb-ı Seraskerî'de *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okuna geldiği tespit edilmiştir.

Şifâhânlık uygulamasının söz konusu olduğu yaygın eğitim kurumlarının coğrafi dağılımına bakıldığında; Halep'ten Mora'ya, Hameyn'den İstanbul'a, Tarsus'tan Kastamonu'ya ve Şam'dan Bolu'ya kadar uzanan bir muhitte *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın hatim usûlü ile okuna geldiği anlaşılmaktadır. Bunlar tespit edilebilenlerdir. Resmî yazışmalara yansımayanlar ya da yansıyan ama daha gün yüzüne çıkmamış olanlar hesaba katıldığında, bu uygulamanın o günün şartlarında son derece önemli bir proje olduğu anlaşılmaktadır.

Özellikle günümüzde cami merkezli sürdürülmeye çalışılan “Yaygın Din Eğitimi” faaliyetleri ile kıyas edildiğinde Osmanlı Devleti'nde bir dönem tatbik edilen “şifâhânlık”, “buhârîhânlık” vb. uygulamaların ne kadar önem arz ettiği bilfiil müşâhede edilmiştir. Büyük ölçüde imam-hatipler ve müezzin-kayyımlar eliyle sürdürülmeye çalışılan cami merkezli din eğitimi ve din hizmetleri için Osmanlı'nın, özellikle merkezî camilerde, cami başına 30'dan fazla kadro tahsis ettiği ve bu kadroları büyük ölçüde o günün sivil toplum kuruluşları mesâbesinde olan vakıflar aracılığıyla finanse ettiği tespit edilmiştir. Osmanlı şifâhânlık uygulamasında, etkin bir role sahip olan Evkâf Vekâleti'nin, Şeyhülislâmlık Makamı ile bütünleşmiş bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesinin pozitif yansımaları dikkat çekmektedir.

Ulaşılabilen arşiv belgelerinin hayli yekûn tutmasına ve bu vesîkaların elden geldiğince hassas bir şekilde taranmış olmasına rağmen, Osmanlı'da yerleşik bir uygulama

olan *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimleri ve şifâhânlık uygulamalarının, aydınlatılması gereken birçok karanlık noktaları bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Mevcut arşiv belgeleri, netice itibariyle bürokratik tarzda yazılmış, resmî belgelerdir. Osmanlı'da devletin işleyiş tarzında arzuhallerin nasıl yazılacağı, nelere dikkat edileceği ile ilgili genel bir teâmül oluşmuş durumdaydı. Yazışmalara konu olan hususlar mümkün mertebe bu teâmüller dikkate alınarak işlenirdi. Elimizdeki mevcut vesîkalar her ne kadar satır aralarında birçok temel bilgiyi hâvî olsa da çoğu kere ayrıntılı bilgiler sunmamaktadır.

2. Vesîkalar, Osmanlı'da *Kitâbü'ş-Şifâ* hatimlerinin varlığını ve bir devlet geleneği çerçevesinde sürdürüldüğünü kesin olarak ispat etmekle beraber, bu uygulamanın nasıl bir keyfiyette sürdürüldüğüne hemen hiç temas etmemektedir. Osmanlı'da *Kitâbü'ş-Şifâ* hatim meclisleri nasıl tesis edilmektedir? Bu meclislerde hangi usûl ve esaslara dikkat edilmektedir? Bu gibi soruların cevabı hâlen tam olarak açığa kavuşmuş değildir.

3. İslam dünyasında, özellikle de Kuzey Afrika ve Mağrib bölgesinde öteden beri *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın rivâyet usulüyle okunduğu daha önce ifade edilmişti. Mevcût belgeler dikkate alındığında, Osmanlı'daki uygulamanın da bu minvalde devam edip etmediği bilinmemektedir. Her ne kadar aslen Mısırlı olsa da Osmanlı ulemâsından kabul edilen *Nesîmü'r-riyâz fî şerhi Şifâi'l-Kâdi İyâz* müellifi Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) kendisine ait bir *Kitâbü'ş-Şifâ* rivâyet senedi olduğu söylene de Osmanlı'daki genel hatim uygulamalarında, tahammül ve edâ kaygısından çok şerh ve anlatım çabası ön planda gibidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, *Kitâbü'ş-Şifâ*'nın okunma usûlüyle ilgili -en azından şimdilik- herhangi bir vesîkaya ulaşılamamıştır.

4. Başta selâtîn câmileri olmak üzere, İstanbul, Bursa ve Konya gibi Osmanlı şehirlerindeki merkezî câmilerin, türbe, tekke ve zâviyelerin vakıf defterlerine şimdilik mürâaat edilememiştir. Buralarda akdedilmiş olan Osmanlı vakıflarının vakıf senedlerinde şifâhânlık uygulamasının usûl ve erkânı ile ilgili kıymetli bilgilerin bulunması kuvvetle muhtemeldir.

5. Ulaşılabilen arşiv belgelerinde zikri geçen yüzelliye yakın şifâhânın isimleri listelenmiş olmakla birlikte, bu şifâhânların kâhir ekseriyetinin terceme-i hâlleri şimdilik

meçhuldür. İçlerinden meşhur olup eser telif etmiş olanlar ve bu münasebetle kayıtlarda zikri geçenler hâriç, tamamına yakınının hususiyetleri, ilmî müktesebatları, hatta vefat tarihleri bile bilinmemektedir.

Şifâhânlık uygulamasının resmî olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte sona erdiği düşünülmektedir. Cumhuriyet döneminde bu uygulamanın devlet eliyle sürdürüldüğüyle ilgili herhangi bir resmî vesîka ile karşılaşılmamıştır. Bu uygulama, günümüzde, son şifâhanlar diyebileceğimiz Emin Saraç ve M. Yaşar Kandemir gibi ilim ehli kimselerin gayretleri ile sürdürülmeye çalışılmaktadır.

SONUÇ

Kâdî İyâz'ın *Kitâbü's-Şifâ* Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği" konusunda yapılan bu çalışmadan elde edilen neticeleri şöylece özetleyebiliriz.

1. Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Endülüs ve Mağrib'de yetişmiş, Mâlikî-Eş'arî çizgisinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüş çok yönlü bir âlimdir. Onun hayatını, üç husus ile özetlemek mümkündür: Eğitim-öğretim faaliyetleri, kadılık görevi ve kitap telifi. Farklı ilim dallarında kaleme aldığı eserleri ve bu eserlerinde mürâcaat ettiği ilmî kaynakların çeşitliliği onun ilimdeki derinliğinin en önemli göstergelerindendir.

2. Kâdî İyâz'ın telif ettiği pek çok eseri arasında en dikkat çeken *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*'sıdır. Eser, İslam dünyasında *Kitâbü's-Şifâ*, Osmanlı ilim geleneğinde ise *Şifâ-i Şerîf* ismiyle şöhrete kavuşmuştur. Bu eseri, aynı zamanda Kâdî İyâz'ın İslam dünyasında kazandığı otoritenin en önemli parametresi olarak kabul etmek mümkündür. *Kitâbü's-Şifâ* çok yönlü, birçok ilim dalına hitap eden bir eserdir. Genel olarak bakıldığında bir siyer kitabıdır. Şemâil konularına genişçe yer vermesi itibariyle de bir nevi şemâil kitabıdır. 1.800 kadar rivâyet ihtiva ettiği dikkate alınacak olursa aynı zamanda bir hadis kitabıdır.

3. Şemseddîn ez-Zehebî (ö. 748/1348) ile birlikte, *Kitâbü's-Şifâ*'ya ilk eleştirilerin yöneltildiği ve bu eleştirilerin geçmişten günümüze değişik tonlarda dillendirildiği bilinmektedir. Eleştiriler iki noktada toplanmaktadır: *Kitâbü's-Şifâ*'nın çokça uydurma rivâyet içerdiği ve bünyesinde bir kısım zorlama yorumlar barındırdığı...

4. *Kitâbü's-Şifâ*'daki bazı rivâyetler hadis ilmi kıstasları açısından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak burada yer alan ve mevzu olarak nitelendirilebilecek rivâyetlerin sayısının, gerçekte ez-Zehebî'nin ve daha sonraki kimi araştırmacıların iddia ettiği kadar olmadığı müşâhede edilmiştir. Bu çalışmada, değişik açılardan tenkide uğrayan

sekiz rivâyet kabul ve red açısından değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Neticede uydurma olduğu iddia edilen beş rivâyetten birinin târihî bir rivâyet olması sebebiyle kabul ve red açısından değerlendirilemeyeceği, birinin hasen, birinin zayıf, birinin ileri derecede zayıf ve birinin de merfû isnâdının uydurma olduğu neticesine varılmıştır. Mevzû, bâtl, hurâfe ve İsrâiliyyât kabilinden olduğu iddia edilen bir rivâyetin hasen li-ğayrihî dereesinde olduğu görülmüştür. “Lâ asle lehû” denilmek suretiyle kaynağına isnâd edilemeyen iki rivâyetten birinin gerçekten kaynağına isnâd edilemediği, diğerinin ise târihî bir rivâyet olması hasebiyle usûl-i hadîsin kapsamına girmediği sonucuna varılmıştır.

5. *Kitâbü’ş-Şifâ* ile ilgili gündeme getirilen bir başka husus da bir kısım zorlama yorumlar içerdiği iddiasıdır. Özellikle Hz. Peygamber ile ilişkili konularda, Kâdî İyâz’ın ilmî kaynaklarından bir takım görüşler aktardığı veya görüşler arasında tercihlerde bulunabildiği görülmektedir. Sonuç itibariyle o günün aktüel tartışma konuları –ki bazı kelâmî tartışmaların öteden beri aktüel değerini koruduğu bilinen bir gerçektir- hakkında serdettiği ve o günün sosyo-politik şartlarıyla birlikte değerlendirilmesi gereken görüşlerin, İslam toplumunun peygamber telakkîsini olumsuz etkilediği iddiası kabul edilebilir olmaktan uzaktır.

6. *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın uydurma rivâyetler ihtivâ ettiği ve bir takım zorlama teviller barındırdığı dâir iddiaları eserin ve müellifinin kadr u kıymetinden ve itibarından bir şey eksiltmez. Önemli olan bu gibi eserlerin; konuya vâkıf, doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek ehil kimseler marifetiyle kitlelerle buluşturulmasıdır.

7. *Kitâbü’ş-Şifâ* gibi bu derece yaygınlık ve etkinlik kazanmış bir eserin; -en azından şimdiye kadar- tartışmaları sona erecek şekilde tahrîc edilmediği veya hiç olmazsa tenkide uğrayan bütün rivâyetlerin müstakillen değerlendirilmeye tâbi tutulmadığı bir gerçektir. Bu minvalde, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın iki aşamada yeniden ele alınması yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi, nitelikli araştırmacılardan oluşan bir komisyon veya bir kurum tarafından, özellikle en eski el yazması nüshaların bir araya getirilerek, hem birbirleriyle hem de tahkikli nüshalarla mukâbele edilmeleridir. İkincisi ise, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın tamamının, özellikle de tartışmalı rivâyetlerin kabul veya red açısından tahrîc ve tahkîk edilmesidir.

8. Genelde Kur’ân-ı Kerîm ile birlikte anılan “hatim” terimi, zamanla âlimler

nezdinde *Sahîh-i Buhârî*, *Kitâbü’ş-Şifâ* ve *Sahîh-i Müslim* başta olmak üzere, belli başlı dînî içerikli metinlerin, baştan sona okunarak bitirilmesi anlamında kullanılmıştır.

9. Kur’ân-ı Kerîm dışındaki bazı temel dînî eserlerin hatmedilmesi olgusu, pratik sahada rivâyet meclisleri ile yakından ilgilidir. Özellikle muhaddisler nezdinde bir eserin hatmedilmesi, herhangi bir tahammül ve edâ usulü ile ve bir rivâyet senediyle, o eserin tamamının baştan sona bitirilerek rivâyet edilmiş olması anlamını taşımaktadır. Dünyanın her tarafına yayılmış olan yüzlerce *Kitâbü’ş-Şifâ* rivâyet senedi ve bu eserin el yazması nüshaları, *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın ilk dönemlerden itibaren yaygın bir şekilde rivâyet ve imlâ meclislerine konu edildiğini göstermektedir.

10. Zamanla bu meclislerde okutulan eserler etrâfında, bir hatim edebiyatının geliştiği görülmüştür. Hatim edebiyatının târihî arka planını; “*hazırlık dönemi*”, “*tasnîf dönemi*”, “*gelişme ve tekâmül dönemi*” ve “*inceleme-araştırma dönemi*” şeklinde dört safhada değerlendirmek mümkündür.

11. Ebü’l-Hayr Şemseddîn es-Sehâvî’nin (ö. 902/1497) hatim edebiyatındaki en üretken muhaddis olduğunu ve hatta bu sahayı tesis eden kişi olduğunu söylemek mümkündür. Toplamda 13 hatim eseri vardır. Bunlardan 7 tanesi hadis ilmiyle ilgilidir. Hadis ilmiyle ilgili olanlardan 2 tanesi de *Kitâbü’ş-Şifâ* hakkındadır. Bu iki eser, *el-İntihâz fî hatmi’ş-Şifâ li’l-İyâz* ve *er-Riyâd fî hatmi’ş-Şifâ li’l-İyâz* isimlerini taşımaktadırlar. es-Sehâvî’nin hâricinde hatim edebiyatında dikkat çeken müellifler; Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö. 833/1429), İbn Nâsırüddîn ed-Dîmeşkî olarak bilinen Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah el-Kaysî (ö. 842/1438), Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hatib el-Kastallânî (ö. 923/1517) ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722)’dir.

12. En erken tarihli hatim kitaplarının Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî’nin (ö. 833/1429) 11 Rebûlevvel 828’de (1 Şubat 1425) telif ettiği *el-Mas’adü’l-Ahmed fî hatmi Müsnedi’l-İmâm Ahmed*’i ve İbn Nâsırüddîn ed-Dîmeşkî’nin (ö. 842/1439) dört hatim eseridir. Bu dört eserden biri de *Kitâbü’ş-Şifâ* üzerinedir. Müellifinin vefat tarihi göz önünde bulundurulduğunda bu eser de yaklaşık olarak IX. (XV) asrın başlarını işaret etmektedir. *Kitâbü’ş-Şifâ* etrafında muazzam bir literatürün oluşmuş olduğu da görülmektedir. Bu çerçevede telif edilmiş 47 şerh, hâşiye ve ta’lîk, 14 muhtasar

ve 14 tercüme türü eser tespit edilmiştir. Bunun yanında *Kitâbü’ş-Şifâ*’nın hadîslerinin tahrîciyle ilgili çoğu günümüze ulaşmayan 6 eser söz konusudur. Ayrıca son dönemde 6 adet tahkikli nüshası neşredilmiştir. Kâdî İyâz ve *Kitâbü’ş-Şifâ* hakkında neşredilen konulu çalışmalar ile tebliğ, makale, ansiklopedi maddesi ve tez sayısı da oldukça fazladır.

13. İslam dünyasında hatim geleneği içerisinde sürdürülen *Kitâbü’ş-Şifâ* okumalarının, Osmanlı’daki yansıması, bu uygulamanın İslam dünyasındaki en özgün örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Zira diğer İslam beldelerinden farklı olarak Osmanlı’daki hatimler; devlet mekanizmasının işleyişi içerisinde belli bir usûl çerçevesinde ve devletin himâyesi ile ele alınmıştır.

14. Osmanlı ilim geleneğinde *Şifâ-i Şerîf* nâmıyla meşhur olmuş olan *Kitâbü’ş-Şifâ*’ya, hem devlet nezdinde hem de ilmiye sınıfında büyük önem verilmiştir. “*Şifâhân*” olarak anılan dersiâmlar, devlet tarafından muhtelif mekânlara tayin edilmişlerdir. Doğrudan devletin veya o günün sivil toplum kuruluşları mahiyetinde olan özel vakıfların desteğiyle maişetleri temin edilen şifâhânlar, hayatları boyunca görevlendirildikleri yerde *Kitâbü’ş-Şifâ* okuma görevini yerine getirmişler, vefat ettiklerinde de yerlerine yenileri atanmış ve bu okumalar belli bir sistem dâhilinde sürdürülmüştür.

15. Bu tezde, Osmanlı yaygın din eğitimi sisteminin önemli parametrelerinden olan şifâhânlık uygulaması bağlamında yapılan araştırmalar ve ulaşılan sonuçlar büyük ölçüde arşiv belgelerine dayandırılmıştır. Bu doğrultuda 161 adet arşiv belgesinden istifade edilmiştir. Bu belgelerin, nicelik bakımından her ne kadar buhârîhânlık ile ilgili vesîkalarından daha az olsalar da içerik bakımından daha nitelikli oldukları sonucuna varılmıştır. Zira içlerinde, hatt-ı hümayunlar, irâdeler ve şeyhülslâm mührü içeren belgeler bulunmaktadır.

16. Arşiv belgeleri ışığında Osmanlı’da *Kitâbü’ş-Şifâ* hatimlerinin gerçekleştirdiği mekânları, çeşitlilik bakımından, genel olarak dört kısma ayırmak mümkündür. Birincisi Osmanlı Sarayı’dır ki saray bünyesinde bulunan Enderûn ve Hırka-i Şerîf dâiresinde *Kitâbü’ş-Şifâ* tilâvet edilmiştir. İkincisi, örgün eğitim kurumlarıdır. Medreseler ve Dârülahadisler bu kapsamdadır. Üçüncüsü yaygın eğitim kurumlarıdır. Câmiler, türbeler, tekke, zâviye ve dergâhlar bu çerçevede değerlendirilmiştir. Dördüncüsü ise “diğer devlet kurumları” diyebileceğimiz devlet dâireleridir. Bu bağlamda ilk önce

Şeyhülislâm Dâiresi, ardından da askerî kurumlar akla gelmektedir.

17. Belgelerin incelenmesi neticesinde özellikle Osmanlı askerî kurumlarında *Kitâbü 'ş-Şifâ'* nın okunması ve hatmedilmesi geleneğinin son derece önemsendiği tespit edilmiştir.

18. Yaygın eğitim kurumlarının şubeleri göz önüne alındığında, toplamda birbirinden farklı geniş bir coğrafyaya yayılan ve çoğu merkezî/selâtin olan 25 camide, 10 türbede, 2 tekkede, 2 dergâhta ve 1 zâviyede *Kitâbü 'ş-Şifâ'* nın hatim geleneği çerçevesinde okunduğu arşiv belgeleri ışığında tespit edilmiştir. Başta arşiv vesîkaları ve tevcîhât defterleri olmak üzere değişik kaynaklar taranmış ve mükerrerleriyle birlikte toplam 136 şifâhânın isimleri tespit edilmiştir.

19. Yine arşiv belgeleri ışığında, *Kitâbü 'ş-Şifâ'* nın; Hz. Peygamber'in ruhuna ithâf edilmek üzere, karşılaşılan meşakkatli durumlardan kurtulmak maksadıyla, teberrük düşüncesiyle, merhûm sultanların ruhlarına ithâf edilmek üzere, ordunun muzaffer olması için, şühedânın ruhlarına ithâf etmek gâyesiyle, vakıf sahiplerinin şart koşmaları münasebetiyle ve mevlid kandili, açılış gibi önemli gün ve gecelerde hatmedildiği anlaşılmıştır.

20. Osmanlı Devleti'nde şifâhânlık uygulamasında bir takım sorunlarla karşılaşıldığı görülmüştür. Arşiv belgelerinin yansıttığı kadarıyla bu sorunları şimdilik; “zaman içerisinde meydana gelen ilmî ve ahlâkî yozlaşma”, “zâdegânlık/evlâdiyetlik imtiyâzı” ve “ücret tahsislerinde yaşanan sıkıntılar” şeklinde ele almak mümkündür.

21. Şifâhânlık uygulaması, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte resmî olarak sona erse de, günümüzde “son şifâhânlar” diyebileceğimiz kimi ilim ehli tarafından sürdürülmektedir.

EKLER

EK- 1: III. Selim'e ait hatt-ı hümayun vesîkası¹

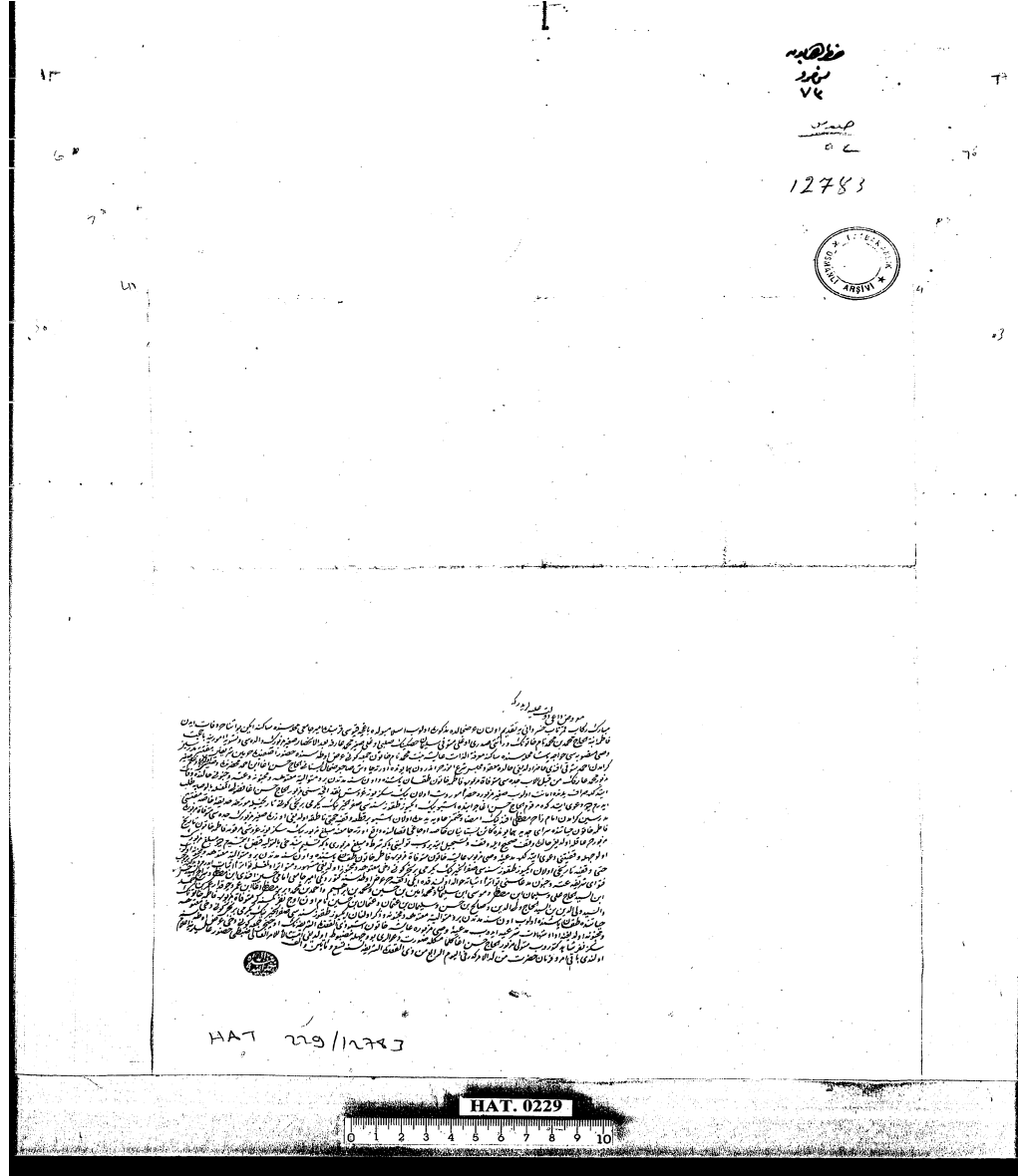
بسم الله الرحمن الرحيم
 شوقم
 کرامتو
 مہابتو
 قوتلو
 دولتتم اتم
 ایشوروز قیمنده اشقا ایله مقابل اوله جقلدی افاده سنه وار دوککون عتقارلشا قولدی طرفدن درود ایله عرض چنور
 فیض کجور شاهانه ری قنات قائم بالورسنه حقیقی توفیق وسرور ورسون عسکوز منصور اولوب مخالفین مغرور ابرجور
 وعبادالولک اشرارچونک بعضی ناساب مجملده بوجیه توحید شریف ایتدوب اصحاب قلوبه توجیه ایتدوکون اللہ دیت ورسون
 دیو مبارک خط هاید کرامت مقود شاهانه ری لومه زین صدور اولخله مفوم شیف اصابت دولتی دهین ادراک
 عاجزانم اولشدر هیفته جناب جیاد آیت زعای سریع انشاظر نظر الیولیرجی جلدو برای درگاه اجابت ایدرک توفیق کجای
 عکس منسوبه تاجیدیلرینه دهر فود وسرور الیولیرجی مورد الوامات الیه اولک مبارک ضمیمه تارکاش مالوکانه یینه
 ساخ ریتاید اولدی اوزره اسباب دوما یه یه قوش غرضلار و سارنلاهیله ایله قشیت اودنات مطلب و مقصوده
 وصوله حصول یسر و خواسی مستغ ذرائع قویه مجربه ده اولخله طوق امر هاید شاهانه ری اوزره بوجیه قویه مطبوعه
 درگاهنه وسار دت جلدو صوبه امزانه ده خبرلر و عطیهر ارسلایله عیشریک توحید شریف جکریلش و داره ایزانه
 دخی عملارن و محجب و منقنه اولدک اصحاب کادک بعض داعیای جیبالله شفا شریف ختم ایتدولش اودنات ماعدلته
 ظهور فتوحات منتظله یه قدر هر کجیه ختم شفا شریفه مواظبت ارفیق اوزره ترتیب تصمیم ایتدولش شریح الاولام افک
 داعیایله طرف جاکانه ده مخصوص خبر ارسلایله برای مجرور شفا شریف قنات ایتدولدی تومیه قنقش اولخله انشا الله
 قریباً ظهور غمیه اصابتیله وقع حث الطخالیبه ده مسؤل ایدرک و معلوم هایدنکی بیورلجی اوزره بومقوله مؤکله ده
 شفا شریفه قوی مؤثرات مجربه ده اولدیلته و ایتدولش هایدن جیبالله ری قطب دائرة عالمیان اولوب انده دخی بومقوله
 ادعیه مانوره ناک توفیق اکنته سانه دن زیاده مؤثر املق تجربه سنه نفاک ساری خواجهره تعیینیلدی اولدر یوسفه
 بمضامین قولدی تعیینیله محامود ایتدولش هایدن حضرت جیبالله ری دخی برای مجرور شفا شریف ختم و قرانی ترتیب
 بیبدسه سعت اجابج الطخالیبه ده خلل اوله دخی متبادر خاطر عاجزانم اولخله مجد رفیع اخطار اچید اشاره
 بیساعت اولدی محامولم عالیله بیورلجی اروفیان سوکلو کرامتو مہابتو قوتلو دولتتم اتم باقم

HAT 55/2543

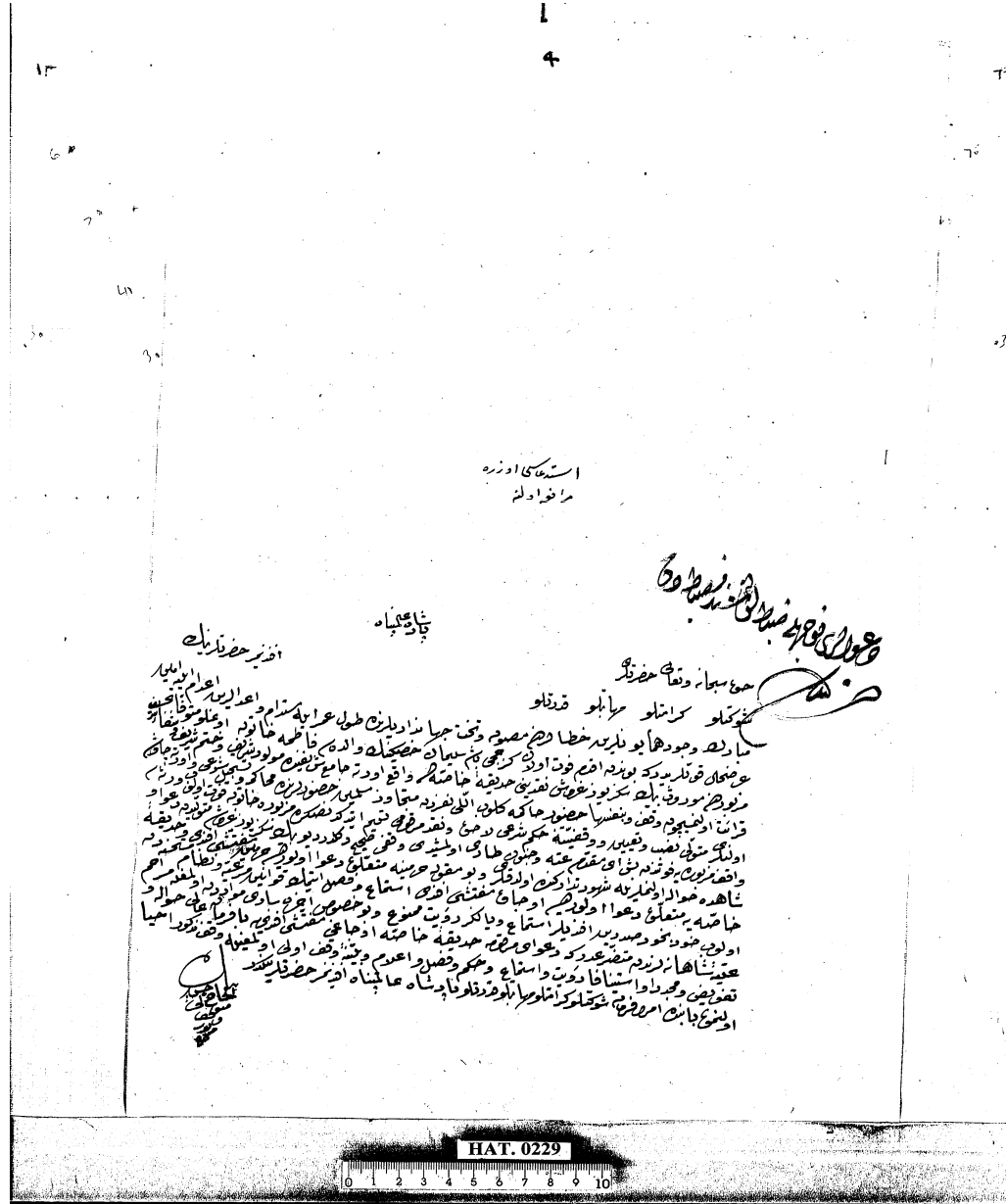
¹ BOA, HAT., 55/2543. 13 Mayıs 1801'e tekâbül eden ve zamanın padişahı Sultan III. Selim'e (ö. 28.7.1808) sunulan telhîs belgesi. Hatt-ı hümayun'u hâvî olup, Sultan III. Selim bu hatt-ı hümayun'da: "Böyle şeylere dikkat olunsun, Hak Teâlâ selâmet ve nusret versün, hayrolsun" kaydını düşmüştür.

EK- 2: Edirne Hadîka-i Hâssa Orta Câmii'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ*'nın kırâat edilmesiyle ilgili bir vesîka¹

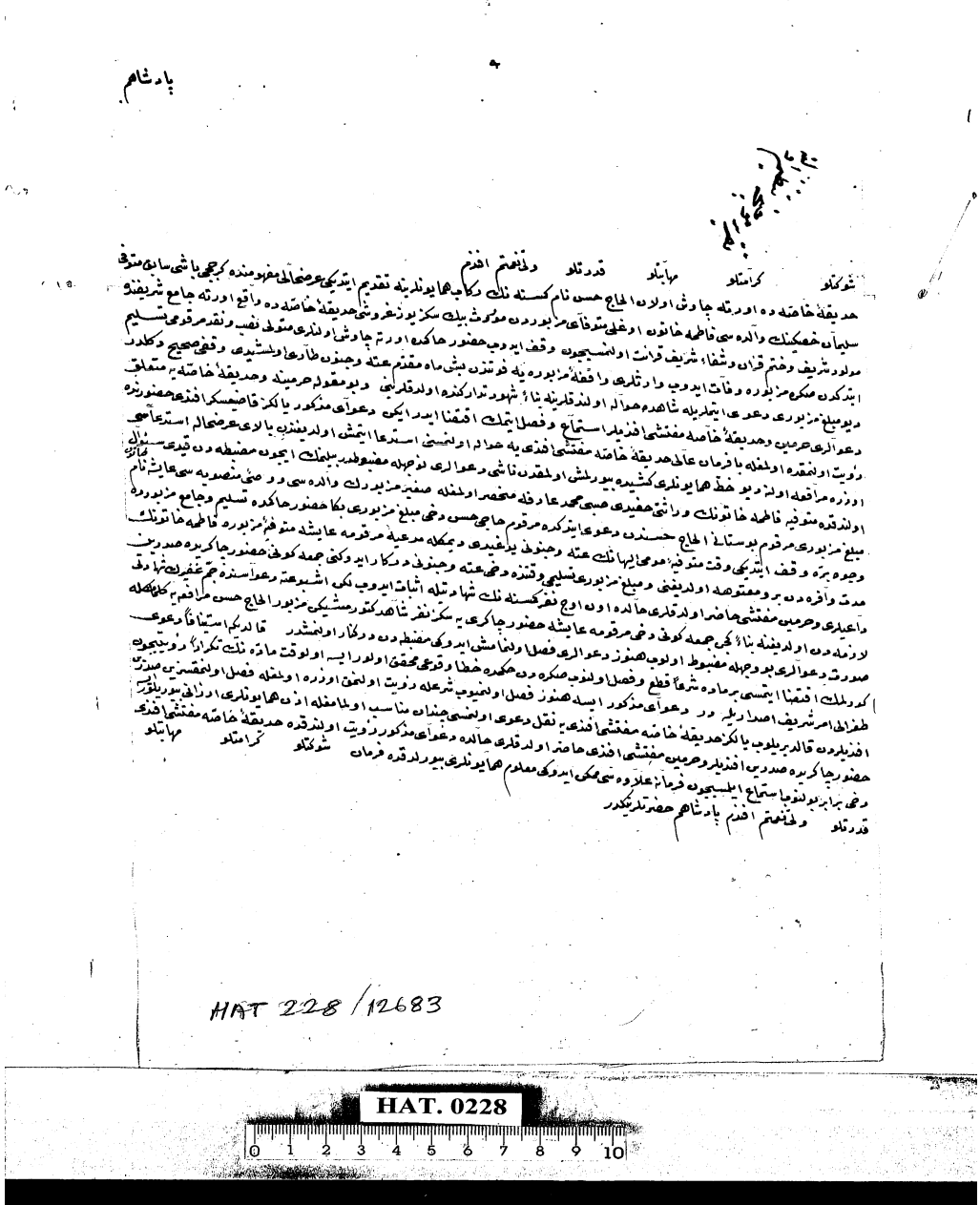

¹ BOA, HAT., 229/12783-1. Edirne'de bulunan Hadîka-i Hâssa'da vâki Orta Câmii'nde *Kitâbü 'ş-Şifâ* okunmasını vakfeden bir Osmanlı Hanımefendisi'nin, yapmış olduğu bu vakfa çocukları tarafından yapılan itirazı ifade eden 4 Zilkâde 1209/23 Mayıs 1795 tarihli bir arzuhâl vesîkasıdır. Bu vesîka daha sonra telhîs edilerek Sultan III. Selim'e arz olunmuştur.

EK- 3: Hadîka-i Hâssa'da vâki Orta Câmii'nde Kitâbü'ş-Şifâ okunmasıyla ilgili
Sultan III. Selim'e ait Hatt-ı Hümâyün Vesîkası¹

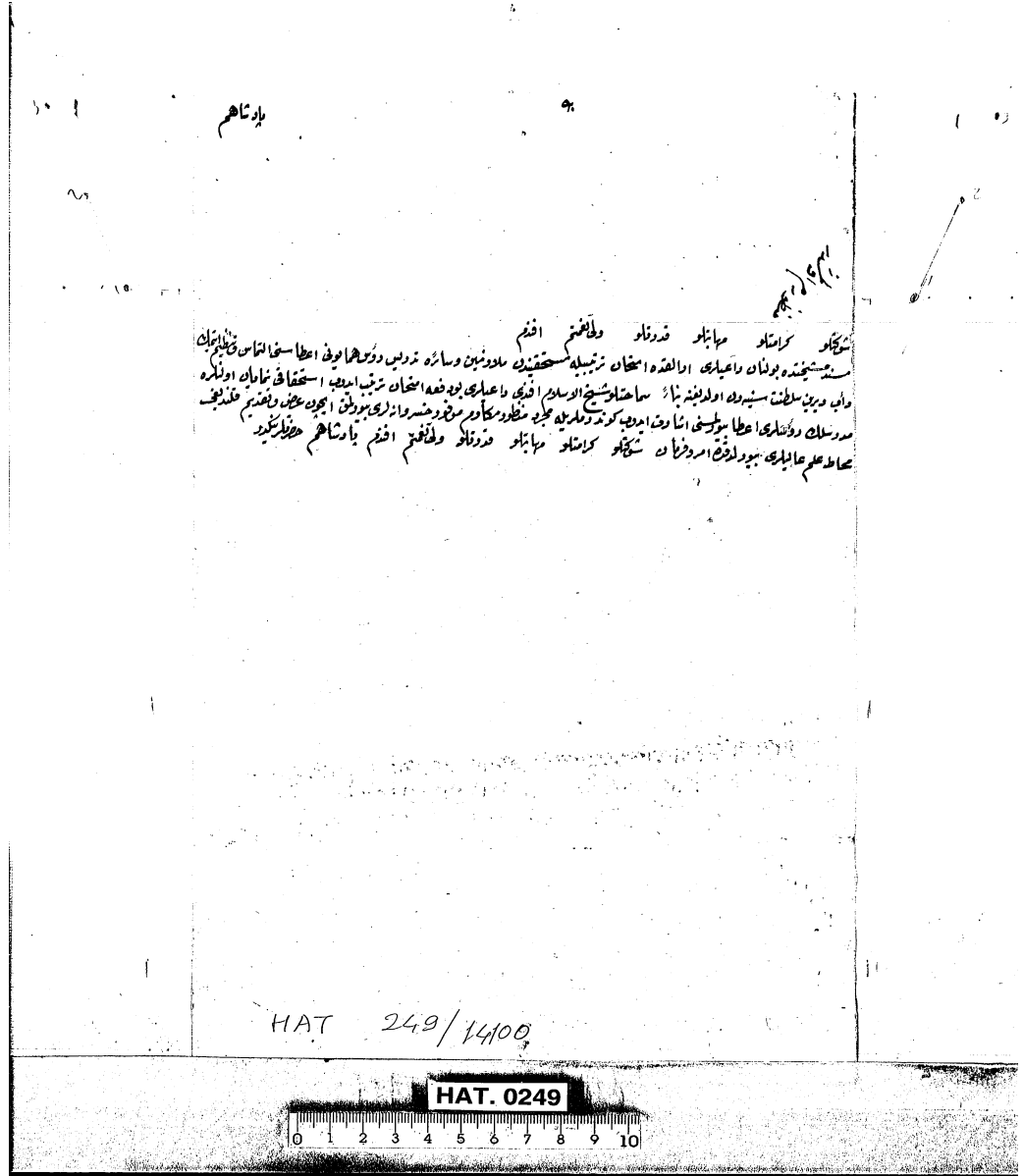

¹ BOA, HAT., 229/12783-2. Ek-2'deki arzuhâl, padişaha kadar ulaşmış; Sultan III. Selim belge kendisine telhis edilince; üzerine hatt-ı hümâyün ile "İstid'âsı üzere mürâfaa ulana" yazmıştır.

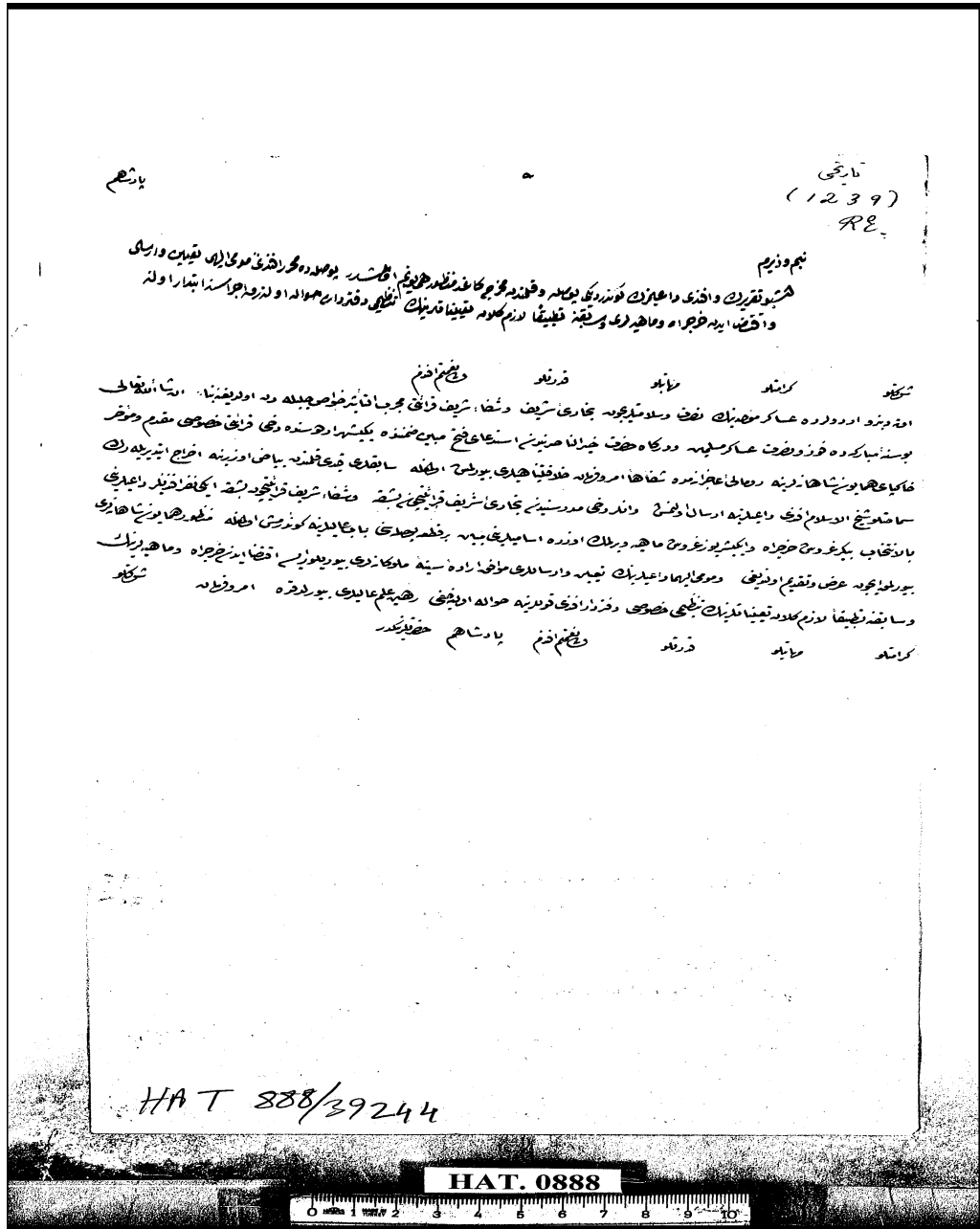
¹ BOA, HAT., 228/12683. Sultan III. Selim'in; üzerine "Tahrîr mücebince tanzîm oluna" şeklinde hatt-ı Hümâyün kaleme aldığı 29 Zilhicce 1220/20 Mart 1806 tarihli bir belgedir. Belgede "hatm-i Şifâ-i Şerîf" ifadesi kullanılmak suretiyle ilgili Hadîka-i Hâssa'daki Orta Câmîi'nde Kitâbü 'ş-Şifâ'nın hatmedildiğine işaret edilmektedir.

EK- 5: Sultan III. Selim'e ait Hatt-ı Hümâyün Vesikası¹

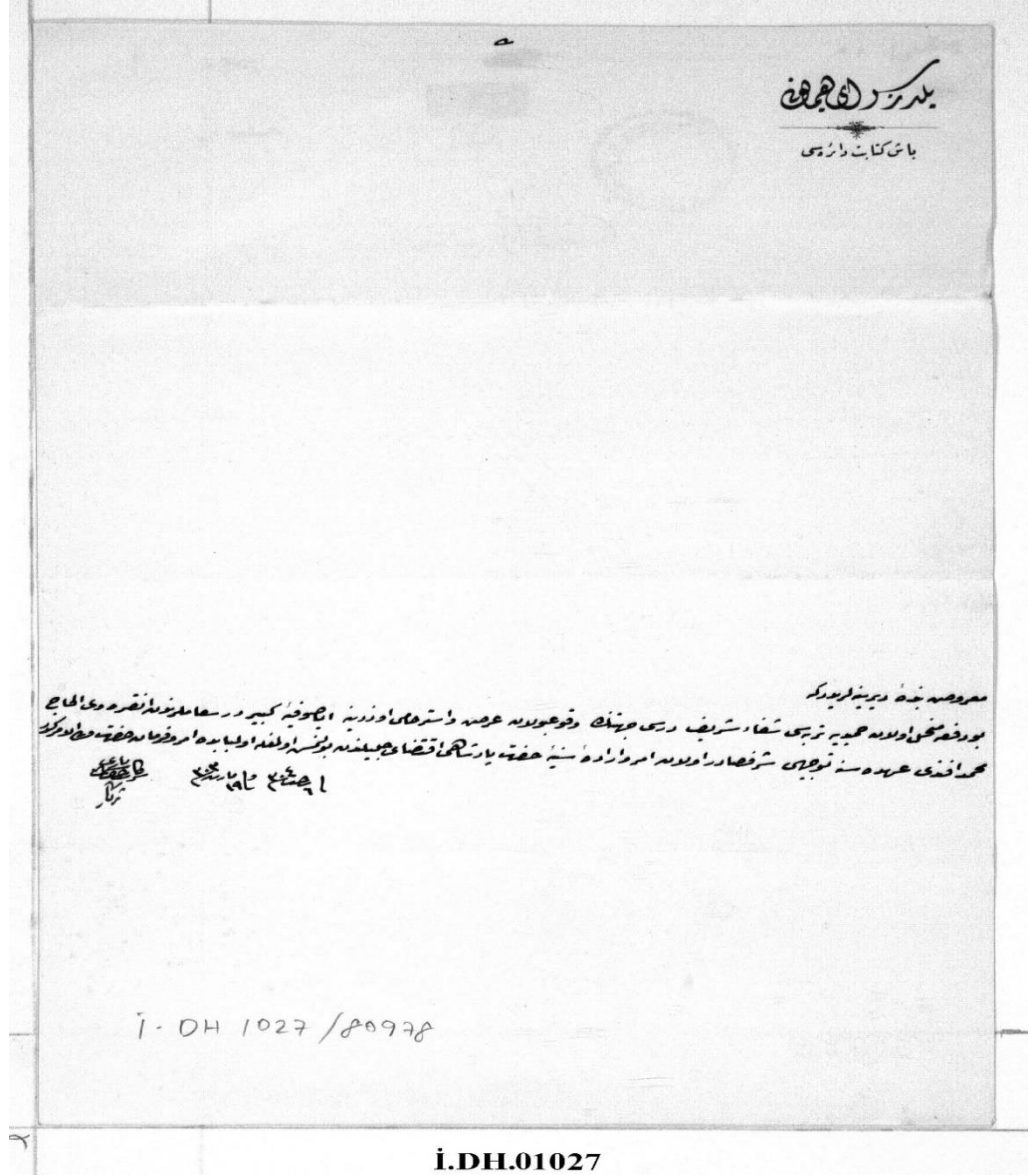
¹ BOA, HAT., 249/14100. Zamanın Pâdişâhı III. Selim'e sunulan 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798 tarihli telhîste, "İmtihanda istihkakı görülenlere müderrislik rûusu verilmesi" kaydının yer aldığı görülmektedir. Hatt-ı Hümâyün'da ise "Manzûrum olmuştur" denilmektedir.

EK- 6: Sultan II. Mahmûd'a ait Hatt-ı Hümâyûn Vesîkası¹

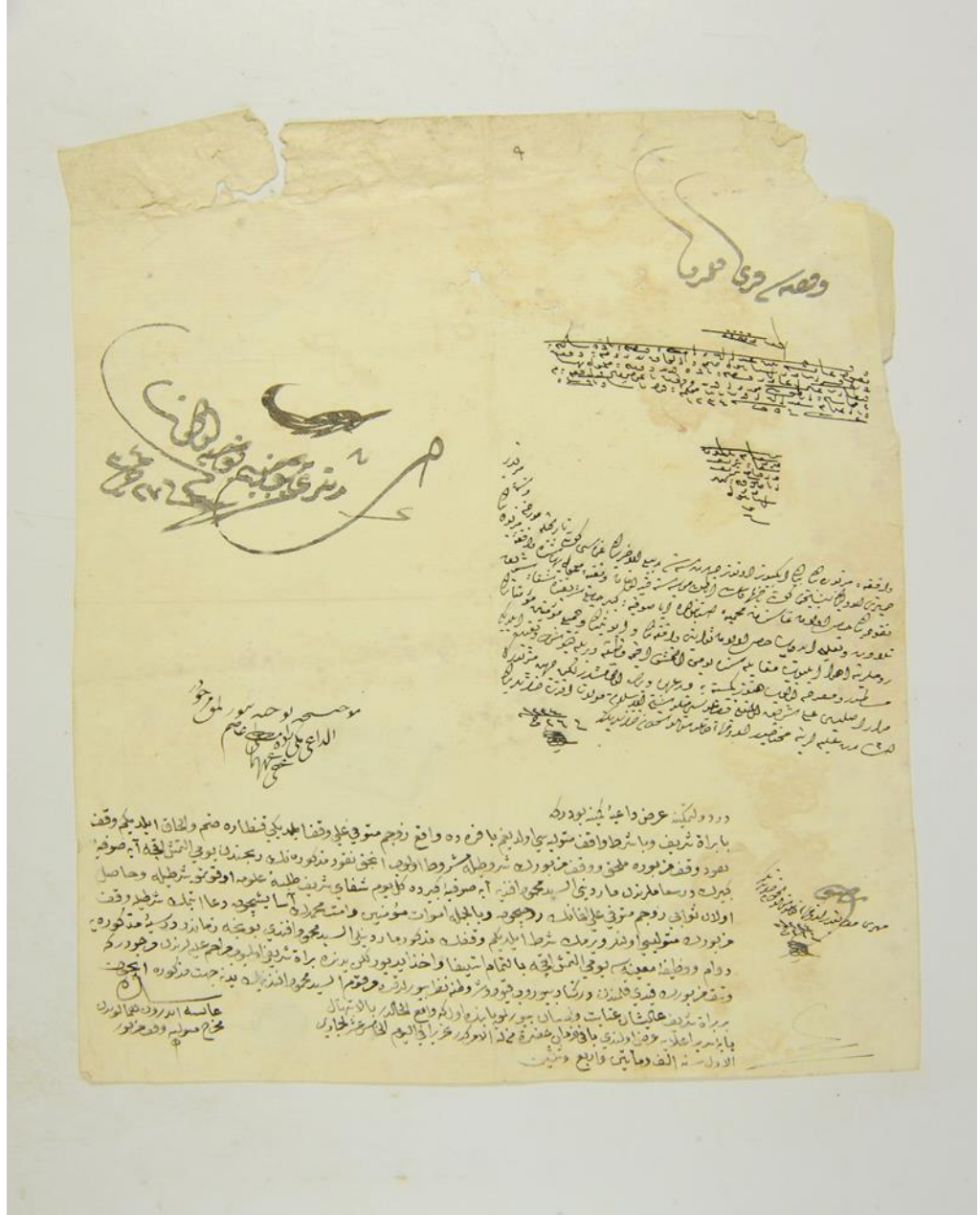
¹ BOA, HAT., 888/39244. II. Mahmûd (ö. 1255/1839) dönemine (m. 1808-1839) denk gelen 29 Zilhicce 1239/25 Ağustos 1824 tarihli Hatt-ı Hümâyûn'dan, Yenişehir Ordusu'nda, *Buhârî-i Şerîf*'in yanında okunacak ikinci eser olarak, *Kitâbü's-Şifâ*'nın belirlendiği anlaşılmaktadır. Hatt-ı Hümâyûn'da ise şöyle denilmektedir: “Benim vezîrim, *İşbu takrîrîn ve efendi dâîmizin gönderdiği pusula ve kaleminden muhrec kâğıt manzûr-ı hümayûnum olmuştur. Pusulada muharrer efendi-i mûmâ-ileyhin tayin ve irsâlî ve iktizâ eden harcırâh ve mâhiyeleri ve sâbıkına tatbiken lâzım gelen ta'yinâtlarının tanzîmî defterdâra havâle olunarak icrâsına ibtidâr oluna.*”

EK- 7: *Kitâbü 'ş-Şifâ*'yı konu alan bir İrâde Örneği¹

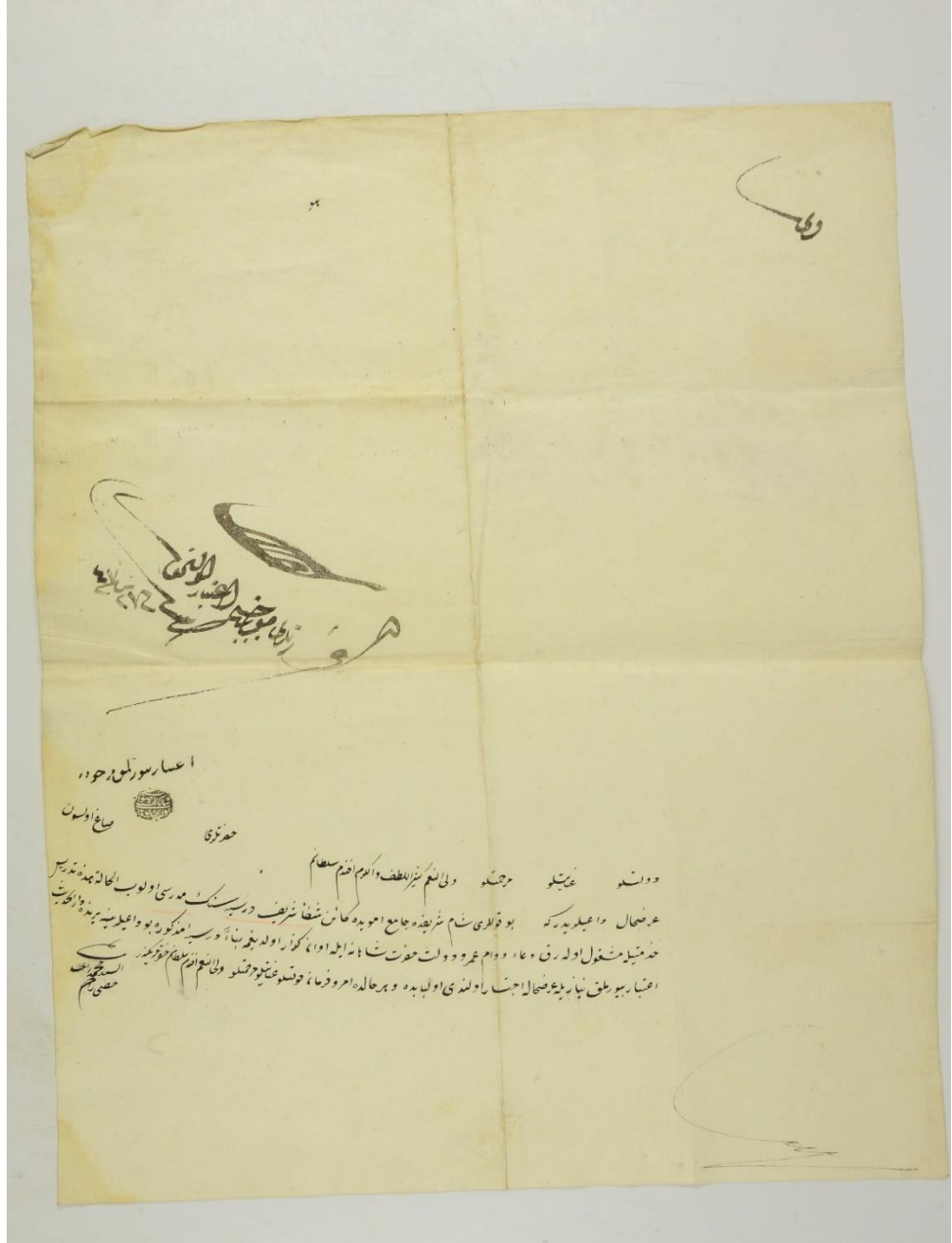
¹ BOA, *İ. DH.*, 1027/80978. Hamîdiye Türbesi *Kitâbü 'ş-Şifâ* dersi muallimliğine Mehmed Efendi'nin tayininden bahseden 6 Receb 1304/31 Mart 1887 tarihli, Yıldız Saray-ı Hümâyunu Başkitâbet Dâiresince kaleme alınan İrâde vesîkası. Bu dönemde Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa (ö. 1913), sadrazam olarak görev yapmaktadır.

EK- 8: Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım'ın (ö. 1846) İşâret-i aliyye'si¹

¹ BOA, C. EV., 459/23227. Belgenin tarihi 27 Cemâziyelevvel 1234/24 Mart 1819 olup, “Mücebince amel buyurulmak mecrûdur. ed-Dâî Mekkîzâde Mustafa Asım ufiye anhumâ” kaydını hâvîdir.

EK- 9: Şeyhülislâm Abdülvehhâb Efendi'nin (ö. 1833) İşâret-i aliyye'sini ve Şam Kadısı Mehmed İzzeddîn'in mührünü taşıyan *Kitâbü'ş-Şifâ* vesîkası¹

¹ BOA, C. MF., 3/121. 27 Şaban 1247/31 Ocak 1832'de Şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi'den sâdır olan "İ'tibâr buyurulmak mercûdur" işâret-i aliyyesi ile arzuhal kabul edilmiştir.

EK-10: Dersîâm'dan Gelibolulu Murâd Efendi'nin Mekteb-i Harbiye'de aylık 105 kuruş miktar-ı maîşet mukâbilinde *Kitâbü'ş-Şifâ* ciheti sahibi olduğuna dâir bir tevcîhât defteri sahîfesi¹

۹۵ اسماء دفتري جوان اين نهاد در	مخصوص گوشه در ديك چنانچه صاف ميشد اگر تاثير داشته باشد قريبا طرقات و بعد از كليه اين طرقات	۱۸۵ c... ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸

¹ İMMA, Defter No: 2163, sıra no: 186.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1. 1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- BOA, A. *AMD.*, 10/52-1.
BOA, A. *AMD.*, 10/52-2.
BOA, *AE.*, *SSLM.III*, 433/24684.
BOA, *ÇVB.*, 39/2280.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 112/89.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 212/86.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 213/8.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 42/81.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 43/49.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 463/28.
BOA, A. *MKT. MHM.*, 7/15.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 146/98.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 257/79.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 260/60.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 399/9.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 407/48.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 50/32.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 55/63.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 67/62.
BOA, A. *MKT. NZD.*, 57/62.
BOA, A. *MKT. UM.*, 424/88.

BOA, A. *MKT.*, 106/80.
BOA, A. *MKT.*, 69/5.
BOA, A. *MKT.*, 86/39.
BOA, *BEO.*, 1485/111370.
BOA, *BEO.*, 3267/244954.
BOA, C. *AS.*, 942/40867.
BOA, C. *EV.*, 11/542.
BOA, C. *EV.*, 147/7301
BOA, C. *EV.*, 171/8511.
BOA, C. *EV.*, 208/10383.
BOA, C. *EV.*, 287/14636-1.
BOA, C. *EV.*, 287/14636-3.
BOA, C. *EV.*, 299/15225.
BOA, C. *EV.*, 446/22570.
BOA, C. *EV.*, 459/23227.
BOA, C. *EV.*, 468/23664.
BOA, C. *EV.*, 508/25687.
BOA, C. *EV.*, 566/28562.
BOA, C. *EV.*, 601/30332.
BOA, C. *EV.*, 605/30504.
BOA, C. *EV.*, 625/31511.
BOA, C. *EV.*, 8/390.
BOA, C. *HR.*, 44/2162.
BOA, C. *MF.*, 123/6103.
BOA, C. *MF.*, 127/6345.
BOA, C. *MF.*, 153/7622.
BOA, C. *MF.*, 166/8282.
BOA, C. *MF.*, 179/8940.
BOA, C. *MF.*, 180/8964.
BOA, C. *MF.*, 184/9182.
BOA, C. *MF.*, 28/1395.
BOA, C. *MF.*, 3/121.

BOA, C. MF., 3/148.
BOA, C. MF., 37/1809.
BOA, C. MF., 88/4373.
BOA, C. MF., 54/2680.
BOA, C. MF., 61/3032.
BOA, C. MF., 67/3320.
BOA, C. MF., 7/349-1.
BOA, C. MF., 7/349-2.
BOA, C. MF., 650.
BOA, C. MF., 87/4320.
BOA, C. MF., 89/4447.
BOA, C. SM., 2/81.
BOA, DH. MKT., 1128/19.
BOA, DH. MKT., 2709/57.
BOA, DH. SAÍDd., 179/403.
BOA, EV. d., Def. No: 32282.
BOA, HAT., 1591/53.
BOA, HAT., 228/12683.
BOA, HAT., 229/12783-1.
BOA, HAT., 229/12783-2.
BOA, HAT., 249/14100.
BOA, HAT., 55/2543.
BOA, HAT., 888/39244.
BOA, HR. MKT., 65/75.
BOA, Í. DH., 1027/80978.
BOA, Í. DH., 136/6980-1.
BOA, Í.DH., 136/6980-3.
BOA, Í. DH., 165/8646.
BOA, Í. DH., 185/10255.
BOA, Í. DH., 233/14049.
BOA, Í. DH., 247/15087.
BOA, Í. DH., 249/15269.

BOA, *İ. DH.*, 250/15293.
BOA, *İ. DH.*, 282/17747.
BOA, *İ. DH.*, 306/19406. 1.
BOA, *İ. DH.*, 306/19406. 2
BOA, *İ. DH.*, 306/19406. 3.
BOA, *İ. DH.*, 306/19466.
BOA, *İ. DH.*, 307/19551. 1.
BOA, *İ. DH.*, 307/19551. 2.
BOA, *İ. DH.*, 316/20444.
BOA, *İ. DH.*, 376/24853.
BOA, *İ. DH.*, 397/26294.
BOA, *İ. DH.*, 428/28297.
BOA, *İ. DH.*, 469/31404. 1.
BOA, *İ. DH.*, 519/35335.
BOA, *İ. DH.*, 527/36434.
BOA, *İ. DH.*, 637/44279-1.
BOA, *İ. DH.*, 637/44279-4.
BOA, *İ. DH.*, 637/44279-5.
BOA, *İ. DH.*, 643/44732.
BOA, *İ. DH.*, 899/71479.
BOA, *İ. DH.*, 988/78037.
BOA, *İ. DH.*, 998/78872.
BOA, *İ. DÜİ.*, 58/74.
BOA, *İ. EV.*, 17/2.
BOA, *İ. İLM.*, 3/1318/M-2.
BOA, *İ. MVL.*, 257/9573-1.
BOA, *İ. MVL.*, 257/9573-2.
BOA, *İ. MVL.*, 257/9573-3.
BOA, *İ. MVL.*, 337/14554-1.
BOA, *İ. MVL.*, 337/14554-2.
BOA, *İ. ŞD.*, 39/1982-1.
BOA, *İ. TAL.*, 13/1310/B-072.

BOA, *MB.*, 48.
BOA, *MAD.d.*, Def. No: 11230.
BOA, *MF. MKT.*, 313/62.
BOA, *MF. MKT.*, 35/68.
BOA, *MF. MKT.*, 37/147.
BOA, *MF. MKT.*, 60/54.
BOA, *MF. MKT.*, 665/40.
BOA, *MF. MKT.*, 665/40-1.
BOA, *MF. MKT.*, 665/40-2.
BOA, *MF. MKT.*, 826/45.
BOA, *MF. MKT.*, 93/52.
BOA, *MF. MKT.*, 938/23-1.
BOA, *MF. MKT.*, 938/23-2.
BOA, *MF. MKT.*, 940/31-1.
BOA, *MF. MKT.*, 940/31-2.
BOA, *MF. MKT.*, 940/31-3.
BOA, *MF. MKT.*, 940/31-4.
BOA, *MF. MKT.*, 96/45.
BOA, *MF. MKT.*, 96/74.
BOA, *MVL.*, 619/50-1.
BOA, *MVL.*, 619/50-2.
BOA, *MVL.*, 619/50-3.
BOA, *MVL.*, 619/50-4.
BOA, *Y. A. RES.*, 24/7.
BOA, *Y. EE.*, 143/53.
BOA, *Y. MTV.*, 117/4.
BOA, *Y. MTV.*, 32/15.
BOA, *Y. PRK. ASK.*, 70/102.
BOA, *Y. PRK. AZJ.*, 25/71.
BOA, *Y. PRK. BŞK.*, 32/9.
BOA, *Y. PRK. BŞK.*, 33/37.
BOA, *Y. PRK. UM.*, 69/14.

1. 2. İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ MEŞİHAT ARŞİVİ

İMMA, Def. No: 2162.

İMMA, Def. No: 2163.

İMMA, Def. No: 2299.

İMMA, Kürsü Şeyhi Abdulkâdir Efendi'nin terceme-i hâl evrâkını hâvî zarf, no: 885.

İMMA, Câmi-i Atfık Kürsü Şeyhi Mehmed Hulûsî Efendi'nin terceme-i hâl evrâkını hâvî dosya, no: 911.

İMMA, Mustafa Şükrü Efendi'nin terceme-i hâlini hâvî zarf, no: 885.

1. 3. BURSA ŞER'İYYE SİCİLİ

Bursa Şer'iyye Sicili, No: 3968, s. 17.

1. 4. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

BOA, TS.MA.d., Def. No: 1696.

BOA, TS.MA.d., Def. No: 2272/0032.

BOA, TS.MA.d., Def. No: 2272/0033.

BOA, TS.MA.d., Def. No: 3713.

BOA, TS.MA., No: E 12359, vr. 1b-40b (Sır kâtibi Abdullah Efendi v. öte., *Rûznâme-i Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis*).

2. GENEL KAYNAKLAR

Abbas, *el-İ'lâm*

el-Abbas b. İbrâhim, *el-İ'lâm bi men halle Merâkeş ve ağmât mine'l-a'lâm*, (thk. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat 1397/1977.

Abd b. Humeyd, *Müsned*

Ebû Muhammed Abd b. Humeyd el-Kissî (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî ve dğr.), 1. Baskı, Kâhire 1408/1988.

Abdülazîz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*

Abdülazîz Bey (ö. 1918), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (nşr. Kâzım Arısan ve dğr.), 2. Baskı, İstanbul 2000.

Abdullah el-Basrî, *Hatmü Câmi'î'l-İmâmi't-Tirmizî*

el-Basrî, Cemâluddîn Abdullah b. Sâlim el-Mekkî (ö. 1134/1722), *Hatmü Câmi'î'l-İmâmi't-Tirmizî*, (thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Furyâtî), 1. Baskı, Beyrut 1423/ 2002.

Abdullah el-Basrî, *Hatmü Süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*

-----, *Hatmü Süneni'l-İmâm Ebî Dâvûd*, (thk. Muhammed Muhammedî b. Muhammed Cemîl en-Nûristânî), 1. Baskı, Riyad 1425/2004.

Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*

el-Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Cerrâhî (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, Mektebetü'l-kutsî, Kahire 1351/1932.

Ahatlı, “Hasâisü'n-Nebî”

Ahatlı, Erdinç, “Hasâisü'n-Nebî”, *DİA*, XVI, 277-281.

Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*

-----, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, DİB Yayınları, Ankara 2007.

Ahatlı, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi İsimli Tebliğin Müzakeresi”

Ahatlı, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi İsimli Tebliğin Müzakeresi”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, KURAV, Bursa 2005.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*

-----, *el-Müsned*, (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), Müessesetü’r-risâle, 1. Baskı, 1421/2001.

Akçıl, “Saray-ı Cedîd”

Akçıl, N. Çiçek “Saray-ı Cedîd”, *DİA*, XXXVI, 126-128.

Akpınar, “Hanîf İbrâhim Efendi”

Akpınar, Cemil, “Hanîf İbrâhim Efendi”, *DİA*, XVI, 39-42.

Akpınar, “İcâzet”

-----, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 394-396.

Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980.

Alevî, “Kitâbü’ş-Şifâ fi’s-sahrâi’l-Mağribiyye”

el-Alevî, Muhammed el-Kebîr, “Kitâbü’ş-Şifâ fi’s-sahrâi’l-Mağribiyye”, *Da’vetü’l-Hak*, yıl: 22, sayı: III, Merakeş 1401/1981.

Alevî, “Sekâfetü’l-Kâdî İyâz”

el-Alevî, es-Sıddîk, “Sekâfetü’l-Kâdî İyâz ve istikâmetüh ve vera‘uh”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, I, 192-200, Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

Algül, “Osmanlılar Döneminde Makedonya’da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Âlimler”

Algül, Hüseyin, “Osmanlılar Döneminde Makedonya’da Yetişen ve Türk Bilim Dünyasına Katkıda Bulunan Âlimler”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXXV, sayı: III, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1999.

Ali el-Kârî, *el-Masnû‘*

Ali el-Kârî, Ebü’l-Hasan Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî (ö. 1014/1605), *el-Masnû‘ fî ma‘rifeti’l-hadîsi’l-mevzû‘*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), 1. Baskı, Halep 1389/1969.

Alper, “Hattat Mehmet Vasfî Efendi’nin “Hüsn-ü Hat” Risâlesi ve Dil İncelemesi”

Alper, Mehtap, “Hattat Mehmet Vasfî Efendi’nin “Hüsn-ü Hat” Risâlesi ve Dil İncelemesi”, *Zeitschrift Für Die Welt der Türken (ZFWT)*, Vol. 4, No. 3, 2012.

Altıkulaç, “Zehebî”

Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, XLIX, 180-188.

Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*

Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

Ammûr, *Keşşâfû’l-kütübi’l-mahtûta*

Ammûr, Ömer, *Keşşâfû’l-kütübi’l-mahtûta bi’l-hizâneti’l-Heseniyye*, (tkd. Ahmed Şevkî Bînbîn) Rabat/Mağrib 2007.

Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yusuf”

Aruçi, Muhammed, “Senûsî, Muhammed b. Yusuf”, *DİA*, XXXVI, 534-535.

Âşık, “Tahammül”

Âşık, Nevzat, “Tahammül”, *DİA*, IXL, 380.

Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.

Ateş, “Tekirdağ”

Ateş, Hacer, “Tekirdağ”, *DİA*, XL, 359-362.

Aydın, *İslam Geleneğinde Öğretmen Öğrenci Âdâbı*

Aydın, Muhammed Şevki, *İslam Geleneğinde Öğretmen Öğrenci Eğitim Öğretim Âdâbı*, (İbn Cemâa'nın *Tezkiretü's-sâmi* isimli eserinin tercümesi), İstanbul 1998.

Aydınlı, “Semâ”

-----, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, 457-458.

Aytekin, “İbn Tûmert”

Aytekin, Arif, “İbn Tûmert”, *DİA*, XX, 425-427.

Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*

Ayverdi, Ekrem Hakkı (ö. 1984), *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973.

Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*

Ayverdi, İlhan (ö. 2009), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (red. ve et. Ahmet Topaloğlu), 3. Baskı, İstanbul 2008.

Badem, “Amiral Adolphus Slade’in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri”

Badem, Candan, “Amiral Adolphus Slade’in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri”, *Türkiyat Mecmuası*, XXI, Bahar, 2011.

Bağcı, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi”

Bağcı, H. Musa, “Sünnet ve Hadislerin Anlaşılmasında Ehli Hadis’in Beşer üstü Peygamber Tasavvurunun Etkisi”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, KURAV, Bursa 2005.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*

Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1399/1920), *Hediyyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve Âsârü'l-musannifîn*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Balcı, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamîd’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”

Balcı, Ramazan, “Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamîd’in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili”, *Tarih Okulu*, XII, Ocak-Nisan, 2012.

Başkurt, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”

Başkurt, İrfan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kürsü Şeyhliği”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, XXVII, 2012.

Beğavî, *Şerhu’s-sünne*

el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyî’s-sünne Hüseyin b. Mes’ûd (ö. 516/1122), *Şerhu’s-Sünne*, (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), 2. Baskı, Dımeşk ve Beyrut 1403/1983.

Beksaç, “Endülüs, Sanat”

Beksaç, M. Engin, “*Endülüs, Sanat*”, *DİA*, XI, 225.

Bertellî, *Fethu’s-şekûr*

Bertellî, Tâlib Muhammed b. Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 1219/1805), *Fethu’s-şekûr fî ma’rifeti a’yâni ulemâi’t-tekrûr*, Beyrut 1401/1981.

Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *Delâilü’n-nübüvve ve ma’rifetü ahvâli sâhibi’s-şerî’a*, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut 1405/1985.

Beyhakî, *Şuabu’l-Îmân*

-----, *Şuabu’l-Îmân*, (thk. Abdulalî Abdülhamîd Hâmid), 1. Baskı, Riyad 1423/2003.

Bezzâr, *Müsned*

el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Basrî (ö. 292/905), *Müsnedü’l-Bezzâr, el-Bahru’z-zehhâr*, (thk. Mahfûzu’r-Rahman Zeynullah ve dğr.), Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, Medine 1988/1409.

Bodur, *Hadiste Müteşabihat*

Bodur, *Hadiste Müteşabihat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı (Henüz tamamlanmamış doktora tezi).

www.bolumuftulugu.gov.tr

<http://www.bolumuftulugu.gov.tr/icerik/1530/17/tarihi-mimari>. (24.6.2014)

Bozkurt, “Dârülhadis”

Bozkurt, Nebi, “Dârülhadis”, *DİA*, VIII, 527-529.

Bozkurt, “Meclis”

-----, “Meclis”, *DİA*, XXVIII, 241-242.

Bozkurt, “Medrese”

-----, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-327.

Bozkurt, “Mukâbele”

-----, “Mukâbele”, XXXI, *DİA*, 100-101.

Brockelmann, *GAL*

Brockelmann, Carl, *GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)*, Leiden-Brill 1943.

Brockelmann, *GAL Supplementband*

-----, *GAL Supplementband*, Leiden-Brill 1937

Buhârî

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-sahîhu'l-muhtasar*, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır), Dâru tavkî'n-necât, 1. Baskı, 1422/2001.

Buhârî, ed-Duafâu's-sağîr

-----, *ed-Duafâu's-sağîr*, (thk. Mahmûd İbrahim Zâyid), 1. Baskı, Haleb 1396/1976.

Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr

-----, *et-Târîhu'l-kebîr*, (göz. geç. Muhammed Abdulmuîd Han), Dâiretü'l-meârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad ts.

Buhârî, et-Târîhu'l-evsat

Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, (thk. Mahmûd İbrahim Zâyid), 1. Baskı, Haleb 1397/1977.

Bûrkibe, “Mekânetü İyâz el-İlmiyye”

es-Saîd Bûrkibe, “Mekânetü İyâz el-İlmiyye”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 31-62, Vizâratü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. A. Fikri Yavuz ve dğr.), Meral Yayınevi, İstanbul ts.

Cedîdî, “Sûse”

el-Cedîdî, Muhammed, “Sûse”, *DİA*, XVII, 571-573.

Cerrahoğlu, “Kelbî, Muhammed b. Sâib”

Cerrahoğlu, İsmail, “Kelbî, Muhammed b. Sâib”, *DİA*, XXV, 205, 206.

Cevherî, *Tâcü'l-lüğa*

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, (thk. Muhammed Zekeriyâ Yusuf), 1. Baskı, Beyrut 1990.

Cici, “İmamzâde Esad Efendi”

Cici, “İmamzâde Esad Efendi”, *DİA*, XXII, 211-212.

Cûzekânî, *el-Ebâtîl*

el-Cûzekânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Hemedânî (ö. 543/1148), *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, (thk. Abdurrahman b. Abdulcebbâr), 4. Baskı, Riyad 1422/2002.

Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*

Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul 2007.

Çavuşoğlu, “el-Müdevvenetü'l-kübrâ”

Çavuşoğlu, Ali Hakan, “el-Müdevvenetü'l-kübrâ”, *DİA*, XXXI, 470-473.

Çetin, “Hatim”

Çetin, Abdurrahman, “Hatim”, *DİA*, XVI, 468-469.

Çiftçi, “Osmanlı Medrese Teşkilatı'nda Zirve”

Çiftçi, Mehdi, “Osmanlı Medrese Teşkilatı'nda Zirve: Süleymaniye Dârülhadisi XVI-XVII. Asırlar”, *Usûl*, 14, 2010/2.

Dârekutnî,

ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Alî b. Ömer (ö. 385/995), *Sünenü 'd-Dârekutnî*, (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1424/2004.

Dârekutnî, el-İlel

-----, *el-İlelü 'l-vâride fi 'l-ehâdîsi 'n-Nebeviyye*, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah), 1. Baskı, Riyad 1405/1985.

Dârimî

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/868), *Sünenü 'd-Dârimî*, (thk. Hüseyin Selîm Esed), 1. Baskı, Riyâd 1421/2000.

Demirkent, “Haçlılar”

Demirkent, Işın, “Haçlılar”, *DİA*, XIV, 525, 526.

Derman, “Ahmed Râkım Efendi”

Derman, M. Uğur, “Ahmed Râkım Efendi”, *DİA*, II, 117.

Deylemî, el-Firdevs

ed-Deylemî, Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye (ö. 558/1163), *el-Firdevs bi-me 'sûri 'l-hitâb*, (thk. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), 1. Baskı, Beyrut 1406/1986.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (red. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1988.

Muhammed b. İyâz, et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz

Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz (ö. 575/1180), *et-Ta'rîf bi'l-Kâdî İyâz*, (thk. Muhammed b. Şerîfe), Muhammediyye/Mağrib 1982.

Ebû Dâvûd

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), el-Mektebetü'l-asriyye, Sayda ts.

Ebû Dâvûd, es-Süâlât

-----, *Süâlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurrî Ebû Dâvûd es-Sicistânî fi 'l-cerh ve 't-ta 'dîl*, (thk. Muhammed Ali Kâsım el-'Umerî), 1. Baskı, Medine-i Münevvere 1403/1983.

Ebü'l-bekâ, *et-Tahcîl*

Ebü'l-bekâ Sâlih b. Hüseyin (ö. 668/1270), *Tahcîlü men harrefe't-Tevrâte ve'l-İncîl*, (thk. Mahmûd Abdurrahman Kadeh), 1. Baskı, Riyad 1419/1998.

Ebü Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*

Ebü Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Delâilü'n-nübüvve*, (thk. Muhammed Revvâs Kal'aci ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1406/1986.

Ebü Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*

-----, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Mektebetü'l-hâncî, Kahire ts.

Ebü Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe*

-----, *Ma'rifetü's-sahâbe*, Dârü'l-vatan, 1. Baskı, Riyad 1419/1998.

Ebü Şehbe, *el-Medhal*

Ebü Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3. Baskı, Riyad 1407/1987.

Ebü Ya'lâ, *Müsned*

Ebü Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsılî (ö. 307/919), *el-Müsned*, (thk. Hüseyin Selîm Esed), 1. Baskı, Dımeşk 1404/1984.

Efendioğlu, “Rivâyet”

Efendioğlu, Mehmet, “Rivâyet”, *DİA*, XXXV, 135-137.

Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*

el-Elbânî, Nâsuruddîn (ö. 1420/1999), *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa*, Dârü'l-meârif, 1. Baskı, Riyad 1412/1992.

Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3. Baskı, İstanbul 1970.

Er, “Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi”

Er, Hamit, “Bir Eğitim Kurumu Olan: Eyüp'te Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi ve Vakfiyesi”, *Tasavvuf Dergisi*, yıl. 4, sayı: 11, Ankara 2003.

Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

Erdoğan, *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*

Erdoğan, Naim, *Şifâ-i Şerîf (Türkçe Tercümesi)*, Bedir Yayınevi, İstanbul ts.

Erul, “Ümmü Eymen”

Erul, Bünyamin, “Ümmü Eymen”, *DİA*, XLII, 317.

Erünsal, “Kütüphane”

Erünsal, İsmail E., “Kütüphane”, *DİA*, XXVII, 11-32.

Eyice, “Eyüp Sultan Külliyesi”

Eyice, Semavi, “Eyüp Sultan Külliyesi”, *DİA*, XII, 9-12.

Fâîûcî, *el-Mu‘cemü’s-sağîr li-ruvâti’l-Îmâm İbn Cerîr et-Taberî*

el-Fâîûcî, Ekrem b. Muhammed Ziyâde, *el-Mu‘cemü’s-sağîr li-ruvâti’l-Îmâm İbn Cerîr et-Taberî*, Dârü’l-eseriyye, Ürdün ts.

Fayda, “Ensâb”

Fayda, Mustafa, “Ensâb”, *DİA*, XI, 244-249.

Fayda, “Siyer ve Megâzî”

-----, “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, XXXVII, 219-324.

Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*

el-Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü’l-muhît*, Beyrut 1986.

Golkarian, *Moheg Türkçe-Farsça Sözlük*

Golkarian, Ghadir, *Moheg Türkçe-Farça Sözlük*, İstanbul 2005.

Gökalp, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*

Gökalp, Murat, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*

Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-Hadislerin Yeri*, Ankara 1997.

Gümüşhânevî, *Râmûzü'l-Ehâdîs*

Gümüşhânevî, Ahmet Ziyâeddîn Nakşibendî (ö. 1311/1893), “Risâle fî beyânî âdâbi’ş-şeyh ve’t-tâlib ve’l-kâtib”, *Râmûzü'l-Ehâdîs*, (trc. Abdülaziz Bekkine), (nşr. Lütfî Doğan, M. Cevad Akşit), İstanbul 1982.

Gürsakal, “Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)”

Gürsakal, Gürsu Galip, “Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)”, *Akademik Bakış*, IV, sayı: 7, Kış 2010, s. 118.

Hacî, *ez-Zâviyetü'd-Delâiyye*

Hacî, Muhammed, *ez-Zâviyetü'd-delâiyye ve devruhâ'd-dînî ve'l-ilmî ve's-siyâsî*, 2. Baskı, Dârülbeyzâ 1988/1409.

Hafâcî, *Nesîmü'r-Riyâz*

el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 1069/1659), *Nesîmü'r-Riyâz fî şerhi şifâi'l-Kâdî İyâz*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), 1. Baskı, Beyrut 1421/2001.

Hâkim, *Müstedrek*

Hâkim, Abdullah İbnü'l-Beyyî‘ Muhammed en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ), Beyrut 1411/1990.

Harâitî, *el-Hevâtif*

el-Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî (ö. 327/939), *Hevâtifü'l-cân (cennân, cinnân, cinân) ve 'acîbi mâ yuhkâ 'ani'l-kühhân*, (thk. İbrahim Sâlih), 1. Baskı, Beyrut 1421/2001.

Harekât, “Fas (Tarih)”

Harekât, İbrâhim, “Fas (Tarih)”, *DİA*, XII, 188-190.

Harekât, “Midrârîler”

Harekât, İbrahim, “Midrârîler”, *DİA*, XXX, 14-16.

Hasan Ali Hasan, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*

Hasan Ali Hasan, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endeliis: Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, 1. Baskı, Mısır 1980.

Hasan Fehmi Efendi, “Duâ-i Hatm-i Buhârî”

Hasan Fehmi Efendi, “Duâ-i Hatm-i Buhârî”, *Mecmuatü'r-Resâil*, İstanbul 1285/1868.

Hatîb, *el-Câmi'*

el-Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (thk. Tahhân Mahmûd), Riyad 1983.

Hatîb, *el-Kifâye*

-----, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-ilmîyye, Medine-i Münevvere ts.

Hatîb, *Târîhu Bağdâd*

-----, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 1. Baskı, Beyrut 1422/2002.

Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*

el-Heysemî, Nuruddîn Ali b. Ebû Bekr (ö. 807/1405), *Mecmau'z-zevâid ve Menbeu'l-fevâid*, 2. Baskı, Beyrut 1967.

Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”

Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sayı: I, 2008.

Hizmetli, “İfren (Benî İfren)”

Hizmetli, Sabri, “İfren (Benî İfren)”, *DİA*, XXI, 513-514.

Huseysin, “İyâz, Harrîcû medreseti'l-hadîsi'l-Murâbitiyye”

Huseysin, Abdulhâdî Ahmed, “İyâz, Harrîcû medreseti'l-hadîsi'l-Murâbitiyye”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 131-145, *Vizâratü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye*, Merakeş 1401/1981.

Huvât, *el-Budûru'd-dâviye*

el-Huvât, Ebu'r-Rebî' (ö. 1816), *el-Budûru'd-dâviye fî menâkıbi ehli'l-zâviyeti'd-delâiyye*, (Yüksek Lisans Tezi olarak thk. ve tşk. Abdurrahman Kezîmî), V. Muhammed Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Rabat 1412/1992.

Hülagü, Sultan II. Abdülhamîd'in Sürgün Günleri

Hülagü, Metin, *Sultan II. Abdülhamîd'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hâtırâtı*, İstanbul 2003.

Inân, Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Endelüs

Inân, Muhammed Abdullah (ö. 1406/1986), *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Endelüs*, 1. Baskı, Kahire 1383/1964.

Inân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs

-----, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-hâncî, 4. Baskı, Kahire 1417/1997.

Irâkî, Tarhu't-tesrîb

el-Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-Irâkî (ö. 806/1404), *Tarhu't-tesrîb fi şerhi't-takrîb*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Işık, "Çantay, Hasan Basri"

Işık, Emin, "Çantay, Hasan Basri", *DİA*, VIII, 218-219.

İbn Abdülber, el-İstîâb

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1071), *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-Ashâb*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-cîl, Beyrut 1412/1992.

İbn Adî, el-Kâmil

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fi duaî'âi'r-ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd), 1. Baskı, Beyrut 1404/1983.

İbn Arrâk, Tenzîhu's-şerîa

Ebü'l-Hasan Nûruddîn (Sa'düddîn) Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 963/1556), *Tenzîhu's-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenîati'l-mevzûa*, (thk. Abdulbehhâb Abdullatîf ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1399/1979.

İbn Asâkir, Târîhu Dimeşk

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddîn Ali b. Hasan (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, (thk. Muhibbüddîn Ebi Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî), Dâru'l-fikr, Beyrut 1415/1995.

İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*

İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik (578/1183), *es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve üdebâihim*, (nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Kahire 1374/1955.

İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr (ö. 287/900), *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, (thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbira), 1. Baskı, Riyad 1411/1991.

İbn Ebû Dînâr, *el-Mu'nis fî ahhâri İfrîkıyye ve't-Tûnus*

İbn Ebû Dînâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Kâsım er-Ru'aynî (ö. 1092/1681), *el-Mu'nis fî ahhâri İfrîkıyye ve't-Tûnus*, 1. Baskı, Tunus/Beyrut 1993.

İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1271/1952.

İbn Ebû Hâtım, *et-Tefsîr*

-----, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), 2. Baskı, Suudi Arabistan 1419/1998.

İbn Ebû Şeybe, *Musannef*

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Kitâbü'l-musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, (thk. Muhammed Avvâme), Darü'l-kible, Cidde 1427/2006.

İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), İttihâdu'l-küttâbi'l-Arab, 1423/2002.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*

İbn Fazlullah, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahya el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebâr fî memâliki'l-emsâr*, (nşr. el-Mecmau's-sekâfi), 1. Baskı, Abu Dabi 1423/2002.

İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzehheb*

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali el-Mâlikî (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcü'l-müzehheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, (thk. ve tlk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-nûr), Dârü't-türâs, Kâhire ts.

İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz ve dğr.), Beyrut 1379/1960.

İbn Hacer, *el-İsâbe*

-----, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, (thk. ve tlk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1415/1995.

İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*

-----, *Lisânü'l-mîzân*, (thk. Dâiretü'l-meârifî'n-nizâmiyye), (nşr. Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbûât), 2. Baskı, Beyrut 1390/1971.

İbn Hacer, *el-Metâlib*

-----, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, Dârü'l-ğays, 1. Baskı, Suudî Arabistan 1419/1998.

İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb*

-----, *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb*, (thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih), 1. Baskı, Riyad 1409/1989.

İbn Hacer, *et-Takrîb*

-----, *Takrîbu't-tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Dârü'r-reşîd, 1. Baskı, Suriye 1406/1986.

İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*

İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, Matbaatü dâirati'l-meârifî'n-nizâmiyye, 1. Baskı, Hindistan 1326/1908.

İbn Hacer, et-Telhîs

-----, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-râfiyyi'l-kebîr*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. Baskı, 1419/1989.

İbn Hadîde, el-Misbâhu'l-mudî

İbn Hadîde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö. 783/1381), *el-Misbâhu'l-mudî fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ümmî ilâ mülki'l-arz min Arabî ve Acemî*, (thk. Muhammed Azîmüddîn), Âlemü'l-kütüb, Beyrut ts.

İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*, Dâru Sâdır, Beyrut 1398/1978.

İbn Hayr, Fehrese

İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbili (ö. 575/1179), *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*, (thk. Muhammed Fuâd Mansûr), 1. Baskı, Beyrut 1419/1998.

İbn Hibbân, Kitâbü'l-mecrûhîn

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Mahmûd İbrahim Zâid), 1. Baskı, Haleb 1396/1976.

İbn Hibbân, Kitâbü's-Sikât

-----, *Kitâbü's-Sikât*, (nşr. Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye), 1. Baskı, Haydarabad 1393/1973.

İbn Hibbân, Sahîh

-----, *Sahihu İbn Hibban*, (thk. Şuayb el-Arnaûd), 2. Baskı, Beyrut 1414/1993.

İbn Kânî, Mu'cemu's-sahâbe

İbn Kânî, Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî el-Ümevî el-Bağdâdî (ö. 351/962), *Mu'cemu's-sahâbe*, Mektebetü'l-ğurabâ, 1. Baskı, Medine-i Münevvere 1418/1997.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf*

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Bekr ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *el-Menârü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), 1. Baskı, Haleb 1390/1970.

İbn Kesîr, *el-Bidâye*

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dârü'l-fikr, Beyrut 1407/1986.

İbn Kesîr, *et-Tefsîr*

-----, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve dğr.), 1. Baskı, Kâhire 1421/2000.

İbn Kurkûl, *Metâli'u'l-envâr*

İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrahim b. Yusuf el-Vehrânî el-Hamzî (ö. 569/1174), *Metâli'u'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*, (thk. Dârü'l-felâh li'l-bahsi'l-ilmî ve tahkîki't-türas), 1. Baskı, Katar 1433/2012.

İbn Mâce

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâki), Dârü'l-fikr, Beyrut ts.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, 1. Baskı, Beyrut ts.

İbn Sa'd, *et-Tabakât*

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, (thk. İhsan Abbas), 1. Baskı, Beyrut 1968.

İbn Sa'd et-Tilimsânî, *en-Necmü's-Sâkıb*

İbn Sa'd et-Tilimsânî, *en-Necmü's-Sâkıb fîm âli-evliyâillâhi mine'l-me'fâhir ve'l-menâkıb*, el yazması nüshanın PDF'i, Mektebetü müessesetü'l-Melik Abdülazîz, Kazablanka (Dârülbeyzâ).

İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-eser*

Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnu'l-eser fî fûnûni'l-megâzî ve's-semâil ve's-siyer*, (thk. İbrahim Muhammed Ramazan), 1. Baskı, Beyrut 1414/1993.

İbn Şâhîn, *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ*

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 385/996), *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ ve nükkâdû'l-hadîs fîhi*, (thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî), 1. Baskı, Riyad 1419/1999.

İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısra ve'l-Kâhira*, (thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), 1. Baskı, Beyrut 1413/1992.

İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî nakzı kelâmi's-şîati'l-kaderiyye*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), 1. Baskı, Suudi Arabistan 1406/1986.

İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Abdullah el-Kâdî), 1. Baskı, Beyrut 1406/1986.

İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*

İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât mine'l-ehâdîsi'l-merfûât*, (thk. Nureddin Boyacılar), 2. Baskı, Riyad 1418/1997.

İbnü'l-Cevzî, *Sıfetü's-safve*

İbnü'l-Cevzî, *Sıfetü's-safve*, (thk. Ahmed b. Ali), Dârü'l-hadîs, Kahire 1421/2000.

İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1429), *en-Neşr fî'l-kırââtî'l-aşr*, (göz. geç. Ali Muhammed ed-Debbâğ), Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut ts.

İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî es-Sadeî*

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 658/1259), *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kâdî es-Sadeî*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dârü'l-kâtibi'l-Arabî, Kahire 1410/1989.

İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*

İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, (thk. Ali Muhammed Muavviz ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1415/1994.

İbnülemin, *Son Hattatlar*

İbnülemin Mahmûd Kemal (ö. 1377/1957), *Son Hattatlar*, İstanbul 1955.

İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*

İbnü'l-Îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, 1. Baskı, Beyrut 1411/1991.

İbnü'l-Mukri, *Mu'cem*

İbnü'l-Mukri, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim (ö. 381/991), *el-Mu'cem li'bn Mukri*, (thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd), Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1419/1998.

İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî (ö. 804/1401), *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi's-şerhi'l-kebîr*, (thk. Mustafa Ebü'l-Gayt ve dğr.), 1. Baskı, Riyad 1425/2004.

İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-Hadîs*, (thk. Nureddîn İtr), Beyrut 1401/1981.

İclî, *Târîhu's-sikât*

el-İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah (ö. 261/875), *Târîhu's-sikât*, Dârü'l-bâz, 1. Baskı, Mekke-i Mükerrreme 1405/1984.

İdrîs 'A'zûzî, “*el-Kâdî İyâz Hayâtuhû ve Şahsiyyetühû'l-ilmiyye*”

İdrîs 'A'zûzî, “*el-Kâdî İyâz Hayâtuhû ve Şahsiyyetühû'l-ilmiyye*”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 175-194, Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

İdğîrî, “Mevkîfu İyâz mine’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn”

el-İdğîrî, Abdüsselâm, “Mevkîfu İyâz mine’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn”, *Devretü’l-Kâdî*
İyâz, II, 197-217, Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Merakeş 1403/1983.

İlhan, “Bâtîniyye”

İlhan, Avni, “Bâtîniyye”, *DİA*, V, 194.

İpşirli, “Abdülvehhâb Efendi, Yâsîncizâde”

İpşirli, Mehmet, “Abdülvehhâb Efendi, Yâsîncizâde”, *DİA*, I, 285-286.

İpşirli, “Âsım Efendi, Mekkîzâde”

-----, “Âsım Efendi, Mekkîzâde”, *DİA*, III, 478.

İpşirli, “Ayasofya Kürsü Şeyhliği”

-----, “Ayasofya Kürsü Şeyhliği”, *DİA*, IV, 224.

İpşirli, “Bâb-ı Meşîhat”

-----, “Bâb-ı Meşîhat”, *DİA*, IV, 362-363.

İpşirli, “Dersiâm”

-----, “Dersiâm”, *DİA*, IX, 185-186.

İpşirli, “Dürrizâde Abdullah Efendi”

-----, “Dürrizâde Abdullah Efendi”, *DİA*, X, 36, 37.

İpşirli, “Dürrîzâde Mustafa Efendi”

-----, “Dürrîzâde Mustafa Efendi”, *DİA*, X, 38.

İpşirli, “Enderun”

-----, “Enderun”, *DİA*, XI, 185-187.

İpşirli, “Hasan Fehmi Efendi”

-----, “Hasan Fehmi Efendi”, *DİA*, XVI, 320-322.

İpşirli, “Huzur Dersleri”

-----, “Huzur Dersleri”, *DİA*, XVIII, 441-444.

İpşirli, “Şeyhülislâm”

-----, “Şeyhülislâm”, *DİA*, IXL, 95.

İslamoğlu, Üç Muhammed

İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed: İki Tasavvur Bir Gerçek*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2014.

İsmâîl el-Hatîb, “Sebte, Medînetü’l-Kâdî İyâz”

İsmâîl el-Hatîb, “Sebte, Medînetü’l-Kâdî İyâz”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, II, 319-327, Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Merakeş 1403/1983.

Kâdî İyâz, Kitâbü’ş-Şifâ

Kâdî İyâz, Ebu’l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta’rîfi hukûki’l-Mustafâ*, (thk. Abduh Alî Kûşek), 1. Baskı, Beyrut 1434/2013.

Kâdî İyâz, el-İlmâ’

-----, *el-İlmâ’ ilâ usûli’r-rivâye ve takyîdi’s-semâ’*, (thk. es-Seyyid Ahmed Sakar), Kâhire/Tunus 1389/1970.

Kâdî İyâz, el-Gunye

-----, *el-Gunye: Fihristü Şüyûhi’l-Kâdî İyâz*, (thk. Mâhir Züheyr Cerrâr), 1. Baskı, Beyrut 1402/1982.

Kâdî İyâz, İkmâlü’l-mu’lim

-----, *İkmâlü’l-mu’lim bi-fevaidi Müslim*, (thk. Yahya İsmail), Dârü’l-Vefâ, Mansure/Mısır 1419/1998.

Kâdî İyâz, Mukaddimetü ikmâli’l-mu’lim

-----, *Mukaddimetü ikmâli’l-mu’lim*, (thk. Hüseyin b. Muhammed Şevvât), Dâru İbn Affân, Huber/Suudi Arabistan 1994.

Kâdirî, “Nidâliyyetü’l-Kâdî İyâz ve difâuhû an akîdetihî ve mezhebihî”

el-Kâdirî, Ebû Bekir, “Nidâliyyetü’l-Kâdî İyâz ve difâuhû an akîdetihî ve mezhebihî”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, II, 221-240, Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Merakeş 1403/1983.

Kanar, *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük*

Kanar, Mehmet, *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000.

Kandemir, “Fehrese”

Kandemir, M. Yaşar, “Fehrese”, *DİA*, XII, 297-299.

Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”

-----, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514-531.

Kandemir, “Kâdî İyâz”

-----, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV, 116-118.

Kandemir, “eş-Şemâilü’n-Nebeviyye”

-----, “eş-Şemâilü’n-Nebeviyye”, *DİA*, XXXVIII, 500-501.

Kandemir, “Şemâil”

-----, “Şemâil”, *DİA*, XXXVIII, 497-500.

Kandemir, “eş-Şifâ”

-----, “eş-Şifâ”, *DİA*, XXXIX, 134-138.

Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*

-----, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, Tahlil Yayınları, İstanbul 1433/2012.

Kandemir, “Ümmü Harâm”

Kandemir, “Ümmü Harâm”, *DİA*, XLII, 321.

Kandemir, “Ümmü Zer‘ Hadîsi”

-----, “Ümmü Zer‘ Hadîsi”, *DİA*, XLII, 335-337.

Kara, “Tekke”

Kara, Mustafa, “Tekke”, *DİA*, XL, 369.

Karahasanoğlu, “1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular”

Karahasanoğlu, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, *OTAM*, sayı: 24, 2008.

Karakaya, “Nasrullah Câmii ve Külliyesi”

Karakaya, Enis, “Nasrullah Câmii ve Külliyesi”, *DİA*, XXXII, 424-425.

Karesi Gazetesi

Karesi Gazetesi, No. 37, 17 Safer 1333/1915.

Kâsımî, Kavâidü ’t-tahdîs

el-Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn b. Muhammed (ö. 1333/1914), *Kavâidü ’t-tahdîs min fûnûni mustalahi ’l-hadîs*, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrut ts.

Kastallânî, el-Mevâhib

el-Kastallânî, Ebü’l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *el-Mevâhibü ’l-ledünniyye bi’l-minehi ’l-Muhammediyye*, el-Mektebetü’t-tevfîkiyye, Kahire ts.

Kastallânî, Tuhfetü ’s-sâmi‘

-----, *Tuhfetü ’s-sâmi‘ ve ’l-kârî bi hatmi Sahîhi ’l-Buhârî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, no. 7951. v. 179a.

Kâtib Çelebi, Keşfü ’z-zünûn

Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe (ö. 1067/1657), *Keşfü ’z-zünûn*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut ts.

Kavas, “Temgrût”

Kavas, Ahmet, “Temgrût”, *DİA*, XL, 414.

Kaya, “Nevâzil”

Kaya, Eyyüp Said, “Nevâzil”, *DİA*, XXXIII, 34-35.

Kennûn, el-Kâdî İyâz

Kennûn, Abdullah, *el-Kâdî İyâz beyne ’l-ilm ve ’l-edeb*, Dârü’r-rifâî, 1. Baskı, 1403/1983.

Kennûn, en-Nubûğu ’l-Mağribî

-----, *en-Nubûğu ’l-Mağribî fi ’l-edebi ’l-Arabî*, 3. Baskı, ts.

Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*

Kettânî, Muhammed b. Cafer (ö. 1346/1927), *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-Sünneti'l-musannefe*, (thk. Muhammed el-Muntasır Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî), Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1406/1986.

Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir (ö. 1382/1962), *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât: ve mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşihât ve'l-müselselât*, (thk. İhsân Abbas), 2. Baskı, Beyrut 1402/1982.

Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*

el-Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan b. Ali (ö. 1371/1952), *Makâlâtü'l-Kevserî*, el-Mektebetü't-tevfîkiyye, Kâhire ts.

Kiel, “Balyabadra”

Kiel, Machiel, “Balyabadra”, *DİA*, V, 42.

Kiel, “Demirhisar”

-----, “Demirhisar”, *DİA*, IX, 151.

Kiel, “Nevrekop”

-----, “Nevrekop”, *DİA*, XXXIII, 54-55.

Kiel, “Osmanpazarı”

-----, “Osmanpazarı”, *DİA*, XXXIV, 1-2.

Kiel, “Tırnova”

-----, “Tırnova”, *DİA*, XLI, 118-122.

Koçyiğit, *Hadis Istılahları*

Koçyiğit, Talat (ö. 2011), *Hadis Istılahları*, Ankara 1980.

Köse, “İbn Merzûk el-Hatîb”

Köse, Saffet, “İbn Merzûk el-Hatîb”, *DİA*, XX, 187.

Mahlûf, *Şeceretü'nûri'z-zekiyye*

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed (ö. 1360/1941), *Şeceretü'nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Lübnan 1424/2003.

Makarrî, *Ezhârü'r-Riyâz*

el-Makarrî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî (1041/1631), *Ezhârü'r-Riyâz fî ahhâri İyâz*, (thk. ve tlk. Mustafa es-Sikâ ve dğr.), Kahire 1308/1939.

Mansûr, “Rihalâtü İyâz”

Mansûr, Hayret, “Rihalâtü İyâz”, *Devretü'l-Kâdi İyâz*, III, 147-157, Vizâratü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1404/1984.

Mardin, *Huzur Dersleri*

Mardin, Ebü'l-ulâ, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.

Medgarî, “el-Kâdi İyâz, el-Muslihu'l-ictimâi”

el-Medgarî, Abdülkebîr Alevî, “el-Kâdi İyâz, el-Muslihu'l-ictimâi”, *Devretü'l-Kâdi İyâz*, II, 23-33, Vizâratü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1403/1983.

Mehmed Emin, “Kürsü Şeyhliği”

Mehmed Emin, “Kürsü Şeyhliği”, *Sebilürreşâd*, Yıl: 1919, c. XVII, sayı: CDXXVII-CDXXVIII.

Menûnî, “Kitâbü's-Şifâ li'l-Kâdi İyâz min hilâli ruvâtihi ve rivâyâtihi ve mahtûtâtihî'l-asliyye”

el-Menûnî, Muhammed, “Kitâbü's-Şifâ li'l-Kâdi İyâz min hilâli ruvâtihi ve rivâyâtihi ve mahtûtâtihî'l-asliyye”, *Devretü'l-Kâdi İyâz*, III, 295-337, Vizâratü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1404/1984.

Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*

el-Mizzî, Ebu'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 1. Baskı, Beyrut 1400/1980.

Öz, “İbn Bezîze”

Öz, Mustafa, “İbn Bezîze”, *DİA*, XIX, 378.

Sâlihî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*

Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî eş-Şâmî (ö. 942/1536), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd*, (thk. ve tlk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr.), 1. Baskı, Beyrut 1414/1993.

Muhammed el-Hatîb, “Sebte fî asri'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn”

Muhammed Muhammed el-Hatîb, “Sebte fî asri'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn”, *Sebte ve Devruhâ fî isrâi'l-fikri'l-İslâmî*, (Muhâdarâtü'l-mehracâni's-sekâfiyyi's-sâlis), Tatvan 1984.

Mûsâ, *el-Muvahhidûn fî'l-ğarbi'l-İslâmî*

Mûsâ, İzzettin Ömer, *el-Muvahhidûn fî'l-ğarbi'l-İslâmî: Tanzîmâtühüm ve Nüzumuhum*, 1. Baskı, Beyrut 1411/1991.

Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*

el-Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcü'l-ârifin (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-kadîr Şerhu'l-câmi's-sağîr*, Dârü't-ticâriyye, 1. Baskı, Mısır 1356/1937.

Müslim

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki), Beyrut 1956/1937.

Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*

Na'naî, Abdülmecîd, *Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs*, Dâru'n-nehdâti'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

Nâsırî, *el-İstiksâ*

en-Nâsırî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hâlid (ö. 1315/1897), *el-İstiksâ li-ahbâri'd-düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, (thk. Cafer Nâsırî ve dğr.), Dârülbeyzâ 1954.

Nesâî

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali (ö. 303/915), *es-Sünen*, (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), 2. Baskı, Halep 1406/1986.

Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*

Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Mahmûd İbrahim Zâyid), 1. Baskı, Halep 1396/1976.

Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*

Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, (trc. Hakkı Uygur), İstanbul 2010.

Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*

en-Nübâhî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah (ö. 792/1390), *Târîhu kudâti'l-Endelüs (el-Merkabetü 'l-ulyâ fî men yestehikkü 'l-kazâ ve 'l-fetyâ)*, (thk. Meryem Kâsım Tavil), Beyrut 1995/1415.

Orman, “Türbe”

Orman, İsmail, “Türbe”, *DİA*, XLI, 464-466.

Önal, “Yıldırım Bâyezîd Külliyesi”

Önal, Güray, “Yıldırım Bâyezîd Külliyesi”, *DİA*, XLIII, 529-531.

Özaydın, “Hasan Sabbâh”

Özaydın, Abdülkerim, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, 348.

Özcan, “Bâb-ı Seraskerî”

Özcan, Abdulkadir, “Bâb-ı Seraskerî”, *DİA*, IV, 364.

Özcan, “Harbiye”

Özcan, Abdulkadir, “Harbiye”, *DİA*, XVI, 115-119.

Özdemir, “Mülûkü't-tavâif”

-----, “Mülûkü't-tavâif”, *DİA*, XXXI, s. 553-556.

Özdemir, *Endülüs Müslümanları- İlim ve Kültür Tarihi*

-----, *Endülüs Müslümanları-İlim ve Kültür Tarihi*, Ankara 1997.

Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*

-----, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, Ankara 1994.

Özdemir, *Mağrib'de Muvahhidler Hareketinin Doğuşu*

-----, *Mağrib'de Muvahhidler Hareketinin Doğuşu*, (Yayınlanmamış Profesörlük Takdim Tezi), Ankara 2000.

Özdemir, “Yusuf b. Tâşfîn”

-----, “Yusuf b. Tâşfîn”, *DİA*, XLIV, 31.

Özel, “Ahkâm”

-----, “Ahkâm”, *DİA*, I, 550-551.

Özel, “Kettânî, Muhammed b. Abdülkebîr”

Özel, Ahmet, “Kettânî, Muhammed b. Abdülkebîr”, *DİA*, XXV, 336, 337.

Özel, “Şâzeliyye”

Özel, Ahmet Murat, “Şâzeliyye”, *DİA*, XXXVIII, 387-390.

Özgören, “İshak Hocası”

Özgören, Reşat, “İshak Hocası”, *DİA*, XXII, 533-534.

Özkese, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”

Özkese, Kadir, “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, XLI, 130-133.

Özkuyumcu, “Rüstemîler”

Özkuyumcu, Nadir, “Rüstemîler”, *DİA*, XXXV, 295-296.

Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004.

Parlak, “Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi”

Parlak, “Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi”, *DİA*, XXX, 42-44.

Polat, “Kıraat”

Polat, Salahattin, “Kıraat”, *DİA*, XXV, 435.

Polat, “İrbâd b. Sâriye”

-----, “İrbâd b. Sâriye”, *DİA*, XXII, 438.

Râğıb, *el-Müfredât*

Râğıb, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dârü'l-Ma'rife, Lübnân ts.

Razûk, “Filâlîler”

Razûk, Muhammed, “Filâlîler”, *DİA*, XIII, 71-73.

Riyâz, Şeyhu'l-islâm Ebû Şuayb ed-Dukkâlî

Riyâz, Muhammed, *Şeyhü'l-İslam Ebu Şuayb ed-Dukâli es-Sıddîki ve cühûduhû fi'l-ilm ve'l-islâh ve'l-vataniyye maa zikri selâse min telâmizetihî ve âsârihî*, Matbaatü'n-necâhi'l-cedîde, Rabat 1430/2009.

Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”

Sahillioğlu, Halil, “Ceyb-i Hümayun”, *DİA*, VII, 465-467.

Saîd b. Mansûr, es-Sünen

Saîd b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî (ö. 227/842), *Sünenü Saîd b. Mansûr*, (thk. Saîd b. Abdullah b. Abdülazîz), 1. Baskı, Riyad 1414/1993.

Saîd Nursî, Mektubat

Saîd Nursî, Bediuzzaman, *Mektubat*, Şahdamar Yayınları, İstanbul 2006.

Safedî, el-Vâfi bi'l-vefeyât

es-Safedî, Ebû's-safâ Selahaddin Halîl b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (thk. Ahmed el-Arnaûd ve ötr.), Dâru ihyâi't-türâs, Beyrut 1420/2000.

Sa'lebî, el-Keşf ve'l-beyân

es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, (göz. geç. Nazîr es-Sâ'idî), Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1422/2002.

Sallâbî, Devletü'l-Murâbitîn

es-Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Devletü'l-Murâbitîn*, 1. Baskı, Beyrut 1433/2012.

Sallâbî, Devletü'l-Muvahhidîn

-----, *Devletü'l-Muvahhidîn*, 1. Baskı, Beyrut 1433/2012.

Sallâbî, Devletü's-Selâcika

-----, *Devletü's-Selâcika ve bürûzü meşrû'in İslâmîyyin li mukâvemeti't-teğalğuli'l-Bâtınî ve'l-ğazvi's-Salîbî*, Müessesetü İkra', Kahire 1427/2006.

Sallâbî, Fıkhu't-temkîn

-----, *Fıkhu't-temkîn 'inde Devleti'l-Murâbitîn*, Müessesetü İkra', Kahire 1427/2006.

Samerrâî, *Târîhu'l-Arab ve hadâratihim fî'l-Endelüs*

es-Samerrâî, Halîl İbrahim ve dğr., *Târîhu'l-Arab ve hadâratihim fî'l-Endelüs*, Dârü'l-kitâbi'l-cedîd, 1. Baskı, Beyrut 2000.

Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*

es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Dârü'l-Cîl, Beyrut ts.

Sehâvî, *Gunyetü'l-muhtâc*

-----, *Gunyetü'l-muhtâc fî hatmi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (thk. Cemâl Ferhat Sâvlî), 1. Baskı, Riyad 1425/2004.

Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*

-----, *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-Târîh*, (nşr. Franz Rosenthal), (trc. Sâlih Ahmed el-İlî), 1. Baskı, Beyrut 1407/1986.

Sehâvî, *el-İntihâz*

-----, *el-İntihâz fî hatmi's-Şifâ li İyâz*, (thk. Abdullatîf b. Muhammed el-Cîlânî), 1. Baskı, Beyrut 1422/2001.

Sehâvî, *el-Makâsıd*

-----, *el-Makâsıdü'l-hesene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire ale'l-elsine*, (thk. Muhammed Osman el-Huş), 1. Baskı, Beyrut 1405/1985.

Sehâvî, “Umdetü'l-kârî”

-----, “Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'”, (thk. Mubârek b. Seyf el-Hâcirî), *Mecelletü's-Şerîa*, Kuveyt Üniversitesi, sayı: XLIV, Mart, 2001.

Selâvî, “Devrü İyâz fî tevtîdi'l-Mezhebi'l-Mâlikî fî'l-Mağrib”

es-Selâvî, Muhammed b. Abdulkâdir, “Devrü İyâz fî tevtîdi'l-Mezhebi'l-Mâlikî fî'l-Mağrib”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 149-174, Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Keşfü'l-hasîs*

Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed et-Trâblusî el-Halebî (ö. 841/1438), *el-Keşfü'l-hasîs an men rumiye bi-vad'i'l-hadîs*, (thk. Subhî es-Sâmerrâî), 1. Baskı, Beyrut 1407/1987.

Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*

Sir Adolphus, Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, (trc. Candan Badem), İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Soysaldı, “Vakıflar ve Psiko-sosyal Fonksiyonları”

Soysaldı, Mehmet, “Vakıflar ve Psiko-sosyal Fonksiyonları”, *Diyanet İlmî Dergi*, XL, sayı: III, Temmuz-Ağustos-Eylül, Ankara 2004.

Sönmez, *İbnu Hibbân ve Cerh-Tâdil Metodu*

Sönmez, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân ve Cerh-Tâdil Metodu*, Umran Yayınevi, İstanbul ts.

Süyûtî, *ed-Dürerü'l-müntesire*

es-Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), *ed-Dürerü'l-müntesire fî'l-ehâdîsi'l-müştehire*, (thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ), Câmiatü Melik Suûd, Riyad 1988.

Süyûtî, *el-Fethu'l-kebîr*

-----, *el-Fethu'l-kebîr fî zammi'z-ziyâde ilâ'l-Câmi'i's-sağîr*, (thk. Yusuf en-Nebhânî), Dârü'l-fikr, 1. Baskı, Beyrut 1423/2003.

Süyûtî, *el-Hasâis*

-----, *el-Hasâisü'l-kübrâ*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985.

Süyûtî, *el-İtkân*

-----, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye), ts.

Süyûtî, *el-Leâlî*

-----, *el-Leâlî'l-masnûa fî'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, (thk. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed), 1. Baskı, Beyrut 1417/1996.

Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*

-----, *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1403/1983.

Süyûtî, *Menâhilü's-safâ*

-----, *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdîsi's-Şifâ*, (thk. Semîr el-Kâdî), 1. Baskı, Beyrut 1408/1988.

Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve dğr.), 2. Baskı, Cîze 1413/2001.

Süleymaniye Vakfiyesi

Süleymaniye Vakfiyesi, (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Ankara 1962.

Sümer, “Selçuklular”

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, XXXVI, 370.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1. Baskı, İstanbul 1998.

Şekkûr, *el-Kâdî İyâz el-Edîbü'l-Mağribî*

Şekkûr, *el-Kâdî İyâz el-Edîbü'l-Mağribî fî zillî'l-Murâbitîn*, Dârü'l-fikri'l-Mağribî, Tanca 1983.

Şevkânî, *el-Fevâid*

eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *el-Fevâidü'l-mecmûa fî'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî), Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut ts.

Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*

-----, *Neylû'l-evtâr*, Dârü'l-hadîs, 1. Baskı, Mısır 1423/1993.

Şevvât, *el-Kâdî İyâz*

Şevvât, Hüseyin b. Muhammed, *el-Kâdî İyâz: Âlimü'l-Mağrib ve İmâmü ehli'l-Hadîs fî vaktih*, Dârü'l-kalem, 1. Baskı, Dimeşk 1999/1419.

Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*

et-Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî), 2. Baskı, Musul 1404/1983.

Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*

-----, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, (thk. Târik b. Ivazullah b. Muhammed ve dğr.), Kâhire 1415/1994.

Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*

-----, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, (thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Silefî), 1. Baskı, Beyrut 1405/1984.

Taberî, *et-Târîh*

et-Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, Dârü’t-türâs, 2. Baskı, Beyrut 1387/1967.

Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*

et-Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed (ö. 321/933), *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, (thk. Şuayb el-Arnaûd), 1. Baskı, Beyrut 1415/1994.

Tâvî, *Târîhu Sebte*

Muhammed b. Tâvî, *Târîhu Sebte*, 1. Baskı, Mağrib 1402/1982.

Tayşi, “Feyzullah Efendi”

Tayşi, Mehmet Serhan, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *DİA*, XII, 527-528.

Tekineş, “Müşkilü’l-hadîs”

Tekineş, Ayhan, “Müşkilü’l-hadîs”, *DİA*, XXXII, 163-164.

Telîdî, *İthâfû ehli’l-vefâ*

et-Telîdî, Abdullah b. Abdulkâdir, *İthâfû ehli’l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi’ş-şifâ*, Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1433/2012.

Telîdî, *Türâsü’l-Megâribe*

et-Telîdî, Muhammed b. Abdullah b. Abdulkâdir, *Türâsü’l-Megâribe fi’l-hadîsi’n-Nebevî ve ulûmih*, Dârü’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1416-1995.

Temmmâm b. Muhammed, *el-Fevâid*

Ebü'l-Kâsım Temmmâm b. Muhammed el-Becelî (ö. 414/1023), *el-Fevâid*, (thk. Hâdî b. Abdülmecdî es-Selefî), Riyad 1418/1997.

Tevâtî, “Safahâtun min târîhi Ebî'l-Fazl İyâz”

Abdülkerîm et-Tevâtî, “Safahâtun min târîhi Ebî'l-Fazl İyâz”, *Devretü'l-Kâdî İyâz*, I, 257-375, Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

Tirmizî

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Topaloğlu, “Hz. Peygamber'in Zatı ve Eşyası ile Teberrük Meselesi”

Topaloğlu, Nuri, “Hz. Peygamber'in Zatı ve Eşyası ile Teberrük Meselesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul, 2003, s. 71-95.

Turan, “Arza”

Turan, Abdulbaki, “Arza”, *DİA*, III, 446-447.

Turan, “Bir Pişkeş Defteri İçin”

Turan, Ahmet Nezih, “Bir Pişkeş Defteri İçin”, *OTAM*, XIII, 2002.

Tülücü, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”

Tülücü, Süleyman, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 204, 205.

Türâbî, *el-Kâdî İyâz*

et-Türâbî, Beşîr Ali Hamd, *el-Kâdî İyâz fî ilmeyi'l-Hadîs rivâyeten ve dirâyeten*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut 1418/1997.

Uğur, “Edâ”

Uğur, Mücteba, “Edâ”, *DİA*, X, 388.

Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*

-----, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1996.

Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*

el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr (ö. 322/934), *ed-Duafâu'l-kebîr*, (thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî), 1. Baskı, Beyrut 1404/1984.

Umerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kâdî İyâz*

Umerî, Ahmed Cemal, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kâdî İyâz*, 1. Baskı, Dârü'l-Maârif, 1988.

Unan, “Bir Âlimin Hayat Hikâyesi”

Unan, Fahri, “Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klasik Osmanlı Eğitim Sistemi” *OTAM*, 8, Ankara 1997.

Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi”, *Belleten*, V, sayı: XI, Ankara 1941.

Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu”

-----, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, c. XLII, sayı: CLXV, Ocak.

Ülker, “Abdullah Hamdi Bey”

Ülker, Muammer, “Abdullah Hamdi Bey”, *DİA*, I, 103-104.

Ünal, “Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i Anlamak”

-----, “Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i Anlamak”, *İslâmî Araştırmalar*, X, sayı: 1-2-3-4, 1997, s. 42-45.

Yardım, “Abdân el-Mervezî”

Yardım, Ali, “Abdân el-Mervezî”, *DİA*, I, 67.

Yardım, “Dârülhadis”

-----, “Dârülhadis (Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da Dârülhadis)”, *DİA*, VIII, 529-532.

Yavuz, “Delâilü'n-nübüvve”

Yavuz, Yusuf Şevki, “Delâilü'n-nübüvve”, *DİA*, XI, 115-117.

Yazıcı, “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat”

Yazıcı, Nesimi, “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, Ankara 1997.

Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyi”

-----, “Takvîm-i Vekâyi”, *DİA*, XXXIX, 490-492.

Yazıksız, *Kitap*

Yazıksız, Necip Âsım, *Kitap*, Konstantîniyye 1311/1893.

Yediyıldız, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, XIV, Ankara 1982.

Yiğit, “Murâbıtlar”

Yiğit, İsmail, “Murâbıtlar”, *DİA*, , 152-155.

Yusuf el-Kettânî, “İyâz el-Muhaddis”

-----, “İyâz el-Muhaddis”, *Devretü’l-Kâdî İyâz*, I, 203-231, Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Merakeş 1401/1981.

Yücel, “Kitâbet”

Ahmet, “Kitâbet”, *DİA*, XXVI, 81-83.

Yücel, “Hatim ve Hatimle Teravîh Geleneği”

Yücel, Fatih, “Hatim ve Hatimle Teravîh Geleneği”, *Diyanet Aylık Dergi*, (Anadolu’da Kur’ân Kültürü), sayı: 235, s. 20-27, Temmuz 2010.

Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-neşr*

Yüksel, Ali Osman, *İbn Cezerî ve Tayyibetü’n-neşr*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Zehebî, *el-İber*

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *el-İber fî târîhi men ğaber*, (thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dârü’l-kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Zehebî, el-Kâşif

-----, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetün fî'l-kütübi's-sitteh*, (thk. Muhammed Avvâme ve dğr.), 1. Baskı, Cidde 1423/1992.

Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl

-----, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali Muhammed Bicâvî), 1. Baskı, Beyrut 1382/1963.

Zehebî, el-Muğnî

-----, *el-Muğnî fî'd-duafâ*, (thk. Nurettin Itr), Dârü'l-meârif, Haleb 1971.

Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.), Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, 1405/1985.

Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz

-----, *Tezkiretü'l-huffâz*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1419/1998.

Zehebî, Târîhu'l-İslâm

-----, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 1. Baskı, Beyrut 2003.

Zehebî, Tecrîdü esmâi's-sahâbe

-----, *Tecrîdü esmâi's-sahâbe*, Beyrut ts.

Zeydân, ed-Dürerü'l-fâhira

Abdurrahman b. Zeydân, *ed-Dürerü'l-fâhira bi meâsiri'l-mülûki'l-aleviyyîn fî Fâsi'z-zâhira*, el-Matbaatü'l-iktisâdiyye, Rabat 1356/1937.

Zeynüddîn er-Râzî, Muhtâru's-sihâh

Zeynüddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr (ö. 666/1268'den sonra), *Muhtâru's-sihâh*, (thk. Mahmûd Hâtır), Beyrut 1415/1995.

Zeytûnî, "el-Kâdî Ebü'l-Fazl İyâz"

ez-Zeytûnî, Ahmed Şâirî, "el-Kâdî Ebü'l-Fazl İyâz", *Devretü'l-Kâdî İyâz*, II, 331-340, Vizâratü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Merakeş 1403/1983.

Ziriklî, *el-A 'lâm*

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd (ö. 1976), *el-A 'lâm*, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 17. Baskı, Beyrut 2007.

Zürkânî, *Şerhu 'z-Zürkânî ale'l-mevâhib*

ez-Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâki (ö. 1122/1710), *Şerhu 'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1417/1996.